ЦЕНТРАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЦЕНТРАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АВГУСТИН РУСЛАН РОСТИСЛАВОВИЧ

УДК 351:338.24:343.37(477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРІОРИТЕТИ ТА МЕХАНІЗМИ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
Р. Р. Августин

Науковий консультант: Башнянин Григорій Іванович, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Августин Р. Р. Пріоритети та механізми системної детінізації економіки України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Львівський торговельно-економічний університет, Львів, 2018.

У дисертаційній роботі вирішено наукову проблему, що полягає в розробці теоретико-методологічних засад і прикладних рекомендацій з обґрунтування пріоритетів та механізмів державної політики системної детінізації економіки.

У дослідженні науково обґрунтовано теоретико-методологічні положення державної політики системної детінізації економіки. Встановлено, що це комплексна державна політика, яка реалізується в цілях протидії системній тінізації національного господарства та реалізується за напрямами: структурно-функціональний (протидія системі напрямів та сфер, форм і видів діяльності поширення тіньових оборудок (господарські операції, зайнятість і оплата праці, державні закупівлі, зовнішньоекономічна діяльність, фінансові відносини, система соціальних та державних послуг, ін.)); інституційно-організаційний (система соціальних, економічних, організаційних відносин і зв'язків, сукупності інституцій та середовища їх діяльності); елементно-ресурсний (системний комплекс елементів і засобів державної політики (рівнів, форм, цілей, ресурсного забезпечення, механізмів та інструментів державного регулювання), яка становить концептуальну основу при формуванні концепції, стратегій і програм структурно-збалансованої державної політики детінізації економіки).

В ході дослідження зроблено висновок про об'єктивну необхідність розробки та впровадження базового стратегічного нормативно-правового акту, що визначає засадничі положення системної політики детінізації економіки. З цією метою визначено методологічні засади розробки Концепції державної політики системної детінізації економіки, зорієнтованої на отримання дуального ефекту унаслідок створення відповідних інституційних та організаційно-

економічних умов: (1) усунення системних загроз економічної безпеки держави та (2) збільшення обсягів офіційної економіки, зміцнення її конкурентоспроможності. Принциповими положеннями Концепції (мети, операційних цілей, напрямів політики і завдань) є їх формування за рівнями загроз безпеці і конкурентоспроможності національної економіки: виведення з «тіні» необліковуваних операцій, ресурсів та активів → усунення проявів нелегальної господарської діяльності → протидія корупції → декриміналізація економічних відносин, а також комплексний вплив на подолання системних загроз (переважання тіньових економічних відносин над офіційними; формування тіньового капіталу фінансування кримінальних операцій та тіньових оборудок; «пригнічення» суб'єктів, що здійснюють легальне ведення бізнесу, незворотні процеси структурних змін в економіці; пригнічення ділової активності населення та нарощування процесів деградації менш розвинених та інвестиційно привабливих територій) функціонування економічної системи з критично надмірним рівнем і масштабами поширення тіньових операцій.

Як показано у роботі, системна тінізація економіки формує критичні загрози економічній безпеці держави, що переростають у загрози дестабілізації національної безпеки. Виходячи з цього, доведено необхідність ув'язки та узгодження державної безпекової політики та політики детінізації. У підсумку розроблено концептуальний підхід до ідентифікації та утвердження стратегічної основи і напрямів формування державної політики детінізації національного господарства як окремого системоутворювального елемента комплексної державної політики забезпечення економічної безпеки держави. Це досягається шляхом планування і подальшої реалізації системи заходів у сфері протидії тіньовій економіці у відповідності до елементів внутрішньої структури системи економічної безпеки країни: (1) самодостатності і економічної незалежності, (2) стабільності та стійкості, (3) здатності до саморозвитку і прогресу.

Оскільки явище системної тінізації економіки не набуло достатнього дослідження у наукових працях, сформовано методичний інструментарій оцінювання рівня тінізації економіки із урахуванням регіональних особливостей,

що, на відміну від традиційних підходів із використанням низки стандартних показників – характеристик рівня тінізації, передбачає комплексний аналіз (на базі методів: потенційного приросту податкових надходжень; зв'язку тінізації та ВРП; рівня економічної злочинності; тінізації сфери роздрібної торгівлі; сприйняття корупції) з подальшим групуванням отриманих даних і здійсненням кластеризації регіонів держави за рівнем та обсягами проникнення тіньової економічної активності.

Іншим не менш важливим аспектом є те, що системна тінізація економіки створює додаткові, здебільшого надмірні, загрози системі економічної безпеки держави. Якісна державна політики їх протидії потребує ідентифікації всього їх спектру. Це обумовило потребу в удосконаленні методологічних підходів до класифікації загроз функціонування і розвитку системи національного господарства, пов'язаних із тінізацією економічних відносин. Ідентифіковані загрози, викликані системним характером тінізації, зокрема за такими новими класифікаційними ознаками, як наслідки перевищення граничного рівня тінізації економіки, надмірна зовнішня залежність національного господарства, системні недоліки державного управління у сфері детінізації, порушення фаз економічного відтворення, розвиток сфер ускладненого статистичного обліку операцій.

Для більш якісного вивчення і дослідження феномену системної тінізації економіки в роботі опрацьовано теорії та моделі тінізації економічних відносин (теорії збалансованого та поступального соціально-економічного розвитку, кейнсіанська, монетаристська, неоінституціональна парадигми, емпіричні теорії). На цій основі розширено взаємозв'язки тінізації економіки та соціально-економічного розвитку (із урахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій, динаміки індексу розвитку людського потенціалу, кривих пропозиції тіньової економічної діяльності, ринку «тіньових товарів», урядового втручання, раціональної поведінки споживача «тіньових товарів», комплексних функцій, кримінального сектора економіки, взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу), а також доповнено сучасні теорії економічного зростання. В підсумку отримано більш

якісні результати моделювання впливу державного регулювання на детінізацію економічних відносин, у т. ч. з врахуванням особливостей і ключових параметрів поточного стану соціально-економічного розвитку держави.

Ефективність державної політики та спроможність реалізувати стратегічні планові завдання державного регулювання у будь-якій сфері залежать від сформованості повноцінного інституціонального базису. Встановлено, що концептуальні засади державної політики формування інституціонального базису детінізації економіки стосуються визначення напрямів його формування за середовищем нормативних та статусних інститутів, активізацією інституцій, а також обґрунтування повноцінного складу елементів інституційної інфраструктури державної політики системної детінізації економіки. Таким чином уможливлюється ідентифікація елементів інституційної інфраструктури детінізації, що на поточному етапі соціально-економічного розвитку держави не сформовані або ж не реалізують важливі завдання в рамках державної політики.

У ході дослідження розроблено методичний підхід до ідентифікації та оцінювання чинників тінізації економіки. Цього досягнено шляхом розробки методики формування системи чинників (за сферами збитків: виробництво і торгівля, інвестування та фінансовий сектор, бюджетна система, зовнішньоекономічна діяльність, сегмент трансакційних витрат, соціальна та екологічна сфери) та з використанням методу головних компонент подальшого оцінювання міри їх впливу як диференційовано, так і в комплексі, що дозволяє краще оцінювати системний вплив чинників та одночасно визначати міру дії кожного з них.

У роботі показано, що все ще не висока ефективність державної політики детінізації економіки України пов’язана в тому числі з тим, що відсутній якісний методичний інструментарій оцінювання її ефективності. Розроблено принципово новий кількісно-якісний підхід, в основі якого – когнітивна карта конфліктогенності в державі з врахуванням впливу тіньового сектора економіки, складена із врахуванням суспільно-економічних умов, соціально-політичного ладу, соціально-культурної реальності та за блоками соціально-економічної

конфліктогенності, їх ознаками і факторами посилення. Особливістю авторського підходу є доповнення складу виявлених недоліків системи державного регулювання у сфері детінізації чинниками взаємовпливу стану соціально-економічного середовища (як важливого цільового критерію міри результативності державної політики) та тіньового сектора економіки.

Системна тінізація економіки проникає у ключові сфери системи національного господарства та суспільного життя. Відповідно, показано, що ефективною є політика її протидії, яка реалізується у найбільш комплексних та системних сферах. Це обумовило доцільність розробки прикладних інструментів державної політики детінізації відносин на ринку праці, зокрема шляхом обґрунтування нових інструментів регулювання. Ідентифіковано увесь склад напрямів та форм тінізації на ринку праці (прихована/фіктивна пропозиція робочої сили, тіньовий/фіктивний попит на робочу силу, нелегальна та неофіційна трудова міграція, іллегальне заміщення зайнятості, екстерналії функціонування інфраструктури ринку праці, трансакційні витрати тіньової праці та «викривлення» зайнятості) і, відповідно, обґрунтовано пріоритети та засоби комплексної державної політики в цій сфері. Системність такого підходу підтверджується визначеними інструментами комплексної протидії тінізації ринку праці за напрямами: формування мотивів і стимулів, підсилення дії неформальних чинників, розвиток інфраструктури, посилення контролю за процесами легалізації праці і її оплати.

Іншою системною сферою, на яку слід поширити вплив якісної державної політики системної детінізації економіки є сектор підприємництва. Запропоновано диференційований, але водночас й збалансований, підхід в цій сфері. Виявлено найбільш системні форми та прояви тінізації економічних відносин представників малого, середнього та великого бізнесу, а також обґрунтовані засоби їх протидії, які дозволяють більш системно і комплексно підійти до реалізації ефективної державної політики детінізації підприємництва шляхом впливу на діяльність у всіх його секторах.

Аргументовано, що пріоритетним засобом у посиленні державної політики

детінізації відносин в соціальній сфері та системі державних послуг повинен стати антикорупційний механізм. На державному рівні необхідною є реалізація його інструментів, спрямованих на розвиток інституційного середовища протидії корупції, впровадження багаторівневої системи соціального страхування в сфері адміністративних послуг, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я, інших соціальних сферах, формування повноцінної мережі електронного урядування на всіх рівнях управління.

Розроблені організаційно-інституційні інструменти державної політики конвергенції економічного середовища України та держав з високою ефективністю політики детінізації економіки шляхом ідентифікації ключових відмінностей бізнес-середовища (зокрема у сферах конкуренції на ринках, протекціонізму, лобіювання, рівності прав і можливостей, прозорості держзамовлень і т.д.), а також інструментів і засобів державної політики їх покращення. Такий підхід має синергічний ефект, оскільки орієнтований на усунення ключових чинників тінізації, у т. ч. на засадах провідних світових практик, та зближення економічних середовищ держав як однієї з провідних і системних умов міждержавної економічної співпраці й інтеграції.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, сформульовані автором, доведені до рівня практичних рекомендацій і можуть бути методологічною базою для розробки ефективних механізмів та інструментів системної детінізації економіки України. Основні результати дослідження використані у діяльності Комітету з питань фінансової політики і банківської діяльності Верховної Ради України, Комітету запобігання і протидії корупції Верховної Ради України, Інституту законодавства Верховної Ради України, Тернопільської обласної державної адміністрації, Тернопільської міської ради, Управління Держпраці у Тернопільській області, Українського союзу промисловців та підприємців, а також у навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету.

Ключові слова: тінізація, економіка, національне господарство, ризики і загрози, державна політика детінізації, протидія корупції, економічна безпека

держави, державне регулювання економіки, системний підхід, інституціональний базис, механізми та інструменти.

ABSTRACT

Avhustyn R. R. Priorities and Mechanisms of Systemic De-shadowing of Economy of Ukraine. Manuscript.

Thesis for obtaining the degree of a Doctor of Economic by speciality 08.00.03 – Economics and National Economy Management. – Lviv University of Trade and Economics, Lviv, 2018.

The dissertation deals with the scientific problem was solved, which consists in the development of theoretical and methodological principles and applied recommendations for the substantiation of strategic priorities and mechanisms of the state policy of systematic shadowing of economic relations.

The research scientifically substantiates the theoretical and methodological provisions of the state policy of systematic de-shadowing of economic relations. It is established that this is a complex state policy that is being implemented in order to counteract the systemic shadowing of the national economy and is realized in the following directions: structural and functional (counteraction to the system of directions and spheres, forms and activities of the spread of shadow treasures (business operations, employment and wages, public procurement, foreign economic activity, financial relations, the system of social and public services, etc.)); institutional-organizational system (system of social, exo-nomic, trade-offs and ties, the totality of institutions and the environment of their activities); elemental resource (system complex of elements and constraints of state policy (levels, forms, goals, resource support, mechanisms and tools of state regulation), which forms the conceptual basis for the formation of the concept, strategies and programs of a structurally balanced state policy of shadowing of the economy).

The study concluded that there is an objective need to develop and implement a basic strategic legal act that defines the basic provisions of the systemic policy of

shadowing of the economy. To this end, the methodological principles of the development of the Concept of the state policy of systemic shadowing of the economy, aimed at obtaining the dual effect as a result of the creation of the appropriate institutional and organizational-economic conditions, have been determined: (1) elimination of systemic threats to the state's economic security; and (2) increase the official economy, strengthen its competitiveness. Principle of the Concept (goals, operational goals, policy directions and tasks) is their formation by the levels of threats to the security and competitiveness of the national economy: the removal of «shadows» of unprocessed operations, resources and assets → elimination of manifestations of illegal economic activity → counteraction to corruption → decriminalization of economic relations, as well as a comprehensive influence on overcoming systemic threats (the predominance of shadow economic relations over official ones, the formation of shadow capital financing of criminal operations and shadow transactions, «oppression» of legal entities conducting business, irreversible processes of structural changes in the economy, suppression of business activity of the population and increasing degradation processes of less developed and investment-attractive territories) functioning of an economic system with a critical excess and scale of distribution shadow operations.

As shown in the work, systemic shadowing of economic relations forms critical threats to the economic security of the state, which grow into threats of destabilization of national security. Proceeding from this, the necessity of linking and harmonizing the state policy and the policy of shadowing is proved. As a result, a conceptual approach to the identification and approval of the strategic framework and directions of the formation of the state policy of the nationalization of the national economy as a separate system-forming element of a comprehensive state policy of ensuring the country's economic security has been developed. This is achieved through planning and further implementation of a system of measures in the area of counteracting the shadow economy in accordance with the elements of the internal structure of the country's economic security system: (1) self-sufficiency and economic independence; (2) stability and stability; (3) self-development and progress.

Since the phenomenon of system shadowing of economic relations has not been

sufficiently studied in scientific works, a methodical tool for evaluating the level of shadow economy relations taking into account regional peculiarities has been formed, which, in contrast to traditional approaches using a number of standard indicators – characteristics of the level of shadowing, provides for a comprehensive analysis (based on methods: the potential increase in tax revenues, the connection of shadowing and GRP, the level of economic crime, the shadowing of the sphere of retail rhivli, the perception of corruption) and then grouping the data and implementation of clustering regions of the country in terms of penetration and volume shadow economic activity.

Another equally important aspect is that system shadowing of the economy creates additional, mostly excessive, threats to the state's economic security system. Qualitative state policies for their counteraction require the identification of their entire spectrum. This led to the need to improve the methodological approaches to classifying threats to the functioning and development of the national economy related to shadow economic relations. Identified threats caused by character shadowing system, including such new classifications, as the consequences of exceeding the maximum level of the shadow economy, excessive external dependence of the national economy, governance flaws in legitimization, infringement of phases of economic reproduction, development of statistical areas complicated operations.

The theory and models of the shadowing of economic relations (the theory of balanced and progressive socio-economic development, the Keynesian, monetarist, neo-institutional paradigms, empirical theories) were worked out for more qualitative study and research of the phenomenon of system shadow economy. On this basis, the interconnections between the shadowing of the economy and socio-economic development (taking into account external and internal externalities, the dynamics of the index of human potential development, the curves of the supply of shadow economic activity, the market for shadow goods, government intervention, and the rational behavior of the consumer of shadow goods , complex functions, the criminal sector of the economy, the interconnection of the shadow economy and economic growth on the basis of the quantum-mechanical approach), as well as modern theories e economic growth. Another equally important aspect is that system shadowing of the economy creates additional,

mostly excessive, threats to the state's economic security system. Qualitative state policy of their counteraction requires identification of all their spectrum. As a result, more results of modeling the influence of state regulation on the de-shadowing of economic relations, including the features and key parameters of the current state of socio-economic development of the state, have been obtained.

Effectiveness of state policy and the ability to implement strategic planning tasks of state regulation in any sphere depend on the formation of a fully-fledged institutional basis. It is established that the conceptual foundations of the state policy of formation of the institutional basis for the reduction of economic relations relate to the definition of the directions of its formation in the environment of normative and status institutes, the activation of institutions, and also the substantiation of the full range of elements of the institutional infrastructure of the state policy of systematic shadowing of economic relations. Thus it is possible to identify the elements of the institutional infrastructure of shadowing, which at the current stage of socio-economic development of the state are not formed or do not realize important tasks within the framework of state policy.

In the course of the study, a methodological approach to the identification and evaluation of the factors of the shadowing of economic relations was developed. This was achieved through the development of a methodology for the formation of a system of factors (in terms of losses: production and trade, investment and financial sector, the budget system, foreign economic activity, the segment of transaction costs, social and environmental spheres), and using the method of the main components of the subsequent assessment of their impact as differentiated , and in the complex, which allows to better assess the systemic influence of factors and simultaneously determine the extent of each of them.

The paper shows that the effectiveness of the state policy of de-shadowing of the Ukrainian economy is still not very effective, including the lack of qualitative methodical tools for evaluating its effectiveness. A fundamentally new quantitative and qualitative approach, based on which is a cognitive map of conflictogenicity in the state, taking into account the influence of the shadow sector of the economy, is compiled taking into account socio-economic conditions, socio-political system, socio-cultural reality, and the

blocks of socio-economic conflict-relatedness, their signs and factors of gain. The peculiarity of the author's approach is to complement the identified shortcomings of the state regulation system in the sphere of shadowing by factors of mutual influence of the state of the socio-economic environment (as an important target criterion of the measure of the effectiveness of the state policy) and the shadow economy sector.

System shadowing of the economy penetrates the key areas of the system of national economy and public life. Accordingly, it has been shown that the policy of its counteraction is effective, which is realized in the most complex and systemic spheres. This led to the expediency of developing applied instruments of state policy of diminishing relations in the labor market, in particular by justifying new regulatory instruments. The whole structure of trends and forms of shadowing on the labor market (hidden / fictitious supply of labor, shadow / fictitious labor demand, illegal and informal labor migration, illegal substitution of employment, externalities of functioning of labor market infrastructure, transaction costs of shadow labor and «distortion» employment) and, accordingly, grounded the priorities and means of an integrated state policy in this area. The system of this approach is confirmed by certain tools of the comprehensive counteraction to the shadow of the labor market in the following directions: the formation of motives and incentives, strengthening of the informal factors, the development of infrastructure, strengthening control over the processes of legalization of labor and payment.

Another sectoral area to which the impact of a high-quality state policy of systematic shadowing of economic relations should be extended is the business sector. A differentiated, but at the same time balanced, approach in this area is proposed. The most systematic forms and manifestations of shadowing of economic relations of representatives of small, medium and large businesses are revealed, as well as grounded means of their counteraction, which allow for a more systematic and integrated approach to the implementation of an effective state policy of shadowing entrepreneurship by affecting its activities in all its sectors.

It is argued that an anti-corruption mechanism should become a priority measure in strengthening the state policy of diminishing relations in the social sphere and the system

of state services. At the state level, it is necessary to implement its instruments aimed at developing an institutional environment for combating corruption, the introduction of a multi-level system of social insurance in the area of administrative services, pensions, education, health care, other social spheres, the formation of a full-fledged e-government network at all levels of government.

The organizational and institutional tools of the state policy of convergence of the economic environment of Ukraine and the states with high efficiency of the policy of shadowing of economic relations by identifying the key differences of the business environment (in particular, in the areas of competition in the markets, protectionism, lobbying, equality of rights and opportunities, transparency of government orders, etc.), as well as tools and means of state policy to improve them. Such an approach has a synergistic effect, since it is aimed at eliminating key factors of shadowing, including on the basis of the world's leading practices, and the convergence of the economic environments of the states as one of the leading and systemic conditions for intergovernmental economic cooperation and integration.

The practical significance of the results obtained is that the main theoretical positions, conclusions and proposals formulated by the author are brought to the level of practical recommendations and can be a methodological basis for the development of effective mechanisms and tools for systemic de-shadowing of the Ukrainian economy. The main results of the research were used in the work of the Committee on Financial Policy and Banking Activities of the Parliament of Ukraine, the Committee for the Prevention and Counteraction of Corruption of the Parliament of Ukraine, the Institute of Legislation of the Parliament of Ukraine, the Ternopil Regional State Administration, the Ternopil City Council, the State Labor Office in the Ternopil Oblast, the Ukrainian Union industrialists and entrepreneurs, as well as in the educational process of the Ternopil National Economic University.

Key words: shadow economy, national economy, risks and threats, state policy of shadowing, counteraction to corruption, economic security of the state, state regulation of the economy, system approach, institutional basis, mechanisms and tools.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні засади та прикладні інструменти державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні : монографія / Р. Р. Августин. – Тернопіль : Крок, 2017. – 309 с.

2. Августин Р. Р. Архітектоніка управління збалансованим розвитком національної економіки : кол. моногр. – Тернопіль : Крок, ТНЕУ, 2017. – 337 с.

3. Августин Р. Р. Механізми реалізації регіональної структурної політики : кол. моногр. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – 343 с.

4. Августин Р. Р. Інструменти та засоби конвергенції економічного середовища України і ЄС в контексті детінізації / Августин Р. Р., Башнянин Г. І., Демків І. О. // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. – Львів : Видавництво Львівського торговельно-економічного університету. – 2018. – Вип. 55. – (Економічні науки). – С. 5-11.

5. Августин Р. Р. Організаційно-економічний механізм детінізації відносин у базових видах економічної діяльності / Августин Р. Р., Башнянин Г. І., Демків І. О. // Підприємництво і торгівля. – Львів: Видавництво Львівського торговельно-економічного університету. – 2018. – № 22. – С. 86-93.

6. Августин Р. Р. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства України на сучасному етапі розвитку / Августин Р. Р. // Науковий журнал «Проблеми економіки». – 2016. – № 4. – С. 35-40.

7. Августин Р. Р. Сценарне моделювання обсягів тінізації економічної діяльності в Україні / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Вип. 21. Ч. 2. – С. 19-22.

8. Августин Р. Р. Ідентифікація структури та формування державної політики запобігання тінізації регіональної економіки / Августин Р. Р. // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання. – 2015. – Випуск № 7. – С. 554-559.

9. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тіньової економіки України обліково-статистичними методами / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. Випуск 14. – Частина 1. – С. 28-31.

10. Августин Р. Р. Моделювання взаємовпливів розвитку соціально-економічного середовища та тіньового сектора економіки / Августин Р. Р. // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2014. – Вип. IV (56). Економічні науки. – С. 6-13.

11. Августин Р. Р. Наслідки експансії глобальної тіньової економіки у систему вітчизняного внутрішньоекономічного розвитку / Августин Р. Р. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – Вип. 8 (4). – 2014. – С. 27-34.

12. Августин Р. Р. Регіональні характеристики тіньового сектору економіки України / Августин Р. Р. // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. – 2014. – Т.19. – Випуск 3/3. – С. 62-66.

13. Августин Р. Р. Стан і проблеми підвищення ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2014. – № 6, Т. 1. – С. 235-238.

14. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тінізації ринку праці України як передумова формування державної політики його детінізації / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 8. – С. 144-149.

15. Августин Р. Р. Напрями детінізації економічних відносин та активізації процесів імпортозаміщення в системі заходів з підвищення ефективності транскордонного співробітництва західних регіонів України / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Цап М. В. // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Суспільно-економічні аспекти транскордонної співпраці України і Польщі: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 2(106). – С. 208-217.

16. Августин Р. Р. Формування інституціонального механізму регулювання тіньового сектора та економічного зростання держави / Августин Р. Р. // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2014. – № 3. – С. 178-187.

17. Августин Р. Р. Обліково-статистичні підходи до оцінювання обсягу та рівня

тіньової економічної діяльності / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки – 2014. – Випуск 1 (208). – С.125-129.

18. Августин Р. Р. Узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково–технічних праць. – 2014. – Випуск 24.1. – С. 192-197.

19. Августин Р. Р. Концептуальна характеристика державної політики протидії системній тінізації соціально-економічних відносин / Августин Р. Р. // Журнал «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки». – 2014. – С. 7-8.

20. Августин Р. Р. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі її розвитку / Августин Р. Р. // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія: Економіка та підприємництво. – № 1 (76). – 2014. – С. 4-9.

21. Августин Р. Р. Ідентифікація методології непрямого оцінювання тінізації економіки / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 3. – С. 37-41.

22. Августин Р. Р. Моделювання впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Проблемы развития внешне-экономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – 2014. – Т. 1. – С. 209-212.

23. Августин Р. Р. Моделювання процесів тінізації економічних відносин в теорії економічного зростання / Августин Р. Р. // Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип. 38. – 2014. – С. 462-468.

24. Августин Р. Р. Ідентифікація системних характеристик та структурних напрямів тінізації економіки як передумова її детінізації / Августин Р. Р. // Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал. – 2013. – № 11 (49). – С. 246-250.

25. Августин Р. Р. Концептуальні характеристики взаємозв'язків тіньової економіки та соціально-економічного розвитку держави / Августин Р. Р. // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка): Економіко-правовий, науково-практичний журнал, 2013. – № 4 (55). – С. 164-169.

26. Августин Р. Р. Етиміологія тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2013. – Випуск 23.15. – С. 159-163.

27. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні основи діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Вісник Львівської комерційної академії. – 2010. – Випуск 33. – С. 180-185.

28. Августин Р. Р. Природні монополії: економічна сутність та об'єктивна потреба їх виникнення / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.4. – С.167-172.

29. Августин Р. Р. Державне регулювання природних монополій: суть, завдання та методи / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.3. – С.107-114.

30. Августин Р. Р. Особливості організації фінансових відносин природного монополіста в умовах перехідної економіки / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.2. – С.119-125.

31. Августин Р. Р. До питання організації національної безпеки в сфері захисту інформації / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2009. – Випуск 3 (24). – С. 139-145.

32. Августин Р. Р. Удосконалення системи управління комунальною власністю на регіональному рівні / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2008. – Випуск 2 (17). – С. 44-49.

33. Августин Р. Р. Тенденції формування регіонального комплексу соціально-комунальних послуг / Августин Р. Р. // Регіональні аспекти розвитку і розміщення

продуктивних сил України. – 2007. – Випуск 12. – С. 52-57.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

34. Августин Р. Р. Тінізація економіки як детермінанта загроз безпеки національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конференції. – Тернопіль : ТНЕУ. – 2018. – С. 75-77.

35. Августин Р. Р. Неформальний сектор економіки як фактор дисбалансу розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Збараж – 2017. – Ч.1. – С. 142-144.

36. Avhustyn R. R. Mathematical models of websites attendance and methods of its improvement / Avhustyn R., Pasichnyk R., Susla M., Honchar L. // Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics (CADSM). – 2017. – P. 375-377.

37. Августин Р. Р. Інституціональний базис детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів: Львівський інститут МАУП. – 2016. – Ч. 1. – С. 139-144.

38. Августин Р. Р. Передумови та особливості впливу тіньової економіки на структуру розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2016. – С. 116-119.

39. Августин Р. Р. Шляхи вдосконалення інституційних засад надання адміністративних послуг / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 218-219.

40. Августин Р. Р. Ризики та загрози тінізації економіки в контексті реформування національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Вишнівець. – 2015. – С. 141-144.

41. Августин Р. Р. Тінізація як фактор обмеження розвитку національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей наук. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 16-21.

42. Августин Р. Р. Конфліктогенні передумови поглиблення тінізації економіки / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції / За заг. ред. В. В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива». – 2014. –

С. 52-56.

43. Августин Р. Р. Галузево-секторальні особливості тінізації економіки України / Августин Р. Р. // Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Nastolení moderní vědy – 2014». – Díl 4. Ekonomické vědy.Administrativa. : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – 3-5 stran. – P. 3-5.

44. Августин Р. Р. Управління трансфертним ціноутворенням з метою легалізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції / За заг. ред. В. В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива», 2014. – С. 37-40.

45. Августин Р. Р. Узагальнення передумов та тенденцій тінізації національного господарства України / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ : НО «Перспектива», 2014. – С. 57-59.

46. Августин Р. Р. Інституційні аспекти управління життєздатністю підприємств в умовах системних загроз зовнішнього середовища / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Чопко І. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів : ЛКА. – 2014. – С. 107-110.

47. Августин Р. Р. Проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2014. – С. 136-140.

48. Августин Р. Р. Забезпечення інвестиційної безпеки малого підприємництва України в контексті тінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Чернівці: БЕФ. – 2014. – С. 7-8.

49. Августин Р. Р. Тенденції фінансування наукових і науково-дослідних робіт як чинник тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Одеса. – 2014. – Ч. 1. – С. 111-114.

50. Августин Р. Р. Характеристика впливу тіньового сектора економіки на стримування розвитоку транскордонного співробітництва / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів. – 2013 – С. 129-131.

51. Августин Р. Р. Особливості детінізації економічної діяльності на

периферійних та сільських територіях / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів. – 2013. – С. 158-161.

52. Августин Р. Р. Чинники тінізації економічної діяльності – системної перешкоди розвитку посткризових економік / Августин Р. Р. // Materialy IX meznarodni vedecko-prakticka konference «Zpravy vedecke ideje-2013». – Dil 7. Ekonomicke vedy. Administrativa : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – S. 53-55.

53. Августин Р. Р. Напрями тіньової економічної діяльності на посттрансформаційному етапі розвитку економіки / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Харьков : ИФИ. – 2013. – С. 75-77.

54. Августин Р. Р. Електронне врядування як інформаційна база забезпечення взаємодії влади і бізнесу / Августин Р. Р. // Зб. матер. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2013. – С. 104-107.

55. Августин Р. Р. Фактори впливу на фінансові результати діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції. – К., 2010. – Частина 1. – С. 1-2.

56. Августин Р. Р. Прибуток як основний індикатор діяльності природнього монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2010». Volume 7: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia. – 2010. – S. 59-60.

57. Августин Р. Р. Проблеми державного регулювання природних монополій / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Dynamika naukowych badań – 2010». Volume 4: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia. – 2010. – S. 10-12.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

58. Августин Р. Р. Основні підходи до визначення показників результативності функціонування природного монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б.,

Галазюк Н. М. // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 259. – Т. VI.– С. 1475-1481.

59. Августин Р. Р. Аспекти управління грошовими потоками / Августин Р. Р. // Наукові записки. Збірник наукових праць факультету економіки і менеджменту інвестицій ТНЕУ. – 2007. – Випуск 2. – С. 117-125.

LIST OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS ON THE SUBJECT OF THESIS

List of publications of the applicant,in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Avhustyn, R. R. (2017). Theoretical and Methodological Principles and Applied Tools of the State Policy of Systematic Shadowing of EconomicRrelations in Ukraine: Monograph. Ternopil: Krok, 309 p.

2. Avhustyn, R. R. (2017). Architectonics of the Balanced Development of the National Economy: Collective Monograph. Ternopil: Krok, 337 p.

3. Avhustyn, R. R. (2015). Mechanisms for the Implementation of Regional Structural Policy: Collective Monograph. Ternopil: Ternopil National Economic University, 343 p.

4. Avhustyn, R. R. & Bashnianyn G. I. & Demkiv I. O. (2018). Instruments and means of convergence of the economic environment of Ukraine and the EU in the context of shadowing. Visnyk of Lviv Trade and Economic University, 55, 6-13.

5. Avhustyn, R. R. & Bashnianyn G. I. & Demkiv I. O. (2018). Organizational and economic mechanism for the reduction of relations in the basic types of economic activity. Entrepreneurship and trade, 22, 86-93.

6. Avhustyn, R. R. (2016). Priorities of the State Policy of Shadowing of the National Economy of Ukraine at the Present Stage of Development. Scientific journal «Problems of the economy», 4, 35-40.

7. Avhustyn, R. R. (2016). Scenario Modeling of the Scope of Shadowing of Economic Activity in Ukraine. Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Economic Sciences», 21 (chastyna 2), 19-22.

8. Avhustyn, R. R. (2015). Identification of the Structure and Formation of the State

Policy of Preventing of the Shadowing of the Regional Economy. Global and national problems of the economy. Electronic scientific professional edition, 7, 554-559.

9. Avhustyn, R. R. (2015). Estimation of the Shadow Economy of Ukraine by Accounting and Statistical Methods. Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Economic Sciences», 14 (chastyna 1), 28-31.

10. Avhustyn, R. R. (2014). Modeling of the Mutual Influences of the Development of the Socio-Economic Environment and the Shadow Economy Sector. Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. «Economic sciences», 4 (56), 6-13.

11. Avhustyn, R. R. (2014). Impact of the Exploration of the Global Shadow Economy into the System of Domestic Economic Development. Bulletin of the University of Dnipropetrovsk. The series «Economics», 8 (4), 27-34.

12. Avhustyn, R. R. (2014). Regional Characteristics of the Shadow Economy Sector of Ukraine. Visnyk of the Odessa National University. The series «Economics», 3 (3), T. 1, 62-66.

13. Avhustyn, R. R. (2014). Stan and Problems of Increasing of the Effectiveness of the State Policy of Privatization of Economic Relations. Bulletin of the Khmelnytsky National University. «Economic sciences», 6, (T. 1), 235-238.

14. Avhustyn, R. R. (2014). Estimation of the Level of Shadowing of the Market of Ukraine as a Prerequisite for the Formation of a State Policy for its Deinstitutionalization. Business-Inform, 8, 144-149.

15. Avhustyn, R. R. & Lupak, R. L. & Tsap, M. V. (2014). Directions of Legalization of Economic Relations and Intensification of Import Substitution Processes in the System of Measures for Increasing the Efficiency of Transborder Cooperation of Western Regions in Ukraine. Socio-economic problems of the modern period of Ukraine. Socio-economic aspects of cross-border cooperation between Ukraine and Poland: NAS of Ukraine. Institute of Regional Studies, 2 (106), 208-217.

16. Avhustyn, R. R. (2014). Formation of the Institutional Mechanism for Regulation of the Shadow Sector and Economic Growth of the State. Scientific papers of Donetsk National Technical University. The series «Economics», 3, 178-187.

17. Avhustyn, R. R. (2014). Accounting and Statistical Approaches to Assessing the

Volume and Level of Shadow Economic Activity. Bulletin of the Khmelnitsky National University. Economic Sciences, 1 (208), 125-129.

18. Avhustyn, R. R. (2014). Generalization of the World Experience in the Formation of an Effective System of Shadowing of the National Economy. Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 24.1, 192-197.

19. Avhustyn, R. R. (2014). Conceptual Characteristic of the State Policy of Counteracting of the Systemic Shadowing of Socio-Economic Relations. Scientific Bulletin of the East-European National University of Lesya Ukrainka, 7-8.

20. Avhustyn, R. R. (2014). Impact of the Shadow Economy on the Functional and Structural Characteristics of the State's Economic Security at the Post-Transformational Stage of its Development. Scientific and Production Magazine «State and Regions». Series: Economics and Business, 1 (76), 4-9.

21. Avhustyn, R. R. (2014). Identification of the Methodology of Indirect Estimation of the Economy Shadowing. Business-Inform, 3, 37-41.

22. Avhustyn, R. R. & Lupak, R. L. (2014). Simulation of the Impact of Economic Shadowing on Socio-economic Development. Problems of development of foreign economic relations and attraction of foreign investments: regional aspect, 1, 209-212.

23. Avhustyn, R. R. (2014). Simulation of Shadowing Processes of Economic Relations in the Theory of Economic Growth. Efficiency of Public Administration, 38, 462-468.

24. Avhustyn, R. R. (2013). Identification of System Characteristics and Structural Directions of Economy Shadowing as a Precondition for its Legalization. Innovative economics, 11 (49), 246-250.

25. Avhustyn, R. R. (2013). Conceptual Characteristics of the Relationship between the Shadow Economy and the State Socio-Economic Development. Small and Medium Business (Law, State, Economics): Economic and Legal, Scientific and Practical Journal, 4 (55), 164-169.

26. Avhustyn, R. R. (2013). Etimology of Shadowing of Economic Relations. Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 23.15, 159-163.

27. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Theoretical and

Methodological Foundations of the Activity of Natural Monopolistic Structures. Visnyk of Lviv Commercial Academy, 33, 180-185.

28. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Natural Monopolies: the Economic Essence and the Objective Need for their Emergence. Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 20.4, 167-172.

29. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). State Regulation of Natural Monopolies: Essence, Tasks and Methods. Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 20.3, 107-114.

30. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Peculiarities of the Organization of Financial Relations of a Natural Monopolist in a Transition Economy. Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 20.2, 119-125.

31. Avhustyn, R. R. (2009). On the Organization of National Security in the Field of Information Security. Galician Economic Journal, 3 (24), 139-145.

32. Avhustyn, R. R. (2008). Improvement of the Communal Property Management System at the Regional Level. Galician Economic Journal, 2 (17), 44-49.

33. Avhustyn, R. R. (2007). Trends in the Formation of the Regional Complex of Social and Communal Services. Regional Aspects of the Development and Placement of the Productive Forces of Ukraine, 12, 52-57.

Publications, which certify the approbation of the materials of the dissertation:

34. Avhustyn, R. R. (2017). Informal Sector of the Economy as a Factor of Imbalance in the Development of Regions. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil-Zbarazh, Part 1, 142-144.

35. Avhustyn, R. & Pasichnyk, R. & Susla, M. & Honchar, L. (2017). Mathematical Models of Websites Attendance and Methods of its Improvement. Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics (CADSM), 375-377.

36. Avhustyn, R. R. (2016). Tinization of the economy as a determinant of threats to the security of the national economy. Collection of abstracts of reports of All-Ukrainian scientific-practical conference, Ternopil : TNEU, 75-77.

37. Avhustyn, R. R. (2016). Institutional Basis for the Legalization of economic relations. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical

conference, Lviv: Lviv Institute of MAUP, 1, 139-144.

38. Avhustyn, R. R. (2016). Preconditions and features of the influence of the shadow economy on the structure of regional development. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, 116-119.

39. Avhustyn, R. R. (2015). Ways of Improving the Institutional Principles of Providing Administrative Services. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, 218-219.

40. Avhustyn, R. R. (2015). Risks and Threats of Economic Shadowing in the Context of Reforming of the National Economy. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil-Vyshnevets, 141-144.

41. Avhustyn, R. R. (2015). Shading as a Limiting Factor of the Development of the National Economy. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, 16-21.

42. Avhustyn, R. R. & Lupak, R. L. (2014). Conflict-prone Conditions for Deepening of the Economy's Shadowing. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, Lviv: CSED «Initiative», 52-56.

43. Avhustyn, R. R. (2014). Guluzevo-Sectoral Peculiarities of the Shadow Economy of Ukraine. Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Nastolení moderní vědy – 2014». – Díl 4. Ekonomické vědy.Administrativa.: Praha. Publishing House «Education and Science, 3-5.

44. Avhustyn, R. R. (2014). Generalization of Prerequisites and Tendencies of Shadowing of the National Economy of Ukraine. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Dnipropetrovsk: «Perspective», 57-59.

45. Avhustyn, R. R. (2014). Management of Transfer Pricing in order to Legalize Economic Relations. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Lviv: Central Initiative «Initiative», 37-40.

46. Avhustyn, R. R. & Lupak, R. L. & Chopko, I. M. (2014). Institutional Aspects of Managing by the Viability of Enterprises in the Context of Systemic Threats to the External Environment. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Lviv: LKA, 107-110.

47. Avhustyn, R. R. (2014). Problems of the Effectiveness of the State Policy of Detaining Economic Relations. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, 136-140.

48. Avhustyn, R. R. (2014). Ensuring of the Investment Security of Small Business in Ukraine in the Context of Shadowing of the National economy. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Chernivtsi, 7-8.

49. Avhustyn, R. R. (2014). Trends in the Financing of Scientific and Research Work as a Factor in the Shadowing of Economic Relations. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Odessa, 1, 111-114.

50. Avhustyn, R. R. (2013). Characteristics of the Impact of the Shadow Economy Sector on Curbing the Development of Cross-Border Cooperation. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Odessa, 129-131.

51. Avhustyn, R. R. (2013). Features of Shadowing of Economic Activity in Peripheral and Rural areas. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Lviv, 158-161.

52. Avhustyn, R. R. (2013). The factors of the Shadowing of Economic Activity – a Systemic Obstacle to the Development of Post-Crisis Economies. Materialy IX meznarodni vedecko-prakticka konference «Zpravy vedecke ideje-2013». – Dil 7. Ekonomicke vedy. Administrativa : Praha. Publishing House «Education and Science», 53-55.

53. Avhustyn, R. R. (2013). Directions of Shadow Economic Activity at the Post-Transformation Stage of Economic Development. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Kharkiv, 75-77.

54. Avhustyn, R. R. (2013). Electronic Governance as an Information Base for Collaboration between Government and Business. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Ternopil, 104-107.

55. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Factors Influencing the Financial Results of the Activities of Natural Monopolistic Structures. Collection of abstracts of reports of the international scientific-practical conference, Kyiv, 1, 1-2.

56. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Profit as the Main Indicator of the Activity of a Natural Monopolist. Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania sąnauką i technikami – 2010». Volume 7: Economics nauki. – Przemyśl: Nauka i studia, 59-60.

57. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). Problems of State Regulation of Natural Monopolies. Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Dynamika naukowych badań – 2010». Volume 4: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia, 10-12.

Publications, which additionally reflect the scientific results of the dissertation:

58. Avhustyn, R. R. & Sapryka, O. B. & Halazyuk, N. M. (2010). The Main Approaches to the Definition of Indicators of the Performance of the Functioning of the Natural Monopolist. Economics: problems of theory and practice, 259, 1475-1481.

59. Avhustyn, R. R. (2007). Aspects of Cash Flow Management. Collection of scientific papers of the Faculty of Economics and Investment Management of Ternopil National Economic University, 2, 117-125.

ЗМІСТ

ВСТУП 30
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ……..……...…….44
1.1. Концептуальні положення тінізації економіки та державної політики детінізації економічних відносин……...……..44
1.2. Системні характеристики проблеми тінізації національного господарства……...……60
1.3. Базові моделі взаємозв'язків тінізації та економічного зростання…..…….75
Висновки до розділу 1……..…….94
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ……...……..96
2.1. Тінізація економіки як детермінанта загроз системи економічної безпеки держави……...…….96
2.2. Методологія дослідження тінізації економічних відносин..……114
2.3. Світовий досвід формування ефективної системи детінізації національного господарства…….……131
Висновки до розділу 2……...……..143
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ СТАНУ ТІНІЗАЦІЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ……..……147
3.1. Обсяги та галузево-секторальні особливості тінізації національного господарства…..……...……147
3.2. Регіональні характеристики тіньового сектора економіки……..…….168
3.3. Чинники та функціональні особливості тіньової економічної діяльності……..……192
3.4. Характеристика державної політики детінізації економіки……...…….214
Висновки до розділу 3……..…236
РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ….239

4.1. Обґрунтування стратегічних пріоритетів системної детінізації національного господарства……..…..…239
4.2. Вдосконалення інституціонального забезпечення системної детінізації економіки……..256
4.3. Розробка концепції державної політики системної детінізації національного господарства……...……274
Висновки до розділу 4……..……...292
РОЗДІЛ 5. МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ……...……..……...……296
5.1. Реалізація організаційно-економічного механізму детінізації у базових видах економічної діяльності……..…296
5.2. Стимули та інструменти детінізації підприємництва: секторальний аспект……...…….313
5.3. Інституційний механізм та чинники детінізації ринку праці…...……331
5.4. Антикорупційний механізм та засоби детінізації відносин в соціальній сфері та системі державних послуг...……...……..…349
5.5. Інструменти політики детінізації в контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС……...……..372
Висновки до розділу 5 388
ВИСНОВКИ..... 394
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 401
ДОДАТКИ..... 431

ВСТУП

Актуальність теми. Тінізація економічних відносин є явищем об’єктивним і закономірним, характерним для всіх економічних систем на різних етапах їх еволюції та розвитку, а її природний рівень часто має позитивні суспільні та соціально-економічні наслідки (пом’якшення проблем трудодефіцитної кон’юнктури ринку праці, збалансування попиту і пропозиції, послаблення недоліків розподілу доходів та капіталу, протидія корупції і монополізації, ін.).

Беззаперечно, будь-які порушення законодавства, пов’язані з тінізацією економіки, підлягають недопущенню й усуненню в процесі якісної державної політики в цій сфері. Разом із тим, критичне нарощування масштабів тінізації, зростання її рівня та поширення у сфері суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, вплив на базові характеристики економічного відтворення й узалежнення таким чином процесів, що протікають в офіційній економіці, від тіньового сектора призводять до утвердження основ системної тінізації національного господарства, що критично загрозливі вже не стільки для наповнення бюджетів і зростання ВВП, як для економічної безпеки держави – основи її національної безпеки. Мультиплікативні ефекти системної тінізації національного господарства поширюються на деформування засадничих положень ринкової економіки та конкурентного середовища, зменшення обсягу і погіршення якості факторів виробництва, зокрема – інтелектуально-кадрового капіталу, зниження рівня якості життя та задоволення потреб населення в якісних товарах і послугах, інвестиційної привабливості територій, консервування процесів просторово-структурних диспропорцій розміщення продуктивних сил та розвитку господарського комплексу держави та її регіонів.

Своєю чергою, протидіяти явищу системної тінізації об’єктивно можливо лише засобом системної державної політики детінізації економіки, за якої механізми та інструменти державного регулювання узгоджені між собою і реалізуються для досягнення єдиної генеральної мети і стратегічних цілей в тріаді орієнтирів: «прозоре ринкове конкурентне середовище та офіційна

економіка з надійними «запобіжниками» тінізації – економічна безпека – конкурентоспроможність національного господарства».

Численні наукові дослідження, що послугували напрацюванню значного теоретико-методологічного базису державного регулювання у сфері детінізації економіки, на сьогодні, з огляду на масштаби та гостроту проблеми, недостатні і потребують подальшого розвитку. Це доводить актуальність обґрунтування теоретико-методологічних засад і прикладних інструментів державної політики системної детінізації економіки в Україні.

Значним теоретико-методологічним підґрунтям формування та реалізації ефективної державної політики детінізації економіки та економічних відносин стали праці українських і зарубіжних учених, таких як: А. Базилюк, Г. Беккер, Г. Башнянин, З. Варналій, Т. Васильців, О. Власюк, А. Гальчинський, В. Геєць, Дж. Гроссман, П. Гутман, Б. Данилишин, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, В. Засанський, А. Качинський, Т. Ковальчук, Б. Контіні, І. Мазур, І. Маркіна, О. Мандибура, О. Мних, В. Мунтіян, М. Олсон, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пірожков, В. Предборський, Ю. Сафонов, Е. де Сото, А. Сухоруков, М. Флейчук, М. Фрідман, Ю. Харазішвілі, А. Ходжаян, В. Шевчук, Ф. Шнайдер та ін.

Водночас, незважаючи на значущість здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців, для вирішення теоретико-методологічних і практичних проблем підвищення ефективності державної політики детінізації економіки в Україні на цей час залишаються недостатньо дослідженими і в теоретико-прикладному плані вирішеними такі завдання, як обґрунтування перспективних стратегічних пріоритетів, а також дієвих інструментів та засобів державної політики системної детінізації економіки в сучасних умовах функціонування національного господарства, у т. ч. під впливом дії чинників глобалізації та євроінтеграції.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов’язана з науковими планами Тернопільського національного економічного університету за темами: «Дослідження методологічних засад державного

регулювання економіки на макро- і мезорівнях» (номер державної реєстрації 0104U000406), де автором визначені принципові положення державної політики регулювання макроекономічних процесів на макро- та мезорівнях; «Удосконалення методології та практики адміністрування діяльності організацій в умовах динамічного зовнішнього середовища» (номер державної реєстрації 0109U000041), де автором проаналізовано процеси функціонування та обґрунтовано пропозиції з удосконалення адміністрування діяльності організацій на предмет легальності і прозорості господарювання; «Модернізація механізмів реалізації регіональної структурної політики» (номер державної реєстрації 0112U007884), де здобувачем досліджено процеси та обґрунтовано інструменти державної регіональної політики легалізації економіки; «Теоретико-методологічні та прикладні аспекти управління збалансованим розвитком національної економіки» (номер державної реєстрації 0115U007209), в процесі виконання якої дисертантом розроблені механізми та інструменти детінізації економічних відносин в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення теоретико-методологічних засад, обґрунтування пріоритетів та механізмів системної детінізації економіки України.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі завдання:

–узагальнити концептуальні положення тінізації економіки та державної політики детінізації економічних відносин;

–ідентифікувати системні характеристики та базові моделі впливу тінізації на економічне зростання;

–встановити системні взаємозв’язки тінізації економіки та посилення загроз економічній безпеці держави;

–обґрунтувати методологію дослідження тінізації економіки та узагальнити світовий досвід формування ефективної системи детінізації національного господарства;

–здійснити аналіз обсягів та галузево-секторальних особливостей тінізації національного господарства України;

–ідентифікувати регіональні характеристики, а також чинники та функціональні особливості тіньової економічної діяльності в Україні;

–надати характеристику державної політики детінізації економіки в Україні;

–обґрунтувати стратегічні пріоритети системної детінізації національного господарства України;

–вдосконалити інституціональне забезпечення детінізації економічних відносин;

–розробити положення концепції державної політики системної детінізації національного господарства;

–сформувати механізми детінізації підприємництва у галузево-секторальному аспекті;

–розробити інституційний механізм та визначити чинники детінізації ринку праці;

–запропонувати антикорупційний механізм та засоби детінізації відносин у соціальній сфері і системі державних послуг.

Об'єктом дослідження є процеси детінізації економіки.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади та науково-практичні рекомендації з визначення пріоритетів та реалізації механізмів системної детінізації економіки України.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань у роботі використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів та прийомів наукового дослідження. У дисертації використано такі методи теоретичного і емпіричного дослідження: *логічного узагальнення* – для визначення концептуальних положень тінізації економічної діяльності та її системної характеристики (розділ 1, п. 1.1, 1.2), *групування* – для ідентифікації ризиків і загроз економічній безпеці держави в процесі посилення тінізації економіки (розділ 2, п. 2.1), *аналізу і синтезу* – для визначення базових моделей тінізації в теорії економічного зростання (розділ 1, п. 1.3), науковий метод *статистичного аналізу і розрахунку* – при здійсненні аналізу чинників і функціональних

особливостей, а також встановленні регіональних характеристик тінізації економіки в Україні (розділ 3, п. 3.2, п. 3.3), *методи економіко-математичного прогнозування* – для обґрунтування стратегічних пріоритетів детінізації національного господарства України, а також розробки концепції державної політики системної детінізації економіки (розділ 4, п. 4.1, 4.2), *теоретичного узагальнення* – для вдосконалення принципів, методів та інструментарію методології дослідження тінізації економічних відносин (розділ 2, п. 2.2), *стратегічного менеджменту* – для формування інституціонального базису детінізації економіки (розділ 4, п. 4.2), розробки інституційного механізму детінізації відносин на ринку праці (розділ 5, п. 5.3), *системного підходу* – при обґрунтуванні елементів механізму детінізації господарської діяльності та розробці положень антикорупційного механізму детінізації відносин у соціальній сфері і системі державних послуг (розділ 5, п. 5.1, 5.2, 5.4).

Інформаційною основою дослідження є закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, Національного банку України, нормативно-правові акти Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного антикорупційного бюро, статистичні матеріали Державної служби статистики України, аналітичні матеріали вітчизняних і міжнародних економічних організацій, монографії та публікації вітчизняних і зарубіжних авторів, інтернет-ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів. Основні положення й результати дисертаційної роботи, що визначають її наукову новизну, полягають у наступному:

вперше:

– науково обґрунтовано теоретико-методологічні положення державної політики системної детінізації економіки як тріади складових: 1) структурно-

функціональної – протидії системі напрямів та сфер, форм і видів діяльності поширення тіньових оборудок (господарські операції, зайнятість і оплата праці, державні закупівлі, зовнішньоекономічна діяльність, фінансові відносини, система соціальних та державних послуг, ін.); 2) інституційно-організаційної – системи соціальних, економічних, організаційних відносин і зв'язків, сукупності інституцій та середовища їх діяльності; 3) елементно-ресурсної – системного комплексу елементів і засобів державної політики (рівнів, форм, цілей, ресурсного забезпечення, механізмів та інструментів державного регулювання), які становлять концептуальну основу при формуванні стратегій і програм структурно-збалансованої державної політики детінізації економіки;

– визначено методологічні засади розробки Концепції державної політики системної детінізації економіки, зорієнтованої на отримання дуального ефекту внаслідок створення відповідних інституційних та організаційно-економічних умов: (1) усунення системних загроз економічної безпеки держави та (2) збільшення обсягів офіційної економіки, зміцнення її конкурентоспроможності. Принциповими положеннями Концепції (мети, операційних цілей, напрямів політики і завдань) є їх формування за рівнями загроз безпеці і конкурентоспроможності національної економіки: виведення з тіні необліковуваних операцій, ресурсів та активів → усунення проявів нелегальної господарської діяльності → протидія корупції → декриміналізація економічних відносин, а також комплексний вплив на подолання системних загроз (переважання тіньових економічних відносин над офіційними; формування тіньового капіталу фінансування кримінальних операцій та тіньових оборудок; «пригнічення» суб'єктів, що здійснюють легальне ведення бізнесу, а також ділової активності населення; незворотні процеси структурних змін в економіці; нарощування деградації менш розвинених та інвестиційно привабливих територій) функціонування економічної системи з критично надмірним рівнем і масштабами поширення тіньових операцій;

– розроблено концептуальний підхід до ідентифікації та утвердження стратегічної основи і напрямів формування державної політики детінізації

національного господарства як окремого системоутворювального елемента комплексної державної політики забезпечення економічної безпеки держави. Це досягається шляхом планування і подальшої реалізації комплексу заходів у сфері протидії тіньовій економіці у відповідності до елементів внутрішньої структури системи економічної безпеки країни: (1) самодостатності й економічної незалежності, (2) стабільності та стійкості, (3) здатності до саморозвитку і прогресу;

удосконалено:

– методичний інструментарій оцінювання рівня тінізації економіки з урахуванням регіональних особливостей, що, на відміну від традиційних підходів із використанням низки стандартних показників – характеристик рівня тінізації, передбачає комплексний аналіз (на базі методів: потенційного приросту податкових надходжень; зв'язку тінізації та ВРП; рівня економічної злочинності; тінізації сфери роздрібної торгівлі; сприйняття корупції) з подальшим групуванням отриманих даних і здійсненням кластеризації регіонів держави за рівнем та обсягами проникнення тіньової економічної активності. Авторський підхід є ширшою інформаційною основою для прийняття виважених управлінських рішень у сфері формування та диференціації державної політики детінізації за регіонами держави;

– методологічні підходи до класифікації загроз функціонування і розвитку системи національного господарства, пов'язаних із тінізацією економічних відносин. Наявні в економічній літературі підходи та класифікаційні ознаки доповнені загрозами, викликаними системним характером тінізації, за такими новими класифікаційними ознаками, як наслідки перевищення граничного рівня тінізації економіки, надмірна зовнішня залежність національного господарства, системні недоліки державного управління у сфері детінізації, порушення фаз економічного відтворення, розвиток сфер ускладненого статистичного обліку операцій;

– концептуальні засади державної політики формування інституціонального забезпечення детінізації економіки шляхом визначення

напрямів його формування (за блоками: (1) середовище нормативних та статусних інститутів, (2) активізація інституцій), а також обґрунтування повноцінного складу елементів (з відповідними новими завданнями) інституційної інфраструктури державної політики системної детінізації економічних відносин. Таким чином уможливлюється ідентифікація елементів інституційної інфраструктури детінізації, що на поточному етапі соціально-економічного розвитку не сформовані або ж не реалізують властиві їм завдання у межах державної політики;

– прикладні інструменти державної політики детінізації відносин на ринку праці. В основі авторського підходу – нові інструменти, а також системність і комплексність державного регулювання. На відміну від традиційного обґрунтування комплексу пропозицій із легалізації відносин зайнятості й оплати праці, ідентифіковано увесь склад напрямів та форм тінізації на ринку праці (прихована/фіктивна пропозиція робочої сили, тіньовий/фіктивний попит на робочу силу, нелегальна та неофіційна трудова міграція, іллегальне заміщення зайнятості, екстерналії функціонування інфраструктури ринку праці, трансакційні витрати тіньової праці та «викривлення» зайнятості) і, відповідно, обґрунтовано пріоритети та засоби комплексної державної політики в цій сфері. Системність такого підходу підтверджується визначеними інструментами комплексної протидії тінізації ринку праці за напрямами: формування мотивів і стимулів, підсилення дії неформальних чинників, розвиток інфраструктури, посилення контролю за процесами легалізації праці та її оплати;

– інструментарій державної політики детінізації підприємництва шляхом запровадження диференційованого, але водночас й збалансованого підходу в цій сфері. Як правило, результати досліджень відносно детінізації підприємництва у більшій мірі охоплюють управління процесами легалізації в секторі малого бізнесу, а також декримінализації діяльності представників великих форм господарювання. Особливість авторського підходу – у виявленні найбільш системних форм і проявів тінізації економічних відносин

представників малого, середнього та великого бізнесу, а також обґрунтуванні засобів їх протидії, що дозволяє більш комплексно підійти до реалізації ефективної державної політики детінізації підприємництва шляхом впливу на діяльність у всіх його секторах;

дістали подальшого розвитку:

– методичний підхід до ідентифікації та оцінювання чинників тінізації економіки, зокрема, на відміну від найбільш поширеного підходу, коли в таких цілях використовуються здебільшого методи економіко-математичного аналізу та моделювання для встановлення відповідних коефіцієнтів регресії між залежною змінною – коефіцієнтом тінізації та незалежними змінними – показниками соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, розроблено методику формування системи чинників (за сферами збитків: виробництво і торгівля, інвестування та фінансовий сектор, бюджетна система, зовнішньоекономічна діяльність, сегмент трансакційних витрат, соціальна та екологічна сфери) та з використанням методу головних компонент подальшого оцінювання міри їх впливу як диференційовано, так і в комплексі, що дозволяє краще характеризувати системний вплив чинників та одночасно визначати міру дії кожного з них;

– теорії та моделі тінізації економіки (теорії збалансованого та поступального соціально-економічного розвитку, кейнсіанська, монетаристська, неоінституціональна парадигми, емпіричні теорії) шляхом розширення моделей взаємозв’язку тінізації економіки та соціально-економічного розвитку (з урахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій, динаміки індексу розвитку людського потенціалу, кривих пропозиції тіньової економічної діяльності, ринку «тіньових товарів», урядового втручання, раціональної поведінки споживача «тіньових товарів», комплексних функцій, кримінального сектора економіки, взаємозв’язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу), а також доповнення сучасних теорій економічного зростання фіктивною змінною – рівень тінізації економіки, що дозволяє отримати більш якісні результати моделювання впливу державного регулювання

на детінізацію економічних відносин, у т. ч. з врахуванням особливостей і ключових параметрів поточного стану соціально-економічного розвитку держави;

– методичний підхід до оцінювання ефективності державної політики детінізації економіки. Якісним способам оцінювання протиставлено кількісно-якісний метод, в основі якого – когнітивна карта конфліктогенності в державі з врахуванням впливу тіньового сектора економіки, складена з урахуванням суспільно-економічних умов, соціально-політичного ладу, соціально-культурної реальності та за блоками соціально-економічної конфліктогенності, їх ознаками і факторами посилення. Особливістю авторського підходу є доповнення складу виявлених недоліків системи державного регулювання у сфері детінізації чинниками взаємовпливу стану соціально-економічного середовища (як важливого цільового критерію міри результативності державної політики) та тіньового сектора економіки;

– засоби подолання корупції та тіньової економіки у соціальній системі і сфері державних послуг. На противагу вже усталеним і, як показала практика, недостатньо ефективним заходам у частині люстрації доходів, нагляду за діями держслужбовців, стандартизації виконання посадових обов’язків, створення додаткових державних органів і структур та ін., обґрунтовано методичні положення підходу, в основі якого поєднання трьох складових: інституційного, страхування корупційних ризиків та електронного урядування. Це дозволяє розвинути інституційне середовище протидії корупції, впровадити багаторівневу систему реалізації функцій соціального страхування в сфері адміністративних послуг, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров’я, інших соціальних сферах, сформувати мережу електронного урядування на всіх рівнях управління, що, в тому числі, спрямована на взаємодію антикорупційних органів та інституцій із детінізації соціально-економічних відносин;

– організаційно-інституційні інструменти державної політики конвергенції економічного середовища держав з високим рівнем тінізації економіки та високою ефективністю політики детінізації економічних відносин шляхом

ідентифікації ключових відмінностей бізнес-середовища (зокрема, у сферах конкуренції на ринках, протекціонізму, лобіювання, рівності прав і можливостей, прозорості держзамовлень і т.д.), а також інструментів і засобів державної політики їх покращення. Такий підхід має синергічний ефект, оскільки орієнтований на усунення ключових чинників тінізації, у т. ч. на засадах провідних світових практик, та зближення економічних середовищ держав як однієї з провідних і системних умов міждержавної економічної співпраці й інтеграції.

Практичне значення одержаних результатів. Практичну цінність мають рекомендації з посилення громадського контролю, створення ефективного механізму моніторингу дотримання законодавства у сфері детінізації економіки та антикорупційної політики, методики оцінювання обсягів необліковуваної готівки, які використано комітетами Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності (Довідка № 04-37/10-231 від 13.07.2018 р.) та запобігання і протидії корупції (Акт від 17.07.2018 р.).

Методологічні засади розробки Концепції державної політики системної детінізації економіки України, а також обґрунтовані пропозиції щодо реалізації організаційно-інституційних інструментів конвергенції вітчизняного та економічного середовища держав з високою ефективністю політики детінізації економіки впроваджені у діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України (Довідка № 22/275-1-15 від 12.06.2018 р.).

Рекомендації з удосконалення державної регіональної політики детінізації економіки, зокрема в частині посилення громадського контролю за прийняттям рішень посадовими особами, а також формування якісної методики оцінювання тіньової господарської діяльності, подолання тіньової економіки у соціальній системі та сфері надання адміністративних послуг, використані Тернопільською обласною державною адміністрацією (Довідка № 05-3028/32-26 від 29.05.2018 р.) та Тернопільською міською радою (Довідка № 339/2 від 22.06.2018 р.). Розроблені прикладні інструменти державної політики детінізації відносин на ринку праці впроваджені в діяльність Управління Держпраці у

Тернопільській області (Довідка № 1984/01-05-1/18 від 21.06.2018 р.)

Комплекс пропозицій з формування та реалізації засобів державної політики детінізації економічних відносин суб'єктів підприємництва використано в діяльності Українського союзу промисловців та підприємців (Довідка № 26/1ю від 18.06.2018 р.).

Результати дослідження використовуються в навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету при розробці навчальних посібників, дистанційних курсів, методичного забезпечення та викладанні дисциплін «Національна економіка», «Публічне адміністрування», «Державне і регіональне управління», «Електронне врядування, інформаційні технології, ресурси та сервіси на державній службі» (Довідка № 126-27/1116 від 21.06.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Концептуальні положення дисертації, висновки, рекомендації та пропозиції, які виносяться на захист, є результатом самостійного наукового пошуку здобувача. З наукових праць, що опубліковані у співавторстві, використані лише ті результати дослідження, що одержані особисто здобувачем.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й методологічні положення і результати дослідження доповідалися та схвалені на 24 науково-практичних конференціях і семінарах, зокрема *міжнародних*: «Dynamika naukowych badań – 2010» (м. Перемишль, Польща, 2010 р.); «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2010» (м. Перемишль, Польща, 2010 р.); «Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2011» (м. Перемишль, Польща, 2011 р.); «Влада і бізнес: актуальні проблеми партнерства» (м. Тернопіль, 2013 р.); «Устойчивое развитие национальных экономик и развитие конкурентной стратегии предприятий» (м. Харків, 2013 р.); «Zpravy vedecke ideje-2013» (м. Прага, Чехія, 2013 р.); «Прогнозування соціально-економічного розвитку національної економіки» (м. Одеса, 2014 р.); «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку країни» (м. Чернівці, 2014 р.); «Формування моделі розподілу влади «центр – місцевість»: теорія і практика» (м. Тернопіль,

2014 р.); «Пріоритети та механізми розвитку національної економіки» (м. Львів, 2014 р.); «Економічна політика в контексті міжнародного співробітництва» (м. Дніпропетровськ, 2014 р.); «Nastolení moderní vědy – 2014» (м. Прага, Чехія, 2014 р.); «Соціально-економічні проблеми розвитку національної економіки» (м. Львів, 2014 р.); «Секторальні асиметрії розвитку економіки: механізми подолання в умовах нових викликів та факторних обмежень» (м. Тернопіль, 2015 р.); «Розвиток регіонів та громад в умовах адміністративно-територіальної реформи: перспективи та загрози» (м. Тернопіль-Вишнівець, 2015 р.); «Фінансово-банківські та адміністративні послуги: проблеми управління та перспективи розвитку» (м. Тернопіль, 2015 р.); «Міжрегіональне співробітництво в національному та міжнародному вимірах» (м. Тернопіль, 2016 р.); «Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics» (м. Свалява, 2017 р.); «Сектори економіки в процесі реалізації державної регіональної політики» (м. Тернопіль-Збараж, 2017 р.); *всеукраїнських*: «Українська наука XXI століття» (м. Київ, 2010 р.); «Фінансово-економічний розвиток України в умовах глобалізаційно-інтеграційних процесів» (м. Львів, 2014 р.); «Актуальні проблеми економіки та управління в умовах системної кризи» (м. Львів, 2016 р.); *круглих столах*: «Пріоритети, механізми та інструменти соціально-економічного розвитку периферійних та сільських територій західних регіонів України» (м. Львів, 2013 р.); «Єврорегіони як інноваційна форма розвитку транскордонного співробітництва України» (м. Львів, 2013 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 59 наукових праць, із них: 1 одноосібна монографія; 2 колективних монографії; 30 статей у наукових фахових виданнях України, у т. ч. 7 статей у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз даних; 24 тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій; 2 публікації в інших виданнях. Загальний обсяг публікацій – 79,00 друк. арк., з них особисто автору належить 38,95 друк. арк.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотації, вступу,

п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел з 286 найменувань та 14 додатків на 29 сторінках. Загальний обсяг роботи складає 460 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 400 сторінках. Робота містить 67 рисунків, 32 таблиці, 15 додатків.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Концептуальні положення тінізації економіки та державної політики детінізації економічних відносин

Тінізація економічних відносин є явищем об'єктивним і закономірним. Вона була характерною у всі часи, для всіх економічних систем і устроїв державного управління національним господарством. Це беззаперечно, адже певний рівень тіньової економіки, принаймні, у короткостроковому періоді, завжди спостерігався навіть у найбільш розвинених економіках в періоди економічного успіху і зростання, а також у тоталітарних економічних режимах. Є навіть підстави стверджувати, що тінізація економіки не завжди негативна. Все визначається її рівнем та впливом на природність, раціональність і прозорість протікання тих чи інших супутніх і залежних від неї економічних і соціальних процесів.

Тінізація національного господарства і, відповідно, його детінізація – явища діаметральні. Наявність тіньової економіки більшою мірою негативна, але часто необхідна в цілях фіскального навантаження, режимів регуляторної та структурної політики, вирівнювання доходів населення та просторової концентрації капіталу.

Відтак, результати теоретико-прикладних досліджень положень і чинників тінізації актуальні з огляду на типологізацію сфер і сегментів тіньових економічних відносин, чинників і стимулів детінізації, міри впливу неформального сектору на збереженість структурних співвідношень та стимулів до господарювання економічних агентів в інтересах соціально-економічної безпеки національної економіки.

В умовах економічної стабільності рівень тінізації відносин знижується до певного рівня, який у макроекономіці називають рівноважним або природнім. І

навпаки, соціально-економічна нестабільність порушує умови рівноваги та призводить до коротко- або – що гірше – довгострокової дестабілізації ситуації, а це перша умова подальшого перерозподілу співвідношень офіційного та тіньового секторів. Циклічна природа економічного розвитку також є передумовою тінізації.

Процеси еволюції соціально-економічного розвитку характерні для всіх економік світу. Своєю чергою, зміна економічних, політичних та соціальних умов призводить до соціально-економічних трансформацій. Відповідно, поява тіньового сектору стала тією рисою (причому, в гіпертрофованих обсягах), без якої не обійшлося реформування соціально-економічних відносин країн транзитивного типу, та мінімізація чи усунення якої дотепер залишається надскладним завданням.

На думку автора, у пострадянських країнах, що отримали останнім часом статус держав з ринковою системою господарювання, проблемам тінізації було приділено недостатньо уваги та своєчасно не було вжито адекватних і рішучих системоутворювальних заходів. Саме тому тінізація економіки далеко переросла свій природній рівень і в поєднанні з корупцією, політизацією економічних відносин та зрощуванням бізнесу і влади є системною перешкодою подальшому економічному зростанню, демонополізації економіки та розвитку конкурентного середовища, структурно збалансованому розвитку економіки та її підприємницького сектору.

Період світового посткризового розвитку загострив цю проблему, а Всесвітній економічний форум (ВЕФ) визнав поширення тіньової економіки одним з ключових глобальних ризиків сучасного десятиліття, поряд з обмеженістю ресурсів та макроекономічною розбалансованістю [266]. Згідно з оцінками експертів ВЕФ, передумовами зростання обсягів тіньової економічної діяльності виступають (1) недієвість глобального управління, (2) економічну нерівність та (3) глобалізованість світогосподарських зв’язків (networked world). Парламентська Асамблея Ради Європи проблему загострення тінізації глобальних ринків назвала основним викликом економічного розвитку у період

подолання кризових явищ і забезпечення стійкості світової та національних фінансових систем, а тіньову зайнятість та тінізацію фінансових потоків [275] визнано основними проблемами тінізації економічних відносин.

На сучасному етапі світогосподарського розвитку двояко розглядається економічна нерівність країн світу: 1) як чинник формування сприятливого середовища для тіньового обігу товарів, 2) як наслідок тінізації міжнародних торговельних потоків. Таким чином, розвиток тіньового сектору виступає і причиною, і наслідком сучасних світових соціально-економічних відносин, а це – додатковий виклик для посткризових економік. На підтримку такого твердження виступають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, зазначаючи, що тіньові економічні відносини, збільшуючи вартість ведення легального бізнесу, стримують розвиток національних економік і поглиблюють нерівність як всередині, так і між країнами [228, с. 4]. Загальновизнано, що країни посттрансформаційного типу мають більші масштаби тінізації економіки, ніж розвинені з класичною ринковою економікою. Парадоксально, але суттєва частка попиту на нелегальні товари формується саме у розвинених країнах.

Відповідно, попри внутрішні чинники, глобалізація світових ринків товарів і послуг, економічна нерівність, розвиток електронно-комунікаційних технологій створюють передумови поширення тіньових економічних відносин, а тінізація економіки негативно впливає на ефективність управління національними господарствами та дестабілізує їх міжрегіональні та міжсекторальні економічні відносини.

Незважаючи на поширеність тіньових схем ведення економічної діяльності, науковцям та експертам не вдалося дати чіткої однозначної оцінки цьому явищу та дійти згоди щодо трактування та основних підходів до класифікації. Останнє особливо актуальне, адже тіньові економічні відносини не статичні, а постійно розвиваються, удосконалюються.

Трактування терміну «тіньова економіка» українськими та зарубіжними науковцями протягом останніх десятиліть відрізняється. Причому, розглядається

це поняття не лише з економічної, але й соціальної, політичної та культурологічної точок зору. Маючи настільки багатогранний підхід, важко об'єднатися навколо єдиного визначення чи розуміння цієї категорії. Так, іноді при розкритті його суті використовують надто широкий, навіть побутовий перелік визначень. Як зазначає Ю.Харазішвілі, синонімами до «тіньової економіки» вживають «друга, шарова, нелегальна, протизаконна, злочинна, неврахована, фіктивна, деструктивна, нерегламентована, прихована, неофіційна, позазаконна, кримінальна, мала, дефективна, паралельна, чорна, сіра, брудна, підпільна, неформальна економіка» [240, с. 172].

Безпосереднє явище тіньової економіки не є новим у економічних відносинах. З появою цивілізації з'явилися й прояви тіньових дій. Дослідники перших державних утворень зустрічалися з фактами, що свідчили про існування певного виду тіньової діяльності вже тоді. Зокрема, початок карбування монет супроводжувався появою фальшивомонетників.

Перші спроби філософського осмислення походження тіньової економіки сягають ще давньогрецького періоду, коли у своїх творах-роздумах мислителі, зокрема Ксенофонт, Платон, Арістотель, вказували на поділ економіки на «добросовісну та недобросовісну», спираючись на морально-етичні або релігійні принципи, вказуючи на її негативний вимір під «руйнівним» впливом грошей та прагнення до збагачення. У своєму дослідженні І. Мазур називає таке давньогрецьке трактування економіки еквівалентом сучасного поняття «тіньова економіка» [145, с. 34].

Кілька століть пізніше з'явилася теорія Б. Мандевіля, суттю якої була проблема аморальності діяльності окремих суб'єктів господарювання, що може виступати основою добробуту суспільства в цілому, – згодом охарактеризована як «парадокс Мандевіля». Автор стверджував, що у злочинної жаги до наживи та в ринкового господарства є спільне джерело походження, а його знищення є неможливим без руйнування економіки. Звичайно, що це були лише перші спроби наукового осмислення такого сегменту тінізації, як «кримінальний». У нього дійсно дещо схожі мотиви, як і у легальних підприємців, – прагнення

отримати економічний зиск, але в подальшому кримінальний сектор почали здебільшого виводити поза межі тіньової діяльності як природи господарювання.

Наукові положення Б. Мандевіля стали передумовою виникнення течії економічної теорії, якій лауреат Нобелівської премії Г. Беккер дав назву «Економічна теорія злочину й покарання». Вивчаючи економічну теорію злочину й покарання, Г. Беккер аналізує сутність, причини та соціально-економічні наслідки кримінального сегменту тіньової економіки. Запропонований науковцем підхід стосувався т.зв. «рівноважного обсягу злочинності» (*англ.* – equilibrium volume of crime), що виникає при взаємодії злочинців і правоохоронців, а послідовники розвинули його як елемент економічних відносин: злочинна діяльність подавалася як своєрідний «ринок», де діють попит і пропозиція. Так, дії злочинців породжували пропозицію злочинів, а дії споживачів незаконних товарів і жертв злочинів – попит на злочини. Заходи, яких вживали правоохоронці із захисту та попередження злочинів, подавалися як державне регулювання такого «ринку». Так взаємодія цих трьох чинників і формувала «рівноважний обсяг злочинності», що саме й був еквівалентом тіньового ринку [260].

Трансформація економічних відносин між державами у другій половині XX ст. спричинила до потужного «вибуху» тіньової економіки, коли залучення розвинених країн до індустріального та інформаційного суспільства посилило іллегалізацію економічної діяльності. У протилежному «таборі» – у соціалістичних країнах у цей час також відбулося різке зростання тіньового сектору, але викликане недосконалістю командно-адміністративної моделі економіки на противагу ринковій. Причину суттєвої тінізації соціалістичного господарювання американський економіст М. Олсон пов’язує з відсутністю приватної власності, оскільки «… всі громадяни матеріально зацікавлені у розкраданні матеріальних благ, але ніхто особисто не зацікавлений у його збереженні і розвитку» [274, с. 32]. Таким чином, можна стверджувати, що загальні закономірності історичної еволюції соціально-економічних систем пов’язані і з розвитком неформальної господарської діяльності.

Проте, як зауважує З. Варналій, незважаючи на давню історію тіньової економіки, науковці лише недавно почали приділяли їй належну увагу [83] – тільки з другої половини XX ст. ця проблематика стала центром наукових досліджень провідних вчених світу.

Серед перших праць з проблем тінізації економіки виокремимо публікацію американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка» (1977), де автор стверджує, що неврахованою економічною діяльністю не варто нехтувати [188, с. 12]. Послідовником у дослідженні питань тіньової економіки став Е. Фейг, який у 1979 р. запропонував визначення, яке й дотепер залишається одним з найбільш вживаних. Зокрема, «тіньова економіка є будь-якою економічною діяльністю, яка з різних причин не враховується офіційною статистикою і не входить до валового національного продукту» [263, с. 993].

Десятиліттям пізніше схожу думку висловив Д. Кассел, намагаючись визначити критерії відокремлення тіньової економіки від офіційної та окресливши її як «необліковане створення цінностей». Відповідно до такого трактування, тіньовою є будь-яка економічна діяльність, яка сприяє створенню економічних цінностей, але не враховується у ВНП країни [252, с. 75]. У цьому випадку йдеться про дотримання законодавчих обмежень, що, проте, не дає відповіді про «моральність» певних видів економічної активності. Хоча водночас варто зауважити, що навіть в умовах поширення корупції у законотворчій діяльності залишається можливість дотримання формальних вимог законодавства.

В умовах сучасного посткризового етапу розвитку слід погодитись з підходом Л. Тімофєєва та І. Клямкіна, які наголошують, що «підпільна економіка в її сучасному варіанті не лише протистоїть економіці «формальній», але існує всередині останньої, виступаючи природним і закономірним наслідком легальних статусів суб'єктів господарювання та управління» [125, с. 11]. Тобто, розглядається значно ширша категорія, яку можна охарактеризувати як «антисуспільна» економіка, що охоплює як незаконне господарювання [206, с. 76], так і здійснення економічних трансакцій у межах законодавчого

регулювання, сформованого без урахування стратегічних інтересів розвитку держави.

Своєрідною «настільною книгою» дослідників тіньового сектору економіки залишається праця Е. де Сото, у якій було визначено нову парадигму теорії тіньової економіки та здійснено переворот у поглядах науковців на тіньову економіку в ринковому господарстві. Концепція Е. де Сото базується на синтезі традиційного та нео-інституціоналізму, згідно якої тіньову економіку можна розглядати як прояв загальних закономірностей, що проявляються в певному «ународненні» форм капіталістичної підприємницької діяльності. На думку Е. де Сото, «готовність підприємців діяти поза законом значною мірою є результатом їх раціональної... готовності здійснювати витрати законослухняності» [205, с. 178]. Науковець вважав, що «витрати позалегальності» є суттєво меншими, ніж «витрати на виконання закону», що й обумовлює «доцільність» займатися тіньовою економічною діяльністю.

Е.Фейгом та іншими зарубіжними вченими було виокремлено дві основні характеристики тіньової економіки: 1) легальної, але такої, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою; 2) протизаконної, свідомо прихованої економічної діяльності.

Серед вітчизняних дослідників чи не найбільшу увагу суті категорії «тіньова економіка» приділили З. Варналій, І. Мазур, М. Флейчук, В. Попович.

Дискутуючи з О. Турчиновим стосовно його підходу до визначення тіньової економіки (поданого у праці «Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження» [231]), З. Варналій дає її визначення як «економічної діяльності суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), що не враховується, не контролюється й не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [83, с. 213]. Хоча аспект порушення чинного законодавства сумнівний, адже, по-перше, тінізація не стосується лише обороту, а, наприклад, у т.ч. відносин в межах домашніх господарств. По-друге, фізичні особи-підприємці при невідображенні частини

доходу не порушують законодавства, адже відображання виручки у них добровільне.

І. Мазур зміщує акценти на економічні відносини між суб'єктами господарювання, вказуючи що, «тіньова економіка – це система відносин між економічними агентами, яка самоорганізовується, охоплює всі стадії процесу суспільного відтворення з метою отримати економічну вигоду, результати якої або способи досягнення за різних причин підміняються, применшуються або повністю приховуються від безпосередніх учасників і від закону» [145, с. 51]. Втім вважаємо, що трактувати тіньову економіку лише як відносини між економічними агентами дещо недостатньо, адже її неконтрольований розвиток призводить до приховування цілих сегментів діяльності територій (до прикладу, офшорні зони), функцій системи державного управління (закупівля, тендери тощо).

Саме тому погоджуємося з В. Бородюком щодо того, що «визначення тіньової економіки повинно охоплювати весь спектр можливих складових і видів діяльності, що відносилися різними вченими до цього явища» [67], тобто тіньова економіка стосується різноманітних видів економічної діяльності, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.

У цьому контексті доволі повне визначення аналізованої категорії подають О. Рибчак та А. Фукс, характеризуючи її як «об'єктивно існуючу і постійно відтворювану підсистему господарства, що має неконтрольований чи слабо регульований суспільством характер, спрямована на отримання незаконних доходів у грошовій чи натуральній формах та на формування надмірних і деструктивних потреб від заборонених та легальних видів економічної діяльності суб'єктів господарювання, які не оподатковуються, не враховуються і не регулюються органами державної влади» [195]. Але потрібно враховувати і те, що суб'єктом тіньових відносин може бути безпосередньо суспільство чи його представники, структури місцевого самоврядування та обслуговування мешканців, громадян.

За результатами проаналізованих підходів виділимо такі три ключових характеристики суті тінізації економіки, як: (1) «діяльність, яка не враховується та не контролюється», (2) «сукупність відносин між окремими особами, що не відображаються», (3) «порушення чинного законодавства, незаконне привласнення» (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Визначення терміну «тіньова економіка» у науковій літературі

(складено за: [68;80;92;128;138;140;156; 202;204;230;231])

Суть трактування	Автори, джерела
1	2
Ключова характеристика: «діяльність, яка не враховується та не контролюється»	
Економічна діяльність, яка не враховується та не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства. Тіньова економіка охоплює весь спектр доходів, отриманих від нерегламентованої державою економічної діяльності, включно з доходами організованих та індивідуальних злочинців.	Бородюк В., Приходько Т., Турчинов О. Оцінка стану тіньової економіки та методи розрахунків її обсягів (1997)
Економічна діяльність, яка не враховується та не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства	Турчинов О. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження (1995)
Будь-яка прихована від державного обліку економічна діяльність	Козлов Ю. Теневая экономика и преступность (1990)
Вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до ВНП.	Попович В. Тіньова економіка (1998)
Вид економічної діяльності, який статистично не обліковується, приховується від держави та офіційно не зареєстрований	Ванькович Ю. Визначення сутності тіньової економіки (2009)
Нереєстрована в державних органах і тому неконтрольована індивідуальна трудова діяльність	Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка (1990)
Господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком і контролем, а тому не відбивається в офіційній статистиці	Латов Ю., Ковалев С. Теневая экономика (2006)
Економічна діяльність, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства	Туріянська М. Тіньова економіка і національна безпека України (2005)
Ключова характеристика: «сукупність відносин між окремими особами, що не відображаються»	
Сукупність відносин між окремими індивідуумами, групами індивідуумів, індивідуумами та інституційними одиницями, окремими інституційними одиницями щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких за тих чи інших причин не враховує офіційна статистика і обсяг якої не включається до макроекономічних показників.	Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки (2000)
Неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг; приховані від органів державного управління і суспільства соціально-економічні відносини між окремими громадянами, соціальними групами по використанню майна в корисних особистих або групових інтересах.	Головач В. Аудит: теневая экономика (1996)

Продовження табл. 1.1

1	2
Ключова характеристика: «порушення чинного законодавства, незаконне привласнення»	
Економічна діяльність, яка пов'язана з незаконним привласненням особою або групою осіб частини створеної вартості або частки майна через різного роду викривлення об'єктивної інформації про рух грошових коштів та матеріальних цінностей, спотворення даних первинного обліку для заплутування джерел походження доходів, а також через реалізацію методом лобіювання відповідних законодавчих норм і нормативів, схем корисливого перетікання капіталів, здійснення яких не підпадає під кримінальну відповідальність, але зумовлює матеріальні втрати державних або підприємницьких структур та окремих громадян	Нагребельний В. Тіньова економіка (1998)
Сфери життєдіяльності суспільства, які є за межами легальної економіки (торгівля зброєю, наркобізнес, проституція та ін.), стосуються порушення чинного законодавства, ухилення від сплати податків у всіх сферах підприємницької діяльності	Гега Т. Проблеми протидії «тіньовій» економіці в Україні (2004)
Тіньовою економікою треба визнати будь-яку економічну діяльність, що суперечить суспільним інтересам, шкодить суспільству тієї країни, де вона здійснюється, має деструктивний характер до нормальної економіки.	Смирнов А. Государственная политика обеспечения экономической безопасности (2002)

Подані в табл. 1.1 визначення, на думку автора, надають лише окремі базові характеристики тіньової економіки, адже майже не ураховують неконтрольовану та необліковану діяльність, сукупність соціально-економічних відносин між різними суб'єктами на різних рівнях з «корисливою» метою; порушення чинного законодавства з метою незаконного привласнення та ін.

Аналізуючи еволюцію наукових поглядів на поняття «тіньової економіка», варто зазначити, що кожен підхід розвиває, як правило, один із важливих напрямів. Проте більшість з них базується на меті ухилення чи мінімізації оподаткування і неврахування певних дій офіційною статистикою. Так, у зарубіжній науковій літературі такі ідеї з'явилися ще в 1990 р. та була запропонована Е. Фейгом. Подальші наукові дослідження лише розвивали і уточнювали цей підхід.

Оскільки більшість науковців сходяться на думці, що «тіньова економіка» є явищем багатогранним і стосується не лише економічної діяльності, але й суспільних і політичних відносин, з юридичної точки зору вона розглядається як кримінальне явище. Результати аналізу правничої літератури дають нові

напрями розвитку визначення «тіньової економіки», передусім як сукупності соціально-нейтральних або соціально-позитивних неоподатковуваних джерел доходів громадян та суб'єктів господарювання, отримуваних від неврахованих і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності, а також сукупність соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів [181,с.221].

При аналізі термінології та категорійного апарату потрібно врахувати й діалектичні аспекти змісту явищ і понять, які їх відображають, разом з поданими раніше в теорії права визначеннями, економічними, юридичними та іншими теоретичними засадами і методиками, напрацьованими в межах систем правових, економічних, соціологічних, політичних наук, що в сукупності формують базу для пізнання, оцінювання і протидії явищу «тіньової економіки». Зазвичай міру тінізації економіки відображають кількісно у відсотках. Натомість теоретичні дослідження здебільшого пропонують якісні, а не кількісні методи аналізу з використанням аналітико-методологічного апарату, поширеного в інших – неекономічних – науках. Зокрема, на озброєння беруться методи, поширені в соціології. Для якісного аналізу явищ одним з найпоширеніших методів у сучасній соціології є аналіз за допомогою програми NVIVO [273], методика якої має враховуватися при вивченні сутнісних характеристик поняття «тіньова економіка».

Доволі розвинена методика якісного аналізу підтвердила гіпотезу стосовно ключових характеристик «тіньової економіки»: найчастіше вживаними словами у поданих науковцями визначеннях були «діяльність», «економічна», «порушення», «законодавства», «не враховується», «спрямована», «контролюється», «доходу» («хмара тегів» в Додатку А). Причому, слова з негативним відтінком вживалися вдвічі частіше, ніж з позитивним – серед проаналізованих 22 визначень частка «не» зустрічалася 26 разів та супроводжувалася словами «враховується», «оподатковується», «контролюється» (табл. А.1 Додатку А). Таким чином, визначення «тіньової економіки», які пропонуються науковцями, загалом відображають негативне ставлення до цього явища та розкривають його «шкідливі» для економіки та

суспільства аспекти, що, на переконання автора, не зовсім правомірно з огляду на її часто «пом'якшуючу» негативні наслідки соціально-економічну роль.

Проте тіньова економіка не усіма науковцями сприймається негативно, а окремі з них доводять і її позитивний ефект. Причиною її існування є економічна вигода, що отримується через приховування або зменшення офіційних показників доходу від державних контролюючих структур [147, с.53]. Найбільша її «користь» визнається на посттрансформаційному етапі розвитку держави, коли труднощі та проблеми безпеки держави, підприємств, громадян зростають до рівня пошуку альтернативних резервів формування доходів та засобів фінансування життєдіяльності. З такою позицією погоджуються й інші науковці, зокрема О. Реміга, на думку якого тіньова економіка більш «легка на підйом», вона дуже швидко реагує на зміни в кон'юнктурі офіційного та неофіційного секторів, їх привабливості, у тому числі для «перетікання» робочої сили в перспективніші галузі та види економічної діяльності. Часто тіньова економіка створює робочі місця, слугуючи своєрідним засобом виживання в українських реаліях». Не відкидаючи негативів, доповнює позитиви тіньової економіки Ю. Ванькович, визначаючи серед них такі, як (1) нагромадження капіталу, у тому числі інвестиційного (в тіньовому секторі кошти обертаються швидше, тому і швидко відтворюються, примножуються, а в подальшому такий капітал можна використати на легальний бізнес, інновації та зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств); (2) створення додаткових робочих місць (якщо працівникам виплачують зарплату «в конвертах», держава недоотримує податкових відрахувань та знижується рівень соціальної безпеки працівників, проте у них є можливість працювати та заробляти кошти для забезпечення себе та сім'ї); (3) можливість реалізації ідей (часто бюрократичні перепони заважають реалізувати підприємницьку ідею швидко і легально, а тіньова економіка надає таку можливість); (4) формування механізмів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки; (5) виробництво стратегічних та імпортозамінних товарів та послуг [80, с. 454].

«Позитиви» тіньової економіки є мотивами її існування та водночас перешкодами її викорінення чи зменшення обсягів. І. Мазур до таких чинників у

посттрансформаційний період додає: низьку ефективність державного регулювання економічних процесів; наявність позабанківського грошового обігу; низьку ефективність податкової та недосконаліть бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів; дезорганізацію господарського управління державним майном та державними підприємствами; корупцію в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування [147, с.54-55].

Характеристику передумов об'єктивно доцільної тінізації національного господарства в умовах недосконалої системи державного управління наведена в табл. 1.2.

Відомо, що у всі часи головним мотивом до приховування економічних операцій була надмірність податкового тиску. Але останнім часом ця теза піддається сумніву. Так, заперечуючи першочерговість важливості податкового навантаження у спричиненні тінізації економіки в країнах посттрансформаційного типу, окремі науковці [228, с. 14; 237] стверджують, що основними чинниками формування тіньового сектору є суперечливість та недосконаліть нормативно-правового регулювання, дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах та недієвість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства держави, недосконаліть судової та правоохоронної системи; неефективне адміністрування податків, високий рівень злочинності, відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів господарювання та сплати податків [145]. Фактично йдеться не стільки про мотиви збагачення через ухилення від оподаткування та трансакційних витрат, як прагнення економічних агентів до захисту і безпеки в умовах непрозорого конкурентного середовища та нерівного для суб'єктів господарювання економіко-правового середовища господарської діяльності. Відтак, тінізація забезпечує функцію безпеки, що важливо в умовах «слабкості» державного захисту та гарантування права приватної власності.

Таблиця 1.2

Недоліки системи державного управління як системні чинники тінізації економіки на посттрансформаційному етапі її розвитку
(складено за [86; 93; 146; 147; 185])

Чинники тінізації економіки	Характеристика основних складників
Низька ефективність державного регулювання економічних процесів	- недоліки економічної і правової політики – незадовільний стан господарського законодавства; - встановлення правил здійснення господарських операцій, за якими регуляторна та контролююча роль держави підмінюється неформальними угодами між економічними суб'єктами; - погіршення інституційного середовища як результат тривалого неефективного державного управління економічними процесами
Позабанківський грошовий обіг	- тіньова економіка стає привабливішою для підприємців , ніж офіційна, оскільки тут нема проблем із своєчасністю розрахунків. Відсутній дефіцит платіжних засобів, що підтверджується існуванням тіньового обороту в розмірі 10-20 млрд. дол. США (за різними оцінками)
Неефективність податкової системи	- податкові пільги та нерівномірний перерозподіл податкового навантаження стали стимулами відходу суб'єктів підприємництва «в тінь»; - податкове законодавство не стимулює суб'єктів господарювання інвестувати в офіційну економіку, що підтверджується надмірністю та неефективністю оподаткування – загальне податкове навантаження в нашій країні, згідно з твердженнями експертів, майже вдвічі перевищує показник групи країн, подібних за показником ВВП
Недосконалість бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів	- непрозорість формування і виконання бюджетів усіх рівнів; - недостатній рівень контролю за видатковою частиною бюджету, низька відповідальність за цільове та ефективне використання бюджетних коштів на усіх рівнях держу правління; - недовіра до справедливого розподілу бюджетних коштів спричиняє небажання здійснювати бюджетні відрахування. Щорічно держава від тінізації доходів у бюджетній сфері втрачає понад 12-13 млрд. грн. [185, с. 149]
Дезорганізація господарського управління держмайном та держпідприємствами	- низький рівень якості управління корпоративними правами, що належать державі. Представники тіньового сектору використовують недоліки в організації управління об'єктами державної власності відчуження державного майна, переводячи доходи від його використання «в тінь»; - при експлуатації в тіньовому секторі прискорюється зношування державного майна (основний капітал) без подальшої компенсації. Відповідно, держава втрачає доходи через амортизаційні відрахування
Корупція в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування	- корупція як комерціалізація посадовими особами своїх функціональних обов'язків [146, с. 70] підриває довіру економічних агентів до держави, негативно впливаючи на рівень інвестицій та економічного зростання загалом; - корупція створює перешкоди проведенню економічних реформ і демократизації [93, с. 29], відображає зловживання державною владою в приватних інтересах

З. Варналій до чинників тінізації економічної діяльності додає: проблеми невисокої ефективності державного регулювання економічних процесів; оподаткування; управління державними майном та державними підприємствами, неефективність приватизації; недосконаліть бюджетної системи, недоліки бюджетного планування та механізмів контролю за використанням бюджетних коштів; правову незахищеність суб'єктів економічної діяльності від свавілля та зловживання посадових осіб [229, с. 148].

Серед чинників економічного характеру також називають неузгодженість податкової, фінансової, інвестиційної, промислової, митної політики держави; надмірно розвинену систему пільг, що підкріплюється адміністративними обмеженнями, ліцензуванням і заборонами [95,с. 47-54]; протиріччя у сфері розподільчих відносин, спричинених нераціональним використанням ресурсів [219, с. 53].

Водночас, науковці схиляються й до думки, що основними чинниками виникнення та існування тіньової економіки у країнах пост трансформаційного типу є соціальні, політичні, культурно-історичні, психологічні, правові, організаційні. Так, Л. Колас до таких відносить непродуману державну політику переходу до ведення господарської діяльності в нових економічних умовах, підсилену «незавершеною лібералізацією» та непослідовність процесів здійснення соціальних, економічних реформ [129, с. 64]; В. Селіванов – послаблення соціальних і моральних інститутів, спричинене зміною поглядів на існуючі моральні цінності, що обумовлюють негативні відхилення від установлених у суспільстві норм поведінки [201, с. 54]; І. Петрова – наявність значного явного і прихованого безробіття, оскільки загострення прихованого безробіття є особливістю трансформаційного етапу становлення ринку праці [179, с. 22]; Т. Тищук – недостатню надійність фондового ринку та страхових інститутів [227, с. 287]; К. Матвійчук – відсутність повноцінного ринкового середовища, уповільнення інституційних, структурних та економічних змін [150]; І. Кондрат – неузгодженість державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання [131, с. 188].

Отже, багатогранність умов тінізації, на думку автора, підтверджує певну обмеженість і неповність сутнісних характеристик тінізації економіки, що надалі в економічній літературі актуалізується потреба в їх уточненні та розширенні, причому із застосуванням для цього розлогої класифікації. О. Головченко вважає, що сучасні суспільно-політичні умови спонукають до врахування у визначенні поняття тінізації нових ключових характеристик, які варто розділити на політичні, економічні та організаційні [95, с.48]. Чинники тінізації суспільно-економічних відносин та джерела їх виникнення В. Попович пропонує класифікувати на «однопрофільні», «різнорівневі» (макро- і мікрорівні) та «різнопрофільні» [181, с. 126]. Проте тут прослідковується дещо інша класифікаційна ознака, що може існувати як доповнення до якісної – за сферою походження, яку розглядають більшість науковців. М. Флейчук наводить класифікацію чинників на глобальному та національному рівні, розділяючи їх на (1) універсальні (притаманні для усіх країн та типів економік) та (2) специфічні (характерні лише для окремих держав) [237, с. 220-221]. У контексті дослідження посттрансформаційного етапу розвитку економіки така класифікація заслуговує особливої уваги, оскільки саме специфіка цього періоду визначає особливі риси поширення тінізації (рис. 1.1.).

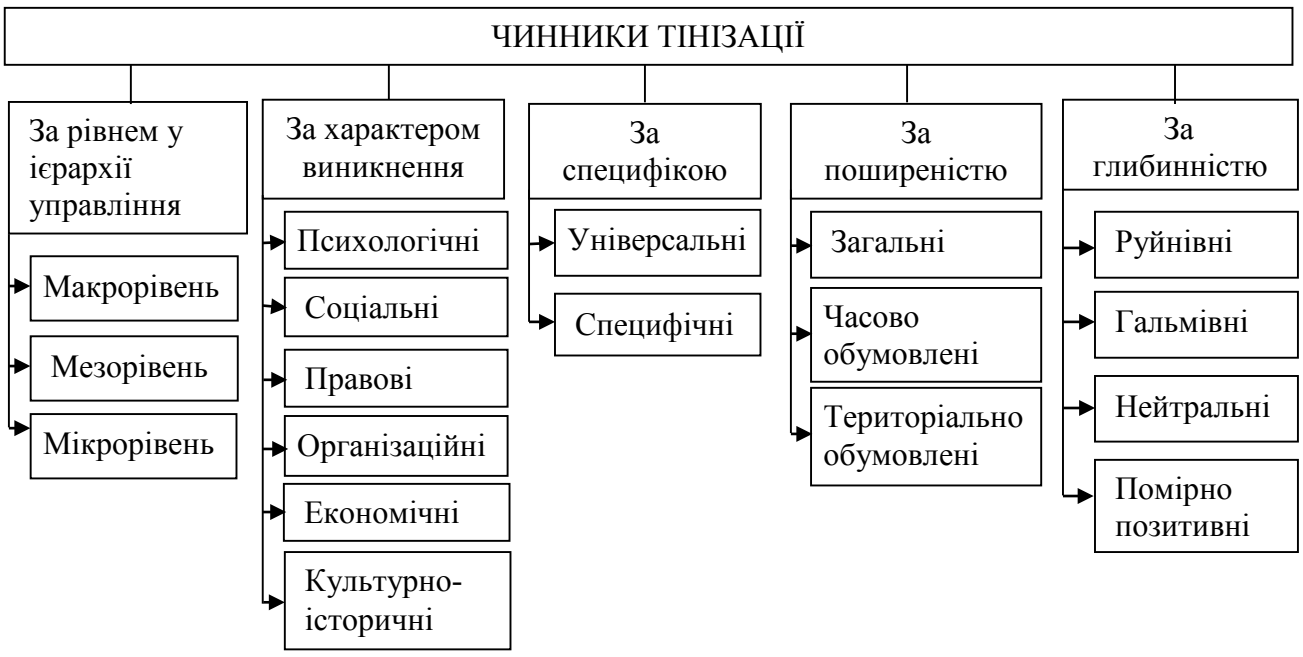

Рис. 1.1. Класифікація чинників тінізації економічної діяльності
(авторська розробка)

Зважаючи на багатогранність, складність і неоднозначність трактування поняття «тіньова економіка» в науковій літературі та різноманіття підходів до класифікації чинників виникнення тіньової діяльності, вважаємо, що необхідний системний і комплектний підхід до формування теоретико-методологічного базису його типологізації. Зокрема, синтез та диверсифікація класифікаційних характеристик дасть змогу охопити різні аспекти виникнення, поширення та розвитку тінізації суспільно-економічних відносин. Для глибшого їх вивчення з метою мінімізації чи нівелювання, або навіть раціонально-доцільного підсилення.

1.2. Системні характеристики проблеми тінізації національного господарства

Розглядаючи тіньову економіку як багатоаспектне явище, яке не підлягає однозначному визначенню чи оцінюванню, наголосимо, що вона невід'ємна за будь-яких соціально-економічних систем, існує разом з офіційною. Визнання тіньової економіки незмінним «супутником» легальних економічних відносин виводить на перший план завдання її мінімізації, але не абсолютного усунення. Це апріорі є неможливо, що підтверджується дослідженнями протягом багатьох століть. Змінюються лише види та масштаби тінізації. Наприклад, лихварство до XIX ст. було заборонено і лише з часом отримало легальний статус, натомість інші види діяльності з легальних перейшли у нелегальні (зокрема, гральний бізнес).

Специфічними у питаннях поширення тіньової економіки є не лише часові періоди чи окремі види діяльності, але й групи країн.

Як стверджують експерти, країни посттрансформаційного етапу розвитку мають суттєво вищі масштаби тінізації, ніж країни розвиненої ринкової економіки.

Це відображається й на офіційних критеріях оцінювання масштабів тіньового сектору. Так, для розвинених країн світу безпечним вважається рівень

тінізації у 14-15 % від ВВП, а для пострадянських – 20-25 % від ВВП [147, с. 51], середній показник рівня тінізації в найрозвиненіших країнах Організації економічного співробітництва і розвитку становить 18,7 % ВВП, у той час, як у країнах Східної Європи – 38 % [279, с. 6].

Оскільки на подолання тіньової економіки значний вплив чинить система інституцій, то її потрібно досліджувати комплексно, особливо зважаючи на її інституційний аспект. Державне регулювання тіньової економіки повинно бути системним і своєчасним, адекватно реагувати на її самоорганізованість і мінімізацію. Основним у системності дій з боку держави повинен стати наголос на зміні системи економічних відносин, де ключовими елементами є суб'єкти економічної діяльності, втягнені у тіньовий сектор.

При цьому варто вирізняти сфери виникнення та поширення цього виду економічної активності. На думку І. Мазур, він охоплює всі стадії суспільного виробництва [147, с. 52], а серед найбільш типових автор виокремлює такі види економічної діяльності, як ресурсодобувна, виробнича та розподільна діяльність; банківська, біржова та страхова діяльність; інвестиційна, будь-яка посередницька чи діяльність із надання послуг (в освітній сфері, медицині та ін.) [147, с. 52-53].

Загалом, як і трактування терміну «тіньова економіка», розподіл економічної активності, що підпадає під таку характеристику, також відрізняється за своїми видами та науковими підходами. Так, господарська діяльність, яка перебуває «в тіні» має кілька різновидів, виокремлених вітчизняними та зарубіжними науковцями. Експерти Національного інституту стратегічних досліджень поділяють її на (1) тіньову, (2) неформальну, (3) незаконну, при цьому зазначаючи, що тіньова діяльність розмежовується за статистичними та економічними причинами [228, с. 13] (рис. 1.2.). Схожої думки дотримуються й фахівці ООН з питань національних рахунків, поділяючи тіньову діяльність також на неформальну (або неофіційну), приховану (або тіньову) та нелегальну. Хоча такий поділ і дискусійний. Адже незаконна діяльність не завжди здійснюється у не облікованому секторі. Це можуть бути і

несвідомо неправомірні дії. Своєю чергою, не до кінця зрозумілим є трактування неформальних дій, які не повинні бути однозначно протизаконними та тіньовими.

Рис. 1.2. Розподіл тіньової економічної діяльності за статистичними та економічними причинами

Серед визначень науковців зустрічаються розподіли, що відбуваються за «сферами», «типами», «секторами», «групами», «видами», «блоками», що проте, не змінює основ класифікації. Р. Літвінцев виділяє три сфери: 1) неофіційна, 2) фіктивна та 3) підпільна [143]. Подібного розподілу притримується й І. Цуркан, виокремлюючи неофіційну («сіру») економіку, фіктивну господарську діяльність та підпільну («чорну») економіку [241, с. 121]. Характеристики цих видів тіньової діяльності наведені в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Характеристика видів тіньової економічної діяльності

(складено за [143; 151])

Неофіційна	Фіктивна	Підпільна
Легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце не фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховання цієї діяльності від податків; особливо поширені в сфері послуг	Хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, пов'язані з одержанням і передачею грошей; займаються, в основному, керівний склад підприємств і чиновники; особи, що мають доступ до суспільної власності, збагачуються за допомогою незаконних засобів	Усі заборонені законом види економічної діяльності; (наркобізнес, контрабанда, підробка грошових засобів, торгівля людьми, вбивство та ін.); діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії)

Хоча такий поділ також, на думку автора, не повний, адже до якого типу віднести корупційну ренту чиновників, інших посадових осіб або т. зв. «внутріфірмове підприємництво». Тому позитивно, що В. Радаєв пропонує поділ на такі види, як: неформальна, позаправова, напівправова, нелегальна та кримінальна економіка [191, с. 47-54]. А. Користін та О. Барановський дають ширшу класифікацію видів тіньової економіки, що охоплює чотири складових блоки [109, с. 104]:

1) легальна економічна діяльність з ухиляннням від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів;

2) неприхована від державних органів економічна діяльність, що не враховується, не контролюється і не оподатковується;

3) незаконна, прихована від державних органів економічна діяльність;

4) діяльність, спрямована на одержання доходу через скоєння або сприяння у скоєнні злочинів.

З. Варналій поділяє злочинні за суттю економічні дії за ознаками (1) характеру, (2) рівня реалізації, (3) складністю здійснення та (4) географічною ознакою. Саме за характеристикою сутності, на думку науковця, поширеними в сучасному науковому середовищі (та перелічені вище) види злочинної економічної діяльності є нелегальна, неповідомлена, незареєстрована, неформальна [229, с. 24].

М. Флейчук подає класифікацію секторів тіньового господарювання як офіційний, необлікований, неформальний та кримінальний [137, с. 211]. Хоча сумніви викликає доцільність віднесення офіційного сектору до такої класифікації. На думку Н. Наконечної та У. Щурко [157, с.87], потрібно виділяти три основні складники тіньового сектору: (1) неофіційний (діяльність домогосподарств, що виготовляють та споживають товари і послуги власного виробництва для власних потреб); (2) кримінальний (виробництво та продаж заборонених товарів і послуг); (3) іллегальний (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств) (рис. 1.3.).

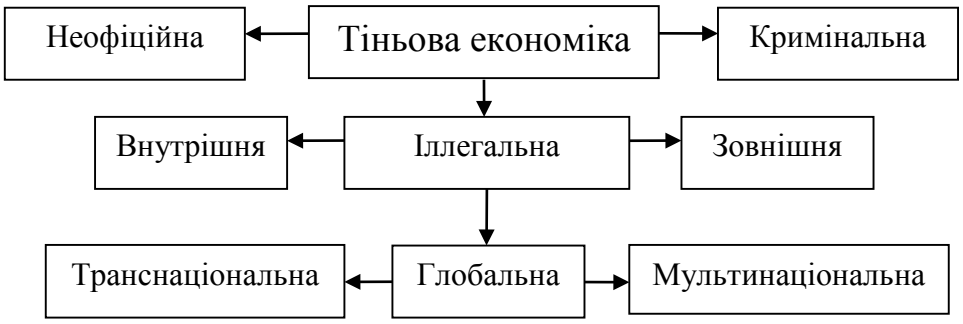

Рис. 1.3. Структурні компоненти тіньової економічної діяльності

Відтак, напрямами охоплення іллегальною діяльністю є внутрішній, зовнішній та глобальний. У такому поданні внутрішній вимір включає діяльність у межах національної економіки, зовнішній – поза її межами, а глобальний передбачає мультинаціональну (без конкретного центру розташування) і транснаціональну (з країною базування) діяльність. Але напрошується висновок про такий перспективний напрям подальших досліджень структурних характеристик тінізації, як її рівні. Так, досі тіньова економіка вивчалася здебільшого на макроекономічному рівні. Але ж широкий пласт проблем криється у відносинах на мікрорівні (внутрігосподарська тінізація), нанорівні та в міжособистісних відносинах (між- та внутріособова тінізація).

Розглядаючи іллегалізацію економіки на глобальному рівні, науковці визнають її безпосередній вплив на зростання тіньових потоків окремих країн та їх регіональних об’єднань. Зокрема, такий вплив є суттєвим у випадку країн на посттрансформаційному етапі розвитку, оскільки відкритість до зовнішнього середовища у них вища, а дієва система протидії негативним впливам ззовні ще не сформована. Глобальний рівень включає транснаціональний і мульти-національний тіньові сектори. При цьому мультинаціональний сегмент тіньової економіки розвивається при незавершеності локалізації суб’єктів нових видів глобальної економічної злочинності у межах однієї або кількох країн. Коли між суб’єктами мультинаціональної тіньової економіки та представниками транснаціональних злочинних угруповань налагоджуються неформальні зв’язки, мультинаціональна злочинність переходить у ранг транснаціональної.

Основними видами глобальної злочинної діяльності, що поширюються на усі регіони світу, маючи найбільш негативний вплив на ті країни, що знаходяться на

етапі посттрансформаційного розвитку, є:

- міжнародна злочинна діяльність проти безпеки людства та світової спільноти (застосування зброї масового знищення, геноцид, апартеїд, расизм, тероризм, агресія, насильницьке встановлення колоніального управління та ін.);
- кримінальні злочини міжнародного характеру (нелегальна міграція, контрабанда, наркоторгівля, піратство, друк фальшивих грошей, розповсюдження продукції порнографічного змісту, торгівля людьми [137, с. 216-217] тощо);
- злочини, здійснені суб'єктами іншої держави або проти них.

Погоджуючись із запропонованим підходом до класифікації тіньової економіки, додамо, що не можна стверджувати лише про зовнішній вимір таких злочинів, оскільки вони швидко поширюються і на внутрішній – національний рівень, відмінність між ними спостерігатиметься лише у масштабності, яка більша на глобальному рівні.

Розглядаючи тіньову діяльність міжнародного масштабу, О. Турчинов відносить її до класифікаційної ознаки «рівень просторового охоплення», формулюючи власну розлогу класифікацію тіньової економічної діяльності (рис. 1.4.).

Макроекономічний рівень вивчення проблеми тінізації простежується й у працях Ю. Ваньковича, який поділяє тіньову економічну діяльність на зовнішню та внутрішню, відносячи до останньої загальнодержавну, регіональну та локальну тінізацію. При цьому залежно від часового характеру здійснення науковець до постійної тіньової діяльності відносить ту, що цілеспрямовано здійснюється на постійні основі та може становити елемент виробничого процесу. Водночас, сезонна тіньова діяльність може виконуватися лише у певні пори року, тобто, наприклад, сезонна зайнятість працівниками, що не є офіційно оформлені [81, с. 161-162].

Щодо разової тіньової діяльності, до неї протягом життя причетні більшість громадян, здійснюючи протягом одного чи кількох разів дії, що не обліковуються офіційно. Такими разовими тіньовими діями можуть бути продаж урожаю з власної присадибної ділянки чи зібраного в лісі, продаж товарів

власного виробництва, надання приватних послуг у сфері освіти, виховання чи догляду та ін.

Рис. 1.4. Класифікаційні ознаки тіньової економічної діяльності
(складено за [231])

Розглядаючи приклади іллегальної діяльності, науковці загалом дають типовий перелік її видів, зосереджуючись детальніше на певних видах діяльності, які є найближчими до їхньої сфери наукових інтересів.

Іншими достатньо розповсюдженими видами транснаціональної злочинної діяльності є комп'ютерна злочинність, «відмивання» коштів, крадіжки інтелектуальної власності та культурних цінностей, поширення корупції на міжнародному рівні, шахрайство із страхуванням; псевдо-банкрутство; екологічна злочинність та ін.

«Відмивання брудних» коштів через фіктивні операції зі страхуванням відбуваються через посередника, який отримує «брудні» кошти від власника, а через страхову компанію гроші за «фіктивний страховий випадок» повертаються (рис. 1.5.).

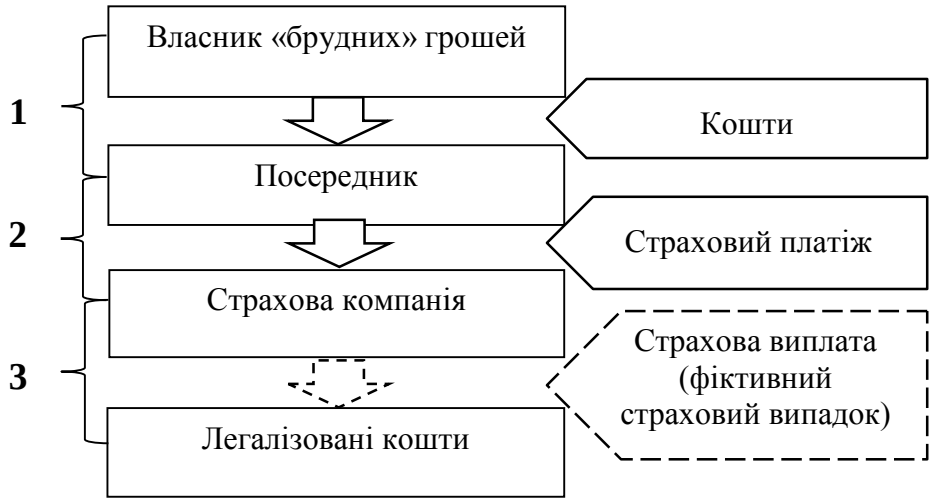

Рис. 1.5. «Відмивання брудних» грошей через фіктивні операції у сфері страхування (авторська розробка)

Н. Наконечна, досліджуючи фінансовий сектор на міжнародному та національному рівні, вказує на «відмивання коштів», як одну з найбільших проблем тінізації економіки. Найчастіше для «відмивання» коштів використовуються кредитні та фінансові установи нерозвинених країн, де законодавство з боротьби з легалізацією коштів, отриманих злочинним шляхом, працює лише формально або взагалі відсутнє. Нелегальні фінанси вкладаються в депозити, цінні папери і страхові поліси.

Способами вивозу капіталу науковець називає: фізичне переміщення готівки за кордон; укладання зовнішньоекономічних контрактів з імпорту товарів, послуг, прав інтелектуальної власності; використання схем із залученням офшорних компаній [157, с. 42]. Як наслідок, для країн, що перебувають на посттрансформаційному етапі розвитку, загальнодержавного характеру набули проблеми, пов’язані з «відмиванням» коштів через офшорні зони та незаконна компенсація відшкодуванням ПДВ [113, с. 54].

Мотиви протизаконного використання офшорних зон загалом можна об’єднати у дві групи: 1) здійснення або приховування податкових злочинів; 2) здійснення і приховування інших економічних злочинів. Офшорна компанія діє за принципом посередництва між підприємствами, що здійснюють бартерний обмін товарами. Основний дохід від операцій формується в офшорній компанії,

а її дохід під час міжнародних операцій виводиться з-під оподаткування (рис. 1.6.).

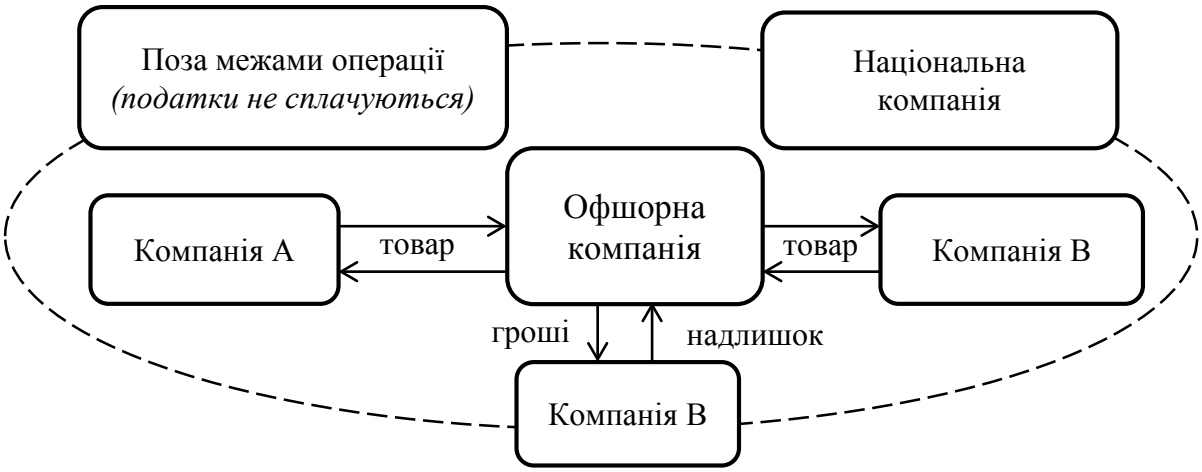

Рис. 1.6. Процес «відмивання коштів» із залученням офшорної компанії

«Відмивання» коштів як вид тіньової та протизаконної діяльності можна розглядати як злочинну діяльність міжнародного масштабу, оскільки при цьому задіяними є компанії з різних країн. Водночас вона належить і до національного виміру, оскільки завдає шкоди та фінансових збитків національній економіці. О. Головченко, навпаки, відносить «відхід в офшорну зону» видом тіньової економічної діяльності у сфері виробництва. Серед інших видів нелегальної діяльності за цією класифікаційною ознакою автор виокремлює: фальсифікацію продукції; переведення прибутку за кордон; підкуп чиновників для отримання держзамовлень; штучне банкрутство; бартерні операції; використання праці нелегальних мігрантів; затримку заробітної плати [94, с. 50].

М. Туріянська, характеризуючи протиправну діяльність через «відмивання» коштів, вказує на три стадії цього процесу (розміщення, розшарування, інтеграція) [230, с. 160], виокремлюючи такі найкритичніші дії: обмін банкнот малої номінальної вартості на більшу; шахрайство з використанням підставних осіб і фірм; залякування, підкуп працівників банківських установ, як відповідають за ідентифікацію клієнтів; підробка документів для приховування джерела походження або місцезнаходження грошей; переказ грошових коштів у банківські чеки, цінні папери, облігації на пред’явника, за якого купівля здійснюється на меншу суму, ніж та, за якою потрібно ідентифікувати клієнта («серфінг»); здійснення кількох платежів

невеликими сумами на один банківський рахунок; створення власних фіктивних фірм, які декларують «брудні» гроші як легальну виручку; використання підприємств із великими обсягами обігу готівки, додаючи «брудні» гроші до легальної виручки.

З. Варналій [229, с. 17-20] наводять такий перелік: тіньова підприємницька діяльність (діяльність на «чорних» ринках і монополія кримінального чорного ринку); рекет як складова мафіозного угрупування; організована злочинність (використання послуг організованої злочинності при створені картелів, обман (введення в оману) в організованій злочинності); виробництво та обіг заборонених груп товарів – наркотики, зброя, радіоактивні відходи; використання організованою злочинністю «легальних» послуг; підкуп (корумпування) організованою злочинністю поліції та політиків.

В. Мельникова до тіньової діяльності відносить (1) хабарництво; (2) шахрайські способи одержання грошей незаконне виробництво й збут товарів і послуг; (3) виробництво зброї, наркотиків, контрабанду; (4) діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії) [151, с. 27]. Отже, перелік видів тіньової економічної діяльності, що пропонуються та досліджуються в економічній літературі, подано у табл. 1.4.

У випадку тіньової діяльності, яка здійснюється колективно та неодноразово, вона переходить у категорію організованої злочинної діяльності. Нагромаджені тіньові кошти потребують інфільтрації в офіційний обіг, що дало б змогу мінімізувати ризик викриття тіньової діяльності правоохоронними чи контролюючими органами.

Такий процес циклічний. У його межах відбувається створення і використання тіньового доходу від іллегальної економічної діяльності (рис. 1.7.). Потреба інфільтрації тіньових коштів виникає у випадку їх збільшення до значних обсягів. Способом приховування коштів нелегального походження є їх легалізація через фінансові операції задля «перетворення» незаконно отриманих коштів у легальні активи.

Таблиця 1.4

Види тіньової економічної діяльності (складено за [60; 96; 143; 150; 153; 158])

Перелік видів тіньової діяльності	Автори, джерела, роки
1	2
1. Тіньова зайнятість і нелегальне виробництво товарів і послуг. 2. Приховування від оподаткування доходів підприємств і громадян, необґрунтовані податкові пільги та заборгованість заробітної плати. 3. Шахрайство у фінансово-кредитній сфері та у ціноутворенні. 4. Масове розкрадання державної власності, в тому числі у процесі її роздержавлення та приватизації. 5. Кримінальний бізнес з торгівлі наркотиками, зброєю, людьми, інтелектуальною власністю та ін. 6. Комп'ютерна злочинність. 7. Відмивання «брудних» грошей (капіталу).	Матвійчук К. Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні (2012)
1.Нелегальна оплата праці чи виплата зарплати не за трудовим договором, а за цивільно-правовою угодою (уникнення сплати соціальних внесків). 2. Готівкові операції, що не обліковуються. 3. Приховування доходів та/або перебільшення видатків. 4. Заниження ціни акцій корпорації при оформлені продажу контрольного пакету. 5. Хабарництво. 6. «Відкати». 7. «Відмивання» коштів. 8. Підпільне виробництво. 9. Незаконна діяльність, шахрайство. 10. Незаконні ринки збуту (так звані «чорні ринки»).	Літвінцев Р. Причини тіньової економіки України
1. Незафіксоване статистикою виробництво товарів і послуг. 2.Приховування цієї діяльності від податків, від необхідності дотримання правових норм і стандартів (техніка безпеки, охорона довкілля). 3. Приписки, укладання спекулятивних угод. 4. Хабарництво. 5. Будь-якого роду шахрайство, пов'язане з отриманням і передачею грошей. 6. Виробництво наркотиків і торгівля ними. 7. Контрабанда, проституція. 8. Діяльність, здійснювана людьми, котрі не мають на це права (наприклад, медичні послуги, що їх надають люди без належної фахової освіти). 9. Одержання прихованого доходу у вигляді чайових, подарунків і т. п. 10. Незаконне виробництво або збут заборонених продуктів і послуг (наприклад, виробництво зброї).	Моторин Р., Моторина Т. «Система національних рахунків» (2001)
1. Продаж вкраденого товару, що реєструється як продаж легального товару. 2. Ухилення від податків і соціальних відрахувань. 3. Корумповане присвоєння грошей. 4. Незареєстрована оренда житла. 5. Виробництво і контрабанда наркотиків. 6. Незареєстровані послуги.	Ананьєв О., Мізюк Б. «Загальні підходи до вимірювання тіньової економічної діяльності та формування її інформаційного забезпечення» (2009)

Продовження табл. 1.4

1	2
1. Виробництво цілком легальної продукції, що приховується від влади з метою несплати податків. 2. Виробництво товарів чи надання послуг, які заборонені законом. 3. Приховування доходів у їх натуральній формі.	Блейдс Д., Ніколаєва М. «Теневая экономика: методы анализа и оценки»(1987)
1. Нелегальне виробництво товарів, випуск фальсифікованої та контрафактної продукції, у тому числі продуктів харчування. 2. Функціонування неформальних ринків, незареєстрованих суб'єктів і напівлегальних об'єктів торгівлі. 3. Тінізація товарообороту, контрабанда. 4. Нелегальне використання земельних ділянок. 5. Незаконне видобування корисних копалин, контрабанда сировинних ресурсів. 6. Штучне завищення/заниження вартості акцій, приховування реального фінансового стану емітента. 7. Використання інсайдерської (конфіденційної) інформації, грінмейл і рейдерство. 8. Незаконне відчуження грошових коштів, валютно-фінансові і фондові порушення. 9. Нелегальне відшкодування ПДВ при ЗЕД, фіктивний експорт. 10. Ухиляння від сплати податків, зборів і платежів у межах офіційної економіки. 11. Нелегальне надання пільг при сплаті податків та платежів. 12. Нелегальні робочі місця та оплата праці. 13. Нелегальна міграція, торгівля людьми	Гончарук Я., Флейчук М. «Масштаби та наслідки поширення тіньової економіки і корупції в умовах глобалізації» (2011)
1. Діяльність у сфері обігу наркотичних засобів. 2. Торгівля зброєю. 3. Дії службових осіб у сфері управлінської діяльності, що визнані злочинами з ознаками корупційних діянь. 4. Діяльність кримінальних структур у сфері розподілу і перерозподілу прибутку, незаконно привласнюючи частину прибутку шляхом насильства, шантажу, вбивств. 5. Дії «тіньових» підприємців, що є власниками прибутку, але приховують його обсяг.	Савченко І., Іорданов А. «Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації» (2012)

Останнім часом утвердилася практика використання у цих цілях офшорних зон, оскільки такі операції забезпечують достатній рівень таємності джерела походження коштів і їх власників.

Після легалізації відбувається використання коштів у (1) тіньовому інвестуванні (легалізовані кошти, одержані нелегально, використовуються для відновлення або розширення тіньової економічної діяльності); (2) особистому споживанні; (3) законному бізнесі (прямі і портфельні інвестиції у легальний сектор економіки). Здійснення тіньового інвестування та інфільтрація в легальний бізнес, в основному, відбувається в країнах, де законодавство з

протидії відмиванню «брудних» коштів мало ефективне. У країнах, які перебувають на етапі посттрансформаційного розвитку економіки, тіньові кошти переважно використовуються на особисте споживання. Тому в країнах такого типу навіть короткостроковий позитивний ефект від тіньового капіталу (як захисної реакції) на розвиток підприємництва чи інших секторів економіки не спостерігається, зважаючи на низьку ефективність інституційних важелів регулювання (в тому числі, через діяльність державних інституцій).

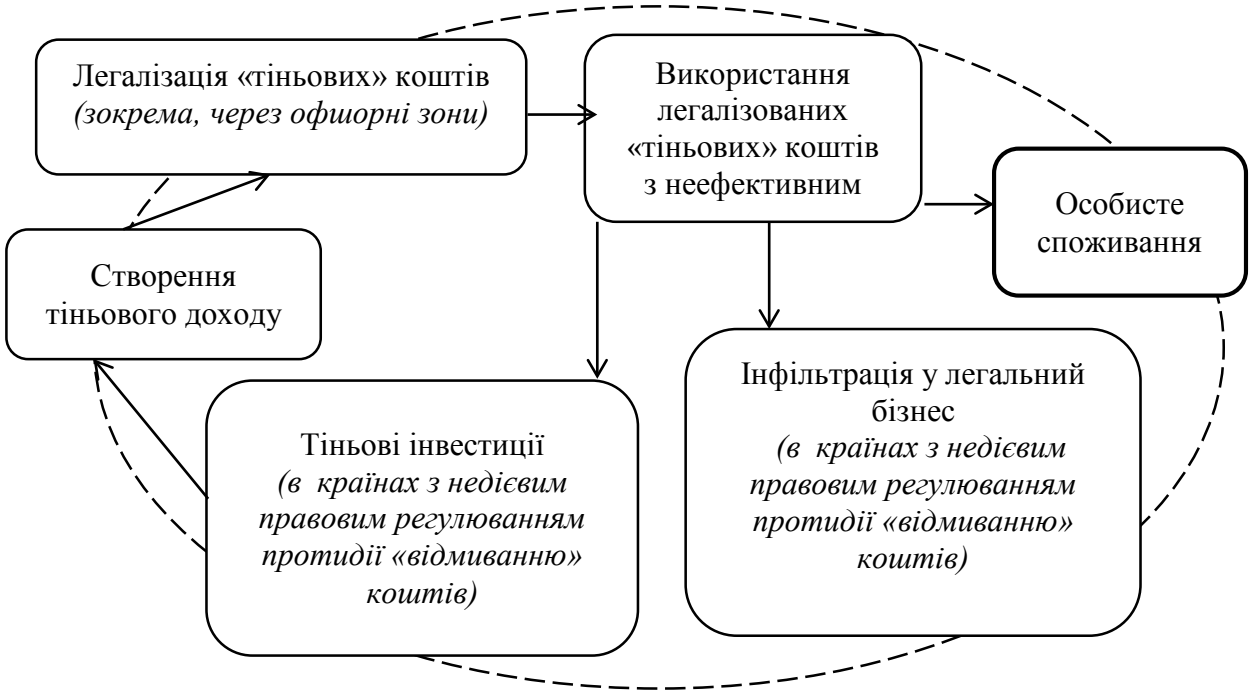

Рис. 1.7. Структура тіньового економічного циклу

Крім економічних відносин, широким структурним напрямом тінізації є сфера державного управління. Саме за цими напрямами реалізується більшість видів протизаконної, неофіційної чи необлікованої діяльності, часто взаємо-доповнюючись та «взаємопідживлюючись» (рис. 1.8.).

Теоретичні моделі та концептуальні підходи до оцінювання впливу тіньової діяльності на соціально-економічні відносини та стабільність розвитку держави загалом підтверджують наявність зв’язку із системою забезпечення економічної безпеки держави (рис. 1.9.).

Рис. 1.8. Класифікація напрямів тіньової діяльності (авторська розробка)

Отже, доцільно зробити висновок про те, що тінізація економіки є складними і часто суперечливими явищем. У короткостроковому періоді вона сприяє амортизації недоліків та недостатності системи державного регулювання. Втім, консервування негативних проявів, поширення тінізації економіки у інші сфери та напрями суспільно-політичних і економічних процесів призводять до утворення такого явища, як «системна тінізація», наслідки якої негативні та руйнівні у контексті життєдіяльності і безпеки держави.

Тіньова економіка, підриваючи основи здорового конкурентного середовища та раціональні системно-структурні співвідношення, поступово підриває систему економічного устрою та соціальних відносин, коли прояви тіньової діяльності стануть не лише допустимими, але й необхідними, вважаються нормою та заохочуються.

Рис. 1.9. Структурні співвідношення взаємовпливу тіньової економічної діяльності з компонентами економічної безпеки держава
(авторська розробка)

Відповідно, лише системний підхід до протидії нелегальній економічній діяльності на усіх рівнях та у всіх сферах суспільного життя створить передумови детінізації економіки. Відомі й інші економічні методи боротьби – більш дієві, ніж жорсткі адміністративні та контролюючі. Потрібне створення сприятливого для бізнесу економіко-правового середовища, а також суспільно-політичних та соціально-економічних умов для життєдіяльності населення.

1.3. Базові моделі взаємозв'язків тінізації та економічного зростання

Проблема обсягів і взаємозв'язків тіньової економіки та макроекономічних показників зростання очевидно має враховуватися при розробці програм розвитку економіки країни. В умовах актуальності питань прискорення економічного зростання країни та виходу на стійкі темпи розвитку необхідно здійснювати комплексне наукове дослідження тіньової економіки як фактора стримування чи забезпечення економічного розвитку.

Відомо, що економічне зростання передбачає кількісну і якісну зміну обсягів національного виробництва і покращення його чинників, зокрема продуктивності. Своє вираження економічне зростання знаходить у збільшенні потенційного і реального ВВП, у зростанні виробничих потужностей держави. Як відомо, виокремлюють два типи (основні теорії) економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. При екстенсивному типі економічне зростання досягається за рахунок використання більшої кількості факторів виробництва, в тому числі й праці. Приріст обсягів виробництва продукції здійснюється за рахунок кількісного зростання чисельності працівників, створення нових робочих місць. Інтенсивний тип економічного зростання характеризується збільшенням масштабів випуску продукції, яке ґрунтується на широкому використанні ефективніших і якісно досконаліших чинників виробництва.

За таким же принципом з двох позицій розглядається й тіньова економіка. З одного боку, її ідентифікують з легальною діяльністю, яку з певних причини було перенесено у тінь. З іншого – тіньова економіка має відмінну від легальної функцію виробництва і займає іншу споживчу нішу. Науковцями було здійснено припущення, що співвідношення позитивних і негативних ефектів тіньової економіки залежить від її масштабів (рис. 1.10.).

Позитивний ефект зростає по параболі, тобто темп його зростання сповільнюється із збільшенням відносної величини тіньової економіки. Однак негативний ефект має яскраво виражену тенденцію до прискореного зростання в міру збільшення обсягу тіньової економіки. У такому разі результуючий ефект

спочатку позитивний і зростає (ділянка ОА). Далі це зростання зупиниться (у точці А), розпочнеться процес зменшення (ділянка АВ), а потім результуючий ефект призведе до від'ємного значення, величина якого (після точки В) буде стрімко зростати [140, с. 36].

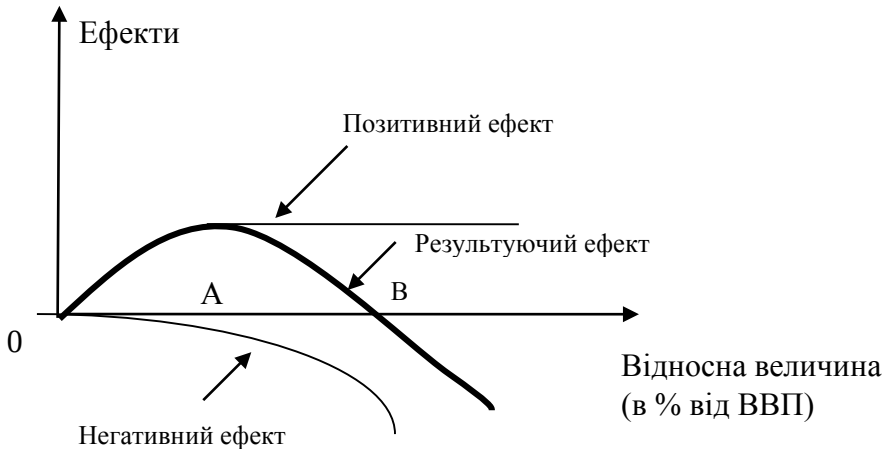

Рис. 1.10. Залежність ефектів тіньової економіки від її масштабів
(складено за [132, с. 27])

Незважаючи на значну кількість теоретичних розробок у різних аспектах моделювання сталого розвитку (більш детально опис теорій економічного розвитку подано у Додатку Б), не так багато з них враховують взаємозв'язки між тіньовою економікою та показниками соціально-економічного розвитку. Натомість, часто тіньова економіка та її сутнісні негативні наслідки розглядаються або як чинники короткострокового впливу, які вимагають оперативної протидії, або як фактори, що в умовах недостатньої ефективності інституційного базису в короткостроковому періоді сприяють економічному зростанню. При цьому вважається, що тіньову економіку слід розглядати, як позитивне явище: (1) «економічне мастило» – стимули до ділової активності і суб'єкти господарювання можуть здійснювати діяльність у межах офіційної та неофіційної економіки; (2) соціальний амортизатор – приватні домогосподарства змінюють в межах тіньової економіки пропозицію праці і попит на товари, тому соціальні витрати стабілізаційної політики не настільки відчутні для держави; (3) вбудований стабілізатор – неофіційні доходи від тіньової економіки частково використовуються для купівлі товарів в офіційній економіці [137, с. 489-490]. Як

зазначалося у підрозділі 1.1, позитивні наслідки тінізації економіки мають лише короткостроковий характер і загрожують стабільності економічного розвитку та економічній безпеці у стратегічній перспективі.

Все ж у багатьох сучасних підходах до макроекономічного моделювання розвитку є продовження вивчення залежностей економічного розвитку країни від виробничих факторів, нових технологій та інновацій, структурування та сегментування економічних відносин, включно з дослідженням взаємозв'язків тіньової економіки та якості інституцій (табл. 1.5). Обґрунтування нових теоретико-прикладних положень державного регулювання проблем тінізації економіки, на думку автора, має базуватися на вже отриманих результатах досліджень у цій сфері, зокрема, в межах фундаментальних теорій економічного зростання. Важливо переосмислити їх висновки з метою ідентифікації та узагальнення моделей тінізації економічних відносин.

Як правило, у сучасних моделях економічного зростання за результуючу змінну приймається обсяг ВВП на одну особу. Його значення є функцією сукупності факторів, зокрема чисельності економічно активного населення; сумарної вартості капітальних активів; рівня розвитку технологій. Проте, перелік факторів доцільно доповнити якістю суспільних інституцій та зовнішніми і внутрішніми екстерналіями (зростанням рівня тінізації економіки, зокрема) (модель 1.1):

$$Y = f(N, I, C, T, -\beta) \qquad (1.1)$$

де Y – темпи зростання валового внутрішнього продукту на одну особу (річна процентна зміна); N – чисельність економічно активного населення (млн. осіб); I – якість суспільних інституцій (інтегральний показник якості інституціонального базису); C – сумарна вартість капітальних активів (млрд. грн.); T – рівень розвитку технологій (індекс технологічної оснащеності); β – зовнішні і внутрішні екстерналії (у тому числі рівень тіньової економіки).

При побудові моделі соціально-економічного розвитку необхідно враховувати не лише цільову функцію економічного зростання, але, насамперед, розвиток людського потенціалу, пріоритети такої моделі передбачають урахування впливу тіньової економіки, а також низки інших чинників, що посилюють

негативну дію, здійснюючи безпосередній вплив на індекс зростання конкурентоспроможності (модель 1.2):

$$IPD = f(IC) = EC(-Shad) + EV + F + S + H \quad (1.2)$$

де *IPD* – індекс розвитку людського потенціалу; *IC* – індекс конкурентоспроможності країни; *EC* – інтегральний індекс економічного розвитку; Shad – рівень тіньової економіки; *EV* – індекс стану довкілля; *F*– індекс забезпечення прав і свобод людини; *H* – індекс охорони здоров'я; *S* – індекс безпеки життєдіяльності.

Таблиця 1.5

Роль тіньової економіки в окремих теоріях економічного зростання

Представники теорій економічного зростання	Основні постулати щодо взаємовпливів між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком
А. Дрегер, Ф. Шнайдер	у державах з нижчим рівнем економічного розвитку, а у високорозвинених країнах – взаємозамінними, проте у будь якому випадку існує взаємозв'язок між тіньовою економікою, інституційним базисом та економічним зростанням
П. Моро	у дослідженнях впливу тінізації на економічне зростання різних країн доведено, що особливо згубним є вплив тінізації на економіку країн, що розвиваються
Дж. Бхагваті	щодо впливу динаміки обсягу контрабанди (як різновиду тіньової економіки) на економічне зростання, обґрунтовується висновок про те, що наслідки від збільшення обсягів контрабанди залежать від типу соціально-економічної системи. Зокрема, у постколоніальних економіках минулого сторіччя спостерігався деструктивніший вплив на економічне зростання, порівняно з економіками розвинених країн
Ф. Ларейн та Ж. Таварес	при дослідженні взаємозв'язку між прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) та корупцією доведено, що збільшення обсягу ПІІ знижує рівень тінізації економіки й у подальшому, обумовлює економічне зростання
С.Джонсон, Д. Кауфманн, А. Шляйфер	виявлено, що зменшення надходжень до бюджету та зниження рівня правопорядку у перехідних економіках через збільшення частки тіньового сектора є передумовою сповільнення економічного зростання
В. Танзі, Х. Давуді	тіньова економіка деформує структуру державних видатків, призводить до істотного погіршення фізичної інфраструктури в економіці країни
Л. Нікіфоров, Т.Кузнєцова, В. Фельзенбаум	пошук ренти, як прояв тінізації шкодить демократичним принципам та руйнує державу
Ш. Вей	доведено негативний вплив тінізації на динаміку обсягів прямих зарубіжних інвестицій
С. Джонсон, Д. Кауфманн, П. Зоідо-Лобатон	наголошується на деформаціях у структурному розвитку підприємництва і зростанні тіньової економіки внаслідок поширення корупції
Ю. Шараєв	надзвичайно важливе значення для економічного зростання має індекс політичної стабільності, що безпосередньо пов'язаний з рівнем тінізації. Таким чином, держава, дотримуючись «правил гри» та протидіючи тінізації в економіці та політиці ... безумовно сприяє довгостроковому економічному зростанню

Ключова ціль моделі – збалансування розвитку людського потенціалу (цільовий орієнтир – індекс розвитку людського потенціалу), який залежить від динаміки індексу конкурентоспроможності, що визначається впливом системи показників – цільових орієнтирів: екологічного, інституційного, економічного, інформаційно-технологічного характеру. Модель взаємодії між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком подано на рис. 1.11.

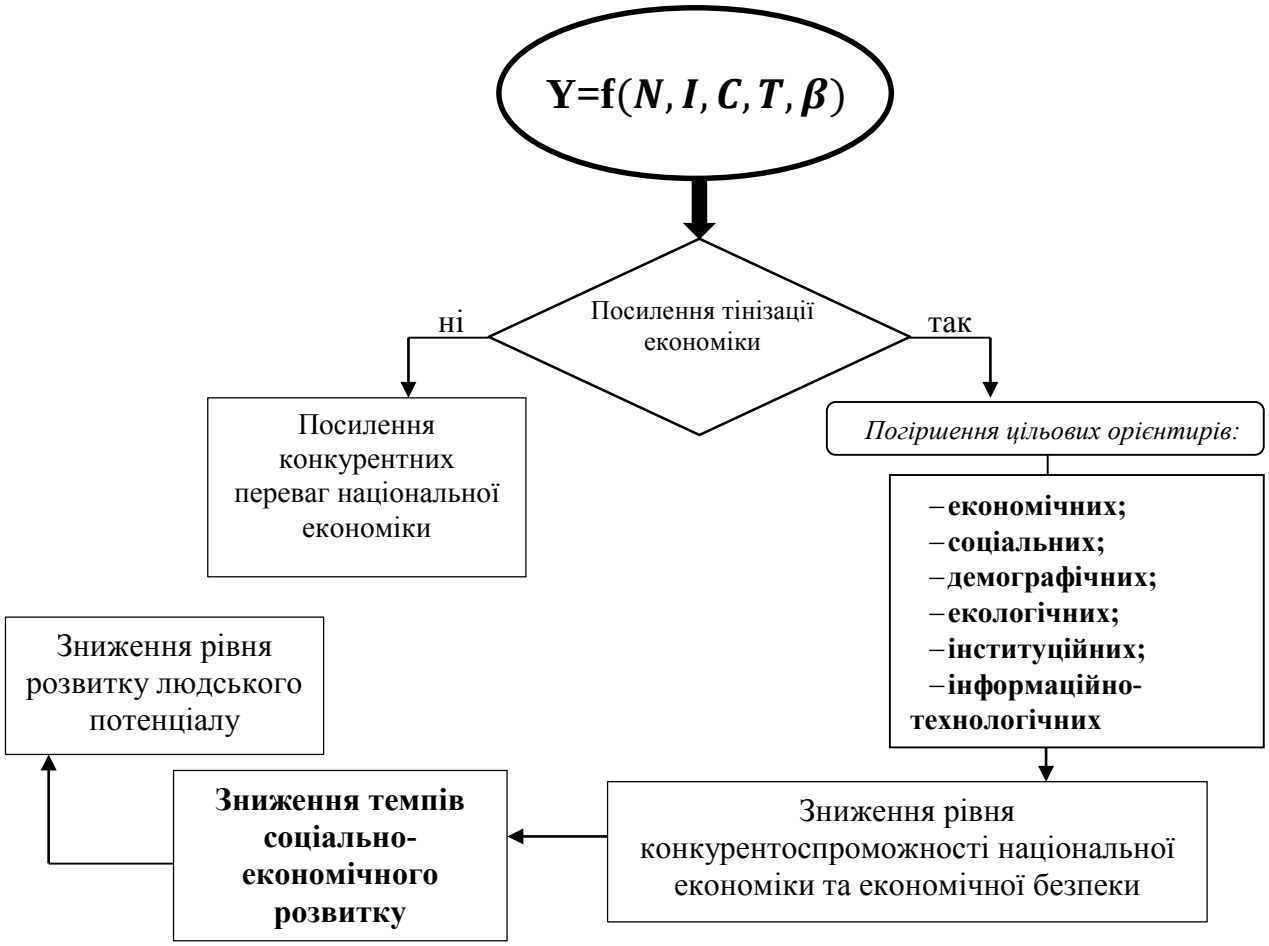

Рис. 1.11. Модель взаємодії між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком (авторська розробка)

Таким чином, відповідно до проаналізованої моделі тіньова економіка здійснює у короткотерміновому періоді позитивний, а у довгостроковому – негативний вплив на інтегральний індекс економічного розвитку.

Кейнсіанська парадигма економічної теорії «тіньових товарів» дає відповідь на питання яким чином оптимізувати державну політику. В «економіці тіньових товарів», як і в сучасній економічній теорії загалом, можна простежити інтелектуальне протиборство різних парадигм.

Зокрема, для кейнсіанського підходу до економічного аналізу характерно, насамперед, переконання, що ринкова система може найкращим чином функціонувати лише за умови активної і перманентної державної підтримки. Характерна в цьому відношенні опублікована в 1971 р. праця американських економістів Дж. Коха і С. Группа, де подано результати аналізу ринку тіньових товарів на основі теорії попиту та пропозиції [270, с. 571-584].

Пропоновані ними моделі достатньо прості, але актуальні й на сучасному етапі розвитку економічної системи (як глобальної, так і національних).

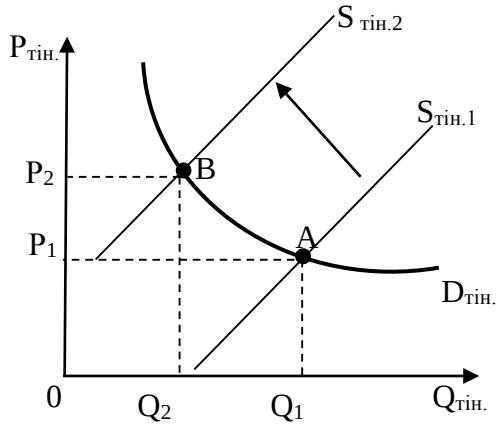

Рис. 1.12. Зміна цін на «тіньові» товари як результат політики збільшення витрат виробництва та реалізації цих товарів з метою пришвидшення соціально-економічного розвитку (авторська розробка)

де Ртін., Sтін., Dтін., Q тін. – ціни, пропозиція, попит та обсяг куплених «тіньових» товарів відповідно

На рис. 1.12. проілюстровано традиційний підхід до політики боротьби з тіньовими товарами як напрям пришвидшення соціально-економічного розвитку. Початкові рівноважні ціна і обсяг продажу на тіньовому ринку позначаються як P_1 і Q_1 (точка А). Дії правоохоронних органів (посилення митного контролю, понесення покарання за правопорушення), спрямовані на збільшення витрат виробництва і реалізації тіньових товарів шляхом підвищення рівня ризику, призведуть до зсуву функції пропозиції від S_1 до S_2. Нова рівноважна ціна тіньового товару (P_2) (точка В) буде вищою, рівноважний обсяг продаж знизиться (з Q_1 до Q_2). Таким чином, існує певна вірогідність, що вивільнені кошти будуть спрямовані в офіційний сектор економіки (збільшення обсягу офіційного попиту, заощаджень, інвестицій, трансфертів

тощо), а відтак – це дасть можливість пришвидшити соціально-економічний розвиток на макрорівні.

У цьому випадку еластичність попиту дуже низька і, як наслідок, величина попиту на тіньові товари абсолютно незалежна від коливань ціни [270, с. 571-584]. Тоді функція попиту на тіньові товари прийме форму перпендикуляра до осі абсцис, і в результаті певних дій правоохоронців, спрямованих проти тінізації економіки, загальні витрати споживачів на тіньові товари зростуть, оскільки при практично незмінному обсязі продаж істотно зросте ціна. Ця ситуація зображена на рис. 1.13.-1.14., де $P_1 Q_1 < P_2 Q_2$.

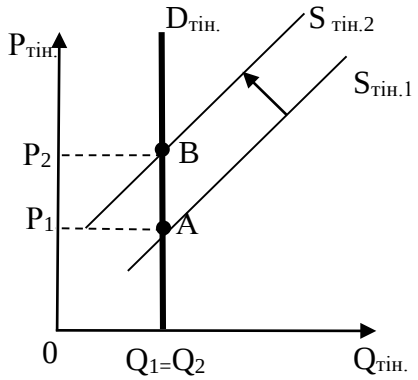

Рис. 1.13. Динаміка цін на тіньовий товар при абсолютній нееластичності попиту у межах політики соціально-економічного розвитку

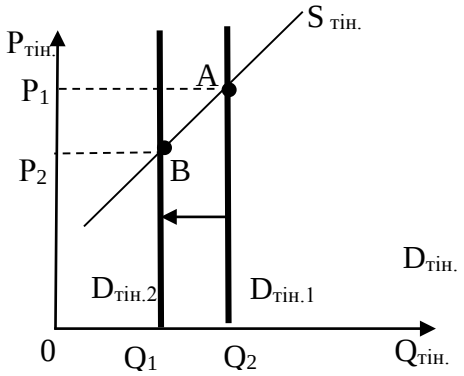

Рис. 1.14. Динаміка цін на тіньовий товар при скороченні попиту у межах політики соціально-економічного розвитку

Підвищення ціни на тіньові товари через обмеження пропозиції спровокує сильні побічні ефекти: «граничні соціальні витрати (англ. – marginal social costs) боротьби з тіньовими товарами можуть перевищити викликані нею граничні соціальні вигоди (англ. – marginal social benefits) [271, с. 6-7].

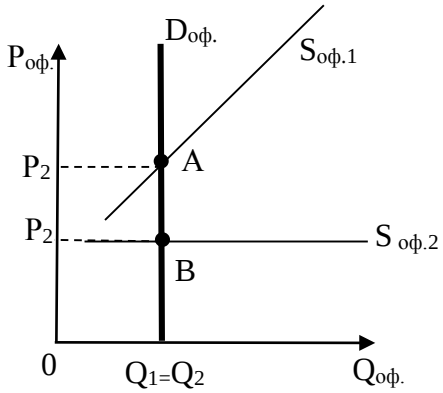

Рис. 1.15. Динаміка цін на тіньовий товар у разі його легалізації у межах політики соціально-економічного розвитку

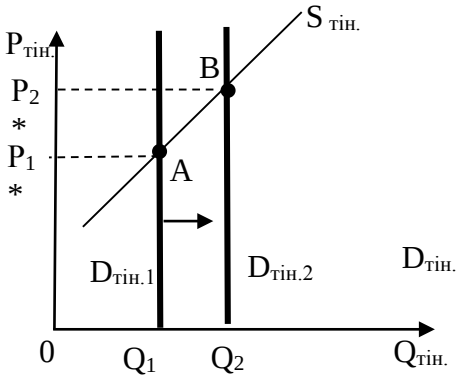

Рис. 1.16. Динаміка попиту на тіньовий товар у результаті зростання рівня «суспільної терпимості» при створенні законного ринку у межах політики соціально-економічного розвитку

Іншим способом боротьби з тіньовими товарами є обмеження попиту (посилення профілактики у сфері споживання нелегальних товарів). Ефект від подібних дій показаний на рис. 1.15.-1.16. зменшаться спожита кількість тіньових товарів ($Q_2<Q_1$) і загальні витрати споживачів на їх купівлю ($P_2*Q_2<P_1*Q_1$), їх ціна буде знижуватися ($P_2<P_1$). Узагальнення розглянутого підходу дозволяє регулювати економічний розвиток країни за рахунок стимулювання попиту чи пропозиції в офіційному секторі (залежно від еластичності попиту і пропозиції конкретної економічної системи) і, таким чином, знижуючи рівень тінізації шляхом її дестимулювання.

Монетаристська парадигма економічної теорії тіньових товарів розглядає необхідність урядового втручання у питання протидії тіньовій економіці. У 1980-і рр.., коли активізувалися дії прихильників «неоконсервативної контрреволюції», з'явилися нові підходи й до аналізу проблем ринку тіньових товарів. Вагомий вклад у дослідження цього питання зробив М. Фрідман [265, с. 2]. Лідер «неокласичної контрреволюції» відомий не лише своїми монетаристськими розробками, але й як автор робіт, присвячених загальним питанням ідеології класичного лібералізму. Як і в інших працях неокласиків (і особливо монетаристів, як найактивніших критиків держави), в ній послідовно відстоюється ідея, що практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства державне регулювання є не лише зайвим, але й згубним («провали» уряду є небезпечнішими, ніж «провали» ринку) [108]. Таким чином, прихильники цієї парадигми стверджують, що через неможливість протидії тіньовому сектору бюрократичними методами, необхідно використовувати позитивні аспекти тінізації, наприклад посилення соціальних позитивних наслідків, стимулювання попиту для максимізації кумулятивного ефекту для економічної системи.

Прихильники неоінституціональної парадигми економічної теорії тіньових товарів доводять, що урядова політика все ж необхідна. Істотний внесок у розробку цього питання зробив Г. Беккер [251, с. 28]. На відміну від М. Фрідмана, Г. Беккер належить до неоінстітуціоналістів, які, хоча й поділяють багато основних ідей неокласиків, проте застосовують їх більш гнучко. Г. Беккер

(спільно з К. Мерфі) розробив модель раціональної поведінки споживача «шкідливих благ», яка аналізує залежність масштабів індивідуального споживання «тіньових» товарів від їх ціни в довгостроковому аспекті. Модель Беккера-Мерфі [252, с. 237-241] достатньо громіздка, тому обмежимося викладом лише остаточних висновків цих дослідників (Додаток В).

Вагоме значення при дослідження ролі тіньового сектора в економічному зростанні мають роботи, пов'язані з моделюванням комплексних функцій. Г. Савінов, досліджуючи економічний сенс «фіктивної компоненти», запропонував використовувати комплексні моделі, виходячи з їх принципу віднесення до уявної частини прихованих факторів або нерозкритих можливостей (потенціалу) економічних чинників [199, с. 21-35]. Використовуючи цей підхід моделювання доцільно проводити з розмежуванням легальної та тіньової економіки. Показники легальної економіки відносяться до дійсних часток економічних змінних, а показники тіньової економіки – до уявних компонент. Дотримуючись цього правила, вважаємо, що є підстави для побудови багатофакторних моделей економічного зростання, що враховують тіньовий сектор. Коефіцієнти регресії впливу тіньового сектора на економічний розвиток потрібно розраховувати для кожної окремо взятої економіки на основі емпіричних досліджень.

Це, для прикладу, вплив вартості основних фондів, а також кількості зайнятих в офіційному та тіньовому секторах на обсяг агрегованого валового внутрішнього продукту в офіційній та тіньовій економіці, що можна вважати індикатором економічного розвитку (рівняння 1.3):

$$E = Y_0 + iY_1 = a(K_0 + iK_1)^{\alpha}(L_0 + iL_1)^{\beta}(\theta_0 + i\theta_1)^{\mu} \qquad (1.3)$$

де E – індикатор економічного розвитку; Y_0, Y_1 – валовий внутрішній продукт в офіційній та тіньовій економіці; K_0, K_1 – вартість основних фондів в офіційній і тіньовій економіці; L_0, L_1 – кількість зайнятих в офіційному та тіньовому секторах відповідно; θ_0, θ_1 – фіктивні змінні (інші чинники, що впливають на показники економічного розвитку офіційному і тіньовому секторах); α, β, μ – показники ступеня функції, на величини і знаки яких ми не накладаємо жодних

обмежень.

Зауважимо, що з позицій найефективнішої апроксимації соціально-економічних явищ з урахуванням тіньових процесів доцільнішою є застосування степеневої виробничої функції комплексних змінних з комплексними коефіцієнтами (рівняння 1.4):

$$E = Y_0 + iY_1 = (\alpha_0 + i\alpha_1)(K_0 + iK_1)^{b_0+ib_1}(L_0 + iL_1)^{c_0+ic_1}(\theta_0 + i\theta_1)^{d_0+id_1} \quad (1.4)$$

Таким чином, якщо величини основних фондів і зайнятих у тіньовій економіці завдяки ефективним зусиллям влади будуть мінімізовані, то й обсяг виробленої продукції в тіньовій економіці буде дорівнює нулю: тобто якщо $K_1=0$, $L_1=0$, $\theta_1=0$, то очевидно, що й $Y_1=0$. А в моделі з комплексними коефіцієнтами навіть при рівності нулю тіньових ресурсів дійсна змінна, що підноситься до комплексного ступеня, буде в якості результату давати комплексну змінну і обчислювати обсяг тіньового продукту, що більший за нуль. Тобто прикладне значення моделі у контексті дослідження тінізації економіки доцільно використовувати для побудови гіпотетичних (ідеальних) моделей соціально-економічного розвитку з врахуванням необхідності мінімізації тіньового сектора.

Друга обставина, відповідно до якої слід віддати перевагу моделі (1.3), а не (1.4), полягає в характері вихідних даних. Дійсно, якщо статистичні дані щодо легальної економіки, хоча й з істотним рівнем похибки (проте їх порядок і тенденції не особливо спотворюються цими помилками), то інформація про тіньову економіку та її компоненти відсутня і може бути оцінена, як правило, опосередкованими методами. У цьому випадку доводиться використовувати експертні оцінки, точність яких, очевидно, недостатньо висока. У таких умовах, коли вихідні дані неточні, ускладнювати модель з метою підвищення її достовірності немає сенсу (детальнішу характеристику пропонованої моделі подано у Додатку Д).

Діяльність в межах тіньового сектора, що має кримінальний характер складає особливу загрозу безпеці економічної системи держави, а відтак є дестимулятором економічного зростання та розвитку. А. Бекряшев та І. Білозьоров [63] дослідили вплив тіньової економіки у таких сферах як:

грошово-кредитна, податки і бюджет, ефективність макроекономічної політики, деформація структури економіки, економічне зростання та інвестиційний процес, конкуренція та ефективність ринкового механізму, зайнятість на економічну безпеку держави.

Для цього науковцями побудовано когнітивну карту діагностики впливу тіньової економіки на безпеку офіційної економіки (рис. 1.17.). За основний фактор було взято показник ВВП на одну особу, а за керуючі фактори – тіньову економіку, ефективність уряду, якість законодавства, свободу підприємництва, податки, інвестиції. При цьому кожен з основних факторів як цільовий. Виходячи з матриці кореляцій, була побудована когнітивна модель взаємопричинності й напрямів впливу тіньової економіки на економічну безпеку держави.

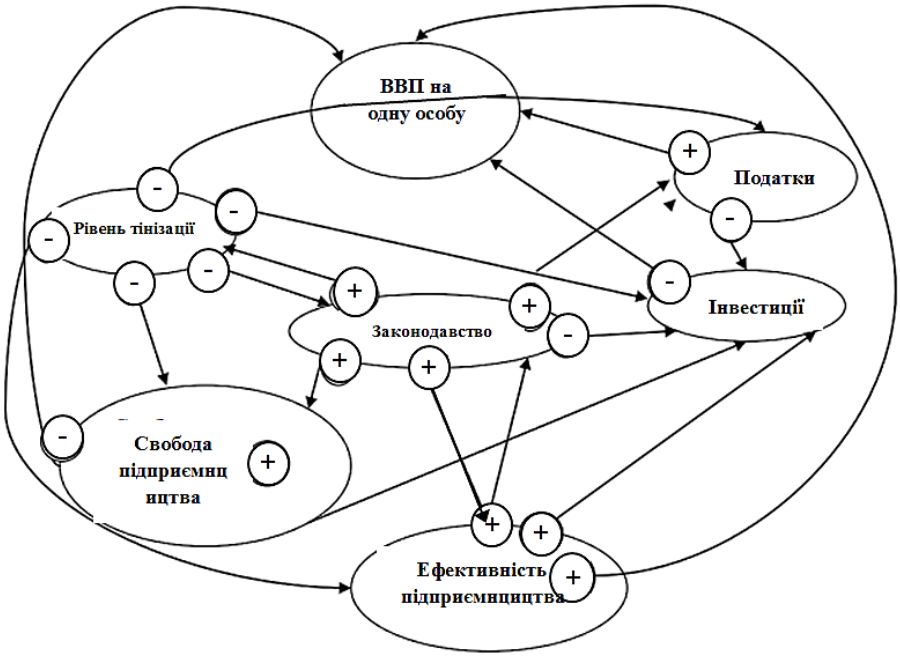

Рис. 1.17. Когнітивна карта впливу макроекономічних чинників на економічне зростання (за: [98])

Далі було здійснено сценарне моделювання впливу тіньової економіки на економічне зростання. Звідси тіньова економіка негативно впливає на обсяг ВВП на одну особу, податкових надходжень, інвестицій, рівень розвитку підприємницького середовища та інституційну базу.

Особливості тіньових економічних відносин відображають й так звані криві пропозиції (рис. 1.18.). При цьому, чим правіше знаходиться тіньова крива пропозиції від офіційної, тим більшою є схильність до тінізації. Міра зростання

стимулів тіньової мотивації підприємництва безпосередньо відповідає величині «розриву» між кривими.

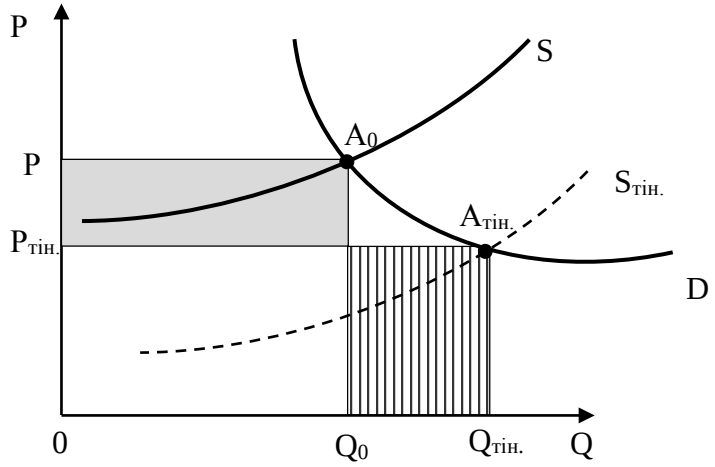

Рис. 1.18. Модель кривих пропозиції тіньової економічної діяльності та обсягу нанесених збитків офіційній економіці внаслідок функціонуванням тіньової

де $P_{тін.}$, $S_{тін.}$, $D_{тін.}$, $Q_{тін.}$ – ціни, пропозиція, попит та обсяг тіньового сектора

Збитки державі, завдані функціонуванням тіньової економіки, можна умовно розділити на два види. Темний прямокутник на рис. 1.18. показує безпосередні реальні втрати податкових надходжень через дії тіньових структур. Це область збитків легальних підприємств. Заштрихований прямокутник вказує на обсяг потенційного недоотримання бюджетом податкових платежів. Тут відображені обсяги тіньового виробництва, що перевищують обсяги легального, а ціна є нижчою, і податки з яких не сплачені. Саме на цю область націлені більшість програм з легалізації тіньового бізнесу.

Втім охарактеризовані залежності не враховують і позитивних елементів тінізації – скорочення безробіття, можливість для бізнесу поліпшити матеріально-технічну базу, зростання реального сектора економіки. Не згадується й про те, що нелегальна діяльність не продукує нових рішень з удосконалення системи регулювання економіки, а лише призводить до посилення боротьби за розподіл існуючих ринків та ресурсів.

Все ж у довгостроковому періоді вплив тіньової економіки на суспільно-економічний розвиток є негативним. Найбільша шкода від тіньової економіки полягає в: 1) антисоціальному перерозподілі доходів на користь відносно лише

окремих груп (бюрократів, тіньових підприємців, частково злочинного світу), що зменшує добробут суспільства загалом; 2) зниженні ефективності системи управління економікою.

Поряд з моделюванням впливу тіньового сектора на економічний розвиток, важливого значення набуває й регіональний аспект, який повинен враховувати характерні особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці. З цією метою звернемо увагу на імітаційну модель регулювання регіонального розвитку (рис. 1.19.).

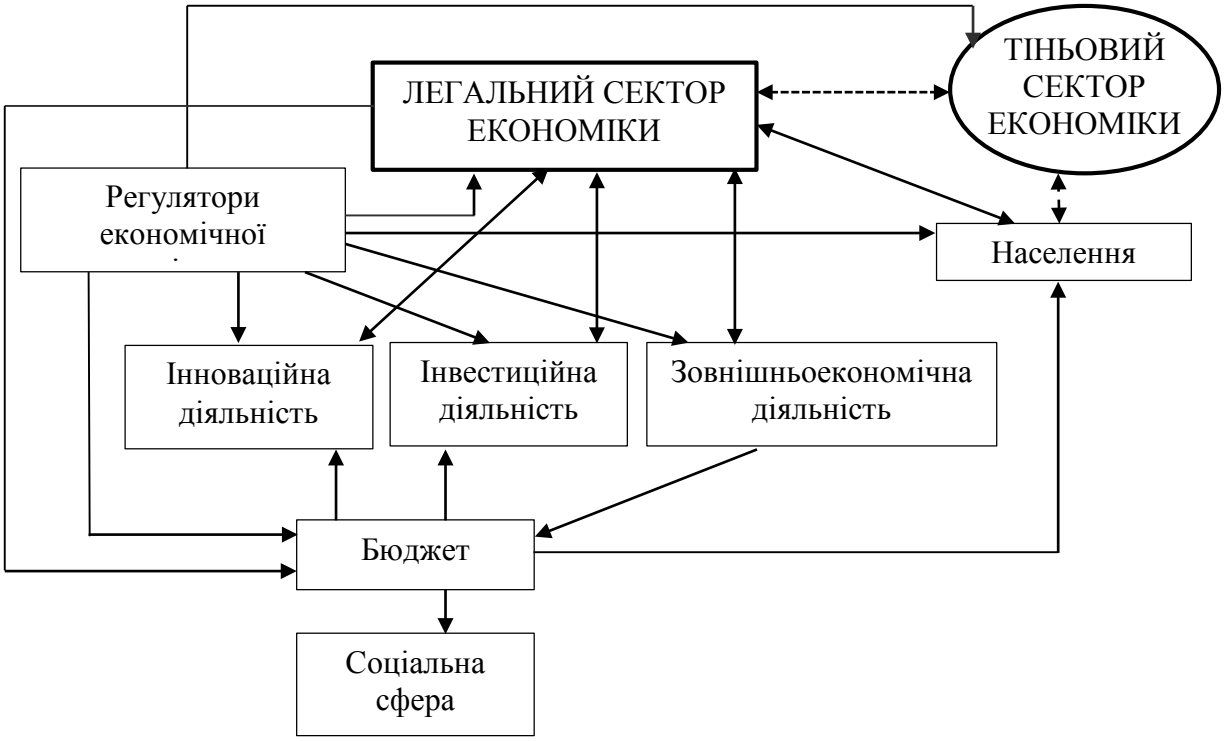

Рис. 1.19. Схема імітаційної моделі взаємозв'язку тіньового сектора та компонент легальної економіки на регіональному рівні
(доповнено автором за: [97, с. 77])

Кожна компонента моделюється субмоделлю, структура якої подана на рис. 1.20. Основною ланкою субмоделі є обсяги залученого основного капіталу, який поповнюється за рахунок інвестицій власних коштів підприємств і зовнішніх джерел (іноземних інвестицій, бюджетних цільових інвестицій) та вибуває у відповідності з коефіцієнтом зносу. Обсяги основного капіталу та задіяної у виробництві робочої сили визначають виробничі потужності.

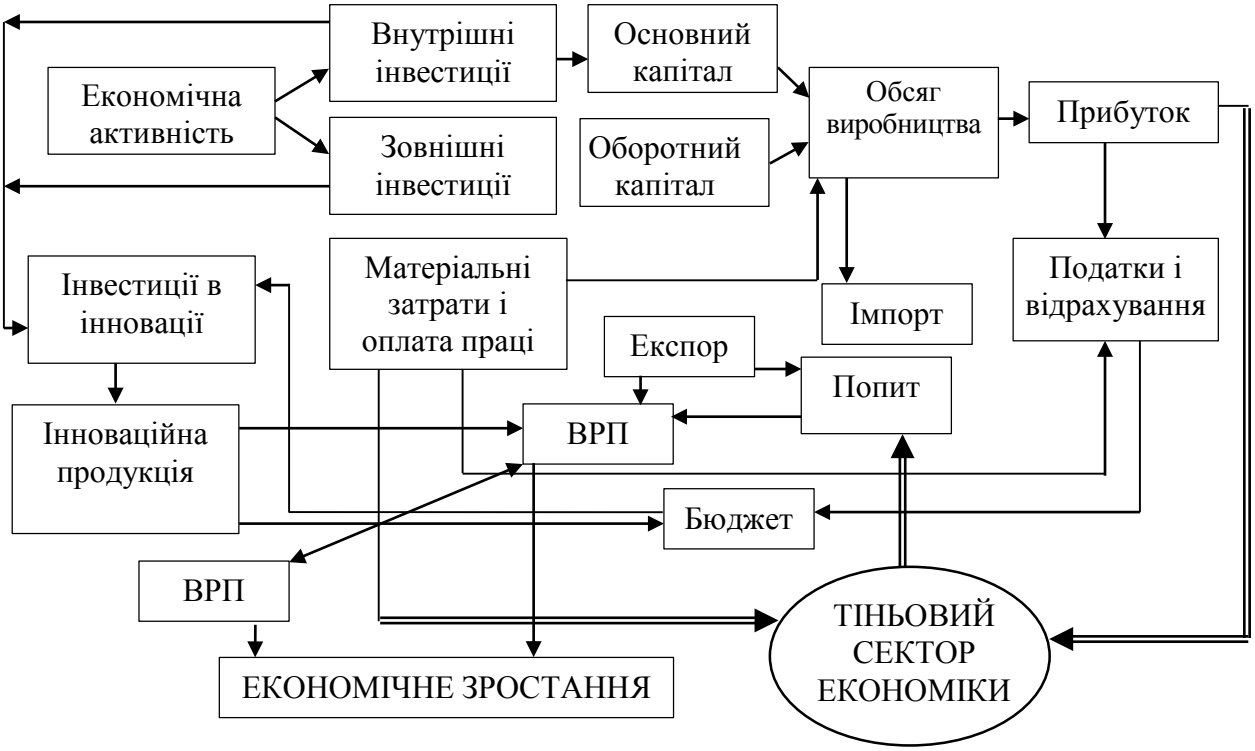

Рис. 1.20. Модель взаємозв'язку тіньового сектора та економічного зростання з використанням імітаційного підходу

Попит на продукцію визначається двома складниками: (1) внутрішній, що залежить від темпів зростання ВРП і середньої заробітної плати в регіоні, і (2) зовнішнім (експорт), що залежить від темпів зростання економік країн-експортерів і курсу національної валюти. Частина продукції імпортується і також спрямовується на задоволення сукупного попиту.

Для деталізації формування ВРП (легальної та тіньової його компонент) в моделі виділені матеріальні витрати галузі, відрахування, а також тіньовий сектор у ВРП і заробітній платі. Таким чином, реальні ВРП регіону і середня заробітна плата включають офіційну та тіньову компоненти. Коефіцієнти тінізації розрізняються за видами діяльності, передбачається їх обернено пропорційна залежність від номінальних ставок основних податків і відрахувань.

Основними вихідними показниками моделі, що дозволяють оцінити ступінь досягнення цілей регуляторної політики, є: валовий регіональний продукт на одну особу; темп зростання ВРП та ВВП; обсяг доходу місцевого і державного бюджетів, забезпечуваних економікою регіону; темп зростання

обсягу реалізованої інноваційної продукції у провідних галузях; темп зростання інвестицій в основний капітал (рис. 1.21.). Доцільність тіньової діяльності вимірюється обсягом надприбутків, що виникли в результаті застосування тіньових методів здійснення господарської діяльності. Величина потенційних податкових втрат, а відтак потенціалу економічного зростання національної економіки – це сума податків, яку слід було б сплатити з прихованого обороту.

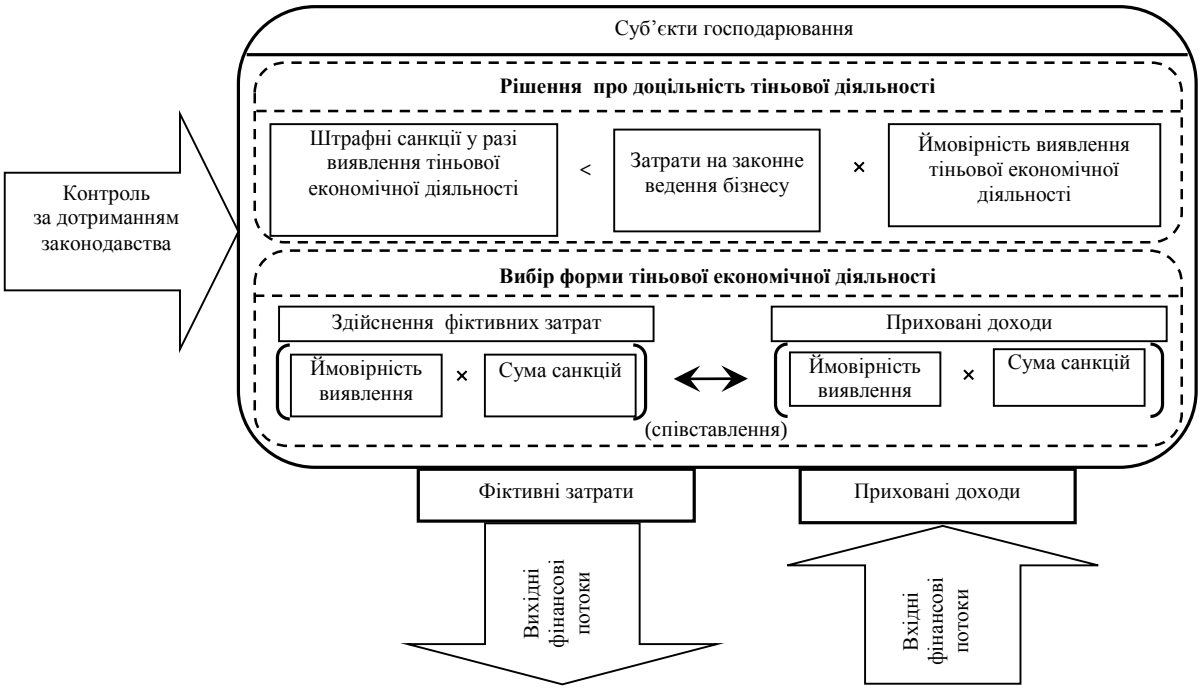

Рис. 1.21. Модель поведінки суб'єктів господарювання при виборі рішення про доцільність ведення тіньової економічної діяльності
(складено за: [57, с. 2])

Для моделювання взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання доцільно також застосовувати математичну модель формування та функціонування тіньового ринку, що використовує квантово-механічний підхід. Використання математичних моделей, в основі яких лежать квантово-механічні уявлення, дозволяє, на наш погляд, по-іншому представити механізми, що лежать в основі деяких (у тому числі й тіньових) економічних процесів. Розв'язок моделі поданий в Додатку Е.

Розглянемо механізм формування рівноважної ціни тіньового ринку в рамках квантово-механічного підходу. Нехай, як звичайно, $D=D(p)$ і $S=S(p)$ – функції пропозиції та попиту відповідно, p – ціна товару. Очевидно, що розглядати окремо функції $D(p)$ і $S(p)$ не має сенсу – не існує пропозиції без

попиту, так само, як і не виникає попиту без пропозиції. Тому в якості потенціалу офіційної економіки пропонується взяти функцію $U(p)=S(p)*D(p)+U_0$, де значення U_0 вибирається з умов збігу вершини параболи потенціалу U(p) і точки перетину ліній D (p) і S(p).

Графічне представлення всіх залежностей можна бачити на рис. 1.22. Процес формування рівноважної ціни представлено як рух об'єктів (матеріальних точок) одиничної маси в полі потенціалу, що описується рівнянням типу рівняння Шредінгера [75, с. 40-45].

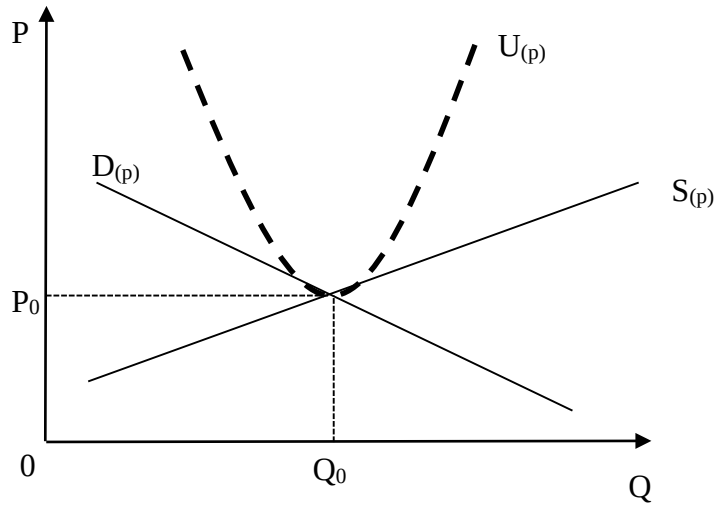

Рис. 1.22. Визначення кон'юнктури тіньового ринку та виробничих потужностей офіційної економіки

Положення точок на площині у вибраній системі координат визначає обсяги угод (реальні або передбачувані) при заданій ціні. Якщо розподіл об'єктів, в даному випадку – кількість угод на ринку (офіційному та тіньовому), підпорядковане класичним законам, то характер руху наступний: здійснюючи коливання стінок параболи об'єкти, в кінцевому результаті, прийдуть до точки рівноважної ціни P_0 приблизно так само, як і у випадку «павутинної» моделі (наприклад, [149, с. 884]).

Тепер розглянемо поведінку того ж суб'єкта тіньового ринку, але вже в умовах квантово-механічного підходу. У цьому випадку приходимо до моделі так званого гармонійного осцилятора. Це завдання має точне аналітичне рішення, яке може бути виражене через поліноми Ерміта. У нашому випадку –

максимізація економічного розвитку (рівняння 1.5):

$$E_0 = \frac{1}{2}C; \quad E_1 = \frac{3}{2}C; \quad E_2 = \frac{5}{2}C; \ldots \tag{1.5}$$

а власні функції:

$$\psi_0 = B_0 e^{-\frac{1}{2}\xi^2}; \quad \psi_1 = B_1 2\xi e^{-\frac{1}{2}\xi^2}; \quad \psi_2 = B_2(4\xi^2 - 2)e^{-\frac{1}{2}\xi^2}, \ldots \tag{1.6}$$

де C – константа квантування, яку можна визначити як мінімальну кількість угод, що фіксується на тіньовому ринку.

У нашому прикладі припустимо $C = 1$, а $\xi = \frac{p - p_0}{p_0}$ – нова введена змінна.

У цьому випадку рішення в системі координат представлено на рис. 1.23.

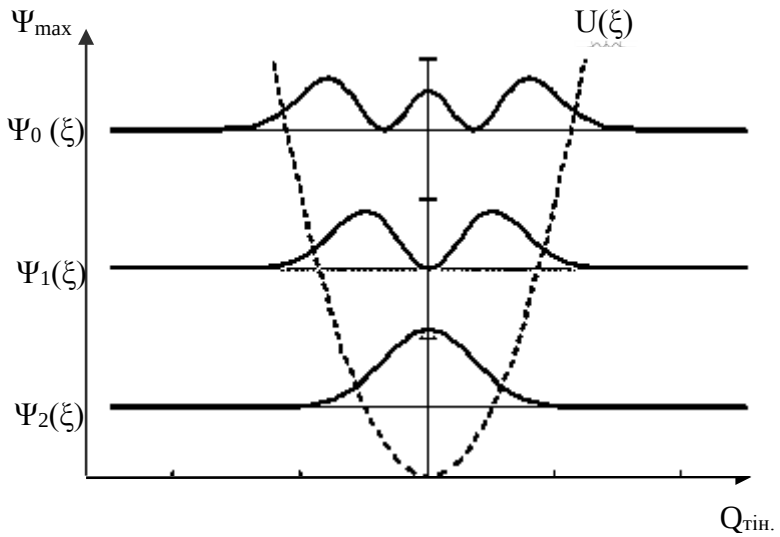

Рис. 1.23. Розподіл рівноважних цін на ринку в квантово-механічній моделі (складено за: [75, с. 46])

З рис. 1.23. видно, що на тіньовому ринку будуть здійснені угоди, причому щільність розподілу ціни буде мати вигляд, зображений графіком функції $\Psi 0(\xi)$. Нагадаємо, що $\Psi 0(\xi)$ позначає квадрат модуля першої власної функції $\psi_0(\xi)$ розглянутого стаціонарного рівняння, тобто $\Psi 0(\xi) = |\psi_0(\xi)|^2$.

У цьому випадку можна стверджувати, що існуватиме середня ціна угод, але вона не буде зафіксованою, а буде піддана, як це і буває в реальній ситуації, деяким коливанням. Загалом, в межах запропонованого підходу рівноважну ціну

слід розглядати як випадкову величину, що має щільність розподілу $\Psi 0(\xi)$ і математичне сподівання p_0. Обсяг угод буде визначатися значенням E_0. У випадку, якщо угод буде здійснено більше, – E_1, розподіл ціни угод буде мати вигляд $\Psi 1(\xi)$, і середнє значення ціни p_0 зберігається. Аналогічно можемо припустити існування випадку, відповідного значенню обсягу угод E_2 і розподілу цін $\Psi 2(\xi)$ тощо. Реальний стан справ представлено опуклою лінійною комбінацією всіх цих можливих ситуацій. На наш погляд, такий опис функціонування тіньового ринку є більш реалістичним, ніж у випадку павутинної моделі, коли розглядаються фіксовані обсяги угод за фіксованою рівноважної ціною. Таким чином можемо стверджувати, що ступінь впливу тіньового сектора на офіційний залежить від еластичності попиту та екзогенно заданої моделі максимізації економічного розвитку. В умовах посттрансформаційного етапу розвитку (зокрема, в Україні) така модель не сформована, тому доцільніше застосовувати методики нечіткої логіки.

Підсумовуючи підходи до моделювання взаємозв'язку між тіньовим сектором економіки та соціально-економічним розвитком узагальнимо висновки щодо основних з них (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Моделі тінізації в теоріях економічного зростання (авторська розробка)

Економічні теорії	Короткий опис моделі	Формалізація моделі	Взаємозв'язок між тіньовою економікою та соціально-економічним розвитком
1	2	3	4
Теорія збалансованого соціально-економічного розвитку	Модель з врахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій	$Y = f(N, I, C, T, \beta)$	Тіньова економіка знижує темпи зростання валового внутрішнього продукту на одну особу
	Моделювання динаміки індексу розвитку людського потенціалу	$IPD = f(IC) = EC(-Shad) + EV + F + S + H$	Тіньова економіка у короткостроковому періоді здійснює позитивний, а у довгостроковому – негативний вплив на інтегральний індекс економічного розвитку
Теорія поступального розвитку	Модель кривих пропозиції тіньової економіки та обсягу нанесених збитків офіційній економіці у наслідок функціонуванням тіньової	$P^D\text{тін.}(Q^*) = P^s\text{тін.}(Q^*) = P^*\text{тін.}(Q^*)$	У довгостроковому періоді вплив тіньової економіки на суспільно-економічний розвиток є негативним

Продовження табл. 1.6

1	2	3	4
Кейнсіанська парадигма	Моделювання ринку «тіньових товарів»	$P^D(Q^*) = P^s(Q^*) = P^*(Q^*)$	Регулювання економічного розвитку країни відбувається за рахунок стимулювання попиту чи пропозиції в офіційному секторі (залежно від еластичності попиту і пропозиції конкретної економічної системи) і таким чином знижує рівень тінізації шляхом її дестимулювання
Монетарист-ська парадигма	Моделювання урядового втручання з метою детінізації економіки	–	Через неможливість протидії тіньовому сектору бюрократичними методами необхідно використовувати позитивні аспекти тінізації економіки, наприклад посилення соціальних позитивних наслідків, стимулювання попиту для максимізації кумулятивного ефекту для економічної системи
Неоінститу-ціональна парадигма	Модель раціональної поведінки споживача «шкідливих благ» («тіньових товарів»)	–	- довгострокова цінова еластичність попиту значно вища, ніж короткострокова; - вищі у майбутньому ціни (так само як і в минулому) знижують поточне споживання; - особи з нижчим доходом на зміни цін тіньових товарів реагують сильніше, ніж особи з вищим доходом, які при цьому більше враховують майбутні шкідливі наслідки; - молодь сильніше реагує на зміну цін, оскільки у молодих навички раціональної поведінки слабші
	Моделювання комплексних функцій	$E = Y_0 + iY_1 = a(K_0 + iK_1)^{\alpha}(L_0 + iL_1)^{\beta}(\theta_0 + i\theta_1)^{\mu}$	Вплив тіньового сектора на економічний розвиток розраховується для кожної економіки на основі емпіричних досліджень у межах визначеного часового горизонту
	Модель кримінального сектора економіки	Когнітивна карта діагностики впливу тіньової економіки на безпеку офіційної економіки	Тіньова економіка негативно впливає на обсяг ВВП, податкових надходжень, інвестицій, рівень розвитку підприємниць-кого середовища та інституційну базу
Емпіричні теорії	Кванто-механічне моделювання взаємоз-в'язку тіньової економіки та еконо-мічного зростання	Поліноми Ерміта	Ступінь впливу тіньового сектора на офіційний залежить від еластичності попиту та екзогенно заданої моделі максимізації економічного розвитку
	Імітаційна модель регулювання регіонального розвитку	–	Величина потенційних податкових втрат, а відтак потенціалу економічного зростання національної економіки – це сума податків, яку слід було б сплатити з прихованого обороту

Таким чином, більшість із розглянутих моделей тінізації в теоріях економічного зростання вказують на те, що тіньовий сектор деструктивно впливає на розвиток національної економіки.

Висновки до розділу 1

1. За результатами вивчення етимології тінізації економіки з використанням структурно-логічного, історичного методу, методів синтезу та аналізу, соціологічного методу якісного аналізу NVivo визначено теоретико-методологічні передумови, чинники та ключові характеристики тіньової економічної діяльності. Зроблено висновок про необхідність розширення характеристики «тінізації економіки» передусім з метою урахування усіх сфер тіньової діяльності, а також її негативних та позитивних аспектів. На основі проведеного аналізу запропоновано визначення тінізації економіки як складного соціально-економічного явища, що має як руйнівні, так і «амортизаційні» наслідки для економіки, суспільних відносин та системної трансформації, охоплює усі сфери та рівні соціально-економічних відносин і загострюється на етапі посттрансформаційного розвитку.

2. Підсумком аналізу теорій економічного зростання та розвитку (теорія збалансованого, а також поступального соціально-економічного розвитку, кейнсіанська, монетаристська, неоінституціональна парадигми, емпіричні теорії) стало удосконалення моделювання впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток. Здійснено класифікацію та розширення моделей взаємозв’язку тінізації економіки та соціально-економічного розвитку (із урахуванням зовнішніх та внутрішніх екстерналій, динаміки індексу розвитку людського потенціалу, кривих пропозиції тіньової економічної діяльності, ринку «тіньових товарів», урядового втручання, раціональної поведінки споживача «тіньових товарів», комплексних функцій, кримінального сектора економіки, взаємозв’язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу), що дало змогу узагальнити характер взаємозв’язку

досліджуваних елементів і довести необхідність застосування різного інструментарію для максимізації макроекономічних ефектів соціально-економічного розвитку залежно від типу та кон'юнктури економічної системи і цільових орієнтирів стратегічного розвитку країни. З використанням підходів теоретико-прикладного моделювання сучасні теорії економічного зростання доповнено фіктивною змінною – рівень тінізації економіки – і доведено необхідність врахування комплексу чинників і наслідків тінізації з врахуванням різних часових лагів, від яких залежить позитивний чи негативний вплив тіньового сектора на економічний розвиток і економічну безпеку.

3. Масштаби та негативні наслідки тінізації економічних відносин об'єктивно більші на посттрансформаційному та посткризовому етапі розвитку національного господарства. Втім, як доведено, найбільшою загрозою безпеки держави є недостатня увага до регулювання тіньових процесів та їх розвитку до певних надмірних масштабів, включно з проникненням на всі рівні фінансово-економічних відносин, сфери життєдіяльності суспільства, структурні складові та компоненти соціально-економічного розвитку. Це призводить до такого явища, як системна тінізація національного господарства. Цю економічну категорію необхідно не лише ввести в науковий обіг, але й ідентифікувати її характеристику та вплив на функції механізму відтворення соціально-економічних і суспільних процесів.

Результати дослідження автором теоретичних основ процесів тінізації економіки викладені у публікаціях [3; 5; 8; 12; 13; 15; 16; 18; 20; 26; 35; 47].

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Тінізація економіки як детермінанта загроз системи економічної безпеки держави

Обсяги тінізації економіки та економічних відносин, що перевищують «природний» рівень, негативно позначаються на функціонуванні і розвитку держави як соціально-економічної системи. Більше того, в ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна і горизонтальна проникність, а компенсаторні і регулюючі механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіки чинить особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави.

Такий висновок підтверджують вітчизняні та зарубіжні дослідники у численних публікаціях з проблем економічної безпеки і тінізації економіки. Але рамки актуальності та гостроти проблеми тінізації на сьогодні об’єктивно виходять за межі транзитивних і менш економічно розвинених економік, де її рівень вищий за гранично допустимий. Вона поширюється й у глобальних масштабах.

Так, у Звіті всесвітнього економічного форуму зазначається, що поширення тіньової економіки разом із макроекономічною розбалансованістю та недостатньою фінансово-економічної стійкістю світової економічної системи є головними глобальними ризиками, які очікуються на перспективу 2010-2020 років [266]. Визнаючи правомірність цих припущень, потрібно наголосити на тому, що важливо вже сьогодні сформувати ефективні механізми та засоби детінізації економіки, допоки внутрішні проблеми не підсилилися зовнішніми ризиками нестабільності.

Наявність проблеми тінізації для всіх країн світу визнає А. Качинський,

зазначаючи, що «…відмінності полягають не стільки в наявності, як в обсягах, чинниках, стані соціально-правового контролю, регуляторної діяльності держави, реалізації державних стратегій, програм боротьби з тіньовою економічною діяльністю, рівні життя населення» [123, с. 59]. При цьому, на думку Н. Зверькової, головними загрозами, які виникають унаслідок недостатньої урегульованості проблеми тіні, є посилення політичної, а через неї й фінансово-економічної нестабільності, пригнічення активності розвитку видів економічної діяльності та секторів промисловості з великою доданою вартістю, нецільове використання обмежених бюджетних коштів і ресурсів, які могли б спрямуватися на ефективну фінансово-кредитну підтримку реального сектору [115, с. 8], формування вже не опортуністичної, а відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

Дійсно, формування «критичної маси» тінізації економічних відносин деформує не лише економічні інтереси суб’єктів економіки, а спотворює навіть принципи і базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб’єкти господарювання. Багато уваги цим проблемам присвячено у дослідженнях в рамках інституціональної та неоінституціональної теорій.

Тому у працях О. Шарікової справедливо визначаються та описуються ризики, які доповнюють загрози, визначені А. Качинським. Це розширення тіньової економіки до надмірних обсягів, що призводить до розбалансованості окремих сфер економіки, поглиблення некерованості та навіть криміналізації суспільства [244, с. 4]. О. Засянська розширює перелік загроз до спотворення офіційних даних про стан економіки, гальмування соціально-економічних реформ і перешкоджання накопиченню передумов, сприятливих для виведення національного господарства з тіні [114, с. 77-78].

Є всі підстави погодитися із висновком, що надмірна тінізація руйнує ринкові стимули і мотиви економічних агентів до техніко-технологічної модернізації, здійснення інвестицій та впровадження інновацій, підвищення продуктивності праці і запровадження механізмів ресурсо- та енергозбереження тощо [69, с. 77-78].

Відтак, є підстави стверджувати, що негативними наслідками розвитку процесів тінізації до обсягів, які перевищують її пороговий рівень, є зростання загроз макроекономічній (оскільки тінізація вже не лише обмежує доходи бюджету чи фінансово-економічну ефективність суб'єктів господарювання, призводить до незворотних процесів погіршення структури економіки та її відтворювальних можливостей), фінансовій (через послаблення бюджетної та боргової безпеки), інвестиційній (унаслідок погіршення інвестиційного середовища), виробничій (шляхом погіршення конкурентних позицій легально діючих суб'єктів реального сектору) та соціальній (через погіршення якості життя населення) безпеці держави.

Багато уваги проблемам взаємовпливу і взаємозв'язків тінізації економіки та економічної безпеки держави приділено в дослідженнях науковців, які займалися вивченням передумов та основ стійкості і життєздатності соціально-економічних систем на етапі системного реформування національного господарства при переході від командно-адміністративного до ринкового типу господарювання.

Результатом цих пошуків стало визначення загроз безпеці держави унаслідок тіньових дій, які були успадковані ще з попередньої системи та нових, набутих вже в умовах «слабкого» ринкового господарювання. На думку В. Сєнчагова та ін., це різке зниження спроможності держави (як інституту) охороняти права приватної власності (оскільки через корупційні та тіньові відносини не працює належним чином державна та судова система вирішення конфліктів), реалізувати власні інтереси та ефективно використовувати бюджетні ресурси (через непрозорість і тінізацію системи державних замовлень, фінансування внутрідержавних витрат, наявність співробітництва державних і приватних структур), збереження високого рівня ухилення від сплати податків (унаслідок надмірної фіскальності оподаткування), погіршення соціального захисту населення (через неспроможність держави гарантувати робочі місця і зайнятість) [111, с. 753-756].

Розвиваючи тезу про «втрачений момент» щодо формування ефективної

системи протидії розвитку процесів тінізації національного господарства і її проникнення в усі без виключення сфери суспільного життя в період переходу до ринкової системи господарювання (адже за планової економіки були розвиненими здебільшого більш примітивні форми тіньових відносин, як от – виробництво та продаж продукції, що не враховується плановими завданнями або матеріальних ресурсів, зекономлених понад офіційні норми використання сировини і матеріалів, надання за неофіційну плату послуг, пов'язаних зі сприянням у вирішенні певних питань чи з валютними операціями), потрібно наголосити, що вона концептуально призводить до різкого загострення проблем у таких сферах, як податкова та бюджетна, макроекономічна, грошово-кредитна, інституціонально-структурна, інвестиційна, а також щодо забезпечення конкуренції та ефективного функціонування ринкових механізмів, зайнятості, відтворення робочої сили і продуктивності праці у базових видах економічної діяльності.

Так, щодо податкової та бюджетної сфер, то зменшення податкової бази та уникнення таким чином сплати частини податків або ухилення від оподаткування мають негативним наслідком, по-перше, недоотримання державним і місцевими бюджетами коштів, що могли б скеровуватися на фінансування соціальних програм, а також проектів організаційно-економічного і фінансово-інвестиційного стимулювання розвитку економічної, соціальної та суспільної сфер; по-друге, що більш загрозливо, – викривлення конкурентного середовища, адже суб'єкти господарювання, яким вдається «оптимізувати» податки одержують значимі фінансово-економічні та матеріальні переваги. Відтак, тінізація у податковій і бюджетній сферах негативно позначається передусім на соціальній, макроекономічній, фінансовій та техніко-технологічній складових безпеки національної економіки.

Іншою доволі суттєвою та реальною загрозою макроекономічної складової безпеки, обумовленої масштабною тінізацією національного господарства на посттрансформаційному етапі його розвитку, на думку автора, є спотворення реального стану макроекономічної ситуації в державі та, що ще

гірше, – у просторово-структурному аспекті. До прикладу, бюджетна фінансово-інвестиційна підтримка може скеровуватися у види економічної діяльності, галузі чи сектори, які за офіційними даними відстають в економічному розвитку або найгірше забезпечені матеріально-технічними чи інвестиційними ресурсами, хоча із урахуванням тінізації ситуація може бути абсолютно протилежною. Інший варіант: надаючи податкові та інші преференції чи стимулюючи попит на продукцію галузей, де спостерігається спад офіційного виробництва, держава таким чином може обумовити «перегрів» економіки, який у подальшому буде супроводжуватися зростанням темпів інфляції, дестабілізацією ситуації у більш збалансованих за попитом і пропозицією секторах національного господарства.

Необліковувана діяльність призводить і до негативних інституціонально-структурних зрушень, причому як ідентифікованих, так і ні. До таких, що підлягають обліку, але чинять негативний вплив на структуру національного господарства, віднесемо погіршення інвестиційного середовища та перетікання капіталу у не інвестиційно-інноваційний сектор (адже через наявність тіньових схем, які дозволяють отримати конкурентні переваги або вищу ефективність інвестиційних внесків недобросовісних суб’єктів, зростають інвестиційні ризики); більша активність щодо розвитку торгово-посередницького та фінансового сектору (через вищу ділову активність і прибутковість) на противагу розвитку реального сектору економіки; погіршення співвідношення між легальним і кримінальним секторами, а також зростання обсягів виробництва і збуту незаконних товарів; обмежену роль сектору малого підприємництва в економіці (через вищу прозорість функціонування та нижчу схильність до масштабної тінізації, особливо застосування офшорних схем для мінімізації податкових платежів).

Останнє добре простежується на прикладі посттрансформаційного етапу розвитку економіки України (рис. 2.1.), для якого характерна ситуація щодо зменшення, починаючи з 2008 р., кількості малих підприємств – юридичних осіб

і зменшення ролі цього сектору в економіці. Реальний спад є ще більшим, оскільки частка діючих підприємств не перевищує 60-70 %.

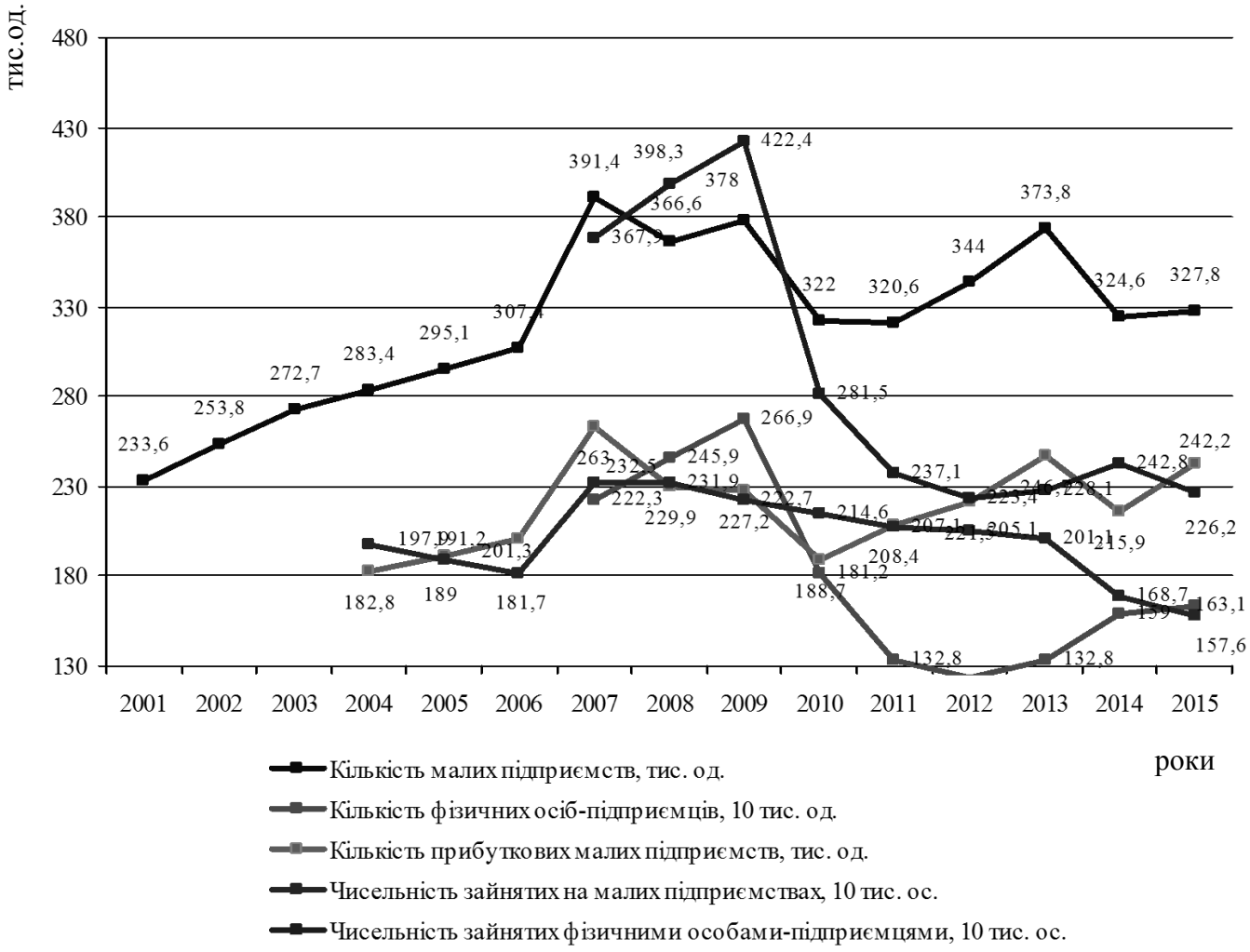

Рис. 2.1. Кількість суб'єктів та зайнятих у секторі малого підприємництва в Україні у 2001-2015 рр.

(складено за [210, с. 31-32, 47-50; 213, с. 19, 25, 53, 83, 191])

Ще гіршою є ситуація з фізичними особами – підприємцями: якщо до 2009 р. їх чисельність зростала, сягнувши у 2009 р. 2,7 млн. од. або понад 5 % наявного населення, то у 2012 р. кількість фізичних осіб – підприємців зменшилася до 1,3 млн. од., а у 2015 р. становила 1,6 млн. осіб. Значна частина підприємців лише числиться, не здійснюючи фінансово-господарської діяльності, спотворюючи таким чином офіційні статистичні дані.

Потрібно звернути увагу й на те, що тінізація економічних відносин призводить до негативного впливу на функціонування ефективних підприємств

легального сектору, зокрема через зниження ефективності, зменшення загальних обсягів виробництва і споживання в державі. Внаслідок порушення правил конкуренції окремі легальні суб'єкти господарювання можуть втрачати ринки збуту. Це змушує їх занижувати ціну, що вигідно для споживача, але не для сталого стабільного збалансованого і довгострокового зростання ринків, цільових ринкових сегментів, видів економічної діяльності та національного господарства загалом.

Ще більш негативний вплив чинить на конкуренцію та на легальний бізнес організована злочинність і кримінальна економічна діяльність. Дії таких суб'єктів спрямовані або на тиск на суб'єкти господарювання з метою отримання частки в капіталі чи плати за «кришування» (що збільшує витратомісткість легального господарювання, ускладнює організацію бізнес-процесів, демотивує до їх розширення), або на встановлення монопольного контролю над сферами бізнесу чи цільовими ринковими сегментами (що призводить до необґрунтованого завищення цін при невисокій якості товарів і послуг (це особливо характерно для сфери послуг країн з транзитивною економікою)), або на просування і збут заборонених товарів (робіт, послуг), які чинять здебільшого негативний вплив на суспільний розвиток (зброя, наркотичні та психотропні речовини, аудіо та відеопродукція тощо). Негативний вплив чиниться й у разі порушення законодавства про інтелектуальну власність. Відповідно, ці загрозити знижують рівень інтелектуальної, трудоресурсної, соціальної, демографічної та інших складових економічної безпеки держави.

Як видно з даних, поданих у табл. 2.1, низькою залишається діяльність суб'єктів підприємництва України щодо реалізації технологічних інновацій. У 2015 р. частка підприємств, що впроваджували інновації, становила лише 15,1 %. При цьому у попередньому – 2014 р. таких було лише 12,1 %. У 2015 р. було впроваджено лише 1,2 тис. нових технологічних процесів, 37,6 % з яких були спрямовані на пошук маловідходних та ресурсозберігальних процесів; освоєно виробництво 3,1 тис. од. нових найменувань продукції, а частка реалізованої інноваційної продукції становила лише 1,4 % та зменшилася до 2006 р. на

5,3 в. п. Одним з чинників такого стану справ є негативний вплив та негативні наслідки процесу тінізації на науково-технологічний складник економічної безпеки держави.

Таблиця 2.1

Показники впровадження технологічних інновацій на підприємствах України у 2006-2015 рр.

(розраховано автором за [215, с. 64-98; 214, с. 206, 215, 216, 219, 229])

Роки	Частка підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджено нових технологічних процесів		Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань		Частка реалізованої інноваційної продукції, %
		всього	у т.ч. маловідходні, ресурсо-зберігаючі	всього	з них нові види техніки	
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	2043	479	2408	663	3,8
2011	12,8	2510	517	3238	897	3,8
2012	13,6	2188	554	3403	942	3,3
2013	12,9	1879	514	3554	1127	2,9
2014	12,1	1743	447	3661	1314	2,5
2015	15,2	1217	458	3136	966	1,4

Дестабілізуючу дію на систему забезпечення соціальної безпеки та безпеки ринку праці має тіньова зайнятість. Попри її відому позитивну роль щодо часткового компенсування проблем обмеженої трудонадлишкової кон'юнктури і високого оподаткування заробітної плати прихована зайнятість позбавляє працівників більшості гарантій і засобів соціального страхування, підтримки та допомоги, позбавляє можливостей правового вирішення питань виробничого травматизму, незадовільних умов праці, примусової зайнятості тощо.

Тінізація ринку праці призводить до деформації системи розподілу та організації праці, професійно-кваліфікаційної підготовки, формування, розвитку та ефективного використання трудового потенціалу, а це питання інтелектуально-кадрового забезпечення та продуктивності праці, отже – реальна загроза виробничій та макроекономічній безпеці держави.

На противагу гостро негативному сприйняттю тіньової економіки Г. Вєчканов стверджує, що головне завдання тінізації не перешкоджати, а навпаки – сприяти офіційній економічній системі за ситуації, коли в ній відбуваються збої. Так, позитивними аспектами впливу тінізації на економічну безпеку держави є формування попиту в умовах економічного спаду та стримування інфляційних процесів під час дефіциту товарів, послуг [87, с. 306-307].

З цим важко не погодитися, але по мірі зростання масштабів прихованої готівки та фінансових ресурсів органам державного управління (головному керуючому безпекою суб'єкту) стає все важче ефективно управляти економікою через неадекватність сприйняття реального стану справ і тенденцій, які відбуваються. Це, своєю чергою, чинник дестабілізації і послаблення системи економічної безпеки держави. «Тіньова економіка породжує тіньову політику, поширення корупції у галузевих міністерствах, на рівні керівників регіонів, у силових структурах, податкових службах, інших підрозділах місцевого держапарату; разом із підкоренням ЗМІ тінізація перетворює повсякденний устрій нації на світ брехні, лицемірства, корупції та насильства» [222, с. 211]; «тінізація призводить до розквіту правового нігілізму, посилення процесів криміналізації економіки, заміщення прозорого державного контролю кримінальним або через напівлегальні афільовані структури, поширення корупції у владі та втрати довіри до держави, що призводить до розвитку більш складних форм тінізації» [82, с. 183; 73, с. 213], – зазначається у колективних дослідженнях вітчизняних науковців з проблем тінізації та безпеки.

В загальному Г. Вєчканов ідентифікує стандартний перелік видів тіньової діяльності (бартер, незаконне сумісництво, непланове будівництво, виробництво та збут необліковуваної продукції, отримання хабарів тощо) та їх негативний вплив на економіку. Але на особливу увагу заслуговують висновки відносно тінізації в науково-дослідній сфері та науковому обслуговуванні. Як наслідок тут особливо гостро проявляються ризики низького попиту на результати досліджень та зниження трудової активності в інноваційній сфері, відтоку

закордон наукових і кваліфікованих кадрів, нераціонального використання бюджетних та приватних фінансових ресурсів, які виділяються в цілях НДКР та комерціалізації їх результатів. Це призводить до послаблення інтелектуальної, ресурсної та науково-технологічної безпеки національної економіки.

Наголосимо на посиленні проблеми тим, що фінансові потоки в науковому та науково-дослідному секторі слабше піддаються нагляду, важче довести обґрунтованість суми компенсації за виконані роботи, одні й ті ж роботи можуть фінансуватися з різних джерел і т. ін. Можна додати, ситуація майже аналогічна й для таких видів економічної діяльності, як інформація та телекомунікації, фінансова та страхова, професійна, наукова та технічна діяльність, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, освіта, медицина, надання інших видів послуг.

Звідси випливає й висновок про існування такого специфічного для посттрансформаційного етапу розвитку національного господарства чинника тінізації економічних відносин як недостатня увага та малі обсяги фінансування наукових і науково-дослідних робіт. Через це низьким залишається й рівень оплати праці, який спонукає фахівців займатися неформальною діяльністю, наслідком чого є значний необліковуваний сегмент діяльності (послуг), приховування від оподаткування значних сум доходу (виручки) та заробітної плати, зниження рівня якості наукових досліджень, фінансованих за бюджетні кошти.

Так, звернімо увагу, що попри збільшення обсягів фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні у 2000, 2010-2015 рр. (табл. 2.2), коли загальні обсяги фінансування у 2011 р. збільшилися до 2000 р. 6,1 рази, а на одного працівника – у 11,0 рази, частка обсягу фінансування до ВВП була малою (0,64 % у 2015 р.) та щороку зменшувалася. До 35-36 % коштів на наукові та науково-дослідні роботи виділяє держава, ресурси якої обмежені. Відтак, фінансування здійснюється у невеликих обсягах.

Таблиця 2.2

Показники фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні у 2000, 2005, 2010-2011, 2014-2015 рр.

(розраховано автором за [215, с. 64-98; 214, с. 79, 80, 92-94])

Показники	Роки						Відхилення (% / в. п.) показника 2015 р. до	
	2000	2005	2010	2011	2014	2015	2000 р.	2015 р.
Загальні обсяги фінансування, млн. грн.	2046,3	5160,4	8995,9	9591,3	10320,3	12223,2	6,1 р.	118,4
Обсяги фінансування у розрахунку на одного працівника основної діяльності, тис. грн. / ос.	10,9	30,2	63,8	71,2	94,2	120,3	11,0 р.	127,7
Частка обсягів фінансування у ВВП України, %	1,2	1,1	0,9	0,73	0,7	0,64	-0,56	-0,6
Частки в загальних обсягах фінансування:								
- держбюджету, %	30,0	33,2	41,2	40,2	39,6	35,1	+5,1	-4,5
- коштів місцевих бюджетів, %	-	0,5	0,3	0,3	0,1	-	-	-0,1
- коштів позабюджетних фондів, %	0,9	0,5	0,5	0,2	0,1	-	-0,9	-0,1
- власних коштів, %	3,0	6,6	9,7	8,8	18,7	24,6	+21,6	+5,9
- коштів замовників – підприємств і організацій України, %	38,4	32,6	21,8	23,8	20,9	20,4	-18,4	-0,5
- коштів замовників – суб'єктів з іноземних держав, %	4,4	24,4	25,7	25,8	19,8	18,2	+13,8	-0,4
Частки у фінансуванні за секторами діяльності:								
- державний сектор, %	36,1	30,2	36,3	37,9	37,8	32,7	-3,4	-5,1
- підприємницький сектор, %	58,8	65,1	57,3	55,7	56,4	61,9	+3,1	+5,5
- сектор вищої освіти, %	5,0	4,7	6,3	6,3	5,8	5,3	+0,3	-0,5
- приватний неприбутковий сектор, %	0,1	-	0,1	0,1	-	-	-0,1	-

Потрібно зауважити, що розраховані за інформацією офіційної статистики дані, наведені у табл. 2.2, є певною мірою суперечливими та існують підстави стверджувати, що частково причиною цього може слугувати чинник тінізації.

Мова йде про переважання підприємницького сектору у фінансуванні наукових та науково-дослідних робіт за секторами діяльності. Тобто більша частина витрат фінансується державою (35,1 % у 2015 р.), а на фінансування

робіт, які використовуються бізнес-сектором, скеровується менша частка коштів (20,4 % у 2015 р.).

Підтвердженням наявності факту тінізації видів економічної діяльності, що не відносяться до сектору матеріального виробництва (на прикладі вітчизняної наукової та науково-дослідної сфери), є стабільне зростання обсягів фінансування робіт на фоні збереження (або незначного приросту) кількості виконаних робіт та досліджень (рис. 2.2.).

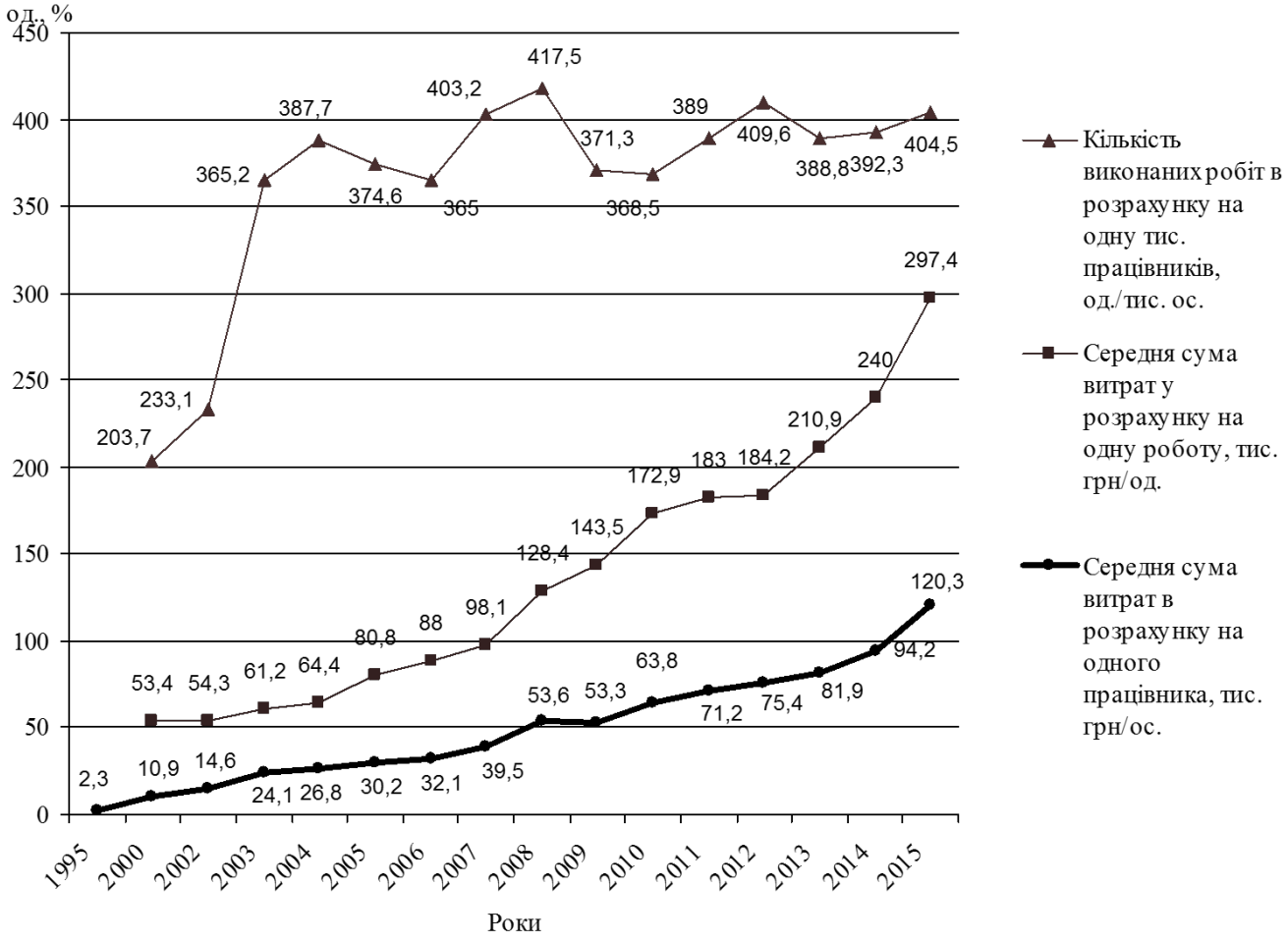

Рис. 2.2. Показники фінансової забезпеченості та результативності наукових і науково-технічних робіт в Україні у 1995, 2000, 2002-2015 рр.
(розраховано за [169])

На фоні зменшення кількості інноваційних промислових підприємств та зменшення частки реалізованої інноваційної продукції, обсяги фінансування НДКР (як у розрахунку на одну роботу, так і в розрахунку на одного працівника) в Україні упродовж 1995-2015 рр. лише збільшувалися, тоді як кількість виконаних робіт у 2015 р. була приблизно співрозмірною з показником 2007 р.,

спостерігалися спади в кількості виконаних робіт у 2005-2006 рр., у 2009-2010 та у 2013-2017 рр.

Іншим, не менш важливим та прикладним аспектом з огляду на дослідження впливу процесу тінізації на економічну безпеку держави є його розвиток через вплив ззовні та зсередини. Зовнішній пов'язаний з тиском суб'єктів зовнішнього середовища, ринкових інституцій та держави шляхом надмірного втручання в діяльність економічних агентів. Внутрішній – з девіантною економічною поведінкою суб'єктів господарювання, які в силу тих, чи інших обставин самостійно приймають рішення про приховування окремих операцій або обсягів діяльності.

Видається доцільним врахування цієї особливості при виробленні управлінських рішень щодо мінімізації негативного впливу загроз тінізації на безпеку економіки. Власне, за цими магістральними напрямами й доцільно ідентифікувати та в подальшому групувати загрози і формувати раціональні управлінські рішення з детінізації національного господарства задля безпечного розвитку економічних процесів. Саме в такому розумінні доцільно погодитися з В. Предборським, що таким чином стає можливим усунути головний негативний наслідок тінізації як «системної хвороби» економіки – дисфункцію основних регуляторних управлінських процесів, порушення їх механізмів та зв'язків, інформаційного забезпечення [182, с. 47-48].

На ресурсному, фінансовому та технологічному знекровленні як основних негативних наслідках впливу розширення масштабів тіньової економіки на економічну безпеку держави наголошує колектив вітчизняних дослідників. Це настільки ускладнює ситуацію, що національне господарство може опинитися у стані надмірної залежності від інших країн унаслідок підживлення зростання загроз непродуктивного відпливу капіталу, незаконної приватизації державної та недержавної власності, нелегальних валютних операцій та контрабанди, недостатнього захисту економічних інтересів інвесторів і неефективної податкової політики, нестабільності підприємницького та інвестиційного клімату [222, с. 212-215].

Це об’єктивно призводить до зниження рівня макроекономічної (через зниження валового нагромадження основного капіталу та матеріальних оборотних коштів, погіршення сальдо платіжного балансу, обмеження ресурсного потенціалу розвитку), зовнішньоекономічної (шляхом реалізації незаконних зовнішньоекономічних операцій, тіньової діяльності нерезидентів), фінансової (зокрема, валютної, боргової, фондової та банківської), виробничої (унаслідок старіння техніко-технологічної бази виробництва, надмірного зносу основних засобів та відсутності інвестиційних передумов відносно їх модернізації) та соціальної і демографічної (через відтік висококваліфікованих кадрів і зниження трудоресурсного потенціалу) складових економічної безпеки держави.

Послаблення інвестиційних можливостей, у т. ч. через системну тінізацію національного господарства простежується на прикладі даних щодо інвестиційної безпеки сектору малого підприємництва України (табл. 2.3). Так, окрім незначного (на 2,9 в. п.) зниження рівня зносу основних засобів, у період 2007-2015 рр. погіршилися усі з наведених в таблиці показників інвестиційної безпеки.

Особливо відчутним було зменшення частки інвестицій у сумі активів підприємств, обсягу інвестицій у розрахунку на одного зайнятого, частки інвестицій в обсязі реалізованої продукції та частки інвестицій у вартості основних засобів.

Потрібно зазначити, що значний деструктивний вплив на макроекономічну безпеку держави справляють аспекти тінізації, які перешкоджають ефективному управлінню розвитком національного господарства.

Йдеться передусім про спотворення інформації щодо реального стану справ розвитку національного господарства. Це призводить до унеможливлення макроекономічного аналізу, ускладнення прийняття обґрунтованих законодавчих рішень, зниження ефективності державної політики та послаблення ринкових методів регулювання економіки.

Таблиця 2.3

Показники інвестиційної безпеки малого підприємництва, їх коефіцієнти вагомості та фактичні значення в Україні у 2007-2015 рр.

(розраховано за [216; 211])

Показники	Роки									Абсолютні відхилення 2015 р. до 2007 р.
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Рівень зносу основних засобів, %	33,5	31,8	34,7	35,1	32,0	31,4	31,2	30,8	30,6	-2,9
Частка інвестицій у вартості основних засобів, %	15,2	13,2	7,6	5,5	5,8	5,7	5,7	5,6	5,5	-9,8
Частка інвестицій у обсязі реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), %	10,4	10,8	7,5	5,6	6,2	6,2	6,3	6,1	6,0	-4,4
Частка інвестицій у сумі активів, %	6,8	5,8	3,4	2,1	2,2	2,0	2,1	2,1	1,9	-4,9
Обсяг інвестицій в розрахунку на одного зайнятого, тис. грн./ос.	20,3	23,8	15,8	12,9	15,7	15,4	15,2	17,8	14,6	-5,7
Коефіцієнт ефективності інвестицій	0,29	-0,47	-0,32	0,37	0,2	0,2	0,2	0,2	0,19	-0,1
Індекс відношення темпів зростання інвестицій до темпів зростання обсягу реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	1,2	1,04	0,69	0,75	1,11	1,04	1,08	1,06	1,07	-0,13

Масштабна тінізація ускладнює й процеси економічного відтворення, швидкого і ефективного проходження його фаз. Як наслідок ускладнюється організація виробничого процесу, приховується значна частина продажу товарів (надання послуг) у сфері товарного обігу, погіршується товарорух, структура процесів обміну продукту (результату праці) на грошові засоби, руйнуються важливі захисні механізми та інструменти споживчого сектору. Негативним наслідком зазначених процесів об’єктивно стає зниження рівня макроекономічної, боргової, банківської безпеки, безпеки грошового ринку та інфляційних процесів, виробничого, соціального та продовольчого компонент безпеки національної економіки.

Звернімо увагу на те, що, на переконання автора, найбільш важливими ознаками типологізації загроз безпеці держави унаслідок функціонування потужного тіньового сектору є суб’єкти тінізації та рівні відносин. Такий

висновок робимо виходячи з того, що власне від активності суб'єктів, які здійснюють незаконну чи нелегальну діяльність, залежатимуть її обсяги і рівень. Відповідно цю класифікаційну ознаку можна застосовувати й при формуванні напрямів державної політики детінізації економічних відносин.

Очевидно, що за суб'єктами тінізації можна виокремити такі загрози безпеці держави як корупція влади та монополізація державного ресурсу і апарату, використання їх в цілях конкуренції, зростання вартості та погіршення якості отриманих населенням соціальних послуг, використання владного апарату та судової системи в цілях неправомірного захоплення бізнесу та майна, приховування від системи державного нагляду і контролю значної частини економічних відносин та бізнес-операцій економічних агентів, зниження прозорості та втрата дієвості організацій громадянського суспільства, зниження ефективності господарювання в малому бізнесі через збереження практики дрібнотоварного виробництва, закритості в межах підсобних домашніх господарств. Ці чинники дестабілізують передусім макроекономічну та бюджетну складові безпеки, адже призводять до нераціонального використання бюджетних коштів та обмежених ресурсів розвитку національного господарства, а також формують передумови до погіршення характеристик розвитку грошового ринку, стимулювання інфляційних процесів, зниження рівня виробничої та соціальної складових економічної безпеки держави.

Як вже зазначалося, системна тінізація охоплює всі сфери суспільства та рівні відносин. Вона обумовлює зниження рівня захищеності та безпеки особи, погіршення життєздатності та економічної безпеки суб'єктів комерційної господарської діяльності, ринкової інфраструктури, загострення проблем безпеки у галузево-секторальному аспекті, руйнування системи економічної безпеки держави, порушення основ національної безпеки. Відтак, бурхливий розвиток і укорінення тіньових економічних відносин мають негативним наслідком погіршення макроекономічної, фінансової та зовнішньоекономічної складових економічної безпеки держави. Особливо негативними є наслідки у

фінансовій сфері, коли кошти розподіляються не рівномірно, а надмірно акумулюються в обмеженої кількості найзаможніших громадян. При цьому держава втрачає контроль за понад три четвертих власного капіталу, який може або не використовуватися в народногосподарському обігу, або навіть виводитися за межі держави.

Узагальнимо результати надання концептуальної характеристики впливу процесу тінізації економічних відносин на параметри економічної безпеки держави (табл. 2.4). Головним висновком з поданої інформації є те, що на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства тінізація проникає у всі без виключення види економічної діяльності, сектори економіки, сфери суспільного життя та життєдіяльності суспільства, рівні управлінських та економічних відносин, компоненти внутрішньої структури безпеки держави, а, відтак, чинить суттєві загрози інтересам усіх суб'єктів відносин та безпеці національної економіки.

Таблиця 2.4

Класифікація загроз економічний безпеці держави унаслідок системної тінізації економіки (авторська розробка)

Класифікаційні ознаки	Загрози економічній безпеці держави	Складові безпеки, за якими посилюються загрози
1	2	3
За негативними наслідками перевищення порогового рівня тінізації	➢ Посилення фінансово-економічної нестабільності; ➢ спад виробництва у галузях та секторах з великою доданою вартістю; ➢ нераціональне використання фінансово-інвестиційних ресурсів реального сектору; ➢ формування відтворювальної системи тіньових відносин; ➢ поглиблення некерованості розвитку економіки; ➢ гальмування соціально-економічних реформ	• Макроекономічна; • фінансова; • інвестиційна; • виробнича; • соціальна
За неконтрольованими масштабами розвитку тінізації у посттрансформаційний період	➢ втрата контролю над захистом прав власності; ➢ тінізація і малоефективне функціонування системи державних замовлень, фінансування державних витрат; ➢ високий рівень мотивації до ухилення від оподаткування; ➢ критичне зниження соціальної безпеки; ➢ формування системи тіньової економіки	• Макроекономічна; • банківська; • інвестиційна; • виробнича

Продовження табл. 2.4

1	2	3
За наслідками надмірної зовнішньої залежності	➢ непродуктивний відплив капіталу; ➢ незаконна приватизація; ➢ нелегальні валютні операції та контрабанда; ➢ недостатній захист інвесторів і неефективна податкова політика; ➢ нестабільність підприємницького та інвестиційного клімату	• Макроекономічна; • зовнішньоекономічна; • валютна, боргова, фондова, банківська; • виробнича; • соціальна; • демографічна
За перешкодами ефективного управління розвитком національного господарства	➢ унеможливлення макроекономічного аналізу; ➢ ускладнення прийняття обґрунтованих законодавчих рішень; ➢ зниження ефективності державної політики; ➢ послаблення ринкових методів регулювання економіки	• Макроекономічна
За фазами економічного відтворення	➢ ускладнення організації виробничого процесу; ➢ тінізація сфери товарного обігу та зниження швидкості і ефективності товарооруху; ➢ погіршення структури процесів обміну; ➢ тінізація сегменту споживання	• Макроекономічна; • боргова, банківська, грошового ринку та інфляційних процесів; • виробнича; • соціальна; • продовольча
За суб'єктами тінізації	➢ корупція влади та монополізація державного ресурсу і апарату, використання їх в цілях конкуренції; ➢ зростання вартості та погіршення якості отриманих населенням соціальних послуг; ➢ використання владного апарату та судової системи в цілях неправомірного захоплення бізнесу та майна; ➢ приховування від системи державного нагляду і контролю значної частини економічних відносин та бізнес-операцій економічних агентів; ➢ зниження прозорості та втрата дієвості організацій громадянського суспільства; ➢ зниження ефективності господарювання в малому бізнесі через збереження практики дрібнотоварного виробництва, закритості в межах підсобних домашніх господарств	• Макроекономічна; • бюджетна; • грошового ринку та інфляційних процесів; • виробнича; • соціальна
За рівнем відносин	➢ зниження рівня захищеності та безпеки особи; ➢ погіршення життєздатності та економічної безпеки підприємництва; ➢ загострення проблем безпеки у галузево-секторальному аспекті; ➢ руйнування системи економічної безпеки держави; ➢ порушення основ національної безпеки	• Макроекономічна; • фінансова; • зовнішньоекономічна
За сферами, де статистичний облік ускладнений	➢ тінізація науки і науково-дослідної сфери; ➢ значне приховування діяльності у секторі інформаційно-консультаційних послуг; ➢ викривлення даних щодо ресурсо- та енергоефективності	• Науково-технологічна; • соціальна; • енергетична

Саме тому при реалізації державної політики системної детінізації національного господарства та при розробці стратегічних програмних документів у цій сфері потрібно враховувати джерела виникнення і напрями

впливу загроз від тінізації на параметри економічної безпеки держави як соціально-економічної системи. Мету та операційні цілі державної політики потрібно узгоджувати із пріоритетами і засобами забезпечення безпеки і соціально-економічного та суспільного розвитку, національної безпеки та сталого функціонування держави.

При цьому не менш важливо враховувати вже напрацьований міжнародний досвід управління політикою детінізації економіки з використанням арсеналу інституційних, економічних та організаційних засобів, урахуванням існуючих негативних особливостей середовища, на жаль, сприятливого для тінізаційних тенденцій, що утворилося в посткризовий та посттрансформаційний період розвитку національного господарства. Це є предметом наступного підрозділу дослідження.

2.2. Методологія дослідження тінізації економічних відносин

Тіньова економіка є явищем об’єктивно існуючим, негативним, але часто необхідним в умовах недостатньо ефективного державного регулювання соціально-економічних процесів і явищ. Створюючи загрози та негативно впливаючи на розвиток національного господарства, втім водночас виступаючи інструментом соціального захисту населення чи окремого прошарку економічних агентів, її абсолютний і відносний виміри становлять інтерес і формують запит на вивчення з боку державних служб, науково-дослідних організацій, приватних підприємницьких структур, домогосподарств, маркетингових фірм. Відповідно, розробці дієвого та адекватного методологічного базису оцінювання обсягів та рівня тінізації економіки завжди приділялася доволі пильна увага з боку науковців, дослідників, практичних працівників.

Попри те, незважаючи на наявність цілої низки методичних рекомендацій, які використовуються офіційною владою, а їх результати є інформаційно-аналітичною основою прийняття управлінських рішень, можна стверджувати,

що на сьогодні не існує загальновизнаного, ідеального підходу чи методики оцінювання тіньової економіки, а наукові пошуки в цьому напрямі продовжуються. Підтверджують такий висновок чисельні публікації з проблем удосконалення теоретико-методологічних основ тінізації національного господарства.

На сьогодні при наданні загальної характеристики стану розвитку економіки та міри її тінізації здебільшого оперують такими категоріями, як реальний обсяг ВВП, обсяги та частка тіньового роздрібного товарообороту і нелегальних товаропотоків, доходи та витрати домогосподарств, обсяги наданих населенню необліковуваних послуг, частка тіньового сегменту ВВП, тіньові та нелегальні обсяги виробництва і реалізації продукції, рівень завищення цін задля зниження податкового навантаження, ін. Так, фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, аналізуючи вплив тіньової економіки на структурні зміни національного господарства, доходять висновку, що поширеним інструментом тінізації в реальному секторі є штучне завищення вхідних цін з метою ухилення від сплати ПДВ та податку на прибуток із залученням до реалізації таких схем банків і страхових компаній. Іншими свідченнями розвитку процесів тінізації, на думку аналітиків, є динаміка обсягу депозитів відносно обсягу готівки поза банками; різниця між грошовими витратами населення та обсягами роздрібного товарообороту [221, с. 73-76]. Відповідно, досліджуючи тінізацію, фахівці оперують більшою мірою загальними макроекономічними характеристиками та їх неузгодженостями, а ніж типовими усталеними методичними підходами.

Перевагою аналізу загальних макроекономічних характеристик є врахування не лише рівня тінізації, але й її негативного прояву щодо прискорення інфляційних процесів (унаслідок штучного завищення цін), зростання тіньових фінансових потоків та трансакційних витрат у банківському і страховому секторі, викривлення конкурентного середовища (через те, що структура витрат підприємств, які використовують тіньові схеми, є більш гнучкою, а це дозволяє занижувати ціни і отримувати неринкові і несправедливі

конкурентні переваги).

Більш широко макроекономічні індикатори аналізу стану, рівня та тенденцій розвитку процесів тінізації національного господарства України подано у аналітичній доповіді, підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання». Науковці фокусують аналіз на кількісних та питомих показниках щодо обсягу неформальної зайнятості, обсягу тіньового капіталу та фінансових потоків, приховуванні земельних відносин, диференціації доходів та витрат населення, готівки в обігу та обсягами виробництва, динаміці цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельності виробництва [228, с. 6, 7, 19].

При теоретико-прикладних дослідженнях проблем тіньової економічної діяльності зазвичай застосовують ширший перелік методичних підходів до оцінювання її рівня. Так, у працях С. Огреби пропонуються методи опитування, аналізу податкових перевірок, економіко-правового аналізу, розбіжностей, оцінювання неврахованої вартості, монетарні, економетричні, структурні та спеціальні методи [159, с. 267]; у дослідженнях М. Флейчук аналізуються здебільшого обліково-статистичний (економічний), формально-правовий (контрольно-ревізійний), кримінологічний (юридичний), комплексний методи [137, с. 213].

Найбільшого поширення серед цих методів набув обліково-статистичний, за якого обсяги тіньового сектору визначаються як сума результатів господарсько-фінансової діяльності, що не відображаються офіційними органами статистики. Сюди відноситься необліковування частини діяльності, у т. ч. у секторі домогосподарств, неоформлена зайнятість, нелегальна еміграція, діяльність без необхідних на це дозвільних документів чи ліцензій, тінізація зовнішньоторговельних операцій.

Наприклад, обсяги нелегальної еміграції визначаються як різниця між кількістю виданих віз у *i*-й країні в країну A (V_i) та кількістю осіб, що перетнули кордон країни А у зворотному напрямку, згідно терміну, вказаного у візі (за

інформацією митної статистики) (P_i) (формула 2.1), а обсяги тінізації зовнішньоторговельних операцій – різниця між офіційними даними щодо експорту та імпорту двох країн (формули 2.2 та 2.3):

$$M_A = \sum_{i=1}^{n} (V_i - P_i) \quad , \tag{2.1}$$

де M_A – кількість нелегальних емігрантів у країні A, ос.; $i=1,n$ – країна-партнер, n – кількість країн-партнерів.

$$K_u = \sum_{i=1}^{n} ((0{,}9 \times 100\% M_u) - X_i \quad , \tag{2.2}$$

$$K_u = \sum_{i=1}^{n} ((1{,}1 \times 100\% X_u) - M_i) \quad , \tag{2.3}$$

де K_u – обсяг контрабандних товарних потоків країни, грн; X_u, M_u – обсяги експорту та імпорту згідно офіційної статистичної звітності, грн; X_i, M_i – обсяги експорту та імпорту країни-партнера згідно офіційної статистичної звітності (рівень допустимої помилки через об'єктивні обставини допускається – до 10 %), грн.

Схожий метод, але для оцінювання обсягів тіньової зайнятості використовував Б. Контіні [255, с. 513], а в подальшому – Б. Свенссон, що пропонував визначати обсяги тіньового сектору економіки через різницю між обсягами фактичного і нормативного робочого часу [200, с. 58]. Втім, зрозуміло, що зібрати такі дані, а тим паче – довести їх легітимність доволі складно, особливо за умов зацікавленості працівників у тіньовій зайнятості чи оплаті праці.

Фактично це насправді прихована діяльність, яка за своєю суттю і природою повністю відповідає характеру тіньової. Але якщо суб'єкти господарювання її не відображають, то виникає проблема її кількісного оцінювання. Тобто потрібно виявити факти усіх таких злочинів у межах системи національного господарства, після чого сумарно оцінити. Відтак, перевагою цього методу є реальне та справедливе оцінювання обсягу і рівня тінізації економічних відносин. Втім, недоліком – включення лише виявленої частини фіксованих операцій, які не врахувала офіційна статистика. Виходячи з цього, на думку автора, цей метод доцільно застосовувати лише в поєднанні з іншими, що

дозволяють ідентифікувати або кількісно розрахувати масштаби тінізації. Іншим недоліком є неврахування протиправних дій або таких, що офіційною статистикою не враховуються апріорі. Йдеться про надання різного роду подяк, незаконну діяльність тощо.

Звернімо увагу на те, що різновиди обліково-статистичного методу до оцінювання обсягу та рівня тіньової економічної діяльності стосуються таких методів:

- розбіжностей, що заснований на порівнянні двох або більше джерел даних чи статистичних документів, які містять одну й ту ж інформацію, але розраховану різними методами чи подану різними джерелами інформації [90, с. 264-266];

- порівняння доходів і витрат [61, с. 181-183]. При цьому обсяги тінізації активів домогосподарств визначається за формулою:

$$K = \sum_{i-1}^{n} (D_i - (K_i + R_i + B_i + N_i)) \ , \qquad (2.4)$$

де D_i – сукупні доходи домогосподарств, грн; K_i – заощадження, грн; R_i – запаси, грн; B_i – цінності та фінансові активи у виді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів цінних паперів і заборгованості по заробітній платі, грн; N_i – інші витрати на нагромадження капітальних активів, грн; $i=1, n$ – кількість обстежених домогосподарств;

- альтернативного оцінювання макроекономічних показників, що базується на використанні непрямих даних для розрахунку реального обсягу ВВП із наступним визначенням величини тіньового сектору шляхом порівняння скоректованого показника з даними офіційної статистики (наприклад, аналіз показника споживання електроенергії). Методичні рекомендації, що пропонуються у спеціалізованих за цим напрямом наукових дослідженнях [187], передбачають оцінювання ВВП на основі вибірки як добуток таких складових:

$$ВПП_в = (T_ч / T_з) \times T_з \times П_{пр}, \qquad (2.5)$$

де $T_ч/T_з$ – загальна кількість відпрацьованих за рік годин у розрахунку на одного зайнятого (за вибіркою), грн; $T_з$ – офіційно зареєстрована чисельність зайнятих, ос.; $П_{пр}$ – продуктивність праці у національному господарстві,

розрахована на основі аналізу ВВП, грн;

- товарних потоків, за яким товарний потік, тобто рух вартості від виробництва до споживання будується для окремих найважливіших товарів і товарних груп. Мета застосування цього методу передбачає побудову балансової моделі (наприклад, якщо за певним товаром обсяги виробництва та імпорту є меншими за сумарне споживання, то необхідно визначити, яка частина інформації (дані щодо виробництва чи щодо імпорту) більш надійна і дорахувати іншу частину). При цьому нелегальні товарні потоки можуть обчислюватися за співвідношенням:

$$C = \sum_{i=1}^{n} (V_i + M_i) - E_i, \tag{2.6}$$

де C – обсяги споживання i-го товару, грн; V_i – обсяги виробництва і-го товару, грн; M_i – обсяги імпорту i-го товару, грн; E_i – обсяги експорту і-го товару, грн; $i=1, n$ – кількість досліджуваних товарів;

- зайнятості (т. зв. «італійський» метод), згідно якого акцент робиться на аналізі витрат робочої сили за послідовністю: 1) одержання первинних даних за результатами спеціально організованого обстеження домашніх господарств (випадкова вибірка); 2) визначення кількості годин, відпрацьованих опитуваними у тій чи іншій галузі; 3) розповсюдження зібраної інформації на генеральну сукупність і визначення середньої кількості відпрацьованих людино-днів [196, с. 220-221];

- монетарного, який базуються на припущеннях, що у нелегальній економіці як засіб платежу використовується, в основному, готівка; швидкість обігу грошей приблизно однакова в тіньовій і офіційній економіці; у легальному секторі економіки протягом певного періоду співвідношення між кількістю грошей у населення, з однієї сторони, і загальними банківськими депозитними вкладами з іншої, залишається сталою; існує період, коли тіньової економіки немає, або її частка надзвичайно мала. Цей метод був запропонований П. Гутманом у 1982 р. [267].

Втім, на думку автора, недоліками монетарного методу є те, що у нелегальному секторі використовуються й інші засоби платежу, а не лише

готівка (наприклад, бартер); немає підстав припускати, що співвідношення між масою банкнот і банківськими вкладами населення залишається сталим протягом значного періоду; важко встановити, чи співпадає швидкість обігу грошей в обох секторах (вона може бути меншою в нелегальному секторі, оскільки використовується мінімум посередників); важко визначити базовий період коли тіньової економіки не існувало;

- м'якого моделювання, що стосується окреслення сукупності факторів, які обумовлюють тіньову економіку, і спрямований на розрахунок її відносних обсягів.

У доповнення до обліково-статистичного часто використовують формально-правовий метод, згідно якого аналізуються невраховані (необліковувані) статистикою дії, як зловживання через ухилення від державної реєстрації або контролю, документального оформлення господарських операцій. Тут простежується схожість з попереднім методичним підходом як за перевагами, так і за недоліками. Причому формально-правовий метод не враховує фіктивні операції, відображення неповного продажу товарів за обсягами, ціною, якісними характеристиками.

Відомо, що найбільшу загрозу безпеці національної економіки становить кримінологічний сегмент тіньового сектору ринку. Він представлений діяльністю з виготовлення та продажу наркотичних, психотропних, токсичних засобів, зброї, заборонених товарів та послуг, що чинять негативний вплив на здоров'я споживача, екологію, суспільство. Для облікування його обсягів та визначення рівня застосовується кримінологічний (юридичний) підхід. Але, на думку автора, його самостійне (без поєднання з іншими методами) використання також недостатньо обґрунтоване, оскільки з його допомогою стає можливим врахування лише окремого, часто незначного (за ефективної діяльності державних силових і контролюючих структур), сегменту тіньового сектору.

Відтак, обліково-статистичний, формально-правовий та кримінологічний методи характеризуються як методи прямого оцінювання (ідентифікації шляхом виявлення злочинів, порушень чи приховувань) масштабів та рівня тінізації, що,

по-перше, потребує високої ефективності діяльності контролюючих структур та, по-друге, дискусійно в плані динаміки і спадковості обсягів тіньової діяльності (тобто виявлена та розкрита тіньова оборутка буде припиненою, а отже й припиненою та виведеною таким чином з тіні).

Додамо, що прямий підхід до оцінювання рівня тінізації економіки в економічній теорії ще отримав назву мікрометоду (через застосування спеціальних обстежень, опитувань, перевірок та їх аналізу для виявлення розходжень між доходами і витратами окремих груп платників податку, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності чи для її оцінювання за певною групою економічних показників) або методу відкритої перевірки спеціально створеними контролюючими органами (валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного, торговельного, пожежного, санітарного та ін. контролю).

Поряд із прямими для оцінювання рівня тінізації використовуються й непрямі методи, засновані переважно на інформації систем зведених макроекономічних показників офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. Непрямі методи широко застосовуються при неможливості безпосередньої прямої фіксації досліджуваних параметрів.

Застосування методів непрямого оцінювання дає змогу опосередковано підійти до визначення обсягів та рівня тіньової діяльності. Тут при формуванні інформаційно-аналітичного забезпечення вже не використовуються результати оперативно-розшукових чи контролюючих заходів, прямих опитувань, а використовується порівняння та динаміка показників, гіпотетично пов’язаних між собою.

Відомо, що до основних різновидів непрямого оцінювання тінізації економіки відносяться методи документального, бухгалтерського та економічного аналізу.

Метод документального аналізу є ретроспективним дослідженням у сфері зовнішнього оформлення чи у змісті облікових документів [238, с. 167]. Його застосування дозволяє виявити деструктивні фактори господарської діяльності,

які проявляються у формі специфічних документальних невідповідностей, а саме протиріч у змісті окремих документів, облікових документів, що відображають ті самі або взаємозалежні операції, облікових документів, що відображають однорідні операції.

При цьому використовуються такі прийоми вивчення документів, як формальна перевірка (зовнішній огляд, що включає аналіз дотримання встановленої форми документа і детальне вивчення його реквізитів), нормативна перевірка (вивчення змісту операції з огляду її відповідності діючим нормам, правилам та інструкціям), арифметична перевірка (контроль правильності різних розрахунків, здійснених при складанні конкретного бухгалтерського документу), зустрічна перевірка документів, пов'язаних між собою (наприклад одна і та ж операція у різних контрагентів), взаємний контроль (зіставлення декількох документів, що прямо чи опосередковано відображають господарську операцію, яка перевіряється).

Метод бухгалтерського аналізу є системним дослідженням контрольних функцій елементів бухгалтерського обліку (балансу, рахунків і подвійного запису, оцінки та калькуляції, інвентаризації і документування) для виявлення облікових невідповідностей і відхилень у нормальному перебігу економічної діяльності [160, с. 235]. Такі облікові невідповідності проявляються у порушеннях взаємозв'язків між елементами методу бухгалтерського обліку (баланс і рахунки, калькуляція і рахунки), відхиленнях від звичайного порядку відображення економічної діяльності в одному з елементів методу бухгалтерського обліку (наприклад, між аналітичним і синтетичним обліком, між первинними і зведеними документами), порушеннях технологічного процесу облікової роботи (виправлення облікових записів, порушення правил обліку, проведення інвентаризацій тощо).

Водночас, попри віднесення цього методу до групи опосередкованих, на думку автора, його застосування на макрорівні доволі умовне. Це пов'язане з високою трудомісткістю складання галузевих чи секторальних балансів, а надалі з доведенням, що суми відхилень власне і вказують на обсяги тіньового сектору,

оскільки, по-перше, первинні фінансово-статистичні дані, які подають суб'єкти господарювання, можуть бути невірними чи неадекватними реальному стану справ. По-друге, економічний комплекс не є замкненою системою, а, відтак, на його балансові співвідношення впливають зовнішні чинники, як от – зовнішньоекономічна діяльність (у т. ч. тіньова). По-третє, за умов недосконалого державного контролю існує багато джерел введення та виведення тіньових капіталів, які можуть взаємокомпенсовуватися або бути неспіврозмірними, що позначатиметься на офіційних балансових характеристиках, але не в загальних масштабах, а лише в обсягах їх різниці.

Продовженням балансного методу можна вважати структурний метод, який базується на балансовій ув'язці обсягів тіньового сектору у базових видах економічної діяльності:

$$O_{заг.} = O_м + O_{пв} + O_х + O_{сг} + O_б + O_п \quad , \tag{2.7}$$

де $O_{заг}$ – сукупний обсяг тіньового сектору, грн; $O_м$ – обсяг тіньового сектору у металургійній галузі, грн; $O_{пв}$ – у паливно-енергетичній галузі, грн; $O_х$ – у хімічній галузі, грн; $O_{сг}$ – у сільському господарстві, грн; $O_д$ – у деревообробній, грн; $O_п$ – в інших видах економічної діяльності, грн.

Метод економічного аналізу заснований на врахуванні взаємозв'язків і взаємозумовленостей різних економічних показників, що в умовах нормальної економічної діяльності перебувають у сполученому стані. Економічний аналіз дозволяє розкрити причини відхилень від нормальної економічної діяльності. Тут використовуються наступні методи:

1) метод сполучених зіставлень, який передбачає внутрішній порівняльний аналіз діяльності галузі чи сукупності підприємств, коли зіставляються порівнянні показники за низку періодів часу, перевіряються обсяги товарообороту на підставі розрахункових документів платників податків [104, с. 235];

2) метод спеціальних розрахункових показників (здебільшого це вартісні характеристики обсягів виробництва і збуту продукції, продажу товарів, наданих послуг, балансового і чистого прибутку), наприклад, зовнішній порівняльний

аналіз діяльності однотипних підприємств (із аналогічними середньогалузевими даними), підприємств, аналогічних за величиною і обсягами діяльності;

3) метод стереотипів, в основі якого декілька напрямів роботи. По-перше, порівняння фактичних сум основного капіталу із задекларованими (підприємствам, його засновниками і власниками, спорідненими особами); по-друге, порівняння фактичних витрат підприємств (підхід застосовується здебільшого у секторі малого і середнього підприємництва) із обсягами обліковуваних грошових засобів у касі та на розрахунковому рахунку; по-третє, порівняння грошового обігу – загального, що розповсюджується на юридичних і фізичних осіб, і грошового обігу, при якому враховуються окремо грошові доходи юридичних і фізичних осіб. Так, рівень тінізації доходів фізичних та юридичних осіб (*R*) прийнято визначати за співвідношенням:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^{n} E_i}{\sum_{i=1}^{n} D_i} \times 100 \quad , \tag{2.8}$$

де *D* – обсяги задекларованих доходів суб'єктів господарювання, грн; *E* – обсяги витрати суб'єктів господарювання, грн; *i=1,..n* – кількість обстежуваних суб'єктів. Поширення результатів на генеральну сукупність дозволяє визначити загальний рівень «тінізації» доходів.

Своєю чергою, рівень тінізації обсягу виробництва і реалізації продукції визначають:

$$\overline{P} = \frac{\sum_{i=1}^{n} (100 - ((P_{\partial i} \times 100) / P_{pi}))}{n}, \tag{2.9}$$

де $\overline{P}$ – середній рівень тінізації обсягу випуску (реалізації) продукції, %; $P_{\partial i}$ – задекларований обсяг випуску (реалізації) продукції *i*-го виду економічної діяльності; P_{pi} – обсяг випуску (реалізації) згідно експертних оцінок; *i=1, n* – кількість аналізованих видів економічної діяльності;

4) метод коригувальних показників, що передбачає зіставлення економічних показників з факторами зовнішнього середовища, у якому функціонують суб'єкти господарювання (наприклад, зіставлення динаміки

обсягів продажу товарів і зміною кон'юнктури ринку). З аналогічною метою може застосовуватися метод розходжень, який базується на припущенні про те, що витрати, пов'язані з неформальною діяльністю, відображені у статистичній звітності:

$$Q_{заг} = Q + Q_{прих} = (Z + П) + П_{прих} \quad , \tag{2.10}$$

де Q та $П$ – обсяг легального виробництва та прибутку, грн; Z – загальна сума витрат на виробництво і реалізацію продукції, грн; $Q_{прих}$ – обсяг приховуваного виробництва, грн; $Q_{заг}$ – загальний обсяг випуску, грн $П_{прих}$ – обсяг прихованого прибутку, грн.

$$П_{заг} = П + П_{прих} \quad , \tag{2.11}$$

$$Q_{прих} = П_{прих} = Q_{заг} - Q \quad , \tag{2.12}$$

Обсяг продукції за звітний період з урахуванням тінізації розраховується за формулою:

$$Q_{заг(звтній_період)} = Q_0 \times I_q \times I_p \quad , \tag{2.13}$$

де Q_0 – обсяг продукції за базисний період, грн; I_q – індекс фізичного обсягу продукції; I_p – індекс цін на продукцію підприємства.

В такому випадку величина Q_0 повинна відображати реальний обсяг продукції за базисний період. Якщо ж уся вихідна інформація містить спотворені дані, то замість величини Q_0 у попередній формулі використовується скореговане значення обсягу продукції за базисний період $Q_{заг0}$. Розрахувати індекс фізичного обсягу можна лише базуючись на даних офіційної статистичної звітності, тобто без врахування статистичних спотворень:

$$I_q = I_Q / I_p \, , \tag{2.14}$$

де I_q – індекс вартості виготовленої продукції, розрахованої за офіційними статистичними даними.

Додамо, що при застосуванні методу економічного аналізу можуть використовуватися такі характеристики-індикатори, як: наявність значних фінансових вкладень у кризові галузі економіки; невідповідність величини оборотних коштів швидкому зростанню обсягу виробництва (реалізації) товарів, робіт, послуг або значного зниження фінансового результату від звичайної

діяльності до оподаткування; наявність факту залежності економічних агентів у певний період від невеликої кількості замовників чи постачальників; зміни у практиці договірних відносин чи в обліковій політиці, що призводять до значної зміни величини фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування; нетипові угоди економічних суб'єктів особливо у період закінчення року, що істотно впливають на величину фінансових показників; наявність платежів за послуги, які не відповідають реальній (ринковій) вартості послуг; наявність явних недоліків організаційно-управлінської структури; наявність відхилень від встановлених правил у веденні бухгалтерського обліку та звітності; наявність значного сальдо платіжного балансу, зокрема статті «помилки та пропущення» (при значному позитивному сальдо (більше 10 %) відбувається відтік товарно-грошових цінностей з країни «тіньовим» шляхом, при негативному – навпаки приплив).

Доволі влучним прикладом непрямого способу оцінювання розміру тіньової економіки є підхід, що стосується аналізу попиту на гроші, охарактеризований у дослідженні «Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації» [229, с. 86-87]. Причому його застосування здійснюють у двох варіантах (формули 2.15 та 2.16):

$$M = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8 ... a_nx_n, \quad (2.15)$$

де M – частка готівки у сукупній грошовій масі, %; x_1 – сума сплачених податків у розрахунку на одну особу, грн; x_2 – грошові доходи на одну особу, грн; x_3 – процентні ставки за валютними кредитами, %; x_4 – процентні ставки за валютними депозитами, %; x_5 – процентні ставки за усіма видами кредитів, %; x_6 – процентні ставки за усіма видами депозитів, %; x_7 – процентні ставки за гривневими кредитами, %; x_8 – процентні ставки гривневими депозитами, %; x_n – інші фактори.

Прихована економічна діяльність розглядається як сукупність неврахованих факторів. Її частку в зміні частки готівкових коштів можна визначити за співвідношенням: $1\text{-}R^2$, де R^2 – скоригований коефіцієнт детермінації. Окремі дослідники вважають подібний підхід дещо спірним, оскільки використовувані незалежні змінні залежать від багатьох інших процесів

(наприклад, хоча б інфляції). Надійнішим вважається зіставлення темпів зростання грошової маси та обсягу векселів на пред'явника з ВВП:

$$\ln(C/M2)_t = a_0 + a_1 \ln(1+TW)t + a_2 \ln(WS/Y)t + a_3 \ln R_t + a_4 \ln(Y/N) + \mu t \ , \quad (2.16)$$

де $C/M2$ – співвідношення готівкових коштів в обігу, у тому числі валютних, до обсягу грошового агрегату М2; TW – середньозважена ставка оподаткування, коефіцієнт; WS/Y – частка заробітної плати за основним місцем роботи та за сумісництвом у національному доході, коефіцієнт; R_t – процентна ставка за депозитами, коефіцієнт; Y/N – ВВП на одну особу, грн; μt – фіктивна змінна.

За умови наявності тіньової економіки передбачуваний знак при коефіцієнтах незалежних змінних a_1, a_2, a_4 – «плюс», a_3 – «мінус».

Для визначення обсягу тіньового сектору здійснюють оцінювання залежної змінної «обсяг готівкових коштів в обігу» з урахуванням відповідних змінних та повторюють аналогічну процедуру визначення цього показника за умови нульової ставки податків. Різниця дорівнюватиме обсягу тінізації, а різниця, помножена на швидкість обігу грошей, вказуватиме на обсяги номінального агрегованого показника тіньового сектору [65, с. 12].

В подальшому дослідження тіньової економіки через зміну обсягу готівкових ресурсів в обігу, зокрема банкнот високого номіналу, досліджували Б. Фрей та В. Поммерс, а через динаміку швидкості грошового обігу – Е. Фейг [262, с. 234].

Втім, часто визначити масштаби тіньової економічної діяльності, особливо в окремих видах економічної діяльності або секторах національного господарства, прямо чи опосередковано обґрунтовано складно, інколи – неможливо. Тоді виправданим є застосування експертних підходів, які були започатковані Г. Вік-Ганеманом та В. Фреєм [284].

Така практика була особливо популярна всередині та наприкінці XX ст., зокрема у США під час проведення анкетних опитувань щодо тіньових доходів (1972-1977 рр.), ухилення від сплати податків (1976 р. та 1981 р.), тінізації ринку праці та оплати праці в Норвегії (1980 р.), тінізації податкових платежів в

Угорщині, тіньової економіки та зайнятості у Швеції.

Якщо безпосередньою перевагою застосування експертних опитувань є збір та опрацювання даних, що не можуть бути отриманими з інших джерел, то очевидними недоліками – необґрунтованість висновків та оцінок експертів, зміна експертної думки, суб'єктивність рішень, їх можлива фіктивність.

До окремої групи методів віднесемо т. зв. фрагментарні дослідження. Їх започаткував Х. Сколком з метою диференційованого підходу до оцінювання обсягів тіньової економічної діяльності в окремих секторах національного господарства. Науковець запропонував розробляти «карти» тіньової економіки за видами економічної діяльності, а загальний її рівень встановлювати за допомогою «акселератора» доходу від окремих секторів.

На думку автора, такий підхід особливо актуальний для посттрансформаційних економік, де спостерігаються істотні територіальні та структурні деформації, а це робить неадекватним застосування єдиних підходів та принципів до оцінювання; значним є соціальний чинник тінізації, а, відтак, – неоднозначні висновки про рівень і негативний вплив тіньових процесів; високий податковий тиск, а, отже й висновки відносно регулювання тіньового сегменту.

У посткризових чи післятрансформаційних економіках здебільшого різною є галузево-секторальна роль в економіці. Все це надає більших переваг методичній послідовності, яка передбачає проведення спочатку фрагментарних досліджень, а вже потім – формування узагальнюючих висновків. Адже, скажімо, як подолати владі рівень тінізації економіки у 35 %, коли за висновками експертів критичне значення цього показника для безпеки національної економіки має становити не більше 30 %, оскільки при його перевищенні важелі грошово-кредитної, фіскальної та соціальної політики втрачають дієвість?! Очевидно, що якісні висновки для дій влади можна отримати, маючи інформацію про рівень тінізації за регіонами, територіями, районами; за секторами економіки; за сегментами реального сектору; за видами економічної діяльності; за професіями; за прошарками населення

тощо.

Узагальнимо особливості, переваги та недоліки найбільш використовуваних підходів до оцінювання тінізації економіки у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Особливості застосування методів дослідження тіньової економіки на різних рівнях управління (авторська розробка)

Методи дослідження	Особливості застосування		
	Сутність	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Аналіз загальних макроекономічних характеристик та специфічних індикаторів	Оцінювання обсягів перевищення витрат населення над роздрібним товарооборотом, суми готівки поза банками та депозитами, фактичних витрат підприємств над ринковими цінами	Дозволяє сформувати висновки відносно обсягу та рівня необліковуваної готівки, особливостей деформації ринкового та конкурентного середовищ, слабких місць легальних суб'єктів господарювання	Підхід не враховує тіньового обороту, що виникає у відносинах між юридичними особами, резидентами та нерезидентами; не облікується тіньовий оборот у сфері адміністративних та окремих споживчих послуг, корупційна рента
Обліково-статистичний	Тіньовий сектор визначається як результати діяльності, що не відображені офіційною статистикою	Найбільша відповідність ідентифікованих проявів тіньовому характеру діяльності	Складність моніторингу та обчислення, необхідність застосування для цього контролюючих структур і результатів перевірок, неврахування невиявлених злочинів, а, відтак, - заниження її рівня
Формально-правовий	Тіньовий сектор визначається обсягами діяльності, що ведеться з порушенням законодавства, без державної реєстрації чи оформлення	Доповнює обліково-статистичний підхід та мінімізує його недоліки	Не враховує маніпуляції з обсягами продажу, якісними і ціновими характеристиками товарів, фіктивні операції, законну, але необліковувану діяльність
Кримінологічний	Враховує обсяги шкідливої для громадян, суспільства і держави протиправної діяльності	Доповнює методи прямого підходу до підрахунку обсягів та рівня тіньової економічної діяльності	Не враховує легальну та напівлегальну тіньову економічну діяльність, потребує оперативно-розшукових заходів
Документального аналізу	Передбачає виявлення документальних невідповідностей у взаємозалежних операціях контрагентів	Попри обсяги тіньових операцій дозволяє встановити негативний вплив тіньового сектору через порушення законодавства з трансферентним ціноутворенням, ухилення від сплати податків, ін.	Не враховує необліковуваних в офіційних документах тіньових операцій, а також дій кримінального характеру

Продовження табл. 2.5

1	2	3	4
Балансовий	Стосується виявлення облікових невідповідностей і відхилень у балансових співвідношеннях в процесі перебігу економічної діяльності	Комплексний і системний підхід до встановлення загальних обсягів тінізації економіки	Складність застосування через залежність макроекономічних балансів від достовірності первинних фінансово-статистичних даних, вплив на балансові співвідношення чисельних зовнішніх чинників
Економічного аналізу	Порівняння взаємозв'язків і взаємозумовленостей різних економічних характеристик, які за нормального економічного стану рівноважні	Дозволяє в непрямий спосіб встановити обсяги, напрями та причини тінізації економічних відносин	Не враховує тінізації економічних відносин між роботодавцями та найманими працівниками, представниками влади і підприємництва
Експертний	Інформація щодо обсягів тінізації секторів економіки одержується за результатами експертних опитувань	Дозволяють оцінити обсяги та рівень тінізації в умовах обмеженості чи відсутності інформаційно-аналітичного забезпечення	Необгрунтованість висновків та оцінок експертів, зміна експертної думки, суб'єктивність рішень, їх можлива фіктивність
Фрагментарний та структурний	Оцінювання рівня тінізації диференційовано за секторами економіки та видами економічної діяльності	Більш детальний аналіз та диференційовані висновки для обґрунтування і реалізації державної політики	Отримання широкого масиву інформації

Отже, доцільно зробити висновок про напрацювання в процесі еволюції наукових поглядів зарубіжних та вітчизняних дослідників на сутність, джерела формування і проблеми тінізації економіки доволі великої кількості дієвих методичних підходів і методів оцінювання її рівня та обсягів. Втім кожен з них характеризується власними особливостями відносно застосування, інформаційно-аналітичного забезпечення, організації дослідження і т. д., перевагами і недоліками.

Саме тому задля забезпечення системності і комплексності, кількісного та якісного аналізу тінізації економічних відносин в залежності від поставлених перед дослідником цілей і завдань, а також поточної ринкової ситуації і можливостей доступу до інформації доцільно підбирати сукупність доступних і

дієвих методів та формувати послідовність їх застосування.

При цьому важливо не лише визначити числове значення рівня тінізації, але й встановити напрями та міру впливу (негативного і позитивного) цього явища на розвиток національного господарства, формування системи економічної безпеки держави і раціональних структурних співвідношень її соціально-економічного розвитку, що своєю чергою потребує більш глибокої типологізацію тіньових дій та є предметом наступного підрозділу дослідження.

2.3. Світовий досвід формування ефективної системи детінізації національного господарства

Результати опрацювання та вивчення міжнародного досвіду регулювання тих, чи інших процесів і явищ завжди корисні та мають і теоретичне і прикладне значення. По-перше, вони дозволяють ідентифікувати сукупність суб'єктів та об'єктів управління. По-друге, усвідомити мету, головні цілі та якнайширший перелік застосовуваних методів, механізмів, інструментів та засобів. По-третє, побачити доцільність, особливості те результати політики. По-четверте, прогнозувати наслідки і перспективи регулювання вітчизняної економіки. По-п'яте, більш системно підійти до державного управління, тобто не лише реалізувати набір визначений дій, але й сформувати необхідне макро- та мікроекономічне середовище, інституціональне забезпечення, внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, наперед вибудувати систему компенсаторних норм і механізмів.

Звичайно, що цей перелік можна було б продовжувати, що підтверджує актуальність та глибоку теоретико-методологічну сутність вивчення, а в подальшому, – імплементації світового досвіду у систему державної політики детінізації економіки.

Світовою практикою напрацьовано величезний та різносторонній досвід боротьби, протидії, стримування, а інколи й стимулювання тіньової діяльності. Але, на думку автора, найбільш цінною в його рамках є ідентифікація методів,

механізмів, принципів та засобів державного управління детінізацією національного господарства. Саме ці чотири найбільш важливих складових могли б бути закладеними у формування нової більш дієвої концепції (а в подальшому – національної і регіональних та місцевих стратегій і програм) системної і комплексної детінізації економіки у нашій державі.

Відомо, що для регулювання тих, чи інших сфер економіки або секторів національного господарства використовуються економічні та адміністративні методи. Вдале поєднання чітких обмежень та стимулюючих необхідну поведінку економічних агентів заходів дозволяє скеровувати розвиток економічних процесів, подій, явищ у необхідному руслі. Проблема тінізації економіки не лише не виняток, але навпаки – проблема, протидія якій можлива лише за продуманого, комплексного і системного підходу з використанням, мабуть, усіх можливих методів, механізмів, інструментів та засобів державного регулювання. На підтвердження наведемо декілька висновків, отриманих за результатами наукових досліджень:

- проблеми тіньової економіки є одними з найскладніших, вони проявляються на всіх рівнях відносин – особи, регіональному, національному та міжнародному рівнях; їх вирішення з використанням лише законодавчих змін в межах однієї держави неможливе [139, с. 7];

- масштаби тінізації у більшості державах світу загрозливі, але політика її протидії стосується лише подолання окремих проявів, реалізації відокремлених програм (до прикладу, відмивання «брудних» грошей, боротьби з економічною злочинністю, ін.) виключно у межах національних економіки чи окремих територій [228, с. 8];

- тіньовий сектор має безпосередній вплив на всі без виключення соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, та без його урахування і регулювання неможливо ефективно управляти розвитком національного господарства; у загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5-10 % валового продукту, а транзитивних державах рівень тінізації становить 40-50 %, коли суперечність між легальним і тіньовим

секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства [229, с. 11-12];

- форми прояву тіньової економіки неоднозначні для більшості економічних систем, але вона присутня у всіх економіках світу, причому в значних масштабах, до прикладу, в Європі у 2011 р. обсяги тіньового капіталу становили 2,2 трлн. Євро [235, с. 61-63].

Механізмами протидії тіньовій економічній діяльності, які себе у міжнародній практиці зарекомендували, як ефективні, є законодавчий, податковий та антикорупційний [139, с. 7]. Роль законодавчого полягає у внесення змін у нормативно-правовий базис задля унеможливлення здійснення суб'єктами господарювання тіньової діяльності або упровадження стимулів легального та прозорого господарювання. При цьому удосконалення законодавства, що регулює господарську діяльність необхідно привести у відповідність до міжнародних стандартів боротьби з тіньовою економікою, але із урахуванням обсягів та особливостей тінізації національної економіки.

Податковий механізм здебільшого спрямований на формування системи оподаткування, яка була б сприятливою для ведення бізнесу відносно рівня оподаткування, легкості проведення процедур обліку та сплати податків, нівелювання адміністративного і податкового тиску на бізнес.

Погоджуючись з важливістю застосування інструментів та засобів податкового механізму регулювання процесів тінізації економіки, додамо, що систему оподаткування доцільно покращувати й з метою виведення з тіньового обороту інвестиційних ресурсів (особливо загрозливим для безпеки держави є виведення тіньового капіталу в офшорні зони та вже звідти повернення коштів у вигляді іноземного інвестування; за таких схем держава втрачає контроль за істотними обсягами капіталу, не має змоги його ефективно використовувати в цілях прозорої капіталізації і розвитку (у т. ч. в цілях обслуговування бізнесу) вітчизняного фінансово-кредитного сектору, спотворюється інформація щодо реальних обсягів іноземного інвестування та, відповідно, інвестиційної привабливості національної економіки), коштів, що обертаються в системі

соціального обслуговування, підтримки та страхування, ресурсів та засобів, які спрямовуються на науково-дослідні розробки, створення об'єктів інтелектуальної власності та впровадження інновацій (відсутність дієвих податкових стимулів у цій сфері стимулює підприємців не афішувати власну інвестиційно-інноваційну діяльність задля зниження рівня пов'язаних з нею трансакційних витрат, а це часто призводить до де мотивації такої діяльності або зниження рівня захищеності інтелектуальних прав та, відповідно, економічної безпеки господарювання).

Потрібно зауважити й на тому, що податковий механізм в економічно розвинених державах часто застосовується у поєднанні з законодавчим. Це більш ефективно і така практика забезпечила досягнення найнижчого рівня тінізації національного господарства у Швейцарії, Австрії, Німеччини, Італії, Чехії, Канади та ін., що мають спільні принципи побудови національних систем оподаткування і гарантування міжнародних стандартів щодо протидії тінізації економічних відносин.

У міжнародній практиці антикорупційний механізм застосовується для зниження рівня корупції в державних і особливо правоохоронних органах.

Як продовження законодавчого (або, на думку автора, більш коректно вживати термін «інституційно-правовий механізм») доцільно стверджувати про можливість ефективного застосування інституційно-організаційного механізму, що підтверджується досвідом державної політики у країнах Європи і США в межах протидії негативним наслідкам фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. Упродовж 2009-2010 рр. було створено Європейський комітет системних ризиків, Європейську банківську адміністрацію, Європейську страхову та пенсійну адміністрацію, Європейську ринково-облігаційну адміністрацію. Серед головних завдань діяльності цих організацій була визначена діяльність з моніторингу та протидії тінізації, пошуку і впровадженню дієвих рішень з переведення фінансових ресурсів з тіньового сектору в офіційний та легальний. В цей же період у США прийнято закон Дода-Френка, згідно якого створено низку наглядових органів з управління

тіньовою сферою безпосередньо у фінансовому секторі, – Раду нагляду за фінансово-економічною стабільністю; офіс фінансово-економічних досліджень при казначействі США; Бюро фінансового захисту споживачів; урядову агенцію зі звітності [127, с. 61-63].

Застосування інституційно-організаційного механізму до вирішення проблем тінізації економічних відносин є насправді дієвим та ефективним, але потрібно визнати, що обслуговування діяльності кожної нової інституції потребує додаткових істотних державних фінансових витрат. Причому моніторинг та аналіз ефективності їх витрачання також не безкоштовний процес. Відтак, в умовах браку бюджетного ресурсу та недостатності і непрозорості контролю за його витрачанням застосування інституційно-організаційного механізму має бути, по-перше, обґрунтованим, а, по-друге, розумно обмеженим, тобто дійсно доцільно розвивати мережу організацій з моніторингу, контролю, оперативно-пошукової роботи, але ці структури мають бути відкритими і повністю незалежними, створюватися за підтримки держави і місцевих громад, а не повністю за бюджетні кошти. Потрібен дуже жорсткий підхід і дуже дієві механізми, а створення організацій (йдеться більше про державні структури) за ради лише їх назв та декларування роботи вже не раз в Україні свідчило про свою неефективність.

Фінансовий механізм використовується для посилення державного контролю за обігом цінних паперів, грошових потоків банків, фінансових та страхових інститутів, протидії відмиванню коштів у банківській сфері, зокрема з метою їх реінвестування у легальну діяльність. Таким чином вдається досягнути успіхів за таким важливим напрямком.

Доволі варіативним є й перелік інструментів, які використовувалися у різні часи для протидії тінізації економічних відносин у міжнародній практиці. Так, це проведення національних аудитів економіки з метою оцінювання їх обсягів і впливу на функціонування формальної економіки; аналіз та обґрунтування рішень з удосконалення систем оподаткування, ліцензування, охорони здоров’я та навколишнього середовища, безпеки і захисту прав

споживачів, прав інтелектуальної та приватної власності; забезпечення корпоративних стандартів праці та вплив на зниження рівня міграції населення; посилення електронного моніторингу і нагляду за грошовими потоками банків і фінансових інститутів; упровадження жорстких правил трансакцій за готівковими розрахунками; посилення контролю за офшорними юрисдикціями; удосконалення норм та правил, які регулюють діяльність ринків фінансових послуг; вплив на підвищення рівня прозорості діяльності бізнес- та громадських асоціацій; посилення контролю та відповідальності за використання бюджетних коштів; розвиток систем інформування та належного захисту свідків [275].

В Конвенції ООН Про боротьбу проти нелегального обігу наркотичних засобів і психотропних речовин особливу увагу було приділено протидії такому напряму тінізації як відмивання злочинних доходів [130]. Інструментами, які можуть для цього ефективно використовуватися в документі визначені аналіз та контроль переказу або сприяння в приховуванні коштів, які до того могли бути отримані незаконним шляхом, чи осіб; виявлення способів тінізації характеру, джерел, місцезнаходження, способу розпорядження, переміщення власності, отриманої у результаті правопорушень, участі у такому правопорушенні; виявлення фактів володіння коштами, обладнанням, матеріалами, використовуваними з метою нелегального виробництва чи продажу продукції (надання послуг); виявлення дій, пов’язаних з участю, причетністю або залученням до злочинної змови з метою діяння чи підготовки до правопорушення. У нашій державі вказану конвенцію було ратифіковано ще у 1996 р. Водночас, особливість її інструментів значною мірою полягає у застосуванні непрямих способів та підходів до виявлення тіньових оборудок, як от – контроль коштів, що переказуються, виявлення фактів співпраці зі злочинними структурами, намагань вчинити злочин тощо. На думку автора, саме превентивних заходів щодо попередження, а не боротьби з вже реалізованими тіньовими діями, бракує у державах, де тінізація набирає загрозливих для безпеки національної економіки форм та масштабів.

Серед інструментів, що використовувалися у різних державах світу як з давніх-давен демократичних, так і тих, що були свого часу тоталітарними, доцільно згадати про концентрацію заходів, спрямованих на протидію корупції. Прикладним з огляду на його наслідування можна вважати досвід Грузії, де майже повністю подолано корупцію в соціальній сфері, ліквідовано державну систему соціального захисту населення, а нова, побудована за принципами ринкового саморегулювання, показала істотно вищу як порівняльну, так і абсолютну ефективність, а також досвід судової системи Сінгапуру [142, с. 69-70].

Антикорупційні заходи держави стосуються й запровадження відповідальності для юридичних осіб за такі порушення. До прикладу, у Франції застосовуються такі ефективні дієві та пропорційні санкції: штраф; ліквідація юридичної особи; остаточна або на термін до 5 років заборона здійснювати один чи декілька видів економічної діяльності; ув'язнення до 5 років посадових осіб підприємств; заборона на певний термін співпраці з державними підприємствами, установами, організаціями; заборона до залучення заощаджень населення; конфіскація предметів, які використовувалися для скоєння злочинних дій; афішування прийнятої судової ухвали або розповсюдження компрометуючої інформації про порушника через ЗМІ [152]. На думку автора, частина цих інструментів могла б бути використаною для удосконалення протидії тінізації національного господарства у країнах, де така система ще формується і не є на разі досконалою. Особливо ефективним могло б стати широке розповсюдження через ЗМІ інформації про прізвища порушників та підприємства, які вони представляють, формування державних реєстрів фізичних і юридичних осіб, причетних до корупційної діяльності, їх засновників з подальшим запровадженням обмежувальних санкцій щодо здійснення видів діяльності, співпраці з розпорядниками бюджетних коштів та ресурсів тощо.

Крім того, перспективною є й імплементація окремих положень GRECO та ООН щодо визнання корупції кримінальним злочином, виведення

прокуратури та судової системи з політичного впливу, упровадження кодексів поведінки чиновників та покарання за просування по державній службі родичів і споріднених осіб, захисту життя і прав інформаторів, їх стимулювання за надання інформації про корупційні дії, удосконалення законодавства з конфіскації і арешту доходів та майна, отриманих злочинним, зокрема корупційним, шляхом, ратифікації Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією.

Додамо, що в цілях протидії корупції може ефективно використовуватися досвід тих країн, які займають провідні позиції у рейтингу Світового Банку щодо легкості провадження підприємницької діяльності. Це, зокрема Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США, Данія, Малайзія та ін. Так, упродовж 2013 р. з метою зниження рівня тінізації та корупції у системах реєстрації власності та оподаткування і адміністрування податків у низці країн світу були реалізовані такі заходи: використання електронної бази даних про обтяження (Данія, Республіка Корея, Чилі, Швеція, Ямайка), надання кадастрової інформації в режимі онлайн (Великобританія, Колумбія, Малайзія, Фінляндія, Південноафриканська республіка), введення пришвидшених процедур та фіксованих платежів за переоформлення власності (Казахстан, Монголія, Нікарагуа, Португалія, Румунія, Грузія, Нова Зеландія, Росія, Руанда, Словаччина), інституціалізація процедури самостійного нарахування податків (Аргентина, Китай, Канада, Руанда, Туреччина, Шрі-Ланка), введення системи подання податкових документів та сплати податкових платежів у електронному вигляді (Австралія, Індія, Колумбія, Литва, Маврикій, Мальта, Туніс), введення принципу оподаткування одним податком однієї податкової бали (Македонія, Великобританія, Намібія, Парагвай) [84, с. 20-21].

Доволі багатим на детінізацію у сфері ухилення від плати податків є використовуваний у різних державах інструментарій стимулювання не приховування податків. До прикладу, у Мексиці за умови не декларування прибутку, суб’єкти господарювання все рівно мають сплачувати 2,5 % податку на прибуток, який нараховується від залишкової вартості їх основних засобів;

для стимулювання детінізації [106, с. 72]. Таким чином для багатьох з них об'єктивно втрачається мотивація до приховування від оподаткування, адже кожне підприємство використовує основні засоби, а їх вартість на підприємствах реального сектору економіки, як правило, суттєва.

Урядами багатьох країн напрацьовано досвід детінізації сфери доходів та заощаджень населення, фінансування фондів пенсійного забезпечення. Так, у Сінгапурі державна складова системи соціального забезпечення не солідарна та використовуються приватні пенсійні фонди, в які і підприємства, і працівники здійснюють відрахування [58, с. 78]. Таким чином у цій державі за рахунок розвитку пенсійної системи у поєднанні з ефективним і прозорим функціонуванням фондового ринку забезпечується швидке економічне зростання та ефективна протидія тіньовому управлінню національним господарством. Адже тут застосовується принцип стимулювання (а не примусу чи боротьби з тінізацією економіки) переходу економічних агентів у легальний чи офіційний сектор господарювання.

Погоджуючись з перспективністю ширшого застосування безпосередньо економічних методів задля детінізації економіки в складний посткризовий і посттрансформаційний період її розвитку, додамо, що об'єктивно перспективним напрямом є й удосконалення системи спостереження і обліку доходів громадян. В цих цілях може використовуватися досвід США, де ведеться облік не стільки доходів, як витрат громадян. Документи, які підтверджують витрати домогосподарств подаються в податкові органи для отримання часткового відшкодування при оплаті комунальних послуг або отриманні соціальної допомоги. Очевидно, що отримана інформація є базисом для аналізу рівня тінізації та оцінювання її реальних масштабів.

Серед інструментів протидії тінізації економіки вже багато років застосовується принцип люстрації доходів та видатків або презумпції невинуватості [148, с. 83-85]. Тобто згідно цього принципу не держава має доводити правомірність походження доходів громадян та юридичних осіб, а, навпаки, – особа має підтвердити легітимність джерел походження коштів.

Аналогічно й щодо доходів осіб, отриманих за рахунок доступу до державного майна, екстерналій, капіталу, фінансів, природних ресурсів. Для цього у США існує законодавча норма щодо легітимності джерел походження стартового та інвестованого капіталу, покарання економічної злочинності та корупції, конфіскації майна та коштів легально працюючих підприємств, але які створено за кримінальні доходи (рекет, шахрайство, розкрадання державного майна та фінансових ресурсів тощо).

Значна частина злочинів у сфері тінізації економіки пов'язана з зовнішньоекономічними операціями. Резиденти використовують такі схеми для здійснення тіньових або злочинних дій, пов'язаних з неправомірним відшкодуванням ПДВ, виведенням закордон капіталу, отримання низки неконкурентних переваг, пов'язаних з трансфертним ціноутворенням.

Негативними наслідками останнього є не лише тінізація економічних відносин, але й викривлення конкурентного середовища на внутрішньому ринку, адже таким чином поширюється практика створення фінансових потоків між підприємствами, які входять до складу однієї транснаціональної корпорації або промислово-фінансової групи та розташовані у різних країнах.

Інструменти трансфертного ціноутворення дозволяють виводити фінансові ресурси за кордон, оптимізуючи при цьому ще й податкові платежі таких платників податків, а це обмежує фінансовий потенціал національної економіки і надходження до бюджету.

Відтак, наслідки трансфертного ціноутворення істотні і тому у багатьох країнах світу застосовуються дієві засоби протидії. Так, положення законодавства з обмеження трансфертного ціноутворення впроваджені у всіх країнах ОЕСР, жорсткі правила трансферного ціноутворення існують в Індії та Китаї [226].

Прикладним доробком з протидії негативним наслідкам трансфертного ціноутворення є стандарт ОЕСР «Керівництво щодо трансфертного ціноутворення для багатонаціональних корпорацій та податкових адміністрацій» [277], у якому визначені такі головні інструменти державної

політики як дотримання принципу витягнутої руки – визначення цін для цілей оподаткування при здійсненні зовнішньоекономічних операцій між пов'язаними особами; ідентифікація основних моделей трансфертного ціноутворення, пов'язаних з неконтрольованими порівняльними цінами, цінами перепродажу, отриманням і розподілом чистого прибутку; застосування механізмів адміністрування трансфертних цін; визначення основних вимог до документації з трансфертного ціноутворення, ін.

Узагальнимо результати аналізу світового досвіду регулювання процесів детінізації національного господарства на рис. 2.3. Їх вагоме теоретико-прикладне значення полягає у застосуванні в цілях вироблення комплексної та ефективної державної політики протидії системній тінізації соціально-економічних відносин на посттрансформаційному та посткризовому етапі розвитку національного господарства.

При її формуванні та подальшій реалізації важливо дотримуватися принципів наукової обґрунтованості та системності; групувань, логічного аналізу, стратегічного управління (в цілях вироблення послідовної та довгострокової державної політики, обґрунтування стратегії, механізмів і засобів удосконалення державної політики в аналізованій сфері); причинно-наслідкового аналізу (для подальшого розвитку методики оцінювання та ідентифікації ефективних рішень з управління і формування передумов детінізації економіки); статистичного аналізу та експертних опитувань (з метою отримання максимально достовірних даних відносно обсягів тінізації та міри впливу на суспільний і соціально-економічний розвиток, надання характеристик системі політики легалізації національного господарства, визначення негативних наслідків та перешкод цього процесу); системного узагальнення та порівняльного аналізу (при визначенні функціональних механізмів розбудови інституціональної та організаційно-економічної інфраструктури детінізації на різних рівнях ієрархії управління економікою); послідовності та поетапності дій; врахування інтересів усіх суспільних груп та обмежень на ресурси; оперативного реагування на деструктивні впливи;

прозорості і стабільності політики.

Рис. 2.3. Результати узагальнення світового досвіду формування ефективної системи державної політики детінізації національного господарства (авторська розробка)

Втім, для прийняття ефективних стратегічних і тактичних управлінських рішень необхідне достатнє та достовірне інформаційно-аналітичне забезпечення,

результати аналізу як стану, так і тенденцій розвитку процесів тінізації економіки. Отримання таких даних є предметом наступного розділу дослідження.

Висновки до розділу 2

1. Тіньова економіка характерна для всіх держав світу, у всі періоди та на всіх етапах соціально-економічного розвитку. Відтак вона явище об’єктивне, а міра її позитивного чи негативного впливу на функціонування національного господарства визначається масштабами тіньових операцій, рівнем їх проникнення в економіку та сфери суспільного життя, відношенням до головних характеристик економічного зростання. В процесі еволюції наукових поглядів на сутність, джерела формування і проблему тінізації економіки напрацьовано доволі велику кількість дієвих методичних підходів і методів оцінювання її рівня та обсягів.

2. З використанням методів аналізу, синтезу та порівняння ідентифіковано методологію оцінювання тінізації економіки з використанням методів: аналізу загальних макроекономічних характеристик та специфічних індикаторів, обліково-статистичного, формально-правового, кримінологічного, документального та економічного аналізу, балансового, експертного, фрагментарного та структурного. Кожен з них характеризується особливостями, перевагами і недоліками, а їх результати не є вичерпною інформаційно-аналітичною основою прийняття управлінських рішень. Тому, для забезпечення системності і комплексності, кількісного та якісного аналізу тінізації економічних відносин в залежності від поставлених перед дослідником цілей і завдань, а також поточної ринкової ситуації і можливостей доступу до інформації доцільно підбирати сукупність доступних і дієвих методів та формувати послідовність їх застосування. При цьому важливо не лише визначити числове значення рівня тінізації, але й встановити напрями та міру впливу на розвиток національного господарства, формування системи

економічної безпеки держави і раціональних структурних співвідношень її соціально-економічного розвитку.

3. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства неоднозначний. З одного боку тінізація економічних відносин струмує економічне зростання, призводить до формування нераціональних структурних співвідношень, демотивації відносно збалансовано-раціонального розвитку держави. Уникнення оподаткування посилює конкурентні переваги суб'єктів господарювання, дозволяє отримати додатковий дохід працівників, знизити рівень безробіття. Але тіньова економіка наносить шкоду державному бюджету, знижує ефективність макроекономічної політики, погіршує інвестиційний клімат, конкурентне середовище, негативно позначається на національних інтересах.

В ситуації, коли масштаби тіньових операцій значні, їх вплив та наслідки в соціально-економічному та суспільному житті вагомі, спостерігається глибока вертикальна і горизонтальна проникність тінізації, а компенсаторні і регулюючі механізми ще не дієві та неповністю сформовані, тіньова економіки чинить особливо негативний вплив та є реальною загрозою безпеці держави. Таким чином формується «критична маса» тінізації економічних відносин, що деформує не лише економічні інтереси суб'єктів економіки, а спотворює навіть принципи і базові засади, на яких функціонують і взаємодіють суб'єкти господарювання, держава та громадянське суспільство.

4. Все це в різній мірі, але негативно позначається на функціонально-структурних характеристиках економічної безпеки держави, а саме – макроекономічній, фінансовій, інвестиційній, науково-технологічній, зовнішньоекономічній, виробничій, енергетичній, продовольчій, соціальній, демографічній. Досліджуючи вплив загроз економічній безпеці держави, обумовлених системною тінізацією економічних відносин на посттрансформаційному етапі розвитку національного господарства, важливо дотримуватися таких класифікаційних ознак як негативні наслідки

перевищення порогового рівня тінізації, неконтрольовані масштаби розвитку тінізації, наслідки надмірної зовнішньої залежності держави, перешкоди ефективному управлінню розвитком національного господарства, протіканню фаз економічного відтворення, прояви тіньової діяльності суб'єктів тінізації, на рівнях суспільно-економічних відносин, у сферах із обмеженим статистичним обліком.

5. З використанням методу причинно-наслідкового аналізу та теоретичного узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства встановлено, що методами, які для цього використовуються, є адміністративні, економічні та комбіновані, а механізмами – інституційно-правовий, інституційно-організаційний, податковий, фіскальний і бюджетний, фінансовий, антикорупційний. В межах цих механізмів потрібно гармонійно поєднати сукупність інструментів та заходів (проведення аудиту національної економіки, детінізація відмивання злочинних доходів, протидія корупції, недопущення та мінімізація ухилень від сплати податків, люстрація доходів і видатків, застосування принципу презумпції невинуватості, запровадження прозорості систем ліцензування, державного нагляду і контрою, детінізація системи соціальної політики, забезпечення недоторканості права приватної власності, посилення моніторингу і нагляду за грошово-кредитним та валютним секторами, бюджетними видатками, впровадження стандартів у системі державного управління), які будуть реалізовані з метою впливу на головні сфери і чинники тінізації економічних відносин.

При реалізації державної політики в аналізованій сфері необхідно дотримуватися принципів наукової обґрунтованості, системності, групувань, логічного аналізу, стратегічного управління, причинно-наслідкового аналізу, статистичного аналізу та експертних опитувань, системного узагальнення та порівняльного аналізу, послідовності та поетапності дій, врахування інтересів усіх суспільних груп та обмежень на ресурси, оперативного реагування на деструктивні впливи, прозорості і стабільності політики.

Результати досліджень автора щодо формування методологічних засад державного регулювання у сфері детінізації економічних відносин висвітлені у публікаціях [3; 8; 12; 13; 15; 16; 17; 21; 22; 23; 25; 37; 40; 42; 45; 47; 50].

РОЗДІЛ 3
АНАЛІЗ СТАНУ ТІНІЗАЦІЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

3.1. Обсяги та галузево-секторальні особливості тінізації національного господарства

Очевидно, що, як уже зазначалося вище, саме явище тінізації економіки є зовсім не новим і, як відомо, тою чи іншою мірою притаманне усім державам світу. Проте тіньовий сектор економіки України має свої особливості та передумови. Узагальнення причин тіньової економіки в Україні дозволяє зробити висновок, що на її поширення найістотніше впливали:

1) короткострокові чинники (прорахунки в реформуванні відносин власності; фіскальний тиск; відсутність стабільного й ефективного законодавства; відставання правового поля від практики тіньової діяльності; низька платоспроможність населення; нерозвинена ринкова структура);

2) середньострокові чинники (деформованість структури виробництва; висока витратомісткість виробництва; надмірне втручання держави в економічні процеси, монополізм влади та низький рівень її контролю з боку громадянського суспільства; неефективність розвитку продуктивних сил і низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів; низькі стандарти якості життя людей);

3) довгострокові чинники (тривала ізольованість української економіки від співпраці з розвиненими країнами Заходу і відсутність адаптаційного періоду входження в світогосподарську економічну систему; відсутність у підсвідомості людей демократичних традицій, які формуються десятиліттями і впливають на так зване чесне підприємництво; небажання більшості громадян виконувати свої обов’язки перед державою; вкорінення «радянських колективістських традицій» в умовах відсутності приватної власності; формування патерналістичної ідеології реалізації соціальних відносин; висока залежність народу від державної політики; відсутність механізмів відповідальності влади за дії або бездіяльність

у разі порушення національних інтересів держави) [183, с. 111-115].

Внаслідок цього в Україні тіньова економіка характеризується такими тенденціями:

1. Широкомасштабність і високий динамізм. Якщо частка тіньового сектора у відношенні до ВВП в західних країнах офіційно оцінюється в 5-15 %, то в Україні значення цього показника (за різними оцінками) у 3-5 разів вище.

2. Характерна структура тіньової економіки, яка у західних країнах, як правило, пов'язана з ухиленням від оподаткування і забороненою діяльністю (контрабанда, торгівля наркотиками і зброєю, торгівля «живим» товаром тощо). Економічний парадокс вітчизняних реалій полягає в тому, що в тіньовому секторі здійснюється звичайна підприємницька діяльність. Підприємці поставлені перед вибором: або не розпочинати (закривати справу), або діяти поза межами правового поля. До суб'єктів тіньової економіки в Україні відносяться наймані працівники (як фізичної, так і розумової праці), які вимушені здійснювати діяльність, що не реєструється (повторна, неформальна зайнятість), приховувати додаткові прибутки.

3. Симбіоз тіньової економіки, з одного боку з офіційною економікою, а з іншого – з владними структурами. Між тіньовим і офіційним сектором у нашому суспільстві немає чіткого розмежування. Насамперед, це стосується наявності подвійної бухгалтерії на підприємствах незалежно від форми власності та галузі у якому воно функціонує.

Зважаючи на те, що кошти, отримані тіньовим методом, інфільтровуються у легальні сфери економіки та легальне підприємницьке середовище, надзвичайно важко це явище повністю викорінити у будь-якій економічній системі. Проте, воно характеризується певними особливостями динаміки, чинників та структури, що залежить, передусім, від передумов становлення національної економіки, етапу трансформації політичної системи, сприйняття суспільством факту існування та поширення неофіційної діяльності.

Загалом, оцінювання та глибокий аналіз тіньового сектора економіки в

Україні утруднюються фактом відсутності адекватної методики оцінки цього показника, яка б була визнана як науковцями, які здійснюють дослідження у цій сфері, так і представниками владних структур та фахівцями Державної служби статистики України. Відтак, результати оцінювання рівня тінізації вітчизняної економіки істотно різняться залежно від застосовуваного методу та бази даних, що використовується в аналітичних дослідженнях (від 16,7 % від обсягу ВВП за даними Державної служби статистики України – до понад 60 % за даними вітчизняних та більшості зарубіжних експертів) [169] (Додаток Ж).

Для прикладу, обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається (а саме такий показник відображає тенденції тінізації у вітчизняній статистиці), за розрахунками Державної служби статистики України, в останні роки становить у середньому від 15 до 18 % ВВП. Хоча методологія цього показника частково гармонізована з міжнародними стандартами, його значення сприймається експертами суттєво заниженим. Крім того, цей показник не використовується у міжнародних співставленнях, оскільки далеко не усі країни здійснюють оцінку економіки, що безпосередньо не спостерігається, за усіма її складовими, а тому їх порівняння може призводити до необґрунтованих висновків. Так, якщо порівнювати цей показник для України з аналогічними показниками інших країн, обсяг економіки, що безпосередньо не спостерігається, в Україні знаходиться на рівні Польщі (16,0 %) та є меншим, ніж у Литві (19,0 %) і Росії (24,0 %). Структура цього показника подана у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Структура економіки, яка безпосередньо не спостерігається (за [228])

Економіка, яка безпосередньо не спостерігається							
Тіньова					**Неформальна**	**Незаконна**	**Інші види**
Зі статистичних причин			З економічних причин				
Непредставлення звітності	Неактуальна інформація реєстрів	Незареєстрована	Викривлення звітних даних	Навмисна нереєстрація	Незареєстрована діяльність та заниження звітних даних	Незареєстрована	Незареєстрована
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8

На противагу, відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, обсяг тіньової економіки в Україні останні 5 років знаходиться у діапазоні від 28,0 до 39,0 % ВВП. Також рівень тінізації національної економіки окремі вітчизняні науковці оцінюють за методом, який запропонував Ю. Харазішвілі. Згаданий метод ґрунтується на використанні функцій сукупного попиту і пропозиції та реалізований у моделі «Альфа». За цим методом рівень тінізації економіки України коливався у діапазоні від 30,0 до 40,0 % ВВП [228].

Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф. Шнайдера, рівень тіньової економіки в Україні на початок 2017 р. складав 46,0 % від офіційного ВВП. Саме останній показник широко використовується у міжнародних співставленнях. Разом з тим, його динаміка не завжди дозволяє аналізувати вплив усіх чинників на рівень тіньової економіки.

Очевидно, що різнорідність застосовуваних методів оцінки тінізації, насамперед пов’язана з необхідністю вираховування розбіжностей між доходами та витратами населення, динамікою готівки в обігу та обсягами виробництва, використанням електроенергії та обсягами її виробництва, а також динамікою цін факторів виробництва, готової продукції та рентабельністю виробництва.

Як вже зазначалося, офіційні дані щодо аналізованого показника не пристосовані для міжнародних співставлень, оскільки його розрахунок ґрунтується на національних особливостях вітчизняної економіки та статистичної звітності (рис. 3.1.).

Наявність настільки різнопланових та діаметрально протилежних оцінок в Україні є підставою для удосконалення офіційних методик розрахунку рівня тінізації з врахуванням зарубіжного досвіду. Скористаємося наявними в економічній літературі методиками та проаналізуємо рівень тіньового сектора у різних сферах та галузях вітчизняної економіки для виявлення домінантних тенденцій та характерних особливостей розвитку цього явища у нашій країні.

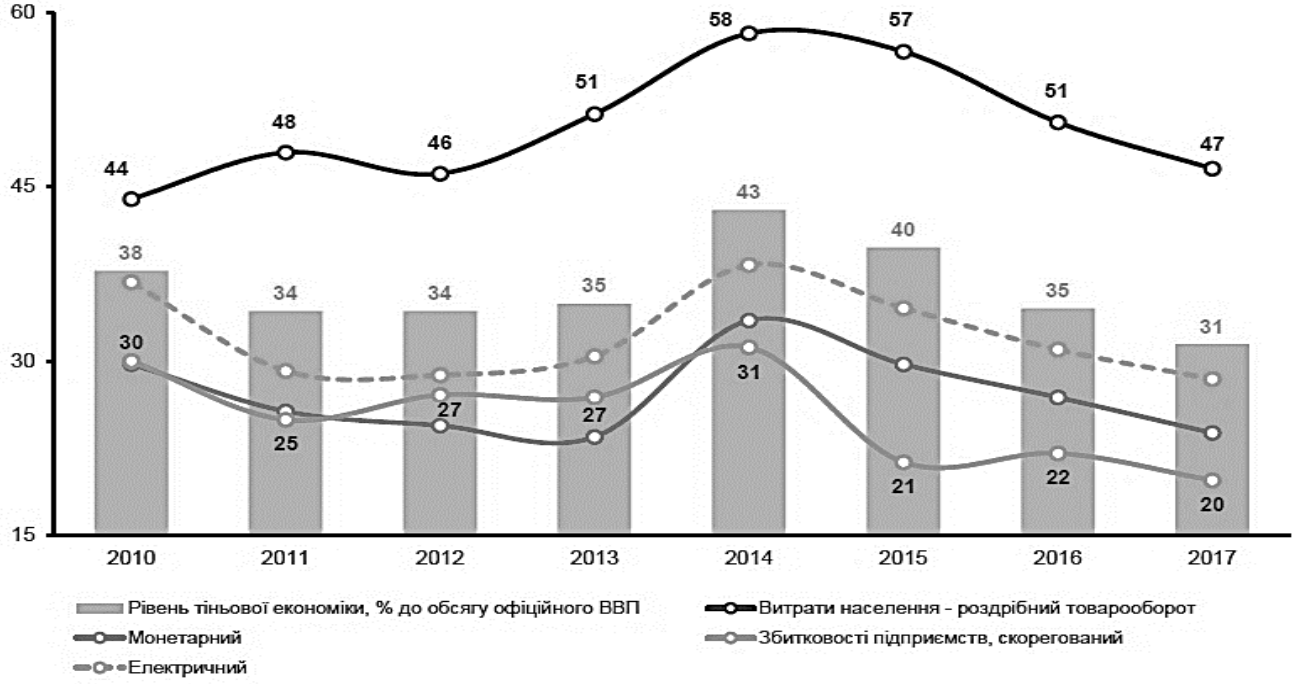

Рис. 3.1. Динаміка тіньової економіки України за окремими методами у 2010-2017 рр., % від обсягу ВВП (за [112])

Беручи до уваги істотний вплив фінансово-кредитних факторів на розвиток соціально-економічної системи України, насамперед доцільно проаналізувати рівень тіньової економіки України, використовуючи компаративну динаміку за монетарними методами, які максимально повно враховують множину чинників динаміки тіньового сектора (рис. 3.2.).

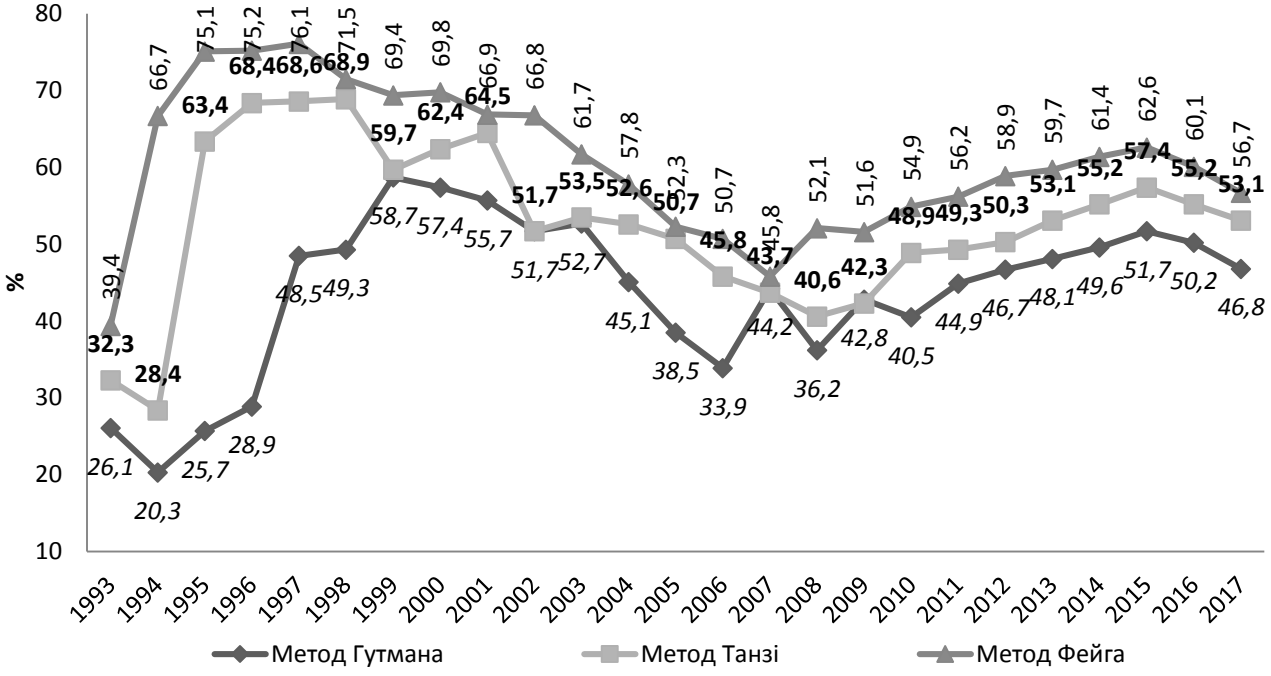

Рис. 3.2. Рівень тіньової економіки України у 1993-2017 рр., розрахований з використанням монетарних методів, % від обсягу ВВП (за [166; 169; 172; 175])

Таким чином, як можна констатувати з даних, поданих на рис. 3.2., з 1994 р. почався процес активного поширення тіньових явищ, який досяг свого максимуму у період 1997-1999 рр., після якого, внаслідок запровадження урядом України відповідних заходів протидії цьому явищу, спостерігалася тенденція до зменшення обсягів тіньової економіки.

Але вже у 2007-2017 рр. рівень тінізації економіки України збільшився, що може бути пов'язане з проявами наслідків кризових явищ у глобальній фінансовій системі та загостренням політичних чинників, що безпосередньо пов'язані з процесом тінізації. Для порівняння зазначимо, що на початок 2017 р. обсяги тіньової економіки в США становили близько 7,8 %, Японії – 10,1 %, Китаю 10,2 %, Польщі – 23,7 %, Росії – 39,1 % від обсягу ВВП (рис. 3.3.).

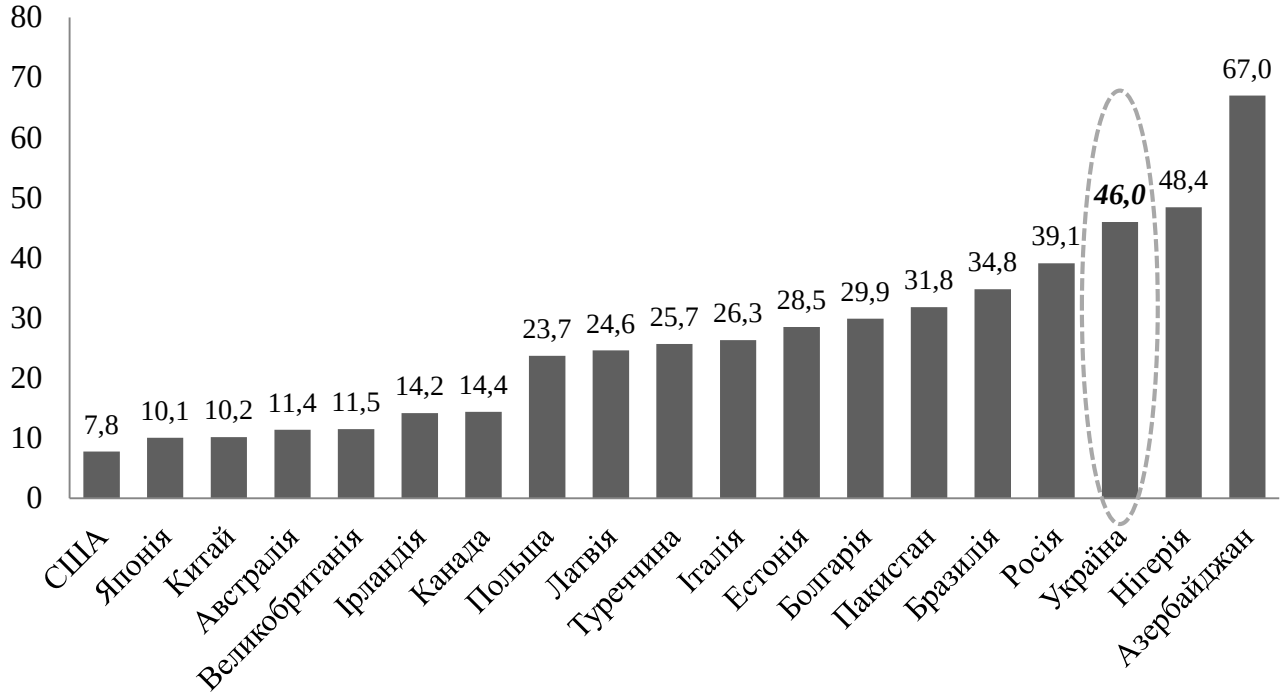

Рис. 3.3. Рівень тіньової економіки в окремих країнах світу на початок 2017 р., % від обсягу ВВП (за [281])

Узагальнюючи, зауважимо, що переважна більшість використовуваних для оцінювання тінізації методик вказують на загрозливо масштабні рівень та обсяг тіньового сектора в нашій країні, який вважаємо небезпечним для всієї економічної системи держави та національної безпеки загалом.

Якщо йдеться про обсяги та структуру тіньового сектора, то за даними, опублікованими під час презентації Концепції реформування податкової

системи України, станом на 2017 р. в абсолютному вимірі цей показник становив близько 1,95 трлн. грн. або 46,0 % від ВВП країни, який становив 2,38 трлн. грн. Зокрема, з них 39,7 % – зарплата в конвертах, 26,9 % – виведення безготівкових коштів у готівкову форму в іноземних банках, 15,2 % – основні кошти, матеріальні ресурси й послуги тіньового сектора, 18,2 % – неофіційні платежі (рис. 3.4.).

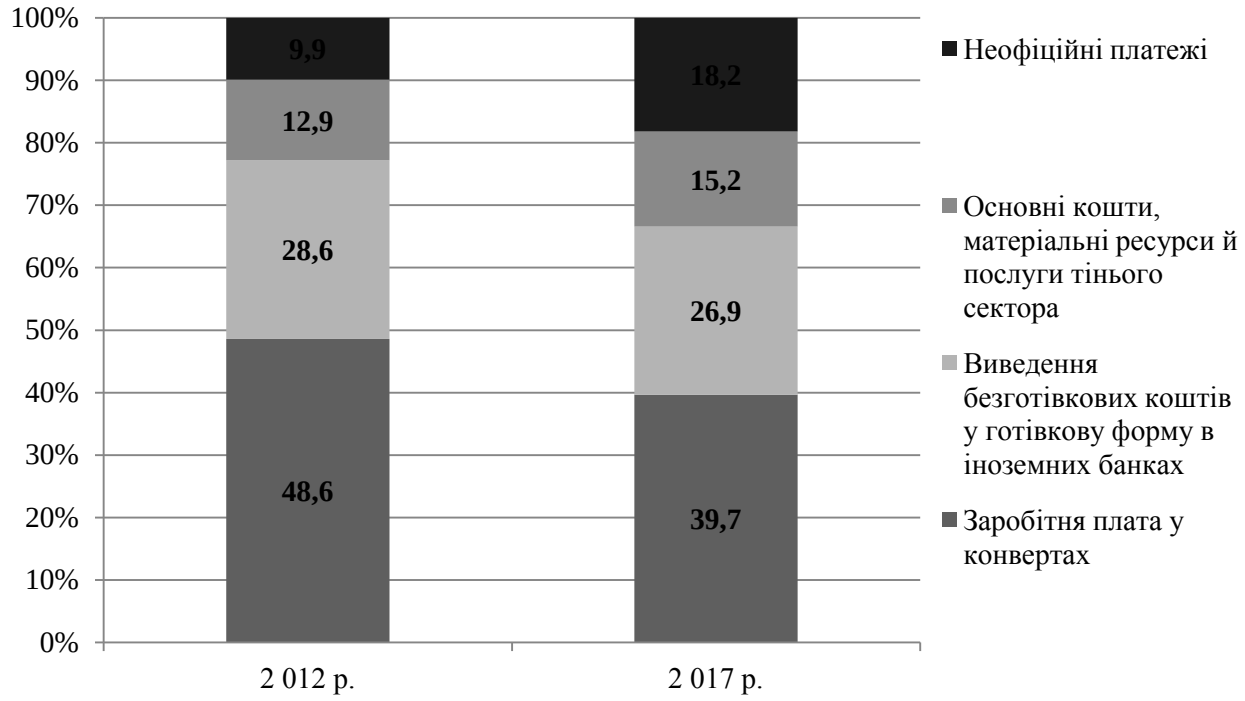

Рис. 3.4. Структурні характеристики тіньового сектора економіки України у 2012, 2017 рр., % від обсягу ВДВ (за [167])

Зважаючи на подані вище дані, вважаємо за доцільне навести найбільш поширені види тіньових фінансових операцій в Україні, основними з яких є:

1) укладання фіктивного господарського договору (купівлі – продажу) на умовах попередньої оплати з наступним заволодінням коштами партнера. Це характерно для організованих злочинних груп, які спеціалізуються на пошуку підприємців, схильних заради великих прибутків до ризикованих операцій;

2) заснування інвестиційної фірми (трастового товариства, пенсійного фонду, страхової компанії) з наступним заволодінням коштами вкладників властиве злочинним групам, які використовують ідею фінансової піраміди;

3) одержання безпідставного відшкодування з державного бюджету податку на додану вартість (ПДВ) – використовується підприємцями-шахраями, які

подають до державних податкових адміністрацій фіктивні документи про здійснення експорту товарів. Відповідно до Закону України «Про податок на додану вартість» (п. «а», ст. 5) експортні операції вітчизняних виробників стимулюються звільненням таких операцій від сплати ПДВ (шляхом повернення сплачених сум). Використовуючи підроблені документи, злочинні групи, до яких залучаються працівники податкових адміністрацій, контролери митних постів «викачують» у такий спосіб з бюджету величезні кошти. У цій ситуації з шахрайством поєднуються господарські та службові злочини;

4) придбання у комерційних структур товарів, одержання від них послуг за завищеними цінами – використовується службовими особами-розпорядниками бюджетних коштів різного рівня. Сутність полягає в укладенні службовими особами бюджетних установ чи організацій невигідних господарських договорів, у результаті яких державні кошти потрапляють у кишені чиновників і наближених до них підприємців. Це комплекс злочинів, у якому основним є заволодіння коштами шляхом зловживання службовим становищем або шахрайство;

5) використання вексельних рахунків та карткових рахунків для легалізації доходів та отримання готівкових коштів також має на меті створити умови для нелегальних тіньових фінансових операцій;

6) подібною до попередньої є технологія переведення безготівкових коштів у готівку за допомогою використання банківських фіктивних фірм. Підприємству «А» необхідно конвертувати зі свого розрахункового рахунку гроші в готівку, тому для проведення такої операції воно звертається в банк, який дає розрахунковий рахунок свого фіктивного клієнта «В», куди за фіктивним договором перераховуються гроші. У подальшому банк через клієнта «В» спрямовує ці кошти для переведення в готівку на лоро-рахунки або на карт-рахунки фізичних осіб;

7) останнім часом набувають розвитку злочинні технології отримання неконтрольованих прибутків завдяки можливостям платіжних систем з використанням пластикових карток.

Пластикові картки використовуються також для повернення в Україну валютних коштів, які незаконно акумулювались у закордонних банках для подальшого використання їх у тіньовому обігу. При цьому спектр використання пластикових карток у протиправних цілях дуже широкий. Ці злочини відрізняються від традиційних більш високою латентністю разом з простотою їх скоєння в умовах існування об'єктивних правових перешкод щодо ділового контролю таких фінансових потоків з боку правоохоронних органів. Не менш вагомим чинником існування і розповсюдження цього явища є відсутність достатнього досвіду боротьби з ним.

8) операції з цінними паперами, в тому числі перераховування валютних коштів на користь нерезидентів в оплату за акції українських підприємств. При перерахуванні валютних коштів за межі України у схемах задіяні підприємства групи «А» (резиденти-покупці) у межах договорів доручення з торговцями цінними паперами (резиденти-повірені), які придбають пакети акцій українських підприємств групи «В» в іноземних компаній. Оплата здійснюється прямими перерахуваннями на рахунки нерезидентів, відкриті в іноземних банках або офшорних філіях комерційних банків – резидентів України.

У схеми розрахунків включаються фіктивні підприємства групи «С» (резиденти України), через які обертаються цінні папери та фінансові векселі українських банків. Аналіз руху коштів на банківських рахунках підприємств групи «С» дозволяє виявити схему мінімізації бази оподаткування крупних підприємств-резидентів.

Суть операцій – у значних перерахуваннях коштів наприкінці звітного податкового періоду (на адресу фіктивних підприємств) з наступним їх поверненням на початку нового звітного періоду. Різновидом схеми є маніпуляція з неліквідними акціями українських СПД (підприємства-банкрути, не звітують, не ведуть діяльності, тощо).

На нашу думку, основною передумовою такого масштабного поширення тіньового сектора в нашій країні є первинне спотворення мети реформування під час переходу економіки на ринкові методи господарювання в

короткостроковому періоді, що призвело до того, що замість економічного зростання в країні виникла довготривала криза, відбулося значне розшарування населення внаслідок зубожіння значної його частини, знищення середнього класу і виникнення на цій основі соціальної нестабільності. Проведення реформ не мало певної соціальної бази, невизначеними лишилися пріоритети всіх прошарків населення (підприємці, наймані працівники, інтелігенція, студенти, пенсіонери). Ліквідація старої системи господарювання і запровадження невипробуваних часом нових її форм зруйнувало усталений механізм розподільних відносин і створило новий, застосування нескоординованих елементів якого завдало шкоди інтересам практично всіх суб'єктів суспільних відносин.

Таким чином, на сучасному етапі у кожній галузі національної економіки є сектори, що покриті певним рівнем тінізації. У видах економічної діяльності, де практично відсутнє внутрішнє виробництво, тінь досягає до 40,0 % (рис. 3.5.).

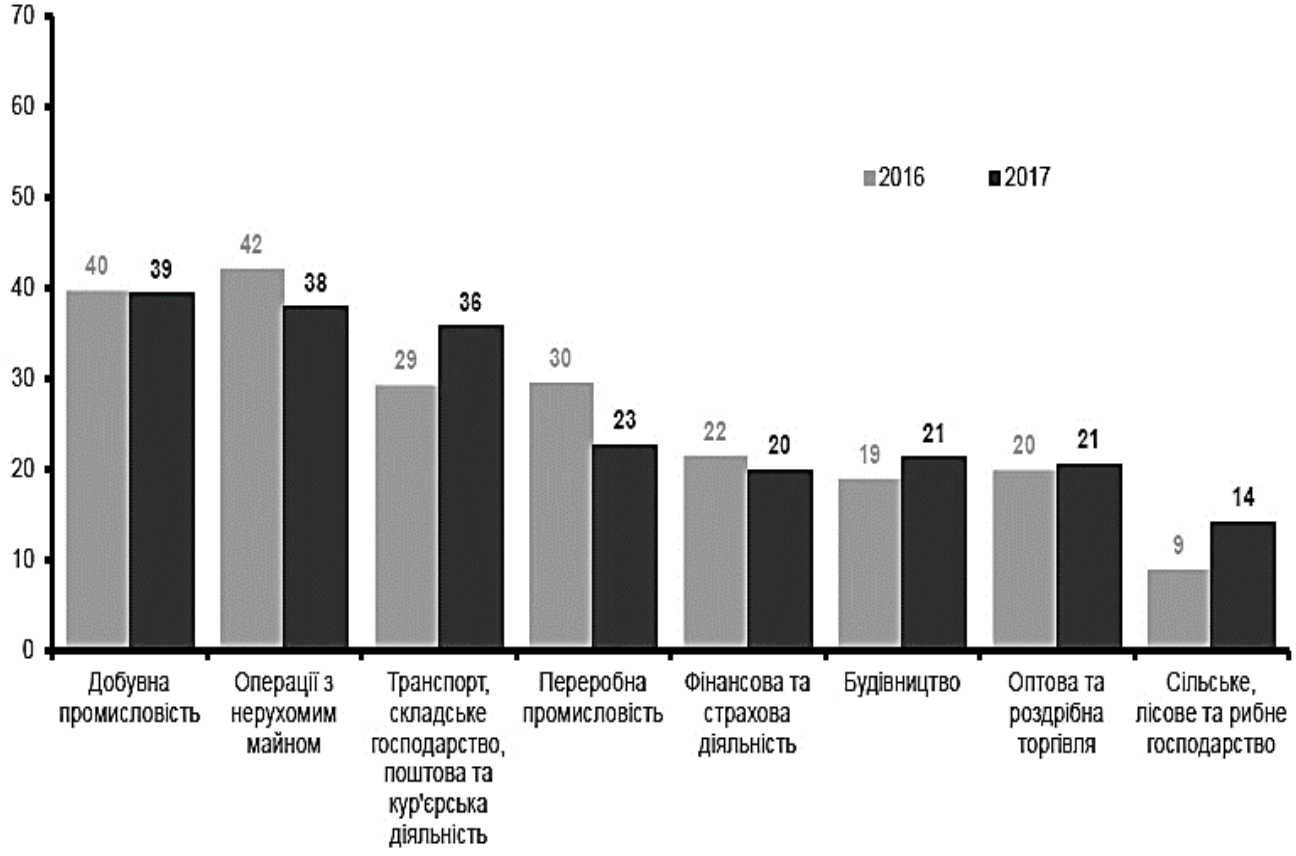

Рис. 3.5. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності у 2016-2017 рр., % від обсягу офіційного ВДВ (за [112])

Варто відмітити позитивні тенденції до зменшення рівня тіньового сегменту в 2017 р. у переробній промисловості (на 7,0 в.п. порівняно з 2016 р.),

добувній промисловості (на 1,0 в.п.), фінансовій та страховій діяльності (на 2,0 в.п.) та сфері операцій з нерухомим майном (на 4,0 в.п.).

У продовження попередньо розпочатого аналізу Державна служба статистики України у розрахунках заробітної плати враховує тіньову зарплату в обсязі 19,0 % незалежно від сектору (галузі) економіки. В той же час, коректніше використовувати диференційований дорахунок тіньових зарплат в обсязі 15,0-45,0 % для різних секторів.

Зокрема, в таких видах економічної діяльності, як будівництво, сільське господарство та торгівля, де рівень неофіційних зарплат («у конверті») перевищує 30,0 %. У цих секторах домінує високий рівень готівкових розрахунків (особливо у сільському господарстві та будівництві), сезонність робіт, а також значна кількість дрібних підприємств, які недостатньо контролюються відповідними органами на предмет дотримання законності при розрахунках із працівниками.

В той же час, на підприємствах добувної та переробної промисловості, в освіті та медицині рівень тіньових зарплат значно менший (15,0-20,0 %) в силу слабшого впливу вищезазначених факторів. З врахуванням зазначеного, в останні роки обсяг тіньової зарплати в Україні перевищує 150 млрд. грн., і найбільшим цей показник був в торгівлі (близько 35 млрд. грн.), переробній промисловості (близько 20 млрд. грн.) та транспорті (понад 15 млрд. грн.).

Зрозуміло, що в Україні зараз не існує такої сфери економічної діяльності в якій би не процвітала тіньова економіка. У реальному секторі економічна злочинність найбільше вразила енергетику. На неї припадає кожен десятий злочин у сфері економіки. Лише підконтрольні державі обленерго безкоштовно щорічно відпускають електроенергії на суму близьку до 500 млн. грн., а понаднормативні комерційні втрати в мережах становлять 8,0 млрд. кіловат-годин.

Ще одна проблема – підвищена криміногенність та наявність значного тіньового сегмента у вугільній галузі. Це зумовлене значним бюджетним фінансуванням та комерціалізацією збуту продукції. Бюджетне фінансування галузі останніми роками збільшилося на третину, а видобуток скоротився на

5,0 % (4,5 млн. тонн). Водночас, кредиторська заборгованість у 2,8 рази перевищала дебіторську. Виходить, що більше держава дає, то більше втрачає.

Правоохоронними органами виявлені численні зловживання у галузі, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів та безпідставним кредитуванням комерційних структур. Монополізація окремими посередниками сфери постачання та збуту призвела до викривлення ціноутворення на продукцію машинобудівних та вугільних підприємств. Внаслідок цього вугільна галузь постійно відчуває дефіцит обігових коштів.

Збитки підприємств галузі відшкодовуються фактично за рахунок Державного бюджету України, а прибутки, одержані комерційними структурами на різниці цін, у подальшому використовуються для надання тим самим вугледобувним підприємствам так званих інвестиційних кредитів, тобто обладнання та матеріалів за завищеними цінами. На коштах державної підтримки вугільної промисловості паразитує понад 200 посередницьких структур.

Окрім вугільної промисловості, складна криміногенна ситуація має місце й в інших галузях ПЕК, зокрема, в електроенергетиці. Переважна більшість суб'єктів енергоринку є збитковими, втрати електроенергії у мережах досягли загрозливих масштабів, галузь має значні зобов'язання перед бюджетом, поширюється тіньова приватизація підприємств енергетичної сфери. Вирішення проблемних питань функціонування та розвитку ПЕК стримується також боротьбою фінансово-промислових структур і кримінальних угруповань за контроль над цією стратегічно важливою сферою та грошовими потоками в ПЕК.

Погодимося з висновками Базилюк А. та Коваленка С., що при таких загрозливих тенденціях основними особливостями української тіньової економіки є: значне зрощення владних структур з тіньовими; широке нормативно-правове поле та значна кількість механізмів щодо здійснення тіньових операцій; відсутність чіткої межі між офіційними та неофіційними секторами; пріоритетність тіньової сфери, яка, не сплачуючи податків, користується соціальними послугами, державними субсидіями, іншими загальнодержавними безкоштовними послугами; корумпованість державних службовців контрольних органів (податкової адміністрації, пожежної безпеки);

реальні службові зловживання, встановлення з порушенням Конституції України зборів і мит за послуги, які входять до обов'язкового виконання відомствами; пасивність українських платників податків; низька ефективність викриття зловживань службовим становищем посадовими особами; корумпованість на всіх рівнях державного управління [62, с. 24-36].

Результати дослідження підтверджують високий рівень тіньового обороту малих підприємств у роздрібній торгівлі – близько 76,0 %, у сфері послуг – понад 83,0 %, в секторі будівництва – понад 76,0 % [141; 174].

Зауважимо, що загальні тенденції неофіційної діяльності в Україні в значній мірі безпосередньо пов'язані з тінізацією ринку праці (рис. 3.6.) як первинної ланки тіньового сектора економіки.

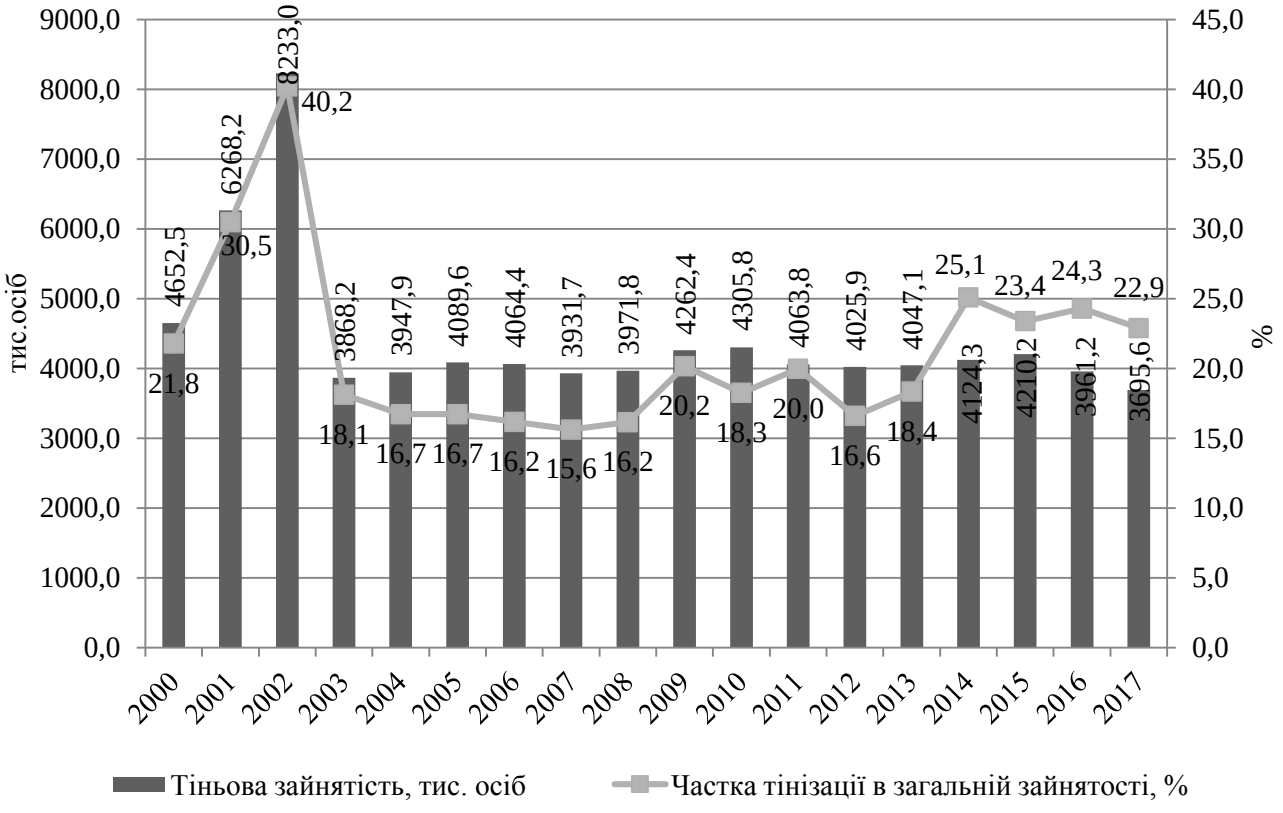

Рис. 3.6. Характеристика тіньової зайнятості ринку праці України у 2000-2017 рр. (розраховано за [169])

Погодимося з фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, що високий рівень тінізації оплати праці у вітчизняній економіці пояснюється такими передумовами [228]:

- значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та

фактичною сумою, яку працюючий отримає за свою працю;

- толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення;

- відчуттям невідповідності сплачених податків та внесків якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення з метою отримання цих послуг на належному рівні;

- відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових професійних режимів;

- наявністю механізмів, які забезпечують легке та дешеве вилучення коштів підприємств у позалегальний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат;

- фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці.

Зауважимо, що дослідити тінізацію ринку праці з високим рівнем достовірності достатньо складно. Так в сучасному періоді спостерігається тенденція до більшої зайнятості у неофіційному секторі серед економічно активного населення (Додаток К). Це пов'язано насамперед із надзвичайно низькою офіційною середньою заробітною платою та обсягом наявних доходів на одного мешканця в Україні (рис. 3.7.).

Хоча, з однієї сторони, згідно офіційних статистичних даних (які викликають істотні сумніви та дискусії) останніми роками в Україні відбулися вагомі позитивні зміни. Так, відповідно до офіційних даних у 2012 р. середня реальна заробітна плата була у 4,3 рази вища, ніж у 2000 р., а у 2017 р. відбулося майже двократне підвищення рівня офіційної мінімальної заробітної плати. Ще більш суттєвим було зростання середньої пенсії. Скоротився й рівень абсолютної бідності населення. Якщо на початку 2000-х років середньомісячна заробітна плата та середньомісячний наявний дохід на одну особу були нижчими за середньомісячний прожитковий мінімум, то у 2017 р. заробітна плата була у понад шість разів вищою за прожитковий мінімум.

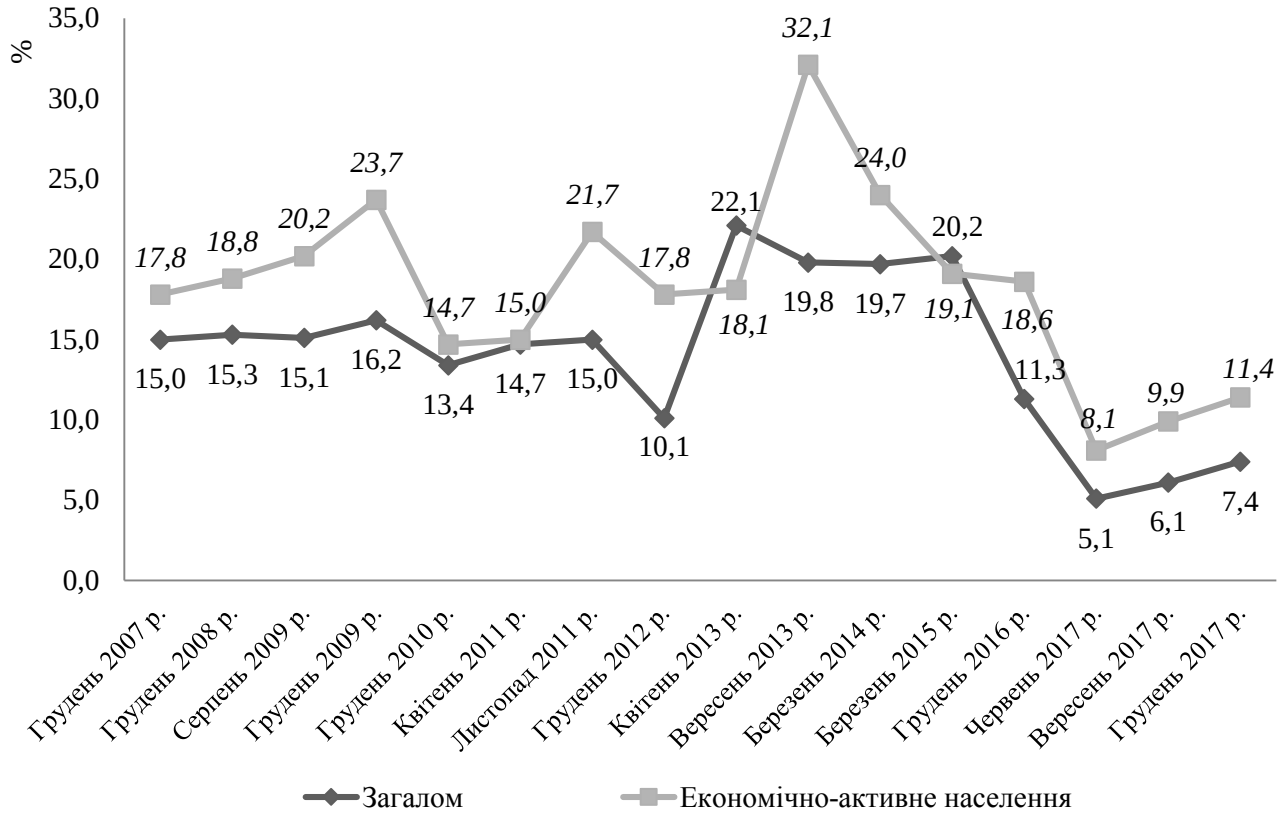

Рис. 3.7. Частка респондентів, які повідомили, що отримують зарплату не офіційно, серед загальної чисельності населення та економічно активного населення України у 2007-2017 рр., % (за [102])

Крім того, в країні протягом досліджуваного періоду знизився рівень соціальної нерівності. Так, у 2013 р. грошові доходи у 20,0 % найбільш забезпеченого населення були у 3,5 разів вищі, ніж у 20,0 % найменш забезпеченого; а загальні доходи – більшими у 3,2 раза (у 2000 р. значення показників становили 6,0 та 4,4 раза відповідно) [89; 243, с. 54-72].

У 2017 р. спостерігалися також істотні дисонанси між офіційними статистичними даними та реаліями у економіці нашої держави. Зокрема, це стосується підвищення мінімальної заробітної плати до 3,2 тис. грн., що стало передумовою масового звільнення працівників у приватному секторі (чи їх неповної зайнятості) або перехід суб'єктів господарювання у тіньовий сектор.

При цьому, міжнародні дослідження та соціологічні опитування громадян України вказують на значно гірші показники та більш песимістичні настрої порівняно з офіційною статистикою. За даними ООН у 2017 р. частка бідного населення в Україні становила близько 80,0 % (порівняно з 78,0 % у 2010 р.), у

той час як у країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4-8 разів нижчим [171]. Це є свідченням складного становища, у якому опинилося населення України. Слід зазначити, що із розглянутих країн лише в Росії ситуація нагадує українську, хоча і є дещо кращою. Українські соціологічні служби наводять схожі дані. За результатами опитування, проведеного Центром Разумкова, на запитання про матеріальне становище сім'ї респонденти відповіли таким чином [207]: ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 13,8 % опитаних; вистачає лише на харчування та придбання необхідних недорогих речей – 41,1 %; у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 38,1 %; живемо забезпечено, але зробити дорогі покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,8 %; можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо, – 0,2 %; складно відповісти – 1,0 %.

За результатами опитування, бідними в Україні є 54,9 % населення, а 13,8 % – навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90,0 % населення України [207]. В таких умовах громадяни радше погодяться на неофіційне працевлаштування, ніж на достатньо сумнівні соціальні гарантії в умовах надто коротких політичних циклів. Можна стверджувати, що близько 20,2 % населення зізнаються у одержанні тіньових доходів. Проте, зважаючи на психологічно-соціологічні особливості дослідження тіньового сектора, як вже попередньо зазначалося, реальне значення показника, очевидно, є значно вищим.

Для порівняння, наведемо дані стосовно неформального ринку зайнятості в окремих країнах світу. Так, узагальнені дослідження тіньового сегменту ринку праці у країнах, що розвиваються, значним чином формується за рахунок низькокваліфікованих та, відповідно, низькооплачуваних робочих місць. При цьому в обох випадках працівники наймаються на таку роботу через відсутність альтернативи. Дослідження МОП вказують на велику питому вагу неформального сегменту ринку праці й у значній кількості країн, що розвиваються у 2017 р. (рис. 3.8.).

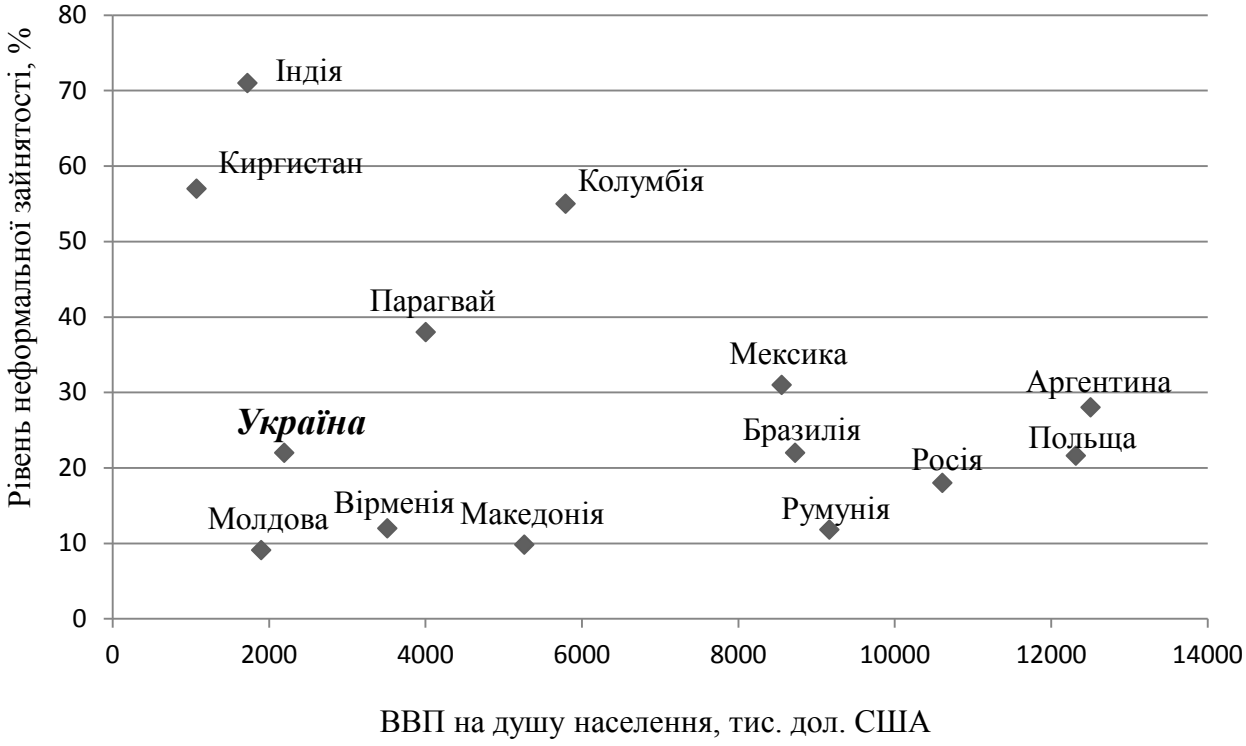

Рис. 3.8. Рівень неформальної занятості та ВВП на душу населення у окремих країнах у 2017 р. (за [173])

Хоча на фоні аналізованих країн Україна виглядає значно краще, проте нагадаємо, що офіційні дані (які використані у цьому дослідженні) є значно занижені. Очевидно, що у цьому випадку, як мінімум не беруться до уваги результати неофіційних оцінок стосовно чисельності українців, що перебувають у статусі нелегально працевлаштованих мігрантів закордоном. Значення цього показника коливається – від 5-до 7 млн. осіб, залежно від методичних підходів опосередкованих оцінок [223, с. 54-68].

На відміну від країн, що розвиваються, особливості ринків праці країн з перехідною економікою, зокрема України, полягають у: наявності пропозиції нелегальних робочих місць як в низько-, так і у середньо- та високооплачуваних сегментах; поширенні комбінованих форм оплати праці, які включають легальну та нелегальну складові.

Відмінності у структурі та функціях тіньової економіки України та країн ОЕСР зумовили формування протилежних тенденцій щодо рівня тінізації на початку кризи: при певному скороченні рівня тінізації економік країн ОЕСР

обсяг тіньової економіки в Україні у 2008 р. як показано вище, почав різко зростати. Скорочення масштабів тінізації економік країн ОЕСР на початку кризи у 2008 р. дає підстави для висновку, що у цих країнах тіньова економіка відігравала роль механізму адаптації до нових умов господарювання та дещо пом'якшила перепади економічної кон'юнктури.

Кризові умови спонукали роботодавців до скорочення витрат, зокрема на оплату праці найманих працівників. Разом з тим, при скороченні масштабів бізнесу скороченню чисельності легально найманих працівників або зміні умов оплати їх праці мають передувати певні процедури. На відміну від звільнення легального працівника або зміни умов оплати його праці, що потребує певного часу, звільнення нелегально найманого працівника можливе достатньо швидко. Крім того, у разі, якщо офіційно найманий працівник отримає певну частку заробітної плати нелегально («у конверті»), то позбавлення його цієї частки також не потребує додаткових процедур та витрат часу, на відміну від легальної зарплати.

Зрозуміло, що будь-які махінації на ринку праці, що є передумовою масштабної тінізації економіки не можливі без створення потужного фінансового базису. В Україні, поряд з позабанківським грошовим обігом у тіньовій діяльності також широко використовується фінансова система. Проявами цього стали штучні банкрутства окремих банків, використання фондового ринку для спекуляцій з цінними паперами, поширення тіньових схем у страховому секторі.

Відмітимо й інші негативні тенденції, що засвідчують зростання рівня тінізації економіки України. Зокрема, упродовж 2005-2016 рр. зріс на 0,9 % рівень непродуктивного відпливу фінансових ресурсів поза межі України, на 0,6 % рівень прихованого відпливу (вивезення) фінансових ресурсів поза межі України (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Показники рівня тінізації економіки України у 2005, 2010-2016 рр.

(за [169; 175])

Показники	Роки								Абсолютні відхилення, ±	
	Порогові значення	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016/ 2005	2016/ 2015
Рівень тінізації економіки, % до ВВП	Не більше 30	28	38	34	34	35	43	40	34	+6	-6
Рівень непродуктивного відпливу фінансових ресурсів поза межі України, % до ВВП	Не більше 4	8,7	8,6	7,3	6,6	6,9	9,1	9,7	9,6	0,9	-0,1
Рівень прихованого відпливу (вивезення) фінансових ресурсів поза межі України, % від обсягу експорту товарів і послуг	Не більше 2	12,6	5,9	4,7	5,3	6,1	12	13,3	13,2	0,6	-0,1

Як можна спостерігати з інформації, поданої у табл. 3.3, у 2017 р. кількість злочинів у фінансово-кредитній сфері різко зросла і у цьому ж році з невідомих причин Державна служба статистики перестала вести реєстр такої звітності. Тобто зрозуміло, що діяльність злочинців у цій сфері різко активізувалася і було пролобійоване відповідне рішення щодо припинення ведення відповідного реєстру.

Як показано вище, на рівні з фінансово-кредитною сферою, в умовах вітчизняної економіки надзвичайно вагомим є поширення тінізації сфери торгівлі. Наприклад, у 2003 р. третина торговельних підприємств працювали збитково. У той же час, торгівлі було надано податкових пільг на 10,0 млрд. грн., податків отримано трохи більше 1,0 млрд. грн.

Таблиця 3.3

Злочини, зареєстровані правоохоронними органами України, у 2016-2017 рр. (за [169])

Показники	2016 р.	2017 р.	Абсолютне відхилення, ±	Відновне відхилення, %
Усього злочинів, із них	592604	523911	-68693	88,4
тяжкі та особливо тяжкі	232542	214660	-17882	92,3
очевидне умисне вбивство (та замах)	1824	1633	-191	89,5
умисне тяжке тілесне ушкодження[1]	2396	2228	-168	93,0
зґвалтування (та замах)	349	259	-90	74,2
крадіжка	312172	261282	-50890	83,7
грабіж	27199	18130	-9069	66,7
розбій	3904	3006	-898	77,0
хабарництво[2]	2031	2681	650	132,0
шахрайство[3]	46082	37075	-9007	80,5
привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	9787	10756	969	109,9
незаконний обіг зброї[4]	6461	8153	1692	126,2
незаконне заволодіння транспортним засобом	12205	9018	-3187	73,9

[1]у показник уключено статті 121, 123, 124 КК України; [2]у показник уключено статті 368, 369, 370 КК України; [3]у показник уключено статті 190 та 222 КК України; [4]у показник уключено статті 262 та 263 КК України.

Сфера оптової торгівлі останніми роками була одним з найбільших заявників на відшкодування ПДВ, але механізм виявлення тіньових схем у торгівлі через зустрічні звірки рахунків оптових та роздрібних торговців був практично не задіяний.

Активізувалися транзитні структури торгівлі, які контролюють понад половину оптово-торговельного обороту, маючи при цьому від'ємну базу оподаткування. Значним чином поширенню тінізації у торгівлі сприяло руйнування державної системи регулювання торгівлі. У більшості областей та районів було ліквідовано управління та відділи з питань торгівлі. За аналітичними оцінками у 2017 р. тіньові витрати у частині придбання послуг сягають щонайменше 10,0 % від офіційних витрат за вказаною статтею, що складало 60,0 млрд. грн. у грошовому еквіваленті (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Оцінювання тіньових витрат (без врахування приросту заощаджень) населення України на основі базових показників 2017 р. (за [169])

Показники	Витрати, що обліковуються, млрд. грн.*	Індекс дорахунку тіньових витрат**	Сукупні витрати населення, млрд. грн.	Тіньові витрати населення, млрд. грн.
Продаж продовольчих товарів в роздрібній мережі підприємств (юридичних осіб), всього	233,3	1,1	256,6	23,3
Продаж непродовольчих товарів в роздрібній мережі підприємств (юридичних осіб), всього	353,0	1,1	388,3	35,3
Роздрібний товарооборот фізичних осіб-підприємців, в т.ч.	619,4	3,7	2291,8	1672,4
оборот організованих ринків з продажу сільськогосподарських продуктів та неформальних ринків	82,3	1,3	107,0	24,7
Витрати на послуги підприємств (установ) та фізичних осіб, в т.ч.	156,8	1,4	219,5	62,7
охорона здоров’я	4,2	1,4	5,9	1,7
транспорт	34,9	1,1	38,4	3,5
зв’язок	15,7	1,5	23,5	7,8
відпочинок і культура	1,2	1,3	1,6	0,4
освіта	4,2	1,1	4,6	0,4
ресторани та готелі	6,2	1,1	6,8	0,6
адміністративне та допоміжне обслуговування	10,2	1,2	12,2	2,0
Всього	**1362,5**	**х**	**3156,2**	**1793,7**

* – дані Держстату; ** – з врахуванням корупційної складової; *** – дорахунок на заощадження, що зберігаються у фінансових установах

Узагальнюючи механізми нелегального збагачення, що найбільшою мірою використовуються у тіньовому секторі України, доцільно виділити наступні: нелегальний експорт капіталів; одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції; випуск і реалізація не облікованої продукції; надання не облікованих послуг; вимагання, розкрадання, грабежі; фінансове шахрайство; незаконна приватизація державної власності; розкрадання в державних, акціонерних і колективних підприємствах [236].

3.2. Регіональні характеристики тіньового сектора економіки

В умовах сучасної зовнішньої військової агресії з'явилися беззаперечні докази того, що параметри соціально-економічного розвитку України мають чітко виражений регіональний характер, а отже формування будь-якого аспекту державної політики повинно враховувати регіональну диференціацію, навіть за умови подальшої децентралізації влади.

Цілком логічно припустити, що регіональні особливості функціонування тіньового сектору призводять до диференціації його проявів та впливу на функціонування пересічних економічних агентів. Зрозуміло, що структурні та регіональні диспропорції значною мірою впливають на тіньовий потенціал економіки. Для України ці диспропорції базуються як на спадщині планової економіки, так і на особливостях поточної трансформації економічної системи в умовах загострення сепаратистських настроїв в окремих регіонах. Успадкована ізоляція національної економічної системи призвела в умовах лібералізації зовнішньоекономічних відносин до гіпертрофованого розвитку монополізованого експортоорієнтованого сектору економіки. Значна частка цього сектору функціонує в тіні та спрямована на вивіз капіталу за межі країни. З іншого боку, розвал промислового сектору економіки створив умови для розквіту спекулятивно-посередницької діяльності, яка за своїм змістом більш притаманна тіньовій економіці і значно диференціюється у регіональному розрізі.

У цьому контексті порівняння і класифікація регіонів є одним з основних напрямків регіональної політики держави і базою для регулювання розвитку регіонів. Для України компаративна типологізація сьогодні є особливо актуальною. Вона дозволяє ідентифікувати ознаки та критерії визначення проблемних регіонів. Виділимо підхід, за якого рівень тінізації економіки визначається характеристиками кріміногенної ситуації, що показано у табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Територіальна концентрація кримінальних процесів за регіонами України у 2015-2017 рр. (за [134; 165])

Кількість засуджених осіб									Коефіцієнт судимості*								
№ з/п	Регіони	2015 р.	№ з/п	Регіони	2016 р.	№ з/п	Регіони	2017 р.	№ з/п	Регіони	2015 р.	№ з/п	Регіони	2016 р.	№ з/п	Регіони	2017 р.
1	Дніпропетровська	11157	1	Дніпропетровська	8647	1	Дніпропетровська	8416	1	Дніпропетровська	34,2	1	Кіровоградська	28,1	1	Полтавська	30,0
2	Харківська	7403	2	Харківська	5668	2	Харківська	5701	2	Кіровоградська	33,0	2	Полтавська	27,6	2	Кіровоградська	27,6
3	Запорізька	5733	3	Донецька	5435	3	Донецька	5528	3	Миколаївська	32,3	3	Дніпропетровська	26,7	3	Дніпропетровська	26,0
4	Одеська	5586	4	Запорізька	4536	4	Полтавська	4257	4	Херсонська	31,8	4	Запорізька	26,0	4	Сумська	24,9
5	Луганська	4615	5	Полтавська	3948	5	Запорізька	4029	5	Полтавська	31,7	5	Сумська	24,3	5	Запорізька	23,3
6	Донецька	4611	6	Львівська	3600	6	м. Київ	3805	6	Запорізька	31,7	6	Херсонська	22,9	6	Вінницька	22,5
7	Львівська	4584	7	м. Київ	3547	7	Львівська	3609	7	Чернігівська	28,2	7	Житомирська	22,5	7	Херсонська	21,6
8	Вінницька	4425	8	Вінницька	3396	8	Вінницька	3562	8	Харківська	27,2	8	Миколаївська	21,9	8	Чернігівська	21,5
9	Полтавська	4190	9	Київська	3192	9	Одеська	3534	9	Житомирська	26,6	9	Вінницька	21,3	9	Миколаївська	21,3
10	м. Київ	3836	10	Одеська	3167	10	Київська	3258	10	Сумська	26,3	10	Чернігівська	21,0	10	Харківська	21,1
11	Київська	3750	11	Житомирська	2793	11	Сумська	2739	11	Київська	25,6	11	Харківська	20,9	11	Житомирська	20,9
12	Миколаївська	3387	12	Кіровоградська	2721	12	Луганська	2667	12	Волинська	24,1	12	Київська	18,4	12	Київська	18,7
13	Херсонська	3333	13	Сумська	2692	13	Кіровоградська	2650	13	Вінницька	23,9	13	Волинська	18,0	13	Рівненська	17,9
14	Житомирська	3225	14	Миколаївська	2528	14	Житомирська	2579	14	Черкаська	21,4	14	Хмельницька	17,4	14	Волинська	17,8
15	Сумська	2958	15	Херсонська	2425	15	Миколаївська	2437	15	Рівненська	20,7	15	Рівненська	15,8	15	Чернівецька	16,8
16	Кіровоградська	2945	16	Луганська	2385	16	Херсонська	2266	16	Хмельницька	20,3	16	Черкаська	15,5	16	Хмельницька	16,4
17	Черкаська	2670	17	Хмельницька	2245	17	Чернігівська	2204	17	Одеська	19,3	17	Львівська	14,2	17	Одеська	14,8
18	Чернігівська	2632	18	Чернігівська	2183	18	Хмельницька	2102	18	Львівська	18,2	18	Чернівецька	14,1	18	Черкаська	14,4
19	Рівненська	2511	19	Черкаська	1918	19	Рівненська	2075	19	Чернівецька	16,1	19	Одеська	13,3	19	Львівська	14,3
20	Хмельницька	2399	20	Волинська	1875	20	Волинська	1848	20	Закарпатська	15,4	20	Донецька	12,8	20	Закарпатська	13,2
21	Волинська	2020	21	Рівненська	1838	21	Черкаська	1768	21	Тернопільська	14,8	21	м. Київ	12,2	21	Донецька	13,1
22	Івано-Франківська	1944	22	Івано-Франківська	1493	22	Закарпатська	1660	22	м. Київ	14,5	22	Тернопільська	12,0	22	м. Київ	13,0
23	Закарпатська	1840	23	Закарпатська	1433	23	Чернівецька	1520	23	Донецька	13,4	23	Закарпатська	11,4	23	Луганська	12,2
24	Тернопільська	1578	24	Чернівецька	1279	24	Івано-Франківська	1502	24	Івано-Франківська	13,3	24	Луганська	10,8	24	Івано-Франківська	10,9
25	Чернівецька	1466	25	Тернопільська	1273	25	Тернопільська	1088	25	Луганська	9,1	25	Івано-Франківська	10,8	25	Тернопільська	10,3
	Україна	**94798**		**Україна**	**76217**		**Україна**	**76804**		**Україна**	**22,1**		**Україна**	**17,9**		**Україна**	**18,1**

кількість засуджених осіб на певній адміністративно- територіальній одиниці з розрахунку на 10 тис. осіб населення, яке мешкає на тій самій території

Загалом, частка тіньового сектора є навіть певною характеристикою просторово-структурної конкурентоспроможності регіону, але це у випадку якщо спостерігається «природний» рівень цього явища (не більше 10,0 % від офіційного ВРП), яке може відігравати й позитивну роль та сприяти вирішенню окремих важливих соціальних проблем (йдеться, насамперед, про зайнятість та додаткові доходи населення, рентабельніше функціонування суб'єктів господарювання за умови неефективної діяльності інститутів державної влади).

Проте, надмірна «тінізація» призводить до «деформації» ринкового середовища, отримання конкурентних преференцій суб'єктами тіньового сектора з негативними наслідками для суспільства у формі зменшення надходжень до місцевих бюджетів, банкрутства легальних підприємств та вивільнення їх персоналу, погіршення соціального захисту населення, зниження стандартів якості товарів і послуг і, як наслідок, це призводить до істотного зменшення рівня конкурентоспроможності економіки регіону.

Оскільки рівень тінізації економіки завжди супроводжується невизначеністю оцінок, тому пропонується ймовірнісний підхід до побудови моделі, за якою видається можливим оцінити потенційний обсяг податкових надходжень від легалізації тіньової економіки в конкретних регіонах, галузях чи за конкретним видом продукції (формула 3.1):

$$P\left\{T \le \Phi\left(\frac{C}{B} - 1\right)\right\} = 1 - P\left\{T \ge \Phi\left(\frac{C}{B} - 1\right)\right\}, \qquad (3.1)$$

де P – імовірність події; T – обсяг податкових надходжень, недоодержаних державою внаслідок існування тіньової економіки в j-му регіоні (j-й галузі, для j-го виду продукції), грн; Φ – фактичний обсяг податкових надходжень від j-ї галузі (j-го виду продукції), грн; C – споживання продукції j-м регіоном (j-ю галуззю, j-го виду продукції) – ця змінна може бути отримана в результаті обстеження домогосподарств або з матеріалів офіційної статистики залежно від регіону (виду галузі чи продукції), од.; B – обсяги випуску продукції j-ї галузі (j-го виду продукції). Ця змінна отримується з офіційних статистичних даних з урахуванням експортно-імпортних операцій, од. [155, с. 6-12]

Як уже зазначалося, проблеми, пов'язані з відсутністю загальновизнаних

адекватних методів для вимірювання обсягів та рівня тінізації економіки, ускладнюють аналіз цього явища. Тим паче, останнє стосується оцінки тіньового сектора в регіональному розрізі. Вище наведений метод характеризується певною суб'єктивністю та недосконалістю вітчизняної системи статистики, тому проаналізувавши розглянуті у попередніх підрозділах методи найбільш придатним на рівні регіону, на нашу думку, який доповнює вище викладений методичний підхід є метод сталих взаємозв'язків, що має достатньо високу точність розрахунків та прикладний характер.

В табл. 3.6 висвітлено розраховані за цим методом коефіцієнти тінізації як для України в цілому, так і для її окремих регіонів (за винятком м. Києва та м. Севастополя, відповідно до специфіки яких доцільно застосовувати інші підходи).

Таблиця 3.6

Рівень тінізації економіки України за регіонами за 1997-2016 рр.

(за [154; 165; 169])

Регіони	Роки												Абсолютне відхилення, ±	
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2012	2013	2014	2015	2016	2016 / 1997	2016 / 2015
Україна	**42,8**	**42,0**	**40,9**	**37,0**	**32,1**	**28,9**	**24,2**	**51,6**	**53,2**	**53,9**	**55,1**	**54,1**	**11,3**	**-1,0**
АР Крим	44,7	50,3	51,4	46,9	34,8	26,3	22,3	52,8	–	–	–	–	–	–
Вінницька	41,7	46,3	48,2	39,6	19,3	20,3	10,1	15,6	17,4	19,6	21,7	20,9	-20,8	-0,8
Волинська	38,4	43,0	40,8	17,7	3,1	5,2	3,6	27,2	29,5	34,2	35,1	34,7	-3,7	-0,4
Дніпропетровська	50,7	52,6	52,4	49,9	46,6	42,9	38,5	68,3	71,2	74,6	75,9	75,0	24,3	-0,9
Донецька	45,9	48,4	47,6	40,6	29,7	25,8	19,5	75,2	76,6	78,1	82,3	83,1	37,2	0,8
Житомирська	44,5	51,0	49,6	44,6	44,3	40,4	40,7	33,7	35,4	36,2	37,8	36,7	-7,8	-1,1
Закарпатська	48,7	48,8	50,1	40,9	32,6	29,5	21,5	64,2	66,2	62,3	61,5	61,7	13,0	0,2
Запорізька	35,7	36,6	41,1	39,0	41,5	41,0	40,7	51,0	53,7	53,9	55,4	54,2	18,5	-1,2
Івано-Франківська	46,8	47,0	30,6	19,7	23,4	26,1	28,6	34,9	37,1	37,8	39,2	39,0	-7,8	-0,2
Київська	40,5	46,2	45,0	39,8	24,1	24,7	17,2	67,3	69,7	72,5	73,4	74,1	33,6	0,7
Кіровоградська	48,2	50,3	54,5	50,8	42,0	36,4	29,9	45,2	45,8	46,7	47,3	46,9	-1,3	-0,4
Луганська	43,6	50,1	51,9	49,6	46,6	41,7	36,5	71,8	78,4	79,5	83,2	84,4	40,8	1,2
Львівська	43,8	48,4	47,5	34,3	27,6	20,4	11,0	70,4	72,1	70,3	73,3	72,1	28,3	-1,2
Миколаївська	39,5	66,6	44,7	31,8	16,8	13,2	11,3	65,2	65,4	66,7	68,6	67,9	28,4	-0,7
Одеська	42,1	48,3	48,5	39,5	30,7	25,5	25,7	68,7	67,5	69,3	72,5	71,0	28,9	-1,5
Полтавська	48,4	50,9	47,0	45,3	42,2	41,9	42,3	49,5	51,2	48,7	47,3	47,8	-0,6	0,5
Рівненська	47,4	51,3	50,4	67,8	63,5	63,6	62,5	60,0	62,4	63,5	64,1	63,0	15,6	-1,1
Сумська	44,1	45,9	48,1	37,1	32,7	30,6	33,1	48,2	46,9	45,8	47,2	46,1	2,0	-1,1
Тернопільська	41,0	43,6	43,1	28,3	17,4	4,1	6,7	29,4	34,2	33,6	35,8	34,9	-6,1	-0,9
Харківська	42,2	46,8	47,7	44,5	36,9	33,8	25,3	50,6	54,6	56,3	57,1	56,8	14,6	-0,3
Херсонська	38,0	41,3	41,6	22,1	23,1	24,8	27,2	40,7	43,2	44,1	44,2	43,8	5,8	-0,4
Хмельницька	45,4	53,3	54,6	46,9	41,6	38,5	30,9	42,9	45,9	45,5	46,7	46,9	1,5	0,2
Черкаська	45,6	42,4	52,4	48,4	48,5	49,0	45,0	54,7	55,3	54,1	50,1	49,9	4,3	-0,2
Чернівецька	41,1	47,3	50,9	41,7	17,6	8,1	1,2	52,4	53,7	54,2	55,7	55,4	14,3	-0,3
Чернігівська	42,8	45,7	44,4	38,4	37,5	35,2	30,0	43,8	44,1	46,8	47,2	47,0	4,2	-0,2

Як бачимо, у 2016 р. спостерігалося зменшення рівня тінізації економіки у більшості регіонах України. Причому найбільшим рівнем тінізації характеризувалися такі області, як: Луганська (84,4 %, що на 30,3 в.п. більше від середньоукраїнського показника), Донецька (83,1 %; 29,0 в.п.), Дніпропетровська (75,0 %; 20,9 в.п.), Київська (74,1 %; 20,0 п.п.), Львівська (72,1 %; 18,0 п.п.), Одеська (71,0 %; 16,9 в.п.).

Найнижчі показники тінізації були притаманні таким регіонам, як Вінницька (20,9 %; «мінус» 33,2 в.п.), Волинська (34,7 %; «мінус» 19,4 п.п.), Тернопільська (34,9 %; «мінус» 19,2 в.п.) та Житомирська (36,7 %; «мінус» 17,4 в.п.) області. У доповнення запропонованого методу економетрична оцінка основних параметрів тіньової економіки України для 2016 р. засобами методу Ф. Шнайдера (з врахуванням показника попиту на гроші), регресійного аналізу та комплексу тестів (Гренджера, Джохансена, ADF, Філліппа-Перона) дозволила визначити основні чинники динаміки тіньової господарської діяльності та корупції в регіонах.

Далі з використанням методу багатовимірного статистичного аналізу (БСА) виокремимо чотири основних групи за рівнем тінізації та поширення корупційних зв’язків в регіонах України (рис. 3.9.). Як бачимо, групування дещо корелює з розподілом за показником індексу інвестиційної привабливості за жорсткими факторами (див. дод. Л, рис. Л.2.), тобто підтверджується теза, що тіньова економіка певною мірою дублює легальну, а економічна злочинність, як правило, пов’язана з основними центрами економічної активності.

За оцінками автора, у 2016 р. у м. Києві (рівень тінізації 69,8 % від офіційного ВРП) та близьких до столиці областях істотні темпи поширення тіньових операцій спостерігалися переважно у кредитно-фінансовій сфері, операціях з нерухомістю та тінізацією з допомогою офшорних юрисдикцій. У багатьох регіонах, що характеризуються високим рівнем тінізації, проводяться бойові дії чи ці області знаходяться не далеко від проведення воєнних операцій та у яких сконцентроване експортоорієнтоване сировинне виробництво: Луганська (84,4 %), Донецька (83,1 %), Дніпропетровська (75,0 %).

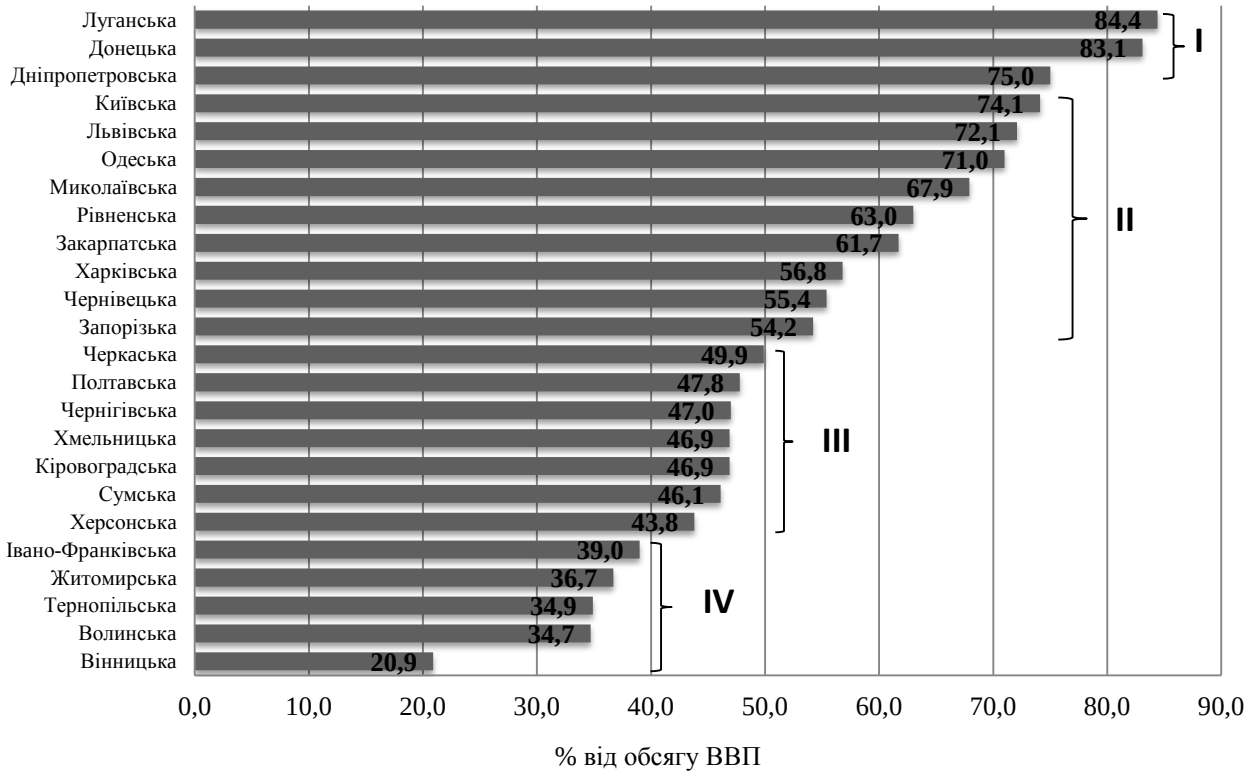

Рис. 3.9. Групування регіонів України за показниками тінізації економіки та корупції у 2016 р. (метод кластерного аналізу) (за [154; 165; 169])

Звернемо увагу, що саме області з найпотужнішим сировинним потенціалом та ті, що знаходяться у зоні проведення воєнних дій виявилися найбільш тінізованими (75,0-84,4 %).

Своєю чергою, Львівська, Одеська, Миколаївська, Рівненська, Закарпатські області характеризуються прикордонним статусом, що створює поле для контрабандної діяльності, а також вагома частка тіньового сектора цих областей сконцентрована у таких сферах і галузях, як деревообробна промисловість, виробництво лікеро-горілчаних виробів та інших підакцизних товарів, а також активна роздрібна торгівля. Функціонування потужного тіньового сектора економіки забезпечується у вказаних областях високим рівнем корупції, яка одночасно є передумовою та наслідком тіньового сектора. Своєю чергою у м. Київ та Київській області сконцентровані найбільші фінансові потоки, тому ця область теж знаходиться у кластері областей з високим рівнем тінізації.

Щодо загальних тенденцій сприйняття корупції в регіонах України (індекс

сприйняття корупції – ІСК) на початку 2016 р., як прояву тінізації економічних відносин, то їх було оцінено експертами Європейської дослідницької асоціації за сприяння Агентства США з Міжнародного Розвитку (USAID) на основі відповідей респондентів на запитання про те, наскільки, на їхню думку, корупція є поширеною у владних структурах України та серед державних службовців. Що більше респондентів вважало, що корупція поширена у 20 різних функціях та секторах, то вищим є середнє значення ІСК (від 100 – найбільшого сприйняття до 0 – найменшого сприйняття корупції). Середнє значення індексу сприйняття корупції у 2007 р. становило 33,0, 2009 р. – 38,2, 2011 р. – 39,9, 2013 р. – 41,8, 2015 р. – 42,8 [208, с. 36-37]. Тобто в уявленнях населення за останні роки тенденція із поширеністю корупції в країні тяжіє до зростання. Ситуацію після Революції гідності у 2013-2014 рр. потрібно досліджувати додатково, що й стане предметом наших подальших досліджень поза межами цієї роботи. Повертаючись до згаданого дослідження, і надалі в середньому більше третини всіх основних сфер та інституцій України практично у всіх регіонах України розглядаються населенням як надто корумповані.

У регіональному розрізі найгірша ситуація залишається в Одеській області (ІСК становив на початку 2016 р. 65,1), Київській (57,1), Черкаській (54,8) областях та м. Київ (50,1), де більше половини сфер у досліджуваному періоді видавалися жителям цих областей дуже корумпованими, тим більше, що у сприйнятті населення ситуація в цих регіонах навіть погіршилась за минулі п’ять досліджувані роки. Загалом, індекс сприйняття корупції населенням зріс у сімнадцяти регіонах, причому в дев’яти з них він збільшився на п’ять або більше пунктів. Навпаки, скорочення індексу спостерігалось лише у воськи областях: Кіровоградській («мінус» 27,9), Сумській («мінус» 18,9), Волинській («мінус» 12,1), Донецькій («мінус» 10,7), Полтавській («мінус» 8,9), Хмельницькій («мінус» 6,5), Івано-Франківській («мінус» 4,5), Львівській («мінус» 3,2) областях.

Суспільні оцінки, отримані при проведенні моніторингу думок населення стосовно зміни корупції в органах влади, підтверджують негативні тенденції в

організації економічної політики в регіонах України (рис. 3.10.).

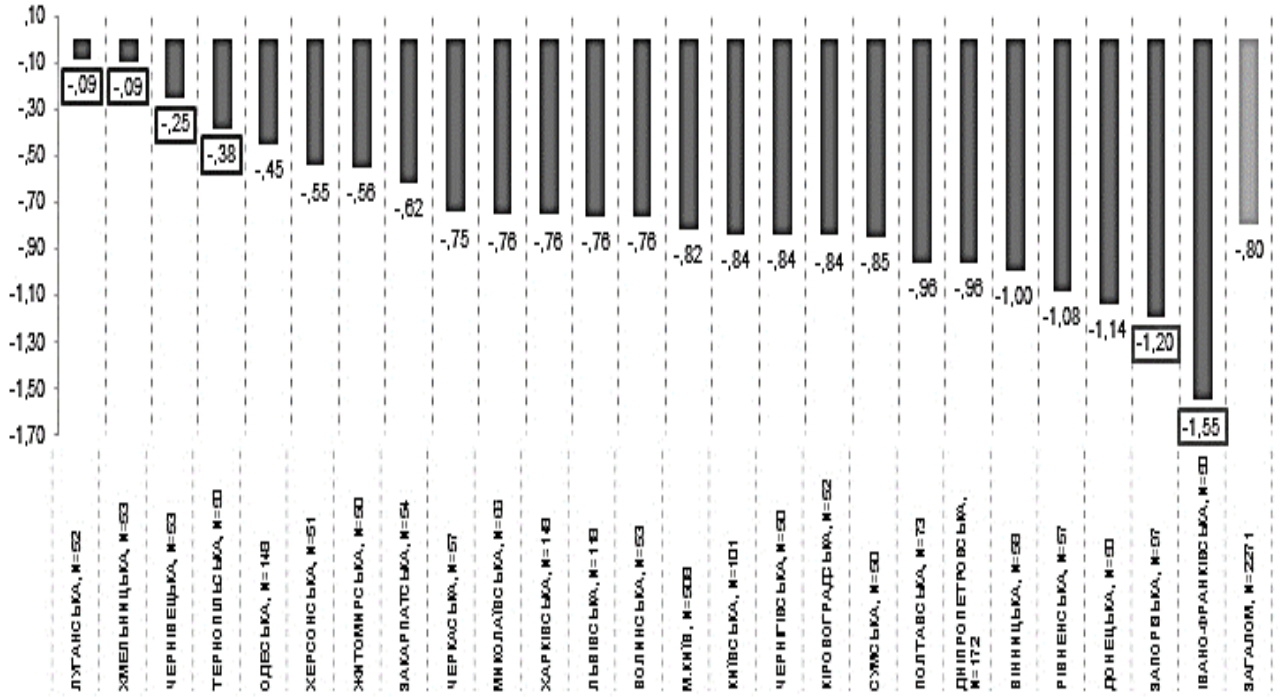

Рис. 3.10. Індекс сприйняття корупції у регіонах України на початку 2016 р. («Як би Ви оцінили ситуацію щодо боротьби з корупцією в державних органах влади України за останні шість місяців» (шкала від «-5» – ситуація значно погіршилася до «5» – ситуація значно покращилася)) (за [255])

На противагу попередньо проаналізованим дослідженням Генеральна прокуратура України представила власні результати оцінювання регіонального зрізу корупції, де спостерігаються дещо інші тенденції. У цих оцінках різко превалюють корупційні прояви у областях, менш лояльних до тодішньої влади, а саме Львівська, Волинська, Дніпропетровська області. Таким чином, можна припустити певну суб'єктивність наведених оцінок [163].

Проаналізувавши різні результати досліджень тінізації економіки та протидії корупції можемо стверджувати, що у переважній більшості на перші позиції у цьому негативному рейтингу виходять уже згадувані прикордонні регіони, що й не дивно, зважаючи на більші потенційні можливості одержання надприбутків з врахуванням транснаціональної злочинності (у тому числі контрабандні потоки) та можливість швидкої втечі правопорушників з країни у

випадку розкриття злочинів.

Щодо регіональних тенденцій, то певною мірою про рівень тінізації економіки регіону свідчить динаміка економічної злочинності. У багатьох регіонах держави спостерігається певне збільшення показників розкриття справ, пов'язаних з економічною злочинністю, хоча кількість розкритих економічних злочинів в абсолютному вимірі, порівняно з відповідним значенням минулого періоду може свідчити не стільки про активізацію боротьби із порушниками закону, скільки про перерозподіл сфер впливу організованих злочинних угрупувань, які тісно співпрацюють з окремими посадовими особами органів влади та представниками правоохоронної системи.

Така співпраця має свою специфіку у портових і прикордонних містах: Одеса, Миколаїв, Харків, Львів, Ужгород, Луганськ (які входять до перших двох груп областей, що характеризувалися високим рівнем тінізації економіки). Тут тіньова діяльність, як уже зазначалося, переважно пов'язана із контрабандою, махінаціями із майном судноплавних компаній, «човниковим бізнесом», незаконною приватизацією та прямим іноземним інвестуванням.

Регіони з високим рівнем офіційного безробіття (Волинська, Львівська, Закарпатська області) стали також джерелом дешевих трудових ресурсів для тіньової економіки, забезпечуючи відповідні ринки Російської Федерації, Чехії, Польщі, країн Західної Європи. За інформацією дипломатичних представництв України, у Польщу з метою отримання роботи щорічно виїзджає близько 300 тис. громадян нашої країни, в Італію та Чехію – біля 200 тис. осіб, у Португалію – 150 тис. осіб, у Іспанію – 100 тис. осіб, у Туреччину – 35 тис. осіб, у США – 20 тис. осіб [169]. Чисельність українців, які працюють у Росії, перевищує 1,0 млн. осіб. Існують й інші, значно вищі оцінки, зокрема Уповноважений Верховної Ради України з прав людини вважає, що на заробітки за кордон виїхали до 7,0 млн. осіб, причому більшість з них працюють нелегально [163].

У великих промислових містах України організовані злочинні угрупування розгорнули активну діяльність навколо потужних промислових підприємств («Криворіжсталь», «Іллічівський рудно-ремонтний завод», «Миколаївський

глиноземний завод», «Автобаз», «Укррудпром», «Краматорський коксохімічний завод» та ін.) [85]. Навколо підприємств сформувалася розгалужена мережа посередницьких організацій, тіньову діяльність яких складно контролювати. Російські дослідники тіньової економіки в регіонах, напротивагу українським реаліям, стверджують, що основна частка тіньового сектору в Російській Федерації концентрується навколо малого та середнього бізнесу [178], що вимагає додаткових досліджень як в умовах української, так й інших пострадянських країн.

В умовах же нашої країни неформальні домовленості особливо помітні у приватизаційних процесах. Так, для прикладу, одна з дніпропетровських фінансово-промислових груп впливу (центр НВІГ «Інтерпайп») фактично відігравала технічну роль під час тендера з продажу контрольного пакета акцій ОАО «Харцизький трубний завод», «перемогу» в якому одержала корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (донецький фінансово-економічний центр).

Зрозуміло, що залежно від виду економічної діяльності окреслюється і структура тіньової економіки регіонів. Такі її типи, як кримінальна діяльність, економічна злочинність, корупція, властиві для «анклавів» української економіки, де спостерігається відносно активна економічна діяльність навіть у період економічної кризи. У регіонах-аутсайдерах (Тернопільська, Хмельницька, Херсонська області) показники тіньової активності порівняно нижчі та знаходиться в межах «природного рівня» тіньового сектора (13-15 %), що знову ж пояснюється тотожністю темпів поширення тіньової діяльності. При цьому наголосимо, що наші дослідження показують відсутність зв’язку між тінізацією економіки регіону та рівнем ВРП на одну особу.

Як підтвердження наведемо результати аналізу із застосуванням інструментарію Scatterplot (програмний пакет Statistica 7.0) для дослідження взаємозв’язку між вказаними показниками в Україні (рис. 3.11.).

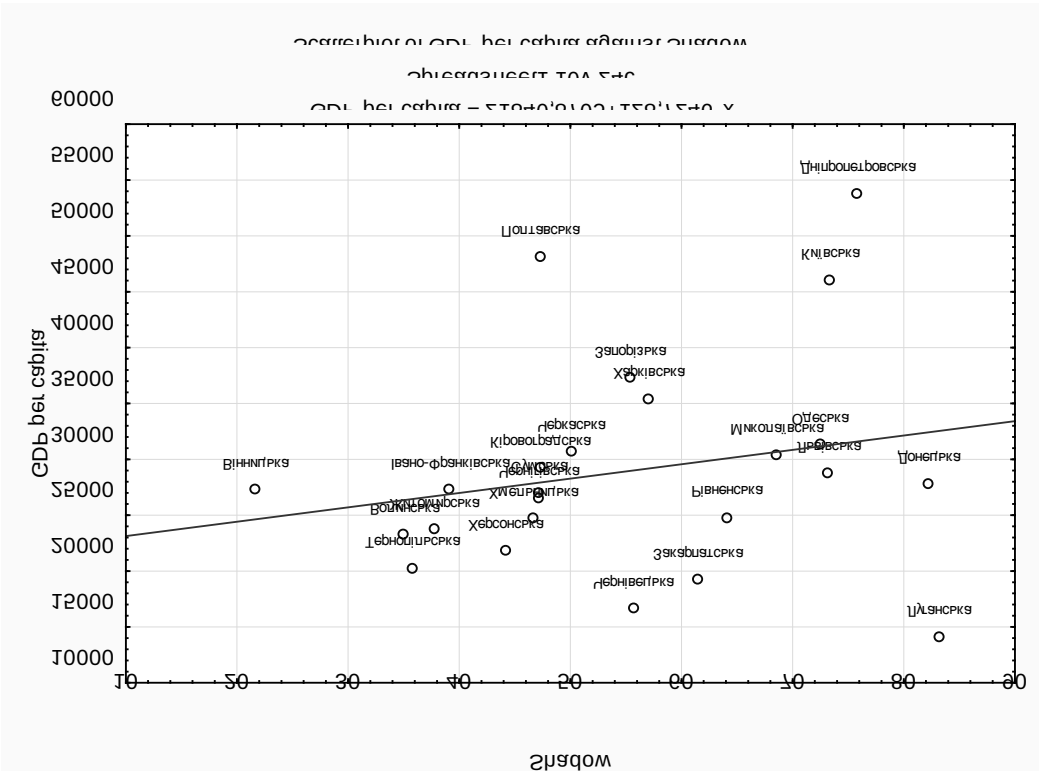

Рис. 3.11. Взаємозв'язок між показником рівня тінізації та ВРП на одну особу в регіонах України, 2015 р. (інструментарій Scatterplot) (розраховано за: [169])

Аналогічне підтверджується й результатами нелінійного моделювання, здійсненого за допомогою програмного забезпечення Curvexpert 7.0, на основі яких підтверджується висновок про відсутність такого зв'язку. На це насамперед вказує значення отриманого коефіцієнта кореляції, який становить всього 0,48 та інші показники статистичної значущості (рис. 3.12.).

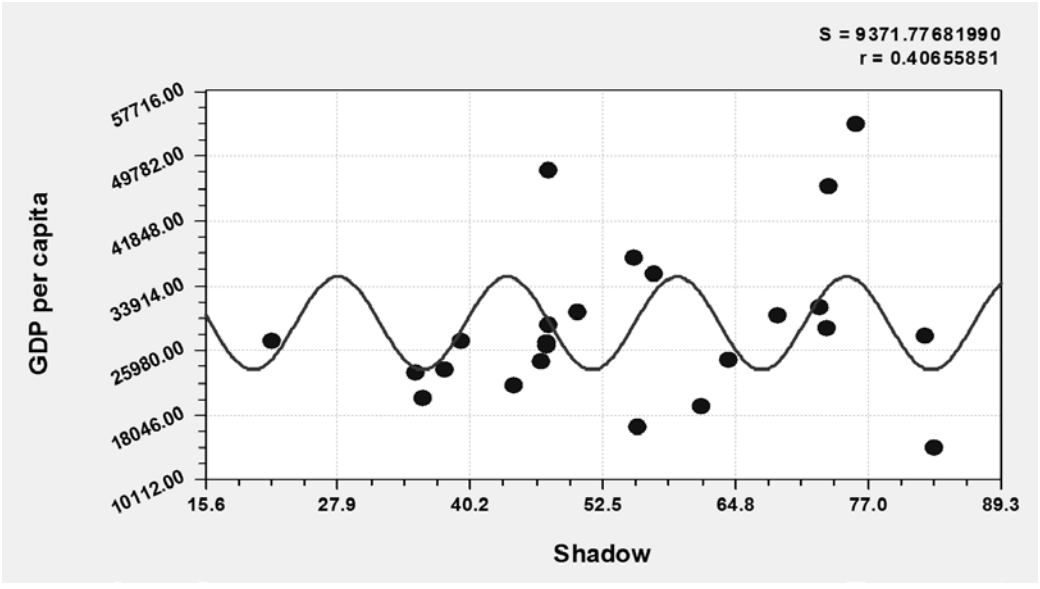

Рис. 3.12. Взаємозв'язок між показником рівня тінізації та ВРП на одну особу в регіонах України, 2015 р. (інструментарій нелінійного програмування, пакет Curvexpert) (розраховано за [169])

Це об’єктивно заперечує висновки окремих фахівців, які стверджують, що в умовах України тіньова економіка є потужним двигуном регіонального розвитку держави.

На основі оцінки рівня економічної злочинності можна визначити чинники тінізації економіки регіону за ситуаційним підходом. Це дозволить визначити характеристики неправомірного розвитку економіки на стадії виробництва, розподілу, обміну й споживання нелегального ВРП (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Розрахунок індексу тінізації економіки регіонів України за рівнем економічної злочинності індикативним методом за 2007-2011, 2015, 2016 рр.
(розраховано за [165; 169; 197, с. 69-75])

Регіони	Частки економічних злочинів в структурі загальної кількості зареєстрованих злочинів, %							Індекси тінізації економіки за рівнем економічної злочинності в регіоні						
	2007	2008	2009	2010	2011	2015	2016	2007	2008	2009	2010	2011	2015	2016
Україна	**11,0**	**10,4**	**8,7**	**7,1**	**6,8**	**9,9**	**10,8**	**54,6**	**51,9**	**42,3**	**40,4**	**44,0**	**47,3**	**50,1**
АР Крим	7,5	7,3	6,3	4,3	4,4	–	–	33,4	31,5	20,7	1,2	14,1	–	–
Вінницька	12,0	14,6	13,6	9,9	7,2	6,3	5,4	58,3	65,6	63,1	57,4	47,4	49,3	47,2
Волинська	11,3	8,6	7,2	7,9	8,3	7,2	7,5	55,9	42,2	30,3	46,3	54,4	55,1	57,1
Дніпропетровська	14,3	11,3	9,2	6,9	6,1	10,2	11,1	65,0	55,8	45,9	38,6	37,3	39,4	41,4
Донецька	6,7	5,6	5,6	4,2	4,6	8,3	14,7	25,2	9,9	10,4	15,3	16,8	17,6	29,4
Житомирська	11,8	13,2	10,4	10,2	9,3	11,4	10,2	57,6	62,2	52,0	58,4	59,2	62,6	60,1
Закарпатська	16,2	15,5	11,6	11,8	10,4	13,5	15,8	69,2	67,8	56,9	64,0	63,4	66,2	69,9
Запорізька	7,4	7,5	6,7	5,7	5,2	6,1	6,0	32,2	33,1	25,4	25,5	27,3	33,3	31,9
Івано-Франківська	14,1	12,4	13,0	13,2	12,8	13,8	13,7	64,5	59,8	61,7	68,0	70,3	72,1	71,0
Київська	7,5	8,3	6,8	4,9	5,8	9,7	11,8	33,4	39,4	26,4	13,2	34,7	37,0	39,7
Кіровоградська	11,6	7,1	4,9	4,5	3,8	6,5	6,8	56,9	29,5	5,2	6,7	1,0	9,3	10,1
Луганська	12,1	12,8	11,8	10,2	9,6	14,7	18,4	58,7	61,0	57,7	58,3	60,1	68,2	74,8
Львівська	15,4	15,8	14,2	9,6	10,4	12,6	14,7	67,6	68,3	64,8	55,8	63,6	67,0	69,7
Миколаївська	13,2	15,4	8,7	8,9	7,9	12,1	11,1	62,0	67,5	42,6	52,6	51,8	52,4	50,7
Одеська	15,5	14,7	14,2	9,7	8,8	9,5	10,4	67,8	65,9	64,8	56,2	56,7	54,9	57,8
Полтавська	10,5	8,0	5,3	4,9	5,8	6,5	6,1	52,4	37,5	5,2	12,8	34,4	36,5	35,2
Рівненська	9,6	9,9	8,4	8,9	9,3	10,1	11,8	47,9	49,4	40,6	52,3	59,4	63,4	65,7
Сумська	9,9	9,9	6,8	6,3	5,1	7,4	8,0	49,5	49,6	26,5	33,0	26,3	30,1	36,9
Тернопільська	16,0	16,1	14,4	14,4	16,6	18,2	19,4	68,8	69,0	65,3	70,6	77,1	72,4	76,1
Харківська	9,4	8,5	7,3	5,6	4,0	6,0	6,1	47,0	41,2	31,9	24,8	4,2	9,1	10,6
Херсонська	10,2	10,3	8,4	7,1	7,0	8,1	8,0	51,1	51,4	40,5	40,1	45,7	45,2	44,6
Хмельницька	9,1	9,9	7,1	7,4	6,5	7,2	7,1	45,3	49,4	29,1	42,6	41,9	40,6	38,8
Черкаська	10,6	10,0	8,1	8,2	6,5	7,1	6,2	52,8	50,2	38,3	48,6	42,0	45,2	43,1
Чернігівська	13,5	10,2	7,0	8,2	10,2	12,5	11,2	63,1	50,9	28,4	48,2	62,7	65,3	62,4
Чернівецька	14,0	13,8	10,3	11,2	15,1	16,2	18,2	64,2	63,7	51,5	62,1	74,9	70,1	78,9
м. Київ	8,3	8,3	6,5	5,1	5,3	6,7	7,2	39,9	39,7	22,7	17,4	28,2	28,3	34,5
м. Севастополь	8,1	6,9	7,0	5,9	5,2	–	–	38,5	27,5	28,4	27,9	27,1	–	–

Так, у 2016 р. за рівнем економічної злочинності рівень тінізації економіки характеризувався помітною асиметрією в розрізі різних регіонів та формуванням блукаючого атрактора ІІ типу: найвищий рівень, на відміну від ситуації 2012-2013 рр. був характерний для Чернівецької (78,2 %), Тернопільської (76,1 %), Івано-Франківської областей, що було вищим мінімального значення у декілька разів.

Внаслідок зростання кількості випадків корупції, ухилення від сплати податків, хабарництва, зловживанням службовим становищем, перевищенням влади або службових повноважень ускладнюються процеси відтворення легального ВРП, знижується ефективність виробничого, фінансово-кредитного та соціального забезпечення розвитку продуктивних сил.

Загалом, якщо повернутися до показників економічної злочинності в регіонах України, то зазначимо, що, починаючи з 2007 р. по теперішній час простежується тенденція до зниження виявлених фактів злочинів економічного спрямування: у 2007 р. виявлені злочини цього типу склали 42,8 тис. од., у 2008 р. – 38,6 тис. од., 2009 р. – 36,6 тис. од., у 2010 р. – 34,6 тис. од., у 2011 р. – 34,0 тис. од., у 2015 – 43,4 тис. од., у 2016 – 43,8 тис. од., що на 2,3 % більше порівняно з показником 2007 р.

Розрахунок частки економічних злочинів у структурі загальної кількості всіх зареєстрованих злочинів по регіонах України засвідчує значну міжрегіональну диференціацію протягом 2007-2016 рр.: різниця у 5,0 разів – від 6,7 % у Донецькій області до 35,2 % у Львівській області та 3,4 рази: від 5,4 % у Вінницькій області до 19,4 % у Тернопільській області.

Аналізуючи рівень тінізації економіки регіонів України за рівнем економічної злочинності, відзначимо, що у 2016 р. найменший рівень тінізації економіки спостерігався у Кіровоградській – 10,1 %, Харківській – 10,6 % областях, які мають, відповідно, найменше значення частки економічних злочинів в структурі загальної кількості зареєстрованих злочинів регіону, що нижче максимального значення майже 8,0 рази. В цілому, індекс тінізації економіки регіонів за рівнем економічної злочинності був найвищим у 2007 р. –

54,6 %, у 2016 р. становив 50,1 % [163; 169].

Для дослідження причин тінізації економіки регіонів за рівнем економічної злочинності слід використати інструментарій економічного аналізу деталізації, який широко використовують при визначенні чинників і факторів та результатів злочинної діяльності в часовому та просторовому вимірі. За допомогою цього прийому у Додатку М розраховано чинники-стимулятори та дестимулятори, результати впливу яких, можуть бути і взаємнопротилежними. Аналізуючи офіційні статистичні джерела для оцінки чинників розвитку тінізації економіки регіонів України, спостерігаємо зростання окремих видів економічної злочинності, які все виразніше набувають міжрегіональної диференціації, так званого галузевого та територіального спрямування.

Загалом, однією з основних причин всебічного поширення тіньового сектора економіки в Україні є втрата керованості суспільством та економікою з боку держави. На регіональному рівні ця проблема набуває своєї специфіки, насамперед, фінансово-економічної.

Відомо, що економіка багатьох українських регіонів є дотаційною, тобто існує за рахунок трансфертів із держбюджетних і позабюджетних фондів. Дотаційними є її 98,4 % районних бюджетів, 53,8 % загальної кількості міст республіканського й обласного значення та 88 % обласних бюджетів. Серед них райони та міста Донецької, Луганської областей, окремих центральних областей (Київської, Черкаської). При цьому з-поміж найбільших боржників між підприємствами та установами України варто виокремити саме лідерів дотаційних областей – Київську (81,5 млрд. грн. або 36,6 % загального обсягу кредиторської заборгованості вітчизняних підприємств та установ), Донецьку (31,8 млрд. грн. або 14,3 %), Дніпропетровську (23,3 млрд. грн. або 10,4 %) області, тобто 61,3 % від загальної заборгованості [169]. На нашу думку, дотаційність та будь які інші види пільг створюють поле для зловживань, поширення корупції та подальшої тінізації економіки регіонів.

Традиційно до основних чинників розвитку тіньової економіки і

кримінальної економічної діяльності в економіці країни у трансформаційний період зараховують такі: надмірна важкість та комплікативність податкового навантаження; невиправдано жорстка регламентація і контроль економічної діяльності, значні масштаби монополізації економіки.

Зазначимо, що природа тінізації навіть у різних регіонах України різниться між собою. Наприклад, з-поміж факторів, що сприяли зародженню та зміцненню тіньової економіки в західних прикордонних регіонах України (як межа між різними типами систем господарювання), необхідно виділити такі: відсутність повноцінного ринкового середовища; важкість податкового навантаження; наявність недостатньо контрольованого кордону, що довгий час розділяв різні господарські системи; поширення прихованої зайнятості; структурні диспропорції в економіці [242].

Загалом, у перехідній економіці прикордонних регіонів регулювання економічної діяльності, як чинник зростання тіньової і кримінальної економіки, має особливе значення. Найважливішим напрямом інституційних перетворень при переході до ринку (оскільки на разі Україну можна вважати країною з ринковою економікою лише де-юре) є, як відомо, лібералізація економічної діяльності. Її зміст, як відомо, полягає у запровадженні ринкових «свобод» – конкуренції, підприємницької діяльності, ціноутворення тощо (зокрема, це передбачено й підписаною у червні 2014 р. Угодою про Асоціацію з ЄС) [232]. Проте через різні причини цей процес відбувається нерівномірно, непослідовно і неповно. У багатьох сферах економіки прикордонних регіонів все ще зберігаються обмеження для дії ринкових сил, як і раніше, істотна державна регламентація. Такий стан незавершеності лібералізації економічної діяльності багатьма фахівцями визнається основною причиною формування тіньової економіки і криміналізації економічної сфери у перехідних господарських системах [242].

Важливим чинником поширення «тіньової» економічної діяльності в прикордонному регіоні є також законодавча неврегульованість механізму відшкодування ПДВ суб’єктам зовнішньоекономічної діяльності. Крім

вибіркового характеру, розроблені й застосовуються кримінальні схеми здійснення зовнішньоекономічної діяльності, за якими ПДВ відшкодовується без здійснення експорту взагалі. Зрештою, саме через «тінізацію» ПДВ фактично перетворився з джерела бюджетних надходжень на чинник формування державного боргу. Так, наприклад, за даними ДФС у Волинській області, у 2017 р. зафіксовано факт подання суб'єктом господарювання незаконної заявки на відшкодування ПДВ обсягом 790 тис. грн. За матеріалами, що зібрали співробітники оперативного управління ДФС у Волинській області та фактами ухилення від сплати ПДВ у 2017 р. розпочато 14 кримінальних проваджень. Йдеться про незаконні оборудки на суму 10,2 млн. грн. Щодо експортних операцій, то співробітники згаданої контролюючої інституції зібрали матеріали щодо ухилення від сплати податків під час незаконного експорту на суму 4,1 млн. грн.

Надзвичайного поширення у прикордонних регіонах набули й тіньові схеми «продажу» податкового кредиту, нарахованого від сплати ПДВ при імпорті товарів так званим «вигодоформуючим» суб'єктам господарської діяльності («фіктивних» та «транзитних» підприємств). Тільки на внутрішньому ринку встановлено 169 підприємств-імпортерів, обсяги імпорту яких становили 9,5 млрд. грн., а сума розбіжності з контрагентами – 2,0 млрд. грн. [170].

В умовах глобалізації наявність міждержавного розриву – вартісного порогу у вигляді істотних відмінностей в умовах утворення вартості та розподілу доходів, інструментів державного регулювання регіонального, прикордонного та зовнішньоекономічного обміну (цін, податків, митних платежів, бюджетних преференцій, квот тощо) та їхня експлуатація тіньовими механізмами для вилучення тіньового доходу утворює механізм тіньової прикордонної економіки.

У зовнішньоекономічній сфері з найбільшою інтенсивністю проявляється дія тенденції до наслідків експансії глобальної тіньової економіки в українську як недостатньо розвинуту периферійну капіталістичну модель економіки.

Невипадково, як наслідок цієї тенденції, у вітчизняній зовнішньоекономічній сфері масово з'явилися не лише тіньові, а й відверто кримінальні схеми, зокрема такі, як «човникова» діяльність, работоргівля, тіньовий ринок трансплантатів, наркотиків, зброї, широке використання бартерних, давальницьких, толінгових схем тощо.

Суб'єкти прикордонної тіньової економіки широко користуються відсутністю контролю за якістю експортованої продукції, експортуючи високоякісну вітчизняну продукцію під виглядом низькосортних товарів. Отже, нагальною є необхідність створення єдиної системи оцінки кількості та якості товарів, що експортуються, або покласти цей обов'язок на контролерів вже існуючих структур.

Недоліки державної політики в сфері зовнішньоекономічної діяльності, низька ефективність діяльності органів виконавчої влади у цій галузі позначилися на загостренні такої проблеми, як контрабанда. Поки існуватиме різниця у цінах на товари у двох державах, існуватиме й контрабанда, із залученням, переважно представників прикордонних регіонів, що стала загальнонаціональною проблемою і сьогодні безпосередньо загрожує національній безпеці України. Недоотримання державним бюджетом митних платежів становить десятки мільярдів доларів США, які автоматично відходять у тіньовий сектор. Аналіз стану боротьби з контрабандою свідчить про те, що, незважаючи на комплекс вжитих органами виконавчої влади заходів, вона дедалі поширюється, а пов'язані з нею негативні процеси набувають витонченіших форм, що завдає значної шкоди економіці України, негативно впливає на криміногенну ситуацію в державі загалом. Найбільшою на західних кордонах України є питома вага контрабандної продукції на ринку автомобілів, тютюну, алкогольних напоїв, аудіо-, відео-, комп'ютерної та побутової техніки, виробів легкої промисловості, продуктів харчування (насамперед, цукру та м'ясної продукції), нафтопродуктів, ювелірних виробів.

Визначальними чинниками поширення контрабанди на західному кордоні України є: наявність економічних передумов; недостатня ефективність митного

і прикордонного контролю; недосконаліть нормативно-правової бази у сфері регулювання імпорту та боротьби з контрабандою; неефективність обміну інформацією між державними органами, що здійснюють контроль за зовнішньоекономічною діяльністю.

Особливу роль у поширенні контрабанди відіграє людський фактор. За інформацією правоохоронних органів, переважну більшість злочинів, пов'язаних з незаконним переміщенням вантажів через державний кордон, скоєно з використанням корумпованих зв'язків з посадовими особами митних органів, органів охорони державного кордону та інших контролюючих органів. Найпоширенішими протиправними діями є: незаконне звільнення вантажів від митного огляду; оформлення документів про вивезення за межі території держави товарів, що мали переміщуватися територією України транзитом, але були реалізовані в Україні; опломбування транспортних засобів без огляду вантажу; оформлення подвійних митних документів; заниження митної вартості товару; здійснення митного оформлення неіснуючих або з навмисно завищеною вартістю вантажів на експорт, що дає змогу незаконно відшкодовувати з державного бюджету податок на додану вартість [74, с. 44-49].

Зауважимо, що, зважаючи на істотні показники неформальної зайнятості не лише у прикордонних, але й інших регіонах України, доцільним є аналіз тіньового товарообороту та витрат домогосподарств, які безпосередньо пов'язані між собою. Стратегічні пріоритети і напрями розвитку внутрішньої торгівлі відобразилися у наукових розробках і працях, але проблема детінізації обороту торговельних підприємств регіонів вивчена недостатньо і у регіональних програмах їй взагалі не приділяється уваги. В окремих публікаціях лише відзначається масштабність сектору тіньової торгівлі, величину якого оцінюють від однієї до двох третин обороту офіційно зареєстрованих суб'єктів роздрібної торгівлі. З позицій системного підходу структурно система торгівлі складається з багатьох підсистем, кожна з яких включає різновиди її елементів. Окремі дослідники сфери торгівлі у

структурному відношенні виділяють такі сектори і сегменти: організована, неорганізована та нелегалізована роздрібна торгівля (рис. 3.13.).

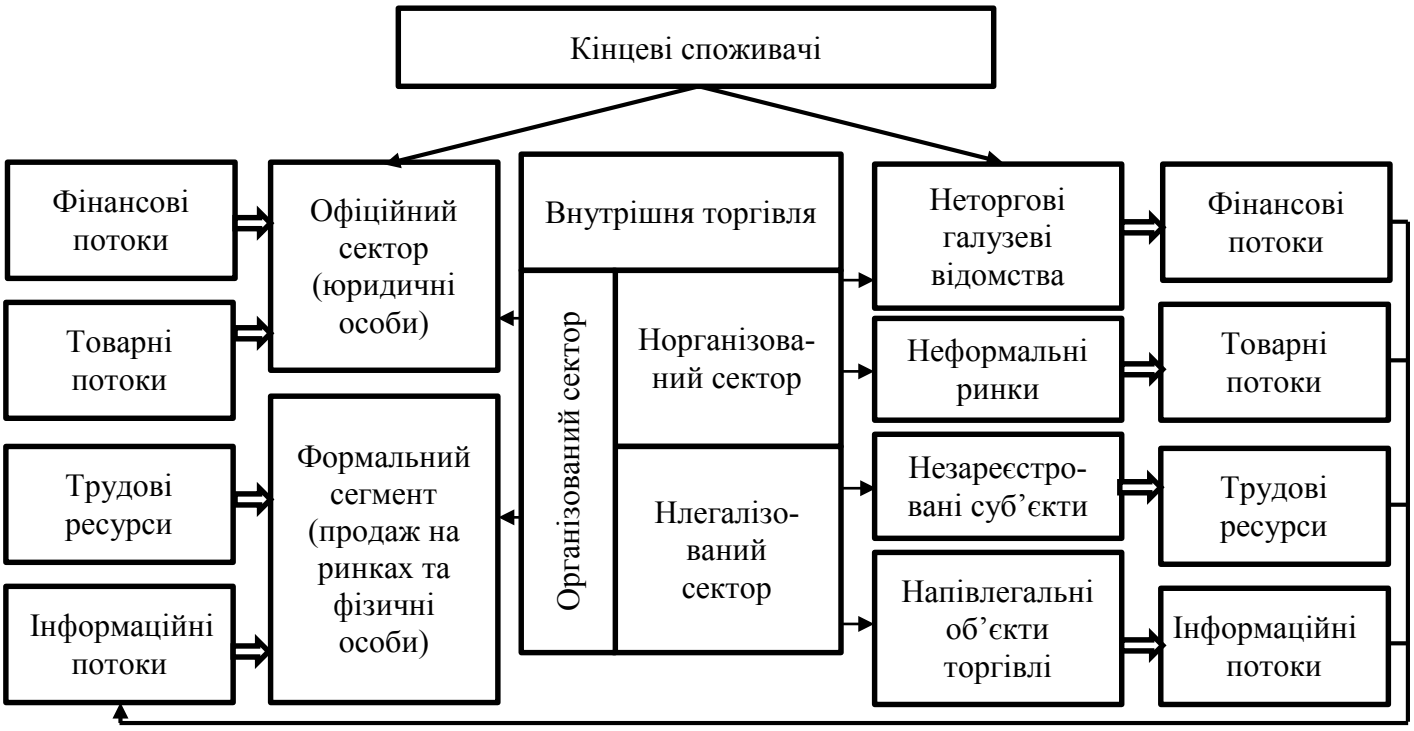

Рис. 3.13. Структурна побудова внутрішньої торгівлі за критерієм легальності діяльності (за [220, с. 186-207])

Організований сектор охоплює мережу юридичних осіб, які здійснюють роздрібну торгівлю (тобто, офіційний сегмент), і формальний сегмент, який охоплює обсяги продажу товарів на ринках та фізичними особами-підприємцями. Неорганізований сектор охоплює мережу торговельних об'єктів підприємств різних видів економічної діяльності регіону, зокрема будівництво, транспорт, сфера послуг, де торгівля розвивається як суміжна галузь діяльності. Цей сектор містить не менше 30,0 % загальної кількості об'єктів торгівлі і орієнтовно стільки ж загального обсягу товарообороту. Найменше дослідженим і найбільше прихованим є нелегалізований сектор торгівлі, до якого відносяться неорганізовані і стихійні ринки, незареєстровані суб'єкти і напівлегальні об'єкти торгівлі.

Тіньовий сектор роздрібної торгівлі розуміємо як реалізацію товарів і послуг на неформальних ринках незареєстрованими суб'єктами і через напівлегальні об'єкти торгівлі (тобто тіньовий сектор торгівлі), а також приховані обсяги обороту товарів і послуг в організованому і неорганізованому

секторах торгівлі. Для дослідження обсягів тіньового товарообороту використаємо зіставлення «витрат населення з обсягом роздрібної торгівлі». Зазначимо, що при цьому доцільно врахувати обсяги витрат населення на послуги і відповідне коригування обсягів товарообороту (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Групування регіонів України за показниками тінізації внутрішньої торгівлі у 2016 р. (за [220, с. 186-207])

№ кластера	Регіони	Характеристики груп	Окремі показники тінізації сфери внутрішньої торгівлі		
			обсяги тінізації, млрд грн	обсяги тінізації на одну особу, тис. грн.	рівні тінізації, %
1	Вінницька	Найвищий рівень тінізації сфери внутрішньої торгівлі (53,2-61,2 %)	3,7	2,4	57,4
	Донецька		6,1	1,2	60,1
	Київська		4,2	2,5	55,2
	Луганська		4,0	1,9	61,2
	Львівська		3,3	1,3	53,2
2	Дніпропетровська	Вищий від середнього рівень тінізації внутрішньої торгівлі (41,0-47,2 %)	4,7	1,6	41,0
	Закарпатська		2,9	2,5	42,1
	Івано-Франківська		3,0	2,8	45,3
	Миколаївська		3,6	3,4	45,1
	Харківська		3,5	1,3	46,2
	Чернівецька		2,0	2,7	43,1
	м. Київ		4,6	1,6	47,2
4	Волинська	Нижчий від середнього рівень тінізації внутрішньої торгівлі (21,3-34,9 %)	1,6	1,8	33,2
	Житомирська		1,2	1,4	34,9
	Запорізька		2,0	1,2	34,2
	Одеська		4,1	2,0	32,7
	Рівненська		1,8	2,0	32,4
	Тернопільська		1,7	2,1	31,9
	Черкаська		2,4	2,4	33,1
	Полтавська		2,2	2,0	30,1
	Сумська		1,0	0,7	21,3
	Хмельницька		2,1	3,3	27,7
5	Кіровоградська	Низький рівень тінізації (9,9-17,9)	1,9	2,6	14,6
	Херсонська		2,2	3,0	17,9
	Чернігівська		1,0	2,1	9,9
Всього по Україні			**70,8**	**2,1**	**38,0**

За результатами оцінювання обсягів і рівня тінізації (з використанням методики, що включає аналіз товарообороту підприємств, обсяги продажу на ринках, оборот роздрібної торгівлі, у т. ч. послуг, та зіставлення значень цих

показників з витратами населення на придбання товарів та послуг), а також розрахунку обсягів тінізації у розрахунку на одну особу у регіональному розрізі визначено основні групи регіонів України за рівнем тінізації внутрішньої торгівлі у 2016 р. Як бачимо з інформації, наведеної у табл. 3.8, до областей з найвищим рівнем тінізації роздрібної торгівлі, увійшли майже всі прикордонні області, за винятком Київської.

До регіонів з найнижчим рівнем тінізації сфери роздрібної торгівлі відносяться області Херсонська (17,9 %), Кіровоградська (14,6 %), Чернігівська (9,9 %) області. Проте аналіз за окремими секторами екеокномiки та за регіонами видається ускладненим, зважаючи не недостатню достовірність статистичних даних.

Для порівняння наведемо підхід, удосконалений С. Бурлуцьким щодо оцінювання обсягів та рівня тінізації товарообороту з використанням методу «витрати-роздрібний товарооборот» (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Показники та джерела вхідної інформації для розрахунку рівня тіньової економіки в регіонах України модифікованим методом «витрати-роздрібний товарооборот» на рівні домогосподарств (за [74, с. 44-49]**)**

№ з/п	Показники	Розрахунки	Джерела вхідної інформації
1	Споживчі сукупні витрати домогосподарства	x	«Доходи і витрати населення»
2	Оплата житла, комунальних продуктів та послуг		
	Витрати на непродовольчі товари та послуги		Структура сукупних витрат домогосподарств [16]
3	Охорона здоров’я, транспорт, зв’язок, відпочинок і культура, освіта, ресторани та готелі		
4	Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	x	«Доходи і витрати населення»
			Структура сукупних ресурсів домогосподарств [16]
5	Скореговані споживчі сукупні витрати домогосподарств	(1)-(2)-(3)-(4)	«Продаж товарів за каналами реалізації». Оборот роздрібної торгівлі [13]
6	Оборот роздрібної торгівлі		
7	Надлишок скоригованих споживчих витрат над оборотом роздрібної торгівлі	(5)-(6)	x

Таким чином, за оцінками згаданого автора, за всіма регіонами України переважно спостерігається надлишок скоригованих споживчих сукупних витрат домогосподарств над оборотом роздрібної торгівлі. Так, у 2005 р. середнє домогосподарство Миколаївської області витрачало в рік на 3,4 тис. грн. більше, ніж це зареєстровано в офіційною статисткою. Найменший надлишок 0,13 тис. грн. в рік спостерігався у Дніпропетровській області. Починаючи з 2006 р., ситуація докорінно змінилася. Переважаючим був дефіцит аналізованого показника. Так, максимальний дефіцит 12,5 тис. грн. на рік спостерігався у Харківській області, а мінімальний 0,21 тис. грн. в Чернігівській. Єдиною областю з надлишком у розмірі 0,03 тис. грн. виявилася Черкаська область.

Істотними розбіжностями характеризувалися також показники Одеської («мінус» 11,83 тис. грн.), Запорізької («мінус» 11,34 тис. грн.), Київської («мінус» 9,52 тис. грн.) та Дніпропетровської («мінус» 9,42 тис. грн.) областей.

Істотна тінізація у практично усіх областях розпочалася, починаючи з 2006-2011 рр. Протягом аналізованого періоду тінізацією відзначалися Волинська, Закарпатська, Запорізька, Одеська, Рівненська, Харківська та Хмельницька області. У східних областях держави загальний обсяг тінізації вищий порівняно з іншими регіонами. Зазначимо, що зміна надлишку дефіцитом не є свідченням зникнення тіньового сектору. Це скоріше вказує на зміну форми його прояву [126].

Підсумовуючи, проведемо кластеризацію регіонів за вище дослідженими показниками тінізації регіонів, рівнем поширення корупції, економічної злочинності та тінізації сфери роздрібної торгівлі (рис. 3.14., Додаток Н). Як можна судити з результатів аналізу, до областей, що характеризуються найгіршими показниками у цьому контексті, відносяться Донецька, Дніпропетровська та Київська області.

Серед областей з відносно найкращими показниками, тобто низькими індикаторами тінізації економічних відносин, у 2015 р. знаходилися Вінницька Волинська Житомирська Івано-Франківська, Тернопільська та Чернігівська області.

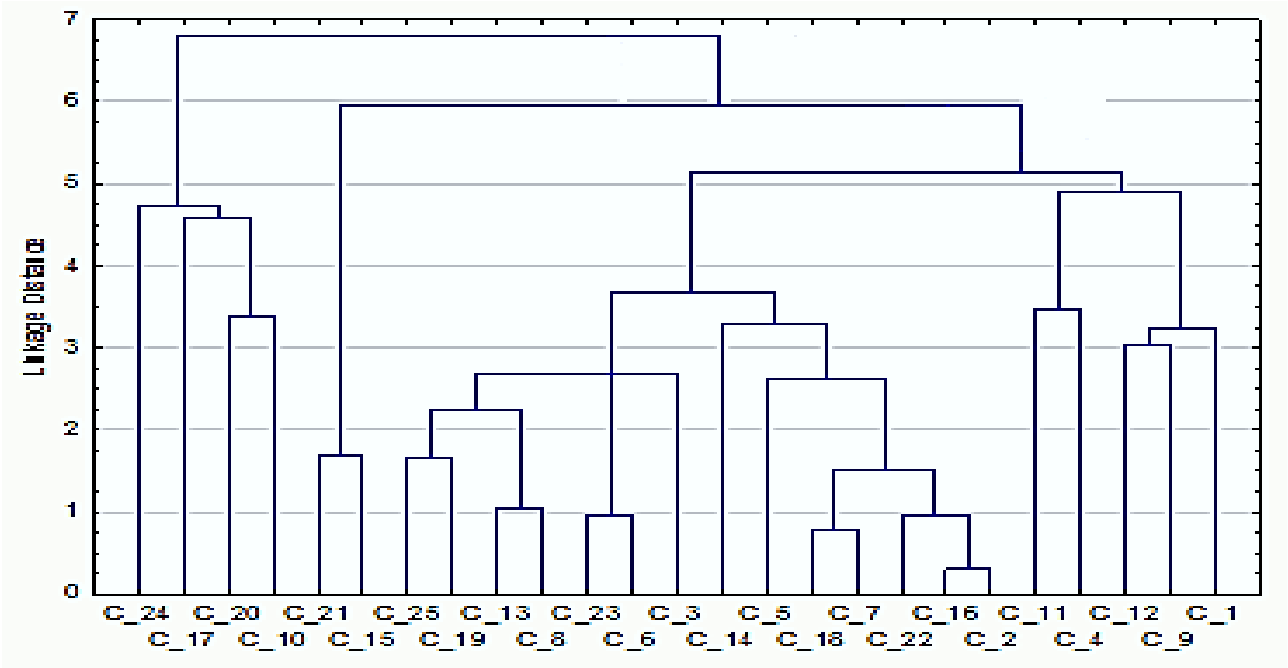

Рис. 3.14. Кластеризація регіонів України за показниками рівня тінізації економіки, поширення корупції, економічної злочинності та тінізації сфери внутрішньої торгівлі у 2016 р. (за [164; 165; 208])
де С1 – Вінницька; С2 – Волинська; С3 – Дніпропетровська; С4 – Донецька; С5 – Житомирська; С6 –Закарпатська; С7 – Запорізька; С8 – Івано-Франківська; С9 – Київська; С10 – Кіровоградська; С11 – Луганська; С12 – Львівська; С13 – Миколаївська; С14 – Одеська; С15 – Полтавська; С16 – Рівненська; С17 – Сумська; С18 – Тернопільська; С19 – Харківська; С20 – Херсонська; С21 – Хмельницька; С22 – Черкаська; С23 – Чернівецька; С24 – Чернігівська

Враховуючи вищезазначене, виникає потреба у визначенні причин існування тіньових явищ, які відрізняються залежно від типології регіону. Зокрема, В. Ретунських до причин існування тіньових процесів в окремому регіоні відносить [193, с. 56-63]: відсутність повноцінного ринкового середовища; важкість податкового навантаження; наявність недостатньо контрольованого кордону; поширення прихованої зайнятості; структурні диспропорції; недосконаліть бюджетної політики. Автор найтиповішими формами прояву тіньової економіки вважає: реалізацію конфіскованих матеріальних засобів, «човникову» діяльність, контрабанду, тіньове працевлаштування. При цьому широко використовуються бартерні, давальницькі, толінгові схеми.

Виходячи з викладеного, доходимо висновку, що тіньова економіка в регіонах України глибоко інтегрована в тіньовий сектор економіки держави і

обумовлюється такими визначальними передумовами та особливостями:

- соціально-економічною структурою регіону (тіньова економіка сконцентрована навколо основних центрів економічної діяльності);
- недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, зокрема тим, що регіональна нормативно-розпорядча база у деяких випадках прямо суперечить Конституції України і сприяє тінізації господарських операцій у регіоні (нецільове використання бюджетних і позабюджетних коштів, укладання сумнівних договорів із іноземними партнерами);
- взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень;
- дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг, наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів і, таким чином, перетворення окремих регіонів у джерела тінізації економіки;
- регіональною політичною владою й особистими характеристиками керівників регіонів (ідеологічна орієнтація, етична основа, особиста відповідальність), від яких істотно залежать характер і масштаби поширення тіньової економіки, форми і методи боротьби з нею в регіоні;
- соціокультурними факторами: історичні та етнічні особливості, ментальні і культурні особливості мешканців;
- недосконалість інститутів громадянського суспільства (незалежні ЗМІ піддаються тиску з боку регіональної влади, лише формування об’єднань підприємців, профспілки стикаються з процесом реорганізації, товариства споживачів не впливають на торгівлю) [220, с. 186-207].

Зважаючи на специфіку тінізації економіки України, у тому числі регіону, необхідно формувати регіональні моделі протидії цьому явищу, що дозволить не тільки покращити структурну конкурентоспроможність, але й підвищити рівень якості життя населення, як одним з головних цільових орієнтирів соціально-економічного розвитку та інтегральної конкурентоспроможності регіону.

3.3. Чинники та функціональні особливості тіньової економічної діяльності

Зважаючи на теоретико-прикладні аспекти дослідження зауважимо, що передумови, чинники, фактори, наслідки та функціональні залежності існування тіньової економіки у кожній окремо взятій країні характеризуються певними, притаманними саме для цієї соціально-економічної системи особливостями. Проте беззаперечним є той факт, що кожна з таких систем функціонування тіньового сектора приносить істотні збитки як для економіки, так і для суспільства загалом.

З метою оцінки збитків, що наносяться тіньовою економічною діяльністю сферам життєдіяльності, нами була запропонована методика їх оцінки. Таким чином, сумарний збиток ($K_{сум}$) розраховується через підсумовування збитку, що наноситься у різних сферам життєдіяльності, K_i, $i \in 1, n$, де n – кількість сфер життєдіяльності (рівняння 3.2).

Збиток за сферами складається з компонент K_{ij}, $j_i \in 1, m_i$, де m_i – число компонент збитку для сфери життєдіяльності i. Вони формалізуються за допомогою статистичних показників. В силу особливостей статистичної звітності, компоненти збитку можуть характеризуватися або за безпосередньою сумою збитку, або кількістю правопорушень. Введемо позначення: l_{ij} – кількість параметрів оцінки збитку з допомогою статистичних даних, що характеризують кількість правопорушень у сфері життєдіяльності i для компоненти j; p_{ij} – кількість параметрів для оцінки збитку допомогою статистичних даних, що характеризують збиток безпосередньо через суму збитку від правопорушень у сфері життєдіяльності i для компоненти j. Отже, збиток у сфері життєдіяльності буде розрахований як:

$$K_i = \sum_{j=1}^{m_i} \left(\sum_{k=1}^{l_{ij}} \frac{N_{ijk} q_{ijk}}{f_{ijk}} + \sum_{k=1}^{p_{ij}} \frac{S_{ijl}}{f_{ijk}} \right), \tag{3.2}$$

де N_{ijk} – кількість правопорушень типу k у сфері i для компоненти j (умовні одиниці); S_{ijk} – сума збитку від правопорушення k у сфері i для компоненти j

(грн.); q_{ijk} – сума збитку від одного правопорушення k у сфері i для компоненти j (грн.); f_{ijk} – частка врахованих офіційною статистикою правопорушень k у сфері i для компоненти j в загальній кількості правопорушень k (умовні одиниці); N_{ijk}, S_{ijk} – суми збитків отримані з статистичних звітних документів, f_{ijk}, q_{ijk} – суми збитків визначені на основі експертних оцінок.

Сумарний завданий збиток визначається шляхом підсумовування показників збитків, розрахованих за різними сферами:

$$K_{\text{сум}} = K_{\text{вироб}} + K_{\text{інв}} + K_{\text{фін}} + K_{\text{БД}} + K_{\text{ЗЕД}} + K_{\text{екол}} + K_{\text{соціал}} + K_{\text{транс}} \quad (3.3)$$

де $K_{\text{вироб}}$ – загальна оцінка збитку у виробничій і торговельній сферах; $K_{\text{інв}}$ – загальна оцінка збитку в інвестиційній сфері; $K_{\text{фін}}$ – загальна оцінка збитку у фінансовій сфері; $K_{\text{БД}}$ – загальна оцінка збитку в бюджетній сфері; $K_{\text{ЗЕД}}$ – загальна оцінка збитку у зовнішньоекономічній сфері; $K_{\text{екол}}$ – загальна оцінка збитку у екологічній сфері; $K_{\text{соціал}}$ – загальна оцінка збитку, що наноситься тіньовою економікою соціальній сфері; $K_{\text{транс}}$ – загальна оцінка інших трансакційних витрат [135, с. 65-73].

Проведені нами розрахунки оцінювання збитку дозволяють зробити наступні висновки (результати розрахунку представлені на рис. 3.15.).

Так, вплив практично усіх основних чинників тінізації економіки України у 2016 р. порівняно з 2001 р. посилився (за винятком незначного зменшення впливу компоненти зовнішньоекономічної діяльності), що можна пояснити збільшенням уваги щодо детінізації зовнішньоекономічних відносин між Україною та її зовнішніми партнерами, з акцентом останніх на вимозі підвищення прозорості відносин між нашими державами, особливо зі сторони країн ЄС та США, що особливо актуалізувалося після Революції Гідності 2014 р. в нашій державі. Істотного значення також набула компонента пов’язана з «іншими трансакційними втратами», внаслідок існування тіньової економіки. Насамперед доцільно стверджувати про політичну складову цього процесу, що й призвело до загострення соціально-економічного напруження у 2013-2014 рр. і, як результат, – до вже згадуваної Революції в Україні [192].

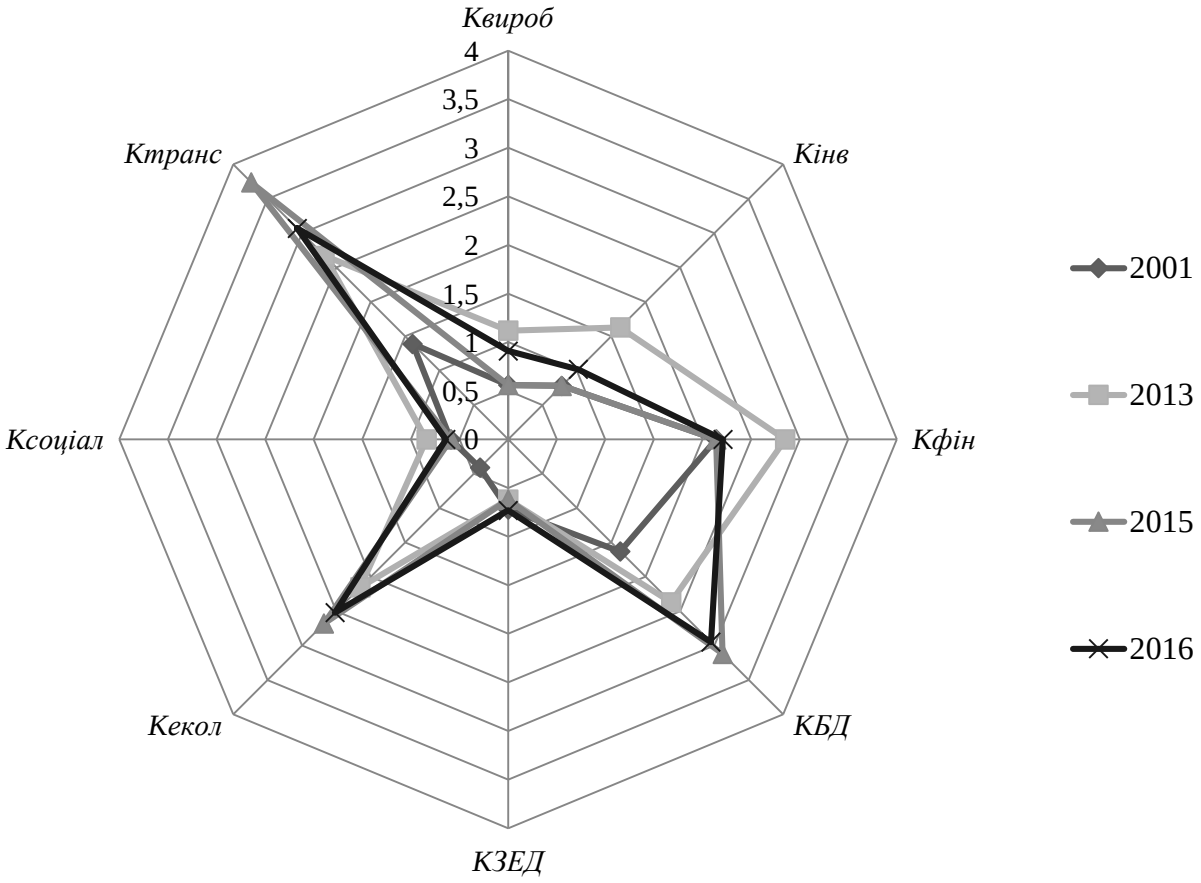

Рис. 3.15. Чинники динаміки тіньового сектора економіки України у розрізі його складників за методом головних компонент з врахуванням індикативних показників у 2001, 2013, 2015, 2016 рр. (за [166; 169; 172])

В розрізі окремих сфер економіки можна відзначити, що ситуація аналогічна. Проведемо діагностику споживчого ринку, який є важливою часткою економіки, сферою кінцевого споживання і при зростанні тіньової економіки в даній сфері основний збиток приймають на себе його учасники, насамперед пересічні громадяни (кінцеві споживачі).

З метою вирішення завдання щодо діагностики функціональної взаємозалежності між споживчим ринком та тіньовим сектором був використаний методичний інструментарій «діагностики економічної безпеки споживчого ринку», заснований на методиці індикативного аналізу. У відповідності з даним підходом діагностика економічної безпеки споживчого ринку проводиться за сукупністю критеріальних показників-індикаторів, що дозволяють кількісно оцінити наявність, характер і рівень прояву загроз його динаміці. Останнє у відношенні до споживчого ринку оцінюється при порівнянні фактичних (поточних) значень індикаторів економічної безпеки споживчого

ринку з їх пороговими (критеріальними) значеннями.

З метою діагностики, за аналогією із задачами моніторингу економічної, енергетичної та соціально-демографічної безпеки, вводяться такі градації оцінок ситуацій по кожному з індикаторів (з використанням методу нечітких множин): нормальна; передкризова; кризова. Своєю чергою, передкризова зона розподіляється на три стадії: відповідно передкризова 1 (початкова стадія, ПК1), передкризова 2 (стадія розвитку ПК2), передкризова 3 (критична стадія ПК3, що загрожує переходом в кризову зону). Кризова зона також розбивається на три стадії – криза 1 (нестабільна стадія, К1), криза 2 (загрозлива стадія, К2), криза 3 (надзвичайна стадія, К3) (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Класифікація тінізації економіки за індикативними показниками

(за [190, с. 40-43; 233, с. 201-207])

№ з/п	Ситуаційні стани	Позначення	Співвідношення нормалізованих значень індикаторів і порогових рівнів
1	Нормальний	Н	$X_{ij}^{\text{Н}}$=0 і $X_{ij}^{t} \neq X_{\text{ПК1},ji}$
2	Передкриза 1	ПК1	$0 < X_{ij}^{\text{Н}} < X_{\text{ПК2}ij}^{H}$ або $X_{ij}^{t} = X_{\text{ПК1},ji}$
3	Передкриза 2	ПК2	$X_{\text{ПК2}ij}^{H} \leq X_{ij}^{\text{Н}} < 1$
4	Передкриза 3	ПК3	$X_{\text{ПК3},ij}^{H} \leq X_{ij}^{\text{Н}} < 1$
5	Криза 1	К1	$1 \leq X_{ij}^{\text{Н}} < X_{\text{К2},ij}^{H}$
6	Криза 2	К2	$X_{\text{К2},ij}^{H} \leq X_{ij}^{\text{Н}} < X_{\text{К3},ij}^{H}$
7	Криза 3	К3	$X_{ij}^{\text{Н}} \geq X_{\text{К3},ij}^{H}$

Отримані результати розрахунку для умов України у відношенні до основних макроекономічних показників представлені на рис. 3.16. Як видно з результатів, одержаних з використанням фільтру Кальмана протягом досліджуваного періоду вітчизняна економіка знаходилася під негативним впливом тіньового сектора, який призводив до загострення кризових явищ (квадрант К1-К3). Причому, якщо показники сальдо поточного рахунку (рис. 3.18. г), загальнодержавного боргу у відношенні до ВВП (рис. 3.18. б) та офіційного безробіття (рис. 3.16. в) у певний період часу перебували під впливом першої стадії кризи, внаслідок збільшення тіньового сектора. Натомість, показник ВВП на одну особу завжди характеризувався критично небезпечним для національної безпеки квадрантом К3.

У контексті предмета дослідження для досягнення поставленої мети в ході

вирішувалися такі завдання: (1) відбір індикаторів, що характеризують прояви економічної кризи в соціально-економічному середовищі; (2) економіко-математичне моделювання впливу соціально-економічних наслідків економічної кризи на тіньовий сектор регіональної економіки; (3) прогнозування сектора економіки під впливом кризових тенденцій динаміки тіньового сектора в економіці на основі запропонованої економіко-математичної моделі.

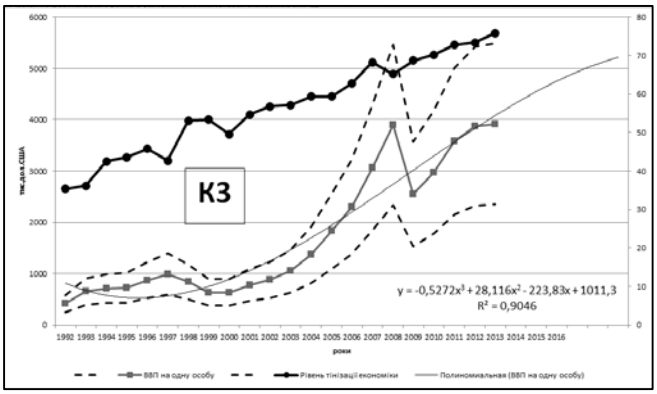

а) ВВП на одну особу

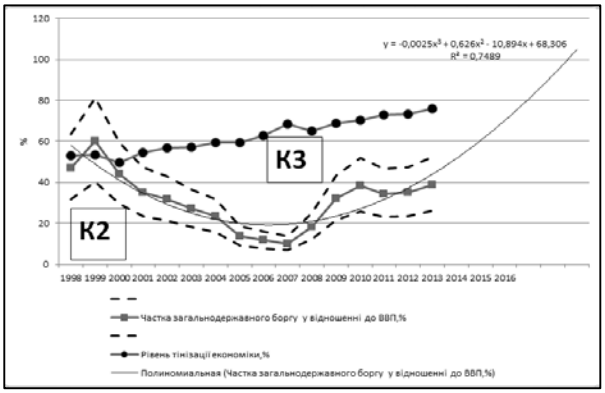

б) частка загальнодержавного боргу у відношенні до ВВП

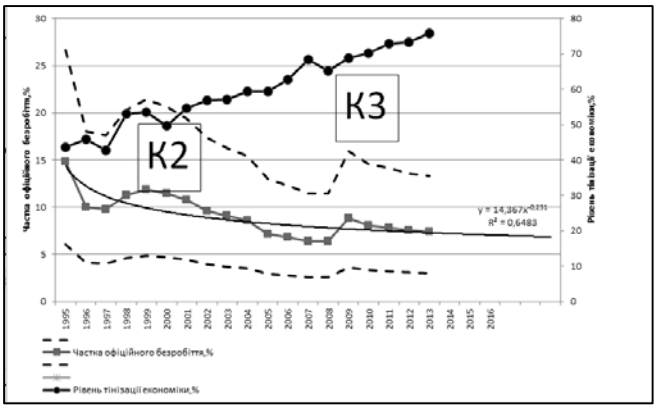

в) частка офіційного безробіття

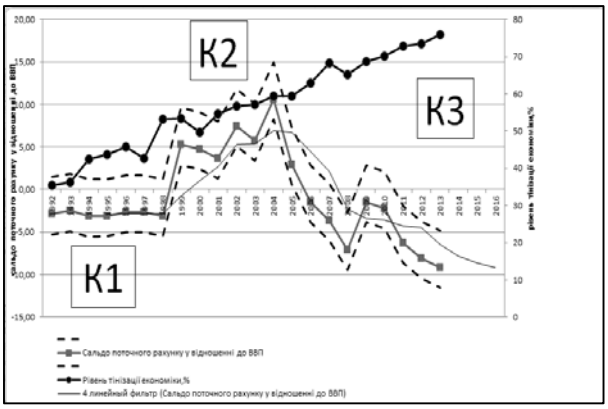

г) сальдо поточного рахунку

Рис. 3.16. Результати аналізу ситуаційного стану макроекономічних показників України (1992-2016 рр.) з врахуванням показника тінізації економіки з використанням інструментарію фільтру Кальмана
(за [166; 169; 167; 172])

Серед зазначених завдань найбільшу проблемність представляє відбір індикаторів, що характеризують прояви економічної кризи в соціально-економічному середовищі, оскільки передбачається вибір з двох протилежних альтернатив. З одного боку, включення до складу індикаторів максимальної кількості показників при відсутності даних про їх вплив на динаміку тіньового сектора економіки дозволить найбільшою мірою врахувати вплив соціально-економічного середовища на тіньову активність. З іншого боку, велика кількість індикаторів підвищує складність математичних розрахунків у процесі

моделювання, ускладнює інтерпретацію отриманих взаємозв'язків.

Для вирішення поставленого завдання був сформований комплекс різнобічних показників з наступним зниженням розмірності багатовимірних статистичних даних про стан соціально-економічного середовища за допомогою застосування методу головних компонент. Використання методу головних компонент дозволяє структурувати вихідні дані за допомогою зведення навчальної сукупності тестових змінних до меншої їх кількості (головні компоненти), за умови збереження первісної інформативності даних. Отримані головні компоненти – це, як відомо, лінійна комбінація вихідних даних. Крім того, метод головних компонент дозволяє виявити функціональні залежності та закономірності, визначаючи динаміку досліджуваного показника під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Як індикатори соціально-економічного середовища були відібрані різноманітні показники, які були згруповані в індикативні блоки, представлені на рис. 3.17.

Рис. 3.17. Індикативні блоки, що враховують стан соціально-економічного середовища та його взаємозв'язок з тіньовим сектором економіки у період економічної кризи (авторська розробка)

Всього для характеристики соціально-економічного середовища в період економічної кризи було відібрано 86 показників. В ході дослідження були проаналізовані статистичні дані за період з 1992 по 2016 рр. В результаті застосування методу головних компонент розмірність статистичних даних була знижена до 11 головних компонент. Потім з них, на основі критерію Кеттела, були відібрані найбільш значимі головні компоненти, які сумарно пояснюють велику частину загальної дисперсії фактичних даних (кумулятивна величина пояснюваної дисперсії склала 81,9 %).

В період економічної кризи підвищується важливість заходів державного економічного регулювання економіки та економічного стимулювання діяльності господарюючих суб'єктів. При цьому ефективність реалізації даних функцій державного управління значною мірою залежить від наявності у суб'єктів управління об'єктивної і достовірної інформації про економічний стан об'єкта управління. Виконання даної вимоги ускладнюється існуванням у господарській діяльності економічних агентів тіньової складової, яка за своєю природою є невраховуваною та нереєстрованою.

Крім того, в період економічної кризи економічні агенти, будучи частиною національної економіки, відчувають на собі вплив кризових тенденцій в економічному середовищі, що може обумовлювати активізацію тіньових форм ведення економічної діяльності.

Теза про те, що кризові явища в економічному і соціальному середовищі можуть впливати на економічну активність в тіньовому секторі, знаходить підтвердження в наукових публікаціях з питання взаємодії кризових тенденцій в економіці та тіньової економічної діяльності [107, с. 4-14; 118, с. 21-24; 228]. В період економічної кризи тіньова економіка виступає альтернативою офіційної, оскільки в деяких аспектах може бути більш ефективним інститут ведення господарської діяльності. При цьому багато авторів відзначають, що основна частка тіньових операцій пов'язана саме з ухиленням від сплати податків [133, с. 165-169; 203, с. 48-52].

Оскільки кризові тенденції в економіці можуть обумовлювати активізацію

тіньових форм господарювання, виникає необхідність у розробці економіко-математичного інструментарію прогнозування динаміки тіньового сектора економіки, який дозволив би виявити найбільш ймовірні сценарії зміни в масштабі і формах тіньової активності господарюючих суб'єктів під впливом функціональних залежностей тіньового сектора з основними макроекономічними показниками.

Дані обставини зумовили вибір завдання дослідження, яке укладається необхідністю розробки інструментарію короткотермінового прогнозування динаміки тіньового сектора економіки, пов'язаного, насамперед, з ухиленням від оподаткування.

Для досягнення поставленої мети в ході дослідження доцільно вирішувати такі завдання:

- оцінювання масштабів тіньового сектора в діяльності господарюючих суб'єктів;
- відбір індикаторів, що характеризують чинники соціально-економічного середовища, які впливають чи здатні впливати на динаміку тіньової активності платників податків;
- побудова економіко-математичної моделі впливу соціально-економічних факторів соціально-економічного середовища на динаміку тіньової активності економічних агентів;
- прогнозування динаміки тіньового сектора економіки на основі запропонованої економіко-математичної моделі.

Рішення вищеназваних задач можливе в ході розробки методики прогнозування тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи. Загальна блок-схема методики прогнозування динаміки тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи представлена на рис. 3.18.

Деталізована модель детінізації соціально-економічної системи з урахуванням керованого зростання економіки подана у Додатку П. Для посилення економетричної частини дослідження у ході виявлення основних чинників тінізації в окремих галузях економіки проведемо аналіз з

використанням двокрокового методу найменших квадратів (багатофакторна регресія з використанням динамічного горизонту, що охоплює 1992 р. (в окремих випадках 1995 р.) – 2016 р. (в окремих випадках 2011-2014 рр.).

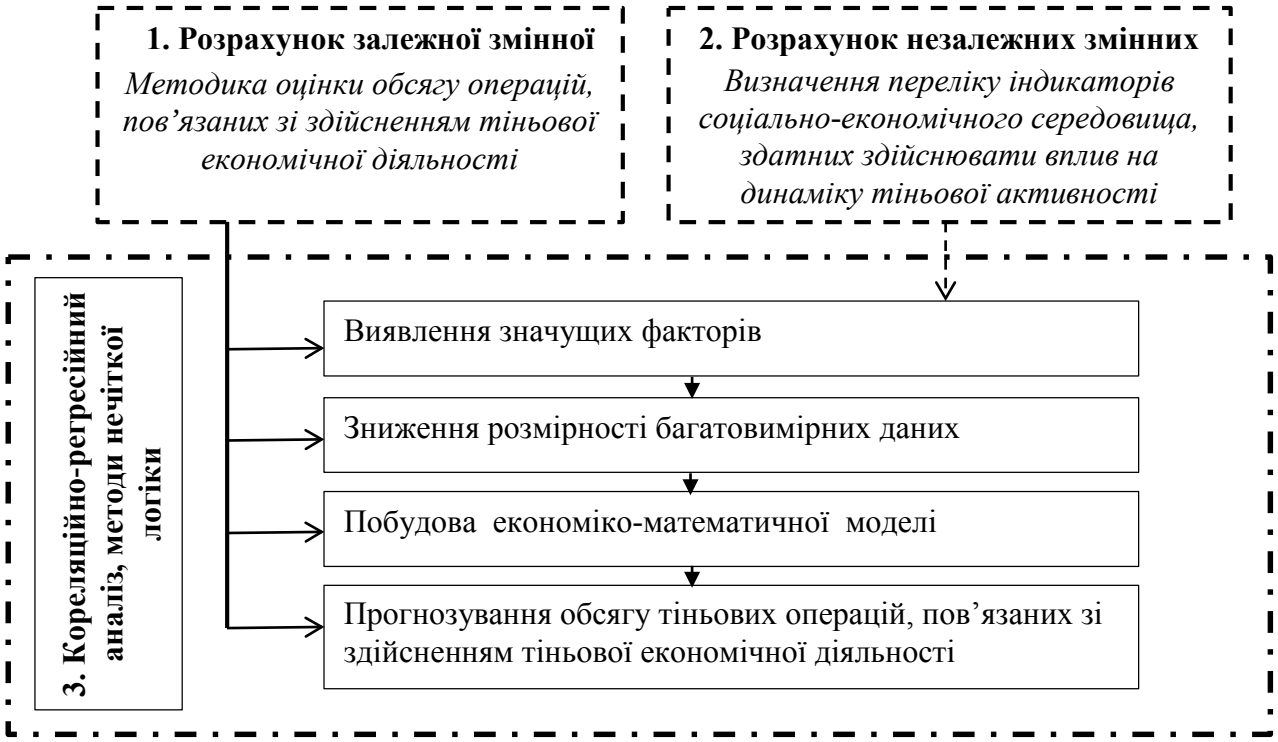

Рис. 3.18. Загальна блок-схема методики прогнозування динаміки тіньового сектора економіки в умовах економічної кризи (за [137])

Рівень статистичної значущості представлених результатів підтверджується відповідними індикаторами та показниками. Зокрема, показник кореляції для різних галузей коливався від 0,69 до 0,97, скорегований коефіцієнт детермінації у межах від 0,63 до 0,96, коефіцієнт Дарбіна-Уотсона знаходився у допустимих межах від 1,5 до 2,5. Також відповідним рівнем статистичної значущості характеризуються й інші показники – рівень статистичної помилки, Т-критерій Ст'юдента, Ф-критерій Фішера та інші.

До чинників, що визначали рівень тінізації у сільському господарстві у аналізованому періоді слід віднести (табл. 3.11) несприятливу цінову кон'юнктуру (показник умов торгівлі співвідношення цін експорту та імпорту) – коефіцієнт регресії становить 1,27**; зниження частки валової доданої вартості («мінус» 0,61*); рівень монополізації, розрахований на основі оцінок експертів міжнародної організації з боротьби з корупцією та протидії

тінізації економіки Transparency International (2,54**); рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень (2,28*) – насамперед йдеться про регулювання ринку зерна; протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (3,84**) – у тому числі країни ЄС, РФ та країни СНД.

Таблиця 3.11

Функціональні взаємозв'язки (чинники та фактори) між тінізацією окремих галузей економіки України та макроекономічними показниками у 1992-2016 рр. (за [166; 167; 169])

Незалежні змінні / залежні змінні	Рівні тінізації за видами економічної діяльності						
	Сільське господарство	Промисловість	Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	Будівництво	Торгівля	Трагнспорт і зв'язок	Фінансова діяльність
Несприятлива цінова кон'юнктура для галузі, співвідношення цін експорту та імпорту, індекс	1,27 (2,63**)	0,96 (1,87*)	2,34 (3,89***)	–	–	–	0,88 (2,63*)
Частка валової доданої вартості,%	-0,61 (-0,23*)	-1,93 (-,24***)	–	-0,42 (1,32)	–	-0,97 (-1,47*)	–
Рівень монополізації, індекс Transparency International	2,54 (3,27**)	0,09 (1,34)	–	3,40 (3,49**)	0,76 (1,0*)	1,31 (1,78**)	1,72 (2,12**)
Рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень, %	1,96 (2,16***)	–	–	–	4,52 (8,19***)	1,58 (5,67*)	2,30 (4,28***)
Нетарифне регулювання зі сторони України, фіктивна змінна	2,28 (6,94*)	–	4,24 (8,64**)	–	–	0,77 (2,98*)	–
Протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (частка яких у ЗТО становить понад 70,0 %), фіктивна змінна	3,84 (11,3**)	1,88 (6,15*)	5,15 (8,51)	–	0,66 (3,48*)	–	–

До показників, що визначають динаміку тінізації промислового виробництва серед аналізованої множини показників слід виокремити такі: зниження питомої ваги валової доданої вартості («мінус» 1,93***); протекціоністські заходи зі сторони країн-основних партнерів (частка яких у ЗТО становить понад 70,0 %) (1,88*); несприятлива цінова кон'юнктура для галузі (0,96*) та незначний вплив здійснює рівень монополізації (0,09). Хоча останній чинник вимагає додаткових досліджень, адже загально відомо, що такі галузі промисловості, як видобувна, нафтопереробна, хімічна та інші жорстко монополізовані, про що неодноразово зазначали як міжнародні експерти, так і представники вітчизняного Антимонопольного комітету. Такі результати можуть бути пов'язані, як правило, з веденням «подвійної бухгалтерії» підприємствами потужних фінансово-промислових груп [79, с. 276-278]. Щодо чинників та факторів впливу, які визначають динаміку тінізації інших важливих для національної економіки галузей та секторів, то детальний розрахунок коефіцієнтів регресії наведено у табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Регресійне дослідження впливу окремих факторів на рівень тіньової економіки України у 1992-2016 рр. (за: [166; 167; 169; 172])

Незалежні змінні	**Залежна змінна**
	Рівень тіньової економіки в Україні
Політична нестабільність (фіктивна змінна) Відсоткова ставка за депозитами	1,27 (3,65)*** -0,10 (-0,37)*
Відсоткова ставка за кредитами	-0,09 (-0,20)*
Реальний ефективний обмінний курс	-0,41 (-0,29)*
Рівень оподаткування	0,69 (4,15)**
Рівень безробіття	(-0,14) (-0,63)*
R^2	***0,97***
Akaike info criterion	***-0,96***
Durbin – Watson stat	***1,88***

Наголосимо лише що до найвагоміших з них відносяться у випадку: (а) виробництва та розподілення електроенергії, газу та води – протекціоністські

заходи зі сторони країн-основних партнерів (частка яких у ЗТО становить понад 70,0 %) (5,15); (б) будівництва – рівень монополізації галузі (3,40**); (в) торгівлі – рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень (4,52***); (г) діяльності транспорту та зв'язку – рівень сплачених галуззю податків у загальному обсязі податкових надходжень (1,58*).

Загалом зрозуміло, що виникнення і функціонування тіньової економіки в Україні, як і в інших державах обумовлене низкою політичних, економічних і соціальних причин, які витікають з неналежного методологічного, законодавчого та нормативного забезпечення економічної трансформації суспільства, що створило сприятливі умови для отримання окремими групами населення надприбутків, завдання значних економічних збитків державі, призвело до послаблення державних функцій контролю та регулювання у багатьох галузях фінансово-господарської діяльності.

Якщо розглянути цю проблему ширше, то можна виділити низку конкретних негативних наслідків впливу тіньової економіки на розвиток усіх сторін суспільного життя держави, зокрема: непрозорий і несправедливий розподіл національного доходу; криміналізація суспільства, правовий нігілізм та недовіра до органів державної влади; дискримінація суб'єктів господарської діяльності; зниження інвестиційної активності; скорочення податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів; нелегальний експорт капіталів і зменшення обсягів інвестицій в економіку, залежність від закордонних позик; втрата промислового й інтелектуального потенціалу нації; відтік інтелектуального капіталу закордон та ін.

Як вже зазначалося вище, факторами, котрі сприяють поширенню тіньового сектора в нашій країні загалом є в основному суб'єктивні, насамперед політичні фактори (фіктивні змінні), а також рівень оподаткування, індекс інфляції, рівень безробіття та вартість кредитування. Для перевірки цієї тези також проведемо регресійне дослідження, використовуючи таку залежність (3.4):

$$SH = C(1) + C(2) \times DR + C(3) \times KR + C(4) \times RER + C(5) \times TAX + C(6) \times UNEM + C(7) \times POLICY \quad (3.4)$$

де *SH* – рівень тіньової економіки України у 1992-2016 рр.; *DR* – відсоткова ставка за депозитами; *KR* – відсоткова ставка за кредитами; *RER* –реальний обмінний курс грн/дол. США; *TAX* – рівень оподаткування; *UNEM* – рівень безробіття в Україні.

Із отриманих результатів можемо спостерігати, що факторами, котрі збільшують розмір тіньового сектора України є податки. Обернено пропорційними елементами до рівня тіньової економіки в Україні є: відсоткова ставка за депозитами, відсоткова ставка за кредитами, реальний обмінний курс та рівень безробіття. Крім того, підтверджується, висловлена нами вище гіпотеза, про найістотніший вплив політичних суб'єктивних факторів.

Про достовірність результатів даної регресії свідчить, скорегований коефіцієнт детермінації (0,97), показник Дарбіна-Уотсона (1,88). Крім того, показники Акайка і Шварца, які складають відповідно (0,96) та (0,66) є найнижчими серед усіх розглянутих моделей, отже структура параметрів моделі є оптимальною.

Хоча, зрозуміло, що не можна однозначно стверджувати, що лише ці фактори мають вплив на рівень тінізації в Україні. Як зазначалося раніше, тіньова економіка – це складна категорія, яка залежить від надзвичайно багатьох поліпредметних чинників. Ми проаналізували лише декілька із них. Однак, за результатами дослідження є підстави стверджувати, що щільність даного впливу не є максимальною. Це пояснюється тим, що тіньова економіка – багатофакторна категорія, яку можна оцінити лише орієнтовно, незалежні змінні можуть мати лише опосередкований влив на рівень тінізації, оскільки і самі можуть від неї залежати в умовах сучасного стану економіки нашої держави (йдеться знову ж про істотний вплив політичних факторів). Таким чином в межах дослідження є можливість оцінити лише орієнтовні тенденції та взаємозалежні функціональні зв'язки з певним рівнем статистичної похибки та для конкретного періоду з визначенням характеристики подальшої динаміки цього явища. Це, насамперед, важливо з точки зору його прогнозування для врахування при формуванні

соціально-економічної політики держави.

Таким чином, оцінено загальну тенденцію динаміки тіньового сектора економіки України протягом часового періоду 1992-2016 рр. за допомогою фільтру Ходріка-Прескотта (рис. 3.19.), який дає можливість врахувати й циклічність даного явища.

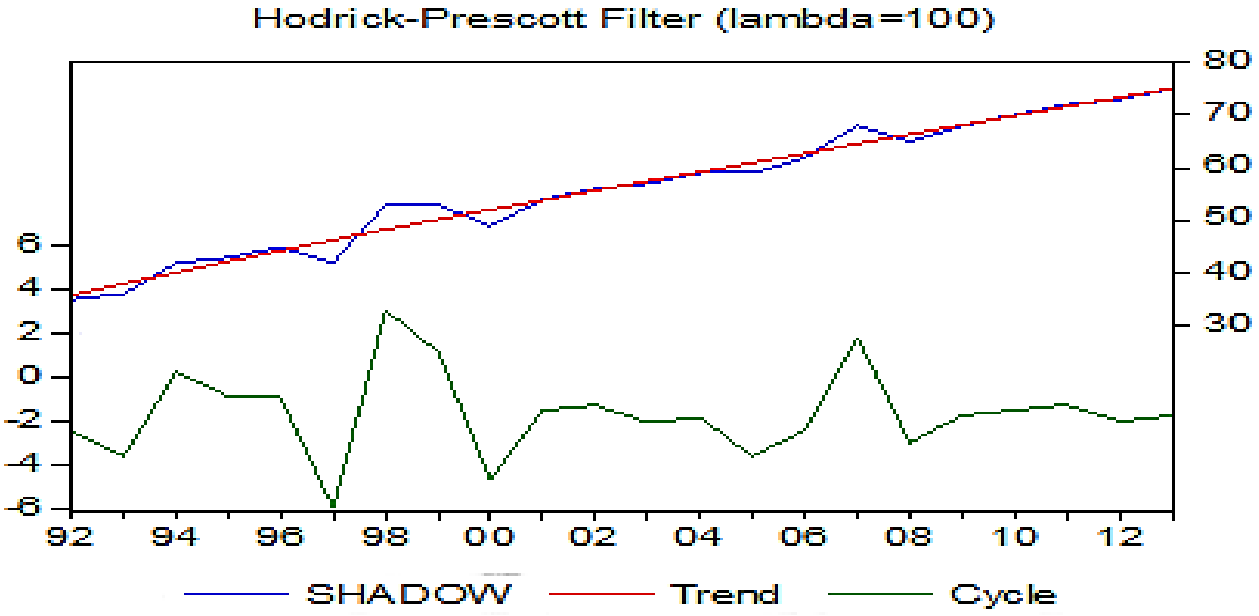

Рис. 3.19. Фільтр Ходріка-Прескотта динаміки тіньового сектора України у 1992-2016 рр. (складено за [166; 167; 169; 172])

де SHADOW – рівень тіньової економіки в Україні, Trend – динаміка, Cycle – циклічність.

Із даних рис. 3.19. видно, що протягом зазначеного періоду тіньова економіка (SHADOW) перебувала у зростанні (Trend). Стосовно циклічності (Cycle) даної категорії, то можна побачити, що найбільшим рівень тінізації був протягом 1991-1992 рр., у період 2004-2007 рр. та 2012-2016 рр. Найменший рівень тінізації економіки нашої держави спостерігався протягом 1997-1999 рр.

Економетричні розрахунки довели, що найбільш достовірною моделлю прогнозної тіньової зайнятості (яка є ключовою у процесі тінізації економіки) є модель з використанням в якості фактора індексу Кейтца, тобто співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (рівняння 3.5).

$$ZAN_TIN = F(KEYTS, T) \quad (3.5)$$

де *ZAN_TIN* – рівень тіньової зайнятості; *KEYTS* – індекс Кейтца; *T* – рівень оподаткування доходів фізичних осіб [64].

Для посилення комплексності наведеного аналізу доцільно навести чинники та фактори тінізації, які виокремлюють й інші науковці, що досліджують дану тематику. Загалом, аналіз економічної літератури дав можливість виділити дві основні причини виходу підприємств у «тінь». По-перше, це недосконала законодавча база, яка дає досить значні простори для юридичних маневрів та досить «м'які» покарання за недотримання законодавства. По-друге, дуже жорсткі фіскальні умови ведення бізнесу, коли вирішується, чи буде існувати підприємство. На жаль, в Україні спрацьовують обидві причини.

Більше детально, наприклад, І. Приварникова та К. Степанюк виділяють такі чинники: економічні, соціальні правові та державні чинники, що зумовлюють розширення тіньової економіки в Україні. До економічних чинників ці автори відносять кризу фінансової системи; високі процентні ставки, значну кількість і складний механізм розрахунку податків; встановлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання; прагнення підприємців одержати надприбутки; взаємозв'язок бізнесу з кримінальними структурами; занадто високий рівень податків.

До соціальних чинників: низький рівень життя населення; високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом; нерівномірний розподіл валового внутрішнього продукту.

До правових чинників, на думку згаданих авторів, слід віднести: слабке забезпечення правоохоронних структур необхідними матеріально-технічними ресурсами; низький рівень правового пізнання та правової культури населення; слабка підготовка робітників правоохоронних закладів до діяльності в нових економічних умовах; необмежене нормативно-правове поле в державному законодавстві та значна кількість механізмів здійснення тіньових операцій; відсутність чіткої межі між офіційною та тіньовою діяльністю. До державних чинників відносяться: корумпованість державних служб різноманітних владних структур, контрольних служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної

безпеки тощо; умови, що дають змогу використовувати державне майно та майно організаційних структур заради одержання неофіційного приватного доходу державними чиновниками та управлінцями; можливість лобіювання власних інтересів суб'єктами господарювання в державних інстанціях через залучення фірмами до свого штату у вигляді «консультантів» посадових осіб вищих та найвищих рангів [184].

В. Басаргин та В. Яковлев виділяють такі чинники тінізації економіки: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформулювати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему; видатки і грубі прорахунки в політиці ринкового реформування; ірраціональне відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку, тривале збереження в цій сфері правового вакууму; правовий нігілізм у суспільстві, непідготовленість населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законослухняної діяльності в умовах формування ринкових відносин; низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності; прорахунки у діяльності правоохоронних органів; цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіці свої специфічні корпоративні інтереси [224]. Ці чинники можна віднести до державних чинників.

З. Варналій систематизує чинники тінізації економіки таких чином: по-перше, відсутність повноцінного ринкового середовища; по-друге, незавершеність формування інституційної бази економічної політики; по-третє, неефективність управління державною власністю і захисту прав власників; по-четверте, системні вади податкової системи; по-п'яте, незбалансованість державної регуляторної політики; по-шосте, недосконаліть бюджетної політики; по-сьоме, деформація структури зайнятості; по-восьме, недоліки у діяльності судової влади; по-дев'яте, зловживання монопольним (домінуючим) становищем цінового характеру; по-десяте, корупція [82, с. 98-99]. Окремо слід розглядати причини, які пов'язані з політичними чинниками: зокрема, лобіювання інтересів крупних підприємств, які є у власності високопосадовців;

зрощення влади та крупного бізнесу.

Д. Харко виділяє економічні чинники тіньової економіки, до яких зокрема відносить: надмірне податкове навантаження та нерівномірний його розподіл на платників податків, низький рівень податкової дисципліни, значна кількість пільг яка зменшує кількість платників податків; недосконаліть, невідповідність до реалій життя чинного податкового законодавства та відсутність податкового кодексу; неефективну систему пенсійного забезпечення (детальніше у Додатку Р); надмірне регулювання підприємницької діяльності, відсутність адекватних до ринкових умов «правил гри» для підприємців внаслідок лобіювання під час законодавчого процесу корпоративних інтересів окремих представників впливових промислово-фінансових груп; інтенсивне «вливання» в офіційний сектор грошової маси з суто кримінальним походженням, зокрема й через ухилення від оподаткування як один з найголовніших сегментів тінізації капіталу [239, с. 355].

В. Васенко та В. Гребінник виділяють економічні, соціальні та правові причини тіньової економіки. До економічних причин можна віднести стихійний характер розвитку ринкової економіки. Це, в першу чергу, – нерівномірність розвитку різних сфер, структур економіки та регіонів, інфляційні процеси тощо. Тіньова складова економіки посилюється, коли держава не може створювати сприятливі умови для функціонування підприємництва. Так, під час економічних криз перехідного періоду від командно-адміністративної до ринкової економіки тіньова економіка отримує додаткові стимули для свого піднесення [78, с. 7-10].

До соціальних причин, на думку науковців, можна віднести, по-перше, двоїсту природу людини, яка полягає в постійній боротьбі людини-працівника і людини-власника. Особисті інтереси часто протистоять суспільним, стає спотвореною нормою отримання незаконних і приховування легальних доходів. Це стає мотивом для особистого збагачення і розкручує маховик тіньової економіки. По-друге, диференціація суспільства за майновими ознаками в результаті протизаконної «прихватизації», основна маса представників кримінальних економічних дій також формувалася у цих «лабіринтах» [124, с. 1-7].

До правових причин слід віднести недосконаліть правової бази і навіть,

як показує практика, економічна безграмотність законодавців [78, с. 8-9].

Існує і такий підхід щодо чинників тіньової економіки (особливо в період системної кризи виробництва): недостатність інвестицій, що спрямовуються на створення нових робочих місць; зростання рівня безробіття, що пов'язано із швидкою та інтенсивною втратою (і в багатьох випадках досить передчасною) ліквідацією старих робочих місць; високий рівень вимушеної неповної зайнятості працюючих; низькі, порівняно до потреб цивілізованого відтворення особистості, трудові доходи широких верств населення; відносна невигідність праці у формальному секторі економіки порівняно з доходами, які можуть приносити нерегламентовані види трудової діяльності [78, с. 9].

Проведений аналіз дає підстави виділити такі узагальнені види чинників тіньової економіки (економічні, політичні, державно-управлінські, нормативно-правові, психологічні, соціальні). До економічних чинників доречно віднести усю сукупність елементів економічного середовища, що сприяють формуванню та розвитку тіньової економіки, до яких належать: податкова система, система зайнятості, система доходів населення, система розвитку підприємництва. До державно-управлінських чинників належать розвиток системи державного управління, у тому числі: судових і контролюючих органів, всієї сукупності елементів системи державного управління, які сприяють розвитку тіньової економіки. До нормативно-правових чинників належать недосконала нормативно-правова база, яка не врегульовує питання контролю за використанням та оборотом грошових одиниць та послуг. Політичні чинники – це зрощення влади та капіталу, лобіювання інтересів крупних підприємців у владних структурах. Психологічні чинники, пов'язані з порушенням етичних норм життєдіяльності суспільства. Саме від внутрішніх установок залежить у майбутньому використання своїх привілей і повноважень, протистояння зловживань та корупції. Соціальні чинники пов'язані з економічними – зокрема, розшарування в суспільстві на бідних та багатих, що призводить до прихованої зайнятості, зловживання у владних структурах [101].

У контексті предмета нашого дослідження для подальшого аналізу

функціональних залежностей тіньової економіки вважаємо за доцільне використання підходів, що враховують слабоструктуровані проблеми (у нашому випадку тіньова економіка), побудовані на основі когнітивної карти ситуації, яка являє собою квадратну таблицю, в якій: рядки і стовпці взаємно однозначно відповідають базисним факторам, в термінах яких описується ситуація; елемент, що стоїть на перетині *i*-го рядка і *j*-го стовпця, відображає факт безпосереднього впливу *i*-го фактора на *j*-й фактор [72, с. 68-79]. Знак цього елемента відображає знак впливу (позитивний чи негативний), а модуль – силу такого впливу у відповідній шкалі. Когнітивна карта є вихідним статичним поданням (відображенням) зв'язків між факторами, існуючими в досліджуваній ситуації. Дозвіл проблем цілеспрямованого розвитку, що виникають у слабоструктурованих ситуаціях, вимагає побудови динамічної імітаційної моделі та отримання на її основі нових знань про структуру та динаміку досліджуваної ситуації.

Модель складної ситуації будується наступним чином. Для опису якісних значень базисних факторів обирається набір відповідних лінгвістичних змінних. Вибір градацій за значеннями лінгвістичних змінних дозволяє надати необхідний ступінь деталізації – «слабо, середньо, сильно» або, більш докладно, «дуже слабо, слабо, середньо, сильно, дуже сильно» і т.д. Кожній лінгвістичній змінній відповідає певне число за шкалою [0, 1], що є числовим еквівалентом цієї змінної. Ці числові еквіваленти назвемо якісними змінними. На основі знань про досліджувану ситуацію складається рівняння для кожного базисного фактора, що включає в себе набір усіх факторів, які безпосередньо впливають на цей фактор (цей набір вибирається з когнітивної карти ситуації) разом з функціональними характеристиками відповідних впливів.

Вибір аналізу чутливості в якості інструменту оцінки факторів пояснюється його корисністю з точки зору здійснення моделювання та сценарного розвитку ситуації, яка полягає в можливості виявлення причинно-наслідкових зв'язків між факторами. Основою аналізу чутливості є побудова матриць прискорення і гальмування на основі експертних оцінок, яке передбачає

реалізацію наступних етапів аналізу:

– визначення ключових факторів, що описують досліджувану систему;

– оцінка взаємозв'язків між обраними ключовими факторами з допомогою матриці для того, щоб зрозуміти, який вплив надає і якому впливу піддається кожен ключовий фактор;

– інтерпретація та обговорення кожного ключового фактора для виявлення його потенціалу впливати на систему.

За результатами дослідження тіньового сектора в Україні було відібрано дванадцять ключових факторів (рис. 3.20.), узагальнених та описаних вище. Визначення інтенсивності взаємодії факторів здійснювалося у межах пілотного опитування експертами, до складу яких увійшли представники Державної фіскальної служби України, Міністерства внутрішніх справ, науковці, що досліджують тіньовий сектор економіки України.

Рис. 3.20. Чинники та фактори тінізації економіки України у 2016 р. на основі формування когнітивної карти (за [112; 198, с. 14-18; 208])

Результатом якісного аналізу взаємодії факторів, стало побудова матриці прискорення, що відображає стимулюючу взаємодію, і матриці гальмування, що відображає негативні взаємозв'язки, які гальмують взаємодії факторів. Подальша роль матриць полягає у визначенні ступеня взаємодії факторів в системі та ступеня активності факторів, тобто сили їх впливу на систему або ступеня схильності впливу з боку системи.

Подальший аналіз матриць «прискорення» і «гальмування» дозволяє виявити найбільш сильні причинно-наслідкові зв'язки між факторами і перейти до побудові когнітивної карти, яка може бути представлена так званою матрицею суміжності AG (табл. 3.13), яка являє собою квадратну матрицю, рядки і стовпці якої позначені вершинами графа G (AG = *[aij] kxk*), а на перетині *i*-го рядка і *j*-го стовпця стоять (або ні) одиниці, якщо існує (не існує) відношення між елементами *Vi* і *Vj*. Відношення a_{ij} може приймати значення «+1» або «-1».

Таблиця 3.13

Матриця суміжності (інцидентності) орієнтованого графа G
(за [72, с. 68-79])

A_G=

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V11	V12
V1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
V2	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
V3	1	1	0	-1	1	0	0	0	0	0	0	1	1
V4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
V5	0	0	-1	-1	0	1	0	0	1	1	0	0	0
V6	0	0	1	0	-1	0	1	1	0	0	0	0	0
V7	0	0	1	0	0	-1	0	1	0	0	0	0	-1
V8	0	0	0	0	1	-1	-1	0	0	0	0	0	0
V9	0	0	0	0	-1	0	1	0	0	0	0	0	0
V10	0	0	0	0	-1	0	1	0	-1	0	0	0	0
V11	1	0	-1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
V12	-1	0	1	-1	1	1	0	0	0	0	0	-1	0

Наступний етап аналізу когнітивної моделі пов'язаний с дослідженням імпульсних процесів. При цьому сценарний аналіз в рамках когнітивної технології, націлений на моделювання тенденцій розвитку системи, припускає завдання цілочисленних імпульсів в активні вершини когнітивної карти та визначення змін значень вершин на відповідних тактах моделювання на підставі теореми про поширення збурень, згідно якої одержуємо (рівняння 3.6):

$$p(t) = p(0) * [A^t], X(t) = X(0) + [I + A + A^2 + \cdots + A^t], \quad (3.6)$$

де p(t) – вектор зміни значень параметрів вершин орграфа на відповідному такті моделювання; $p(0)$ – вектор початкових імпульсів в вершини когнітивної моделі; А – матриця суміжності для даного орієнтованого графа; t – такти (кроки) моделювання, що відображають послідовність змін станів системи; X(t) – значення параметрів вершин на такті моделювання; $X(0)$ – значення параметрів вершин на початковому такті моделювання; I – одинична матриця ([72])

Під активними вершинами будемо розуміти фактори – потенційні важелі впливу на систему, виявлені раніше в межах проведення аналізу чутливості. З метою обмеження безлічі можливих варіантів імпульсного впливу в вершини орієнтованого графа був розроблений план модельного експерименту, який відображає реальні дії і параметри досліджуваної системи (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

План моделювання поведінки тенденцій системи чинників, що знижують рівень тіньової економіки України (складено автором)

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V11	V12	X0
V1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,1
V2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0,05
V3	1	1	0	-1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0,05
V4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,05
V5	0	0	1	-1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0,05
V6	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0,05
V7	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	-1	0,2
V8	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0,1
V9	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0,1
V10	0	0	0	0	1	0	1	0	-1	0	0	0	0	0,1
V11	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0,05
V12	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0,05

На підставі моделювання та проведених нами розрахунків, отримаємо результати (табл. 3.15). Згідно сценарним експериментам, в умовах, що склалися перспектива зниження рівня тіньової економіки в Україні тісно пов’язана з дією державних механізмів щодо підвищення прозорості ведення підприємницької діяльності. Жодні покращуючі заходи не можуть забезпечити поступального зростання соціально-економічної системи в довгостроковому періоді без вдосконалення інституційного та нормативно-розпорядчого базису.

Таким чином, підсумовуючи зазначимо, що поступальний розвиток

економіки України можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої дії [144]. З точки зору покращення стану цільових факторів найбільш перспективним сценарієм видається вдосконаленя нормативно-розпорядчої та законодавчої бази, застосування спрощеної системи оподаткування для пріоритетних галузей, ширше використання безготівкової системи розрахунків та електронних платежів (сценарій 5, табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Результати сценарного моделювання чинників, що знижують рівень тіньової економіки в Україні у 2016 р. (складено автором)

№ з/п	Найменування факторів	Такти моделювання				
		X1	X2	X3	X4	X5
V1	Розвиток кредитно-фінансових відносин	0,38	0,45	0,76	1,90	2,82
V2	Інвестиційна підтримка пріоритетних галузей економіки	0,20	0,78	1,68	5,16	9,47
V3	Скорочення адміністративних бар'єрів	0,41	0,96	4,10	13,61	39,70
V4	Інформаційна допомога підприємцям	0,15	0,19	0,33	0,40	0,51
V5	Удосконалення нормативно-законодавчої бази	0,55	0,94	3,11	7,69	13,74
V6	Спрощена система оподаткування для пріоритетних галузей економіки	0,16	1,44	1,94	3,57	11,23
V7	Запровадження стимулювання розвитку підприємництва	0,21	0,20	0,22	0,31	0,58
V8	Система відповідальності платників податків за податкові правопорушення	0,14	0,26	1,49	2,14	6,22
V9	Стимулювання електронних платежів та безготівкових розрахунків	0,34	0,83	2,47	4,19	15,61
V10	Ширше застосування контрольно-касових апаратів	0,11	0,15	0,19	0,21	0,25
V11	Наявність скоординованих дій всіх залучених сторін	0,15	2,64	8,25	19,37	142,15
V12	Ефективна діяльність місцевих органів влади	0,60	3,45	6,29	9,41	224,10

Реалізація позначених пріоритетних напрямків як основи для зниження рівня тіньової економіки України забезпечить прогресивні зміни та підвищить ефективність соціально-економічної системи загалом.

3.4. Характеристика державної політики детінізації економіки

Значна тінізація економіки, недостатність державних зусиль щодо її подолання призводять до викривлення принципів громадянського суспільства, формують негативний імідж України у світі, стримують надходження в країну

іноземних інвестицій, не сприяють налагодженню торговельно-економічних стосунків українських підприємств із зарубіжними партнерами, стримують євроінтеграційні зусилля України. Все це об’єктивно зумовлює необхідність здійснення активних дій щодо детінізації економіки.

Зрозуміло, що детінізація економіки повинна передбачати цілісну систему заходів, спрямовану, передусім, на викорінення причин та передумов виникнення тіньової економіки, представлених у попередніх розділах. Стратегічною метою детінізації економіки є істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов щодо залучення тіньових капіталів до легальної економіки та примноження національного багатства. Виведення в офіційний сектор тіньових капіталів сприятиме суттєвому збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на зростання і розвиток, сприятиме забезпеченню економічної безпеки держави.

Слід зазначити, що декларативно детінізація економіки входила до стратегічних засад державної політики протягом усього періоду незалежності України (рис. 3.21.). Хоча системну роботу з протидії тіньовим проявам в економіці розпочато лише у 2001 р. з виданням Указів Президента України від 20.03.2001 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.01.2001 р. «Про заходи щодо детінізації економіки» та «Про заходи щодо детінізації економіки України на 2002-2004 роки» від 05.03.2002 р. [163].

Подальшими документами були Указ Президента «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» від 18.11.2005 р., «Про засади запобігання і протидії корупції» від 10.02.2011 р., Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми «Контрабанді – СТОП» на 2005-2006 роки» [163] та інші.

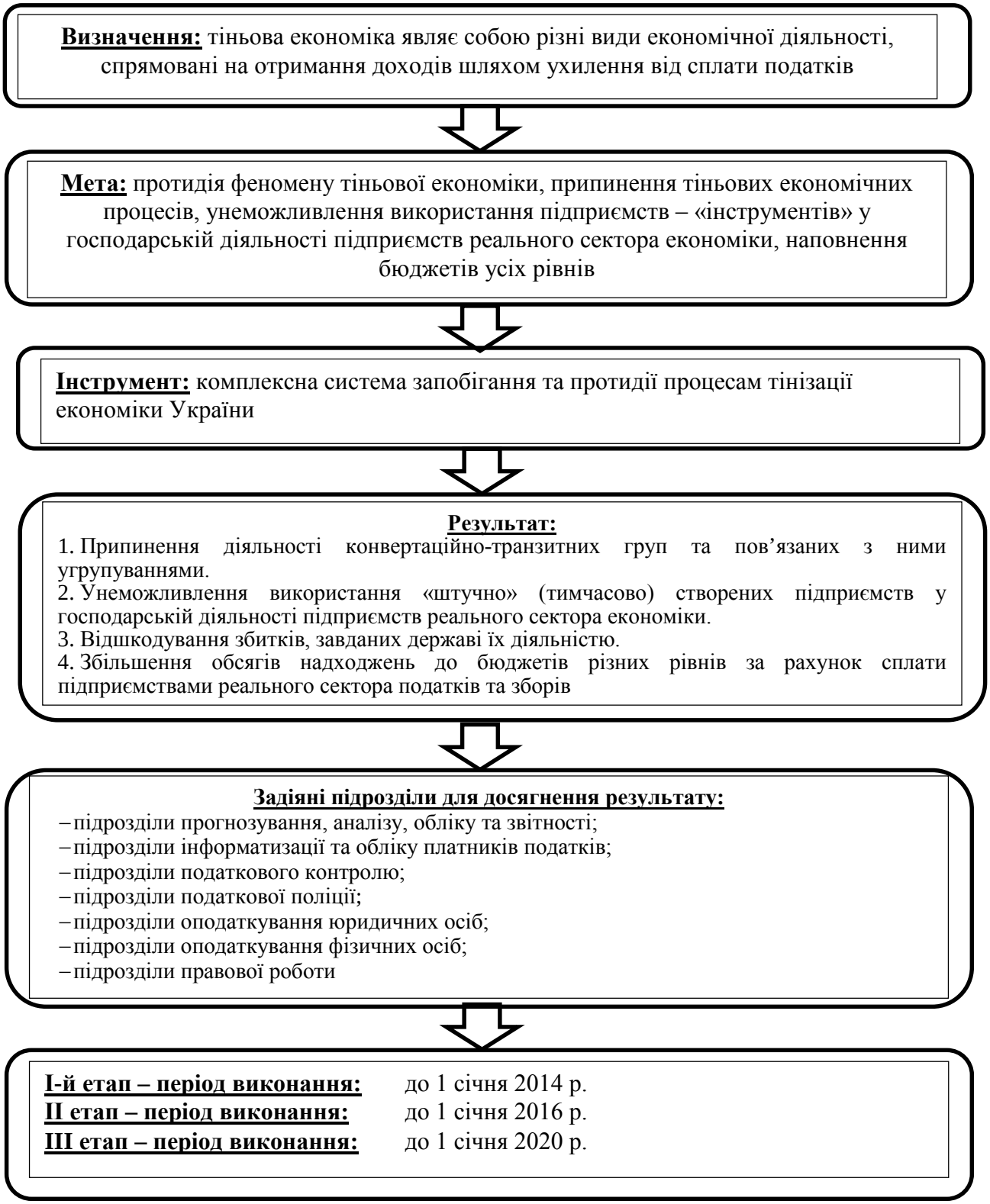

Рис. 3.21. Реалізовувана в Україні послідовність політики запобігання та протидії тінізації економіки до 2020 р. (за [167])

Заради справедливості зазначимо, що низка наведених заходів привела до окремих позитивних результатів. Так, відбулися: часткова лібералізація

правового поля для підприємництва – було скорочено кількість та тривалість перевірок підприємств, певною мірою впорядковано процедуру реєстрації та ліцензування; зниження рівня бартерних операцій з 42,4 % у 1997 р. до 2,3 % у 2003 р. [169]; підвищення якості використання бюджетних коштів шляхом обмеження негрошових форм розрахунків з бюджетом та переходом на казначейську форму обслуговування операцій).

Однак, такий позитивний вплив характеризувався несистемністю та фрагментарністю, а також мінімальними наслідками для вітчизняної соціально-економічної системи. Аналізуючи стратегії Державної фіскальної служби України (Додаток С), можна зробити висновок, що існує певна окреслена комплексна система запобігання та протидії тінізації економіки, яка передбачає дорожню карту раннього виявлення та недопущення формування сумнівного податкового кредиту суб'єктами господарювання шляхом автоматизованого критеріально-фільтраційного відбору.

Метою її реалізації визнано – збільшення надходжень до державного та зведеного бюджетів. До основних завдань зараховано забезпечення збільшення збору платежів до бюджетів усіх рівнів шляхом руйнування схем мінімізації податкових зобов'язань, виявлення і припинення протиправної діяльності суб'єктів господарювання та ліквідація схем ухилення від оподаткування підприємств – «вигодонабувачів». Основний очікуваний результат передбачає: виконання поставлених перед податковими органами завдань із забезпечення надходження платежів до бюджету, у тому числі за рахунок детінізації економіки, відпрацювання ризикових платників податків, які мінімізують сплату податків шляхом використання схем мінімізації, припинення діяльності конвертаційно-транзитних груп, збільшення податкової віддачі від підприємств реального сектора економіки.

Для уніфікації та налагодження ефективної діяльності робочих груп регіональних (районних) органів Державної фіскальної служби України з відпрацювання цієї категорії платників підготовлено пакет документів щодо організації роботи із суб'єктами господарювання (СГ) (юридичними та

фізичними особами) за п’ятьма окремими категоріями.

Переваги цього комплексу заходів, на думку розробників, полягають у запровадженні автоматизованого критеріально-фільтраційного відбору підприємств, що повністю виключає ручне втручання [167]. Проте, з нашої точки зору, ця система містить виключно контролюючо-каральні механізми протидії тінізації. Однак, як засвідчує позитивний світовий досвід протидії тіньовому сектору, вказані заходи неодмінно необхідно поєднувати із розвитком соціально-економічної, політичної системи та комплексом стимулюючих заходів.

Таким чином, формальне прийняття нормативно-розпорядчих документів та створення інституційної бази протидії тінізації, більшою мірою, виглядає як необхідність у процесі подальшої євроінтеграції, ніж реальна політична воля щодо подолання цього екстранегативного для національної безпеки (як було показано у попередніх підрозділах) явища.

Тому сьогодні слід говорити про нову стратегію детінізації економіки, яка повинна полягати у створенні сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування конструктивних інтересів суб’єктів господарювання, які зараз часто змушені працювати у тіньовій сфері. Поряд з витісненням кримінальних та інших незаконних сфер тіньового економічного обігу, що посилюється у ході проведення антитерористичної операції (а по суті військових дій) на Сході України, існує необхідність впровадження більш ефективних механізмів повернення до офіційного обігу коштів некримінального походження.

Подальше обмеження впливу чинників тінізації економіки не може базуватися лише на силових методах, які приносять тимчасовий ефект. Каральні дії, якщо вони не підкріплені комплексними заходами щодо створення сприятливого економічного середовища і поширення правової культури, сьогодні неефективні.

Погодимося з [152], що високий рівень тінізації економіки (проаналізований у попередніх підрозділах) є наслідком недосконалої структури та недостатньо ефективного реформування інституційного базису вітчизняної

економіки. У інституційному розрізі до найсуттєвіших передумов високого рівня тінізації економіки належать такі:

1. Недостатня ефективність регулювання підприємницького середовища, що підтверджується погіршенням глобального індексу конкуренто-спроможності, умов здійснення підприємницької діяльності та зниженням конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Недостатня ефективність діяльності законодавчих, виконавчих органів влади, судової системи та складність регуляторних процедур спричинюють корупцію у сфері державних послуг та тінізацію окремих видів економічної діяльності.

2. Непослідовне, нецільове та несистемне здійснення структурних реформ і недостатня цільова орієнтація заходів Програми економічних та соціальних реформ на 2010-2016 рр. на детінізацію економіки. Це призводить до негативних ефектів навіть у тих секторах та сферах, у яких реформи здійснюються. Тіньова економіка стає своєрідним «амортизатором» перехідного процесу і, у короткостроковій перспективі, підвищує ефективність функціонування суб'єктів господарювання. Програмою не передбачені механізми посилення контролю над вітчизняними фінансовими та капітальними активами, розташованими в офшорних юрисдикціях. До країн, що за різними рейтингами відносяться до класичних офшорів, належать Кіпр, Віргінські Британські острови, Антильські Нідерландські острови, Швейцарія, до умовних офшорів – Австрія, проте ці країни не містяться у переліку офшорних юрисдикцій, затвердженому Кабінетом Міністрів України, що створює можливість їх використання для мінімізації оподаткування та відмивання коштів суб'єктами господарювання України.

3. Суперечливість та дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що підтверджується зниженням показників структурних складників індексу економічної свободи. Прогалини та суперечності законодавства породжують безкарність при здійсненні господарської діяльності поза легальним сектором, зумовлюють проблеми щодо функціонування правоохоронних органів, що знижує ефективність протидії

тінізації суспільно-економічних відносин.

4. Недієвість організаційно-інституційних механізмів антикорупційного законодавства. За оцінками експертів GRECO, неефективність дій української влади щодо протидії корупції пов'язана з недостатнім законодавчим забезпеченням боротьби з корупцією [152].

Узагальнюючи отримані аналітичні регресійні оцінки, найважливішими інституційними чинниками тінізації на посттрансформаційному етапі розвитку економіки маємо вважати поширення корупції, неефективність функціонування судової системи, неефективне адміністрування податків, ускладненість доступу до земельних ресурсів, високий рівень злочинності, істотну бюрократизацію регулювання підприємницької діяльності та низьку ефективність діяльності митної служби.

Не слід також забувати про теоретичні і прикладні основи потенційної конфліктогенності взаємодії основних елементів суспільства (у більш ширшому розумінні – держави як цілісного організму), коли умови функціонування державних органів влади та їх співіснування з громадянами (з суспільством) побудовані таким чином, що у довгостроковій перспективі неефективність таких зв'язків невідворотно спричинить посилення соціального напруження у суспільстві і призведе до революційних змін (що й відбулося у нашій державі у 2013-2014 рр).

Загалом суспільство являє собою взаємодію особистостей і груп населення, що включені в систему суспільних відносин. Характер взаємовідносин між більшими соціальними групами визначає сукупність суспільних відносин в соціумі, зміст суспільної свідомості. В основі соціальної взаємодії лежать значною мірою у площині економічних мотивів. Тобто, коли 5,0-10,0 % громадян з мільярдними статками (не завжди легітимно накопиченими у процесі роздержавлення національного багатства у 90-х рр. XX ст.) розпоряджаються 85,0-90,0 % ВВП країни – неминуче слід очікувати підвищення рівня конфліктогенності у суспільстві з подальшим тіньовим або навіть кримінальним переділом власності.

Соціальна неузгодженість між очікуваним і реальним, між ціннісними орієнтаціями суспільства, цілями, мотивами окремих верств або значної частини населення із ступенем їх дійсного задоволення, реаліями життя, існуючим станом справ сприяє виникненню різного роду напруженості в суспільстві, чому сприяє стереотипне сприйняття населення. На рівні масової свідомості стереотипи створюються і підтримуються засобами масової інформації (що спостерігаємо й зараз під час російсько-української війни). У східних та південних регіонах України, незважаючи на подекуди катастрофічні для економіки регіону незаконні дії влади, значна частка населення і під час військового вторгнення на територію України намагається виправдати діяльність часто злочинних фінансово-промислових груп, які мали безпосереднє відношення до колишніх керівників держави.

Загалом, напруженість не є абсолютно негативною властивістю суспільства, вона може носити й стимулюючу функцію. Соціально-психологічна напруженість побуджує людей до зміни ситуації або пристосування до неї, знижуючи, тим самим, рівень напруги, що сприяє об’єднанню однодумців, стимулює розроблення заходів щодо запобігання деструктивних конфліктів. Наприклад, мобілізація суспільства у напрямі детінізації економіки та протидії корупції.

Однак, підвищення рівня напруженості вище допустимої межі призводить до соціальних конфліктів та дестабілізації суспільства. У зв’язку з цим, необхідний інтерактивний діалог між усіма верствами суспільних відносин [177, с. 6243-6250].

Загалом, у державі постійно з’являються нові види суспільних відносин і видозмінюються старі, особливо в період трансформації. Якщо оцінювати якість трансформаційних процесів в Україні за індексом BTI-2016 – загальна рейтингова позиція – 52 (рис. 3.22.), то можемо спостерігати надзвичайно низькі позиції України (максимально можливе значення цього індексу становить 10,0). Причому, якщо у плані державності в Україні досягнуто певних успіхів (значення показника становить 7,3), то за такими важливими для трансформації

суспільства показниками, як верховенство закону (6,3), політична та соціальна інтеграція (5,5), стабільність демократичних інститутів (5,0), економічні показники (2,0) залишаються вкрай низькими на рівні з такими країнами, як Гондурас (56 загальна рейтингова позиція), Кенія (58), Замбія (61) (Додаток Т) [120].

Така ситуація посилює передумови до подальшого поглиблення процесу тінізації економіки. Без сумніву, на кожному з етапів розвитку суспільства з'являються нові небезпеки, що викликають нові види напруженості в суспільстві, які формують конфліктогенність суспільства, під якою розуміється сукупність напруженостей соціального, економічного, політичного, етнічного та ін. характеру, які за певних умов призводять до розвитку конфлікту. Конфліктогенність суспільства характеризує стан усього суспільного життя з розбіжностями і суперечностями об'єктивного і суб'єктивного характеру.

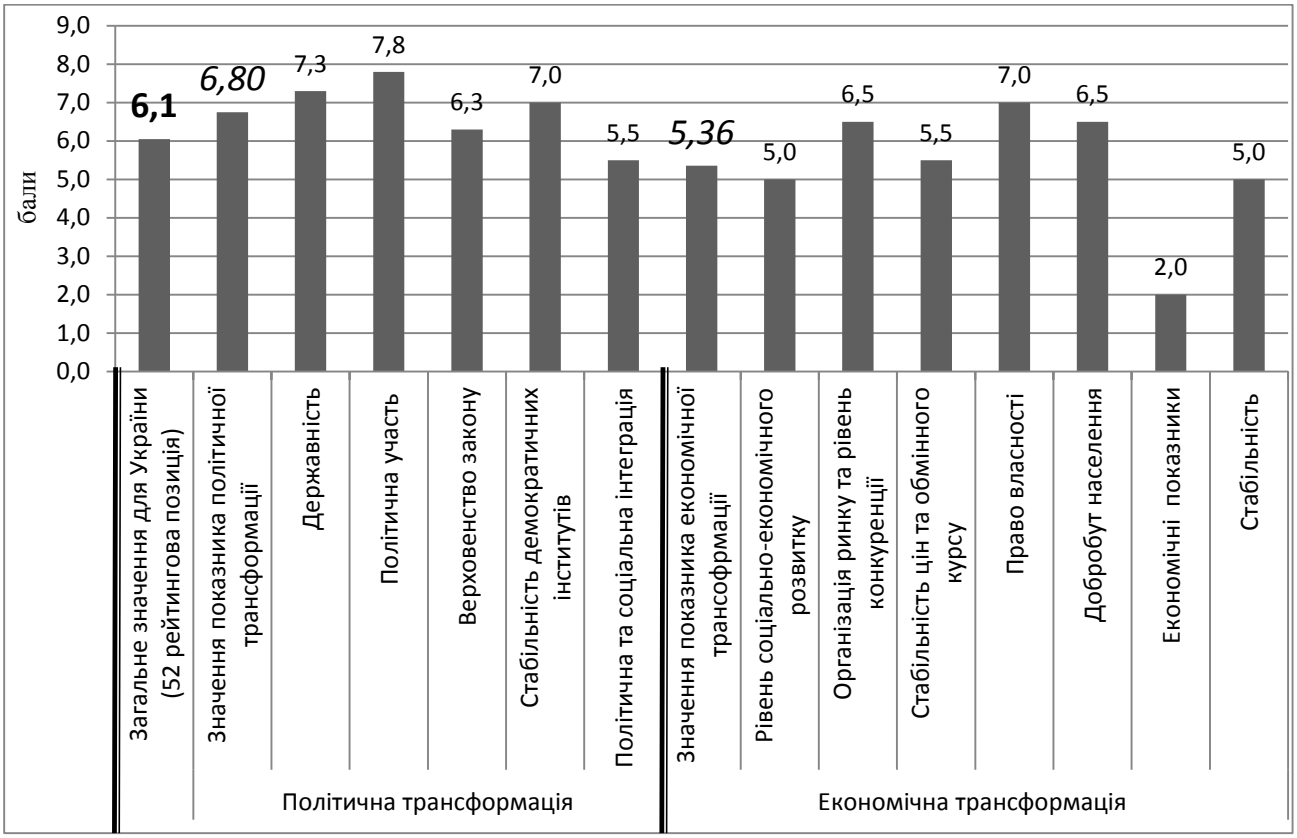

Рис. 3.22. Структура індексу трансформації BTI для України у 2016 р.

(за [120])

Конфліктогенність суспільства – це соціально-економічне явище, система

об’єктивних явищ процесів і суб’єктивних образів, що формують різні види напруженості, як результат взаємодії великих соціальних груп, що включають власну систему відносин і групові інтереси. У нашому випадку – це різке зростання частки тіньового сектора економіки, внаслідок нелегітимного тіньового накопичення державної власності невеликою кількістю представників українського соціуму на початку 90-х рр. ХХ ст. Очевидно, великі соціальні групи охоплюють соціальні класи, верстви, етнічні спільності, політичні партії, які створюються на основі загальних ознак (економічних, етнічних, політичних та ін.). Конфліктогенність властива будь-якому суспільству – це особливість суспільства породжувати конфлікти. Вона являє собою проміжну ланку від стійкого стану соціальної структури до розгортання соціальних конфліктів.

Соціально-економічна конфліктогенність суспільства (у нашому випадку тіньова економіка) – неспокійне, таке, що загрожує небезпекою стану взаємовідносин в соціальній та економічній сферах явище, що відображає економічні та соціальні суперечності, розбіжності і негативний соціально-психологічний стан великих соціальних груп і суспільства в цілому.

Соціально-економічна конфліктогенність охоплює напруженість економічного і соціально-психологічного характеру. Вона проявляється на емоційно-ментальному та поведінковому рівнях. З трансформацією всіх сфер життєдіяльності суспільства під дією тіньової економіки накопичується незадоволення існуючим станом справ, зростають вимоги, радикально змінюються стереотипи масової свідомості, населення змушене відмовлятися від звичних норм поведінки та тих видів діяльності, які їх цілком задовольняли в минулому. Невдоволення, викликане низькими доходами, внаслідок постійного тіньового перерозподілу власності, інфляцією, безробіттям, відсутністю особистої безпеки та ін., викликає недовіру до владних структур, соціальну напруженість на поведінковому рівні – конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, міграцію в інші регіони чи країни. В умовах економічної кризи і спаду виробництва об’єктивні протиріччя викликають сильнішу емоційну реакцію у населення [177, с. 6243-6250].

Складність аналізу соціально-економічної конфліктогенності суспільства обумовлена низкою особливостей, властивих слабкоструктурованим системам, у т.ч. соціально-економічним (з тіньовою економікою включно). Серед них можна виділити наступні особливості: багатоаспектність процесів (економічних, соціальних тощо) та їх взаємопов'язаність, в силу чого неможливо виокремлення і детальне дослідження окремих явищ; всі явища і процеси необхідно розглядати в сукупності; відсутність достатньої кількісної інформації про динаміку процесів, що змушує використовувати якісний аналіз таких процесів; мінливий характер процесів у часі тощо.

У такому випадку детальному аналізу складових соціально-економічної конфліктогенності суспільства та їх взаємозв'язків сприяє когнітивний підхід. Когнітивне моделювання соціально-економічної конфліктогенності загалом дозволяє наочно продемонструвати наявні взаємозв'язки між блоками і елементами цього складного явища. Розуміння сутності взаємозв'язків між ознаками і факторами конфліктогенності вимагає певної структуризації, наочного уявлення усього різноманіття взаємозв'язків. Пошук і відображення логічних зв'язків між елементами конфліктогенності зручно виконувати у вигляді когнітивної карти.

Побудова когнітивної карти виконується за наступним алгоритмом. Здійснюється збір, обробка та систематизація інформації для отримання структурованих знань про досліджувану соціально-економічну систему, а також про умови і причини формування сукупності напруженостей в суспільстві. Після встановлення взаємозв'язків і апріорних факторних ознак формується модель досліджуваного об'єкта у вигляді орієнтованого графа – когнітивної карти. Кожна вершина відповідає ознаці або фактору. Дуга, що пов'язує вершини, відображає причинно-наслідковий зв'язок. Вплив може бути позитивним, негативним або змінного характеру, залежно від можливих додаткових умов, що відображає відповідний знак на дузі. Пунктирні лінії когнітивної карти викликають посилення або ослаблення зв'язків при впливі різних факторів.

Когнітивна карта відображає факт наявності або відсутності взаємодії ознак та можливого впливу факторів, без визначення кількісної міри подібного впливу. На початковому етапі дослідження вона допомагає проаналізувати взаємозв'язки в складній соціально-економічній системі – конфліктогенності суспільства. Когнітивна карта соціально-економічної конфліктогенності суспільства представлена на рис. 3.23.

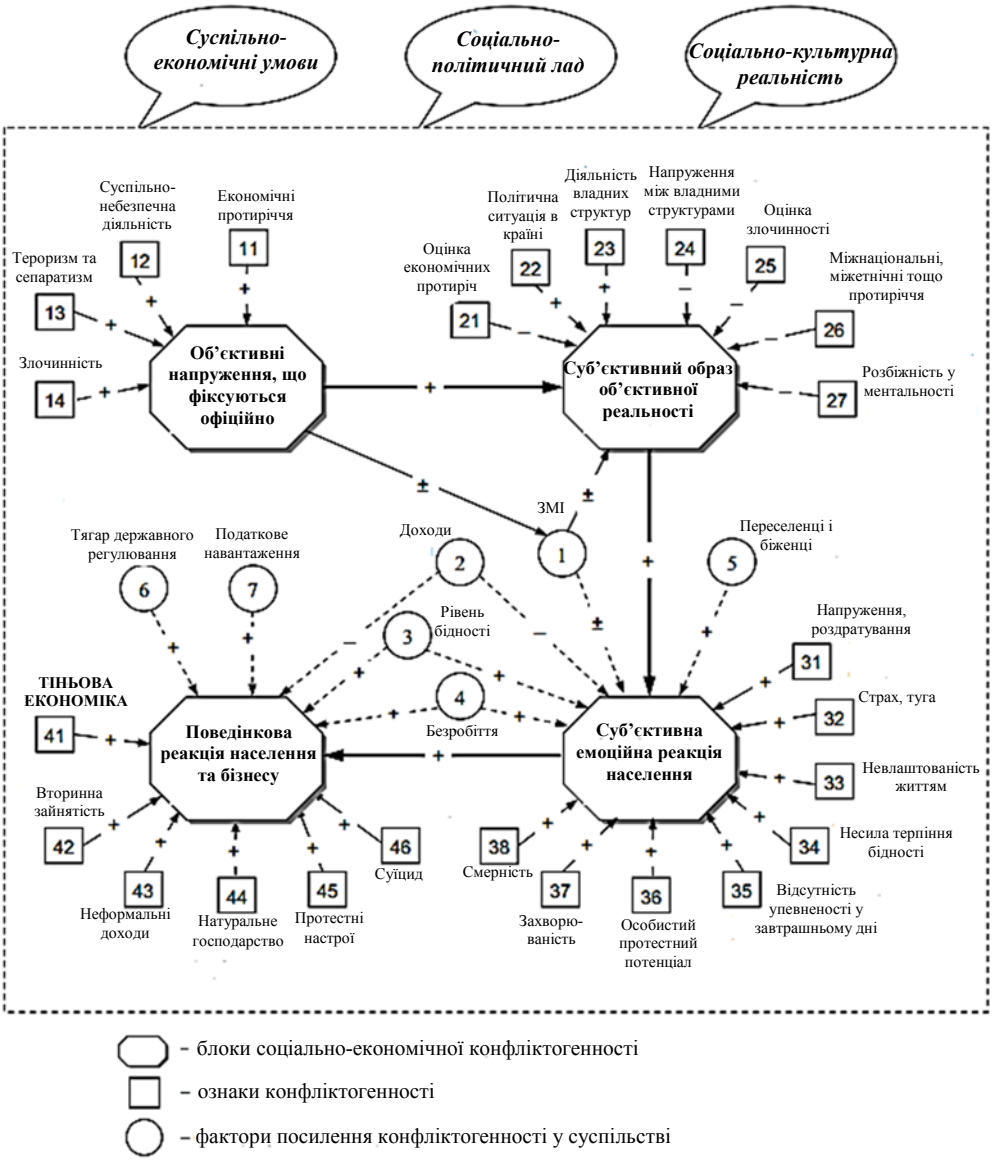

Рис. 3.23. Когнітивна карта конфліктогенності в Україні з врахуванням впливу тіньового сектора економіки (за [177, с. 6243-6250])

Як відомо, взаємини в бізнесі формуються під впливом економічних потреб та інтересів, пов'язаних з процесами виробництва і споживання. Знову з'являється прошарок підприємців, яким притаманні свої специфічні види напруженості, пов'язані з труднощами ведення підприємницької діяльності.

Економічна напруженість у їх середовищі формується при неузгодженості вимог з можливостями успішного ведення підприємницької економічної діяльності. Напружені взаємовідносини між підприємцями дрібного, середнього бізнесу та владними структурами виникають з причини суперечливого законодавства, корупції, істотного податкового навантаження, які не дозволяють не тільки розвиток, але й беззбиткове існування бізнесу.

Складнощі оформлення підприємницької діяльності, велика кількість документів при її оформленні провокують підприємців вести незаконну (неоформлену) економічну діяльність, особливо в малому бізнесі. Труднощі ведення бізнесу в умовах, що склалися у суспільстві ініціюють підприємців знаходити обхідні шляхи, працювати «на межі закону» або навіть порушувати його.

Повсюдно використовується виведення частини або навіть всього бізнесу в тіньовий сектор економіки, відхід від податків шляхом приховування частини доходів, виплата частини заробітної плати в обхід оподаткуванню. Все це сприяє істотному зростанню тіньової економіки в країні. Напруженість в економічній сфері зростає при наростанні соціальної напруги в суспільстві і, навпаки, соціальна стабільність суспільства великою мірою залежить від стану економіки в країні і посилюється при розбіжностях в економічній сфері.

Неможливо абсолютно усунути протиріччя і напруженість в соціумі, але цілком можливо шляхом регулювання знизити конфліктогенність суспільства до прийнятного рівня. Суспільство перебуває в рівновазі, якщо виконуються очікування більшості населення. Дослідження соціально-економічної конфліктогенності служить практичним цілям управління напруженістю в суспільстві. Існує поріг безпечної напруженості, після досягнення якого настає переломний момент, важке нестабільне становище суспільства. Когнітивне моделювання дозволяє краще зрозуміти досліджувані соціально-економічні процеси для вироблення ефективних управлінських рішень. Розуміння об’єктивних причин зростання напруженості, виявлення і моніторинг факторів, що здійснюють найбільш сильний вплив на конфліктогенність суспільства, лежить в основі формування заходів щодо зниження рівня напруженості в

суспільстві [177, с. 6243-6250].

Погодимося з З. Варналієм, що при формуванні соціально-економічної політики необхідно враховувати існуючі протиріччя: «держава – ринок»; «влада – бізнес»; «податкові та інші контролюючі органи – платники податків». У наших умовах ці протиріччя намагаються вирішити суб'єктивними, науково не обґрунтованими методами, що призводить до діаметрально протилежних наслідків. Зокрема, намагаються підпорядкувати інтереси держави бізнесу, а як наслідок – одержуємо зрощення влади і бізнесу, розвиток корупції. З іншої сторони при намаганні підпорядкувати інтереси бізнесу державі – одержуємо різку реакцію підприємницького середовища у вигляді тотальної тінізації господарської діяльності. Відтак, оптимальний варіант – це консолідація інтересів держави та бізнесу на основі конструктивного діалогу, розвитку приватно-державного партнерства і т.д. [82, с. 54].

Аналізуючи процес реформування вітчизняної політичної, соціальної та економічної систем, які не враховували ризик конфліктогенності процесу варто зазначити, що економічну та політичну кризу можна було спрогнозувати з високим рівнем достовірності. Отже, не дивно, що загалом за наслідками реформ та інших заходів економічної політики уряду ані децентралізації, ані посилення конкуренції, ані підвищення прозорості в цілому не відбулося, швидше навпаки. Деякі спрощення (як, наприклад, запровадження Єдиного соціального внеску внаслідок кодифікації податкового законодавства) та структурування політики (як-от у бюджетному плануванні) є самі по собі позитивними кроками, так само, як, скажімо, довгоочікуване розкриття інформації про власників банків на сайті НБУ. Але вони майже не мають системного ефекту, і саме тому за цими напрямками не спостерігаються істотні успіхи. Однак, навіть там, де «покращення» мало місце, його часто зводить нанівець або робить нестійким «провал» відповідних системних реформ.

Аналізуючи у цьому контексті діяльність команди попереднього Президента зазначимо наступне. Прихильники Президента стверджували, що «вертикаль» потрібна саме для того, аби робити реформи. Насправді ж, така

політика не просто не є реформами в повному сенсі, але й часто використовується як замінник справжніх реформ, потрібних для підвищення ефективності. І, хоча в деяких інших випадках певне «затягування пасків» є дійсно необхідним і має супроводжувати реформи, як-от у випадку пенсійної системи чи ЖКГ, в Україні наразі (зокрема, у обох згаданих випадках) виконується тільки перша частина, і то обережно, з огляду на необхідність підтримувати певну популярність представників влади, надто перед виборами.

Загалом же, із 15 передбачених Програмою тогочасного Президента України реформ, які були кваліфіковані як системні, певні зрушення присутні лише по 5-6. Причому найбільшого успіху досягнуто саме за тими напрямками, де у проведенні реформ зацікавлені потужні бізнес-адміністративні групи (табл. 3.16). Таким чином, загальний висновок стосовно системних реформ полягає у тому, що вони реалізуються переважно тією мірою, якою від них виграють (чи сподіваються виграти) причетні до влади бізнес-структури.

Це не нове явище у практиці проведення реформ за «обмеженого доступу» взагалі і, зокрема, в Україні. Більше того, такий політико-економічний механізм модернізації є одним із найголовніших, поряд з обмеженістю контролю та тиском з боку населення.

Таблиця 3.16

Стан виконання системних реформ в Україні протягом 2010-2017 рр.

(за [105, с.4-6]**)**

Завдання	**Стан виконання**
1	2
Реструктуризувати держмонополії, виділивши та залишивши у державній власності інфраструктурну компоненту, та забезпечити рівний доступ до цієї інфраструктури	На законодавчому рівні частково створено базу для реструктуризації Нафтогазу України; реформа Укрзалізниці перебуває в процесі обговорення
Скасувати плани мобілізації податкових платежів для податкової та митної служб	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Запровадити прозору систему відповідальності співробітників податкової служби	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Перехід до закупівлі державою послуг у закладів охорони здоров’я на контрактній основі, причому із забезпеченням доступу приватних закладів охорони здоров’я	Провалено. Подальше виконання не передбачається

Продовження табл. 3.16

1	2
Законодавчо затвердити вичерпний перелік документів дозвільного характеру та перейти до заявного принципу започаткування господарської діяльності, а також обмежити ліцензування	Формально частково виконане, але на практиці свавілля та бюрократичні підходи чиновників продовжуються
Запровадити відповідальність органів державного нагляду за збитки, завдані суб'єкту господарювання неправомірними діями	Провалено. Подальше виконання не передбачається
Виключно прозора приватизація	Провалено. Подальше виконання не передбачається. Тобто, приватизація відбувається успішно, але без жодної конкуренції. Її можна назвати «прозорою» хіба що у тому сенсі, що переможці конкурсів є цілком передбачуваними
Лібералізація вугільного ринку, ринків електроенергії та газу, впровадження конкурентних механізмів	Очікується
Створення конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг	Провалено
Заміна адміністрування цін на с /г продукцію конкуренцією з вжиттям, у разі необхідності, антимонопольних заходів	Адміністрування залишається. Відкрито декілька оптових ринків
Створення передумов для функціонування ринку землі	У процесі виконання. Але загальний напрямок реформи викликає підозри щодо намірів створити умови для монополізації ринку землі
Перехід від здійснення прямого контролю з боку держави до профілактики й запобігання порушень законодавства; скасування дублюючих функцій з подальшим скасуванням контролюючих органів, у діяльності яких зникла необхідність; регламентування перевірок, розподіл підприємств за зонами ризику	Провалено. Формування «білих списків» на практиці вилилося в узаконення привілеїв для «своїх»
Прийняття законів про державні закупівлі та про державну допомогу підприємствам відповідно до стандартів ЄС і СОТ (підвищення прозорості, збільшення конкурентності державних закупівель та обмеження державної підтримки)	Закон про державні закупівлі ухвалено, але згодом переважно вихолощено: реально конкурентність зменшено, а зловживання зросли. Закон про державну допомогу досі відсутній
Утворення Зони вільної торгівлі з ЄС	Провалено з політичних причин у 2013 р., частково здійснено у 2014 р. – далі у процесі реалізації
Підвищення фінансової незалежності місцевих бюджетів, їхньої видаткової автономності і рівня фінансової забезпеченості делегованих повноважень	Спостерігається зворотна тенденція

Адже в умовах «обмеженого доступу», коли влада не зацікавлена у системних реформах, а громадянське суспільство перебуває у зародковому стані, саме всередині еліти можуть утворюватися достатньо потужні інтереси, які рухають реформи вперед. Але вони, звичайно, небезкорисливі. Тому загальна вада реформування під впливом такого роду інтересів – це неминуча втрата частини суспільної вигоди від реформ на користь тих, хто їх просував, свого роду «відкат».

Відповідні групи отримують, у кращому разі, одноразові незароблені прибутки за рахунок суспільства (ренти), а в гіршому – монополії, які створюють для них можливість постійного отримання ренти, але з набагато більшими збитками для суспільства в цілому [105, с. 7-8; 110, с. 13].

Слід виділити такі ризики з боку тінізації економіки для результативності реформ:

1. Збереження високого рівня тінізації фінансових потоків загрожує досягненню цілей стабілізації державного бюджету та знижує потенціал реформування фінансової системи.

2. Недостатня надійність вітчизняного фондового ринку та страхових інститутів, спричинені їх інтегрованістю у тіньові схеми, є ризиком для запровадження ІІ рівня пенсійної системи та переходу на страхову модель охорони здоров'я.

3. Спотворення механізмів конкуренції внаслідок значних масштабів тінізації діяльності економічних суб'єктів та недостатня надійність вітчизняного фондового ринку через високий рівень тінізації фінансових потоків негативно позначаються на результативності реформ, спрямованих на покращення бізнес-клімату та залучення інвестицій.

4. Неформальна зайнятість та тінізація заробітних плат негативно позначаються на розмірах страхових внесків до Пенсійного фонду, фондів соціального страхування та обсягах надходжень до бюджету, що негативно впливає на стабільність системи державних фінансів та солідарної пенсійної системи, стримують нагромадження коштів накопичувальної складової

пенсійної системи та розвиток її інвестиційного потенціалу.

5. Маніпуляції з розміром офіційних доходів дозволяють нелегально працюючим та працюючим, що отримують частку заробітної плати «у конвертах», необґрунтовано отримувати від держави соціальну підтримку, що може негативно позначитися на результативності вирішення завдань реформи системи соціальної підтримки.

6. Тінізація земельних відносин перешкоджає формуванню ефективних механізмів управління ринком землі у контексті земельної реформи, її реалізація без належного забезпечення інвентаризації, обліку та контролю використання земель сприятиме подальшій тінізації ринку землі та створюватиме умови для легалізації правопорушень, що загрожує національній безпеці.

Зважаючи на зазначені ризики, стратегічними пріоритетами детінізації економіки у контексті реалізації Програми економічних реформ слід вважати: детінізацію фінансових потоків; легалізацію ринку праці; детінізацію земельних відносин; підвищення рівня економічної безпеки загалом.

Основні проблеми тінізації фінансових потоків полягають у використанні фінансових інститутів, зокрема банків, страхових компаній, торговців цінними паперами, кредитних спілок у схемах непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Поряд з втратами державного бюджету, це стримує розвиток вітчизняних фінансових інститутів, негативно впливає на інвестиційну привабливість фондового ринку та надійність фінансових інструментів.

Високий рівень тінізації оплати праці пов’язаний з: 1) значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримає за свою працю; 2) толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення; 3) відчуттям невідповідності сплачених податків та внесків якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення з метою отримання цих послуг на належному рівні; 4) відчуттям несправедливості

системи розподілу пенсій, пов’язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових професійних режимів; 5) наявністю механізмів, які забезпечують легке вилучення коштів підприємств у нелегальний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат; 6) фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці.

До основних причин тінізації земельних відносин належать: 1) відсутність ефективно діючої системи обліку земель; 2) недосконалі процедури безоплатної передачі, продажу та відведення в оренду фізичним та юридичним особам земельних ділянок державної та комунальної власності; 3) заборона відчуження земель сільськогосподарського призначення (за інформацією Держземагентства, 98,0 % схем тінізації земельних відносин пов’язано з недотриманням цієї заборони); 4) недієві механізми викупу та оренди земельних ділянок під приватизованими об’єктами нерухомості; 5) недієві механізми контролю використання земель, відхилення фактичних даних щодо площ посівів сільськогосподарських культур від офіційних (у середньому на понад 20,0 %).

Отже, для забезпечення ефективного та послідовного поступу реформ має бути створено умови, за яких перебування у нелегальному секторі стає надто ризикованим та коштовним. При цьому, при здійсненні реформ необхідно дотримуватися принципу не погіршення умов ведення бізнесу та оплати праці сумлінних платників податків. В іншому випадку, такі заходи створюватимуть умови для подальшої тінізації економіки та підриву довіри до влади.

Певні кроки у напрямі детінізації економіки вже зроблено.

1. Податковим кодексом, прийнятим на виконання Програми економічних реформ на 2010-2014 рр., було передбачено зменшення податкового навантаження на бізнес-середовище, спрощення адміністративних процедур і вдосконалення процедур адміністрування податків, перехід до загальної системи оподаткування прибутку страховиків, що сприятиме зменшенню масштабів «схемного» страхування.

2. З метою вдосконалення правових та організаційних засад протидії корупції схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 рр.,

прийняті Закони України «Про засади запобігання та протидії корупції» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні порушення».

3. На виконання Національного плану дій на 2011 р. щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки вжито заходи щодо спрощення дозвільної системи та процедур ліцензування, зокрема, законодавчо затверджено вичерпний перелік документів дозвільного характеру, забезпечено перехід від принципу «єдиного офісу» до принципу «єдиного вікна» під час видачі документів дозвільного характеру, спрощено дозвільні процедури у будівництві, скорочено перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню.

4. Законодавство у сфері протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, приведено у відповідність з рекомендаціями ФАТФ; Україну виключено зі списку країн, що мають стратегічні недоліки системи протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму («сірого» списку ФАТФ).

5. Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку затверджено програму попередження фактів випуску та організації обігу цінних паперів, які можуть використовуватись для непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, що дозволило здійснювати моніторинг емітентів цінних паперів з ознаками фіктивності [225].

Разом з тим, реалізація зазначених заходів є недостатньою для забезпечення досягнення цілей Програми (табл. 3.17). У будь-якому випадку, подальше розширення сфери тіньової економіки в Україні є недопустимим.

Поглиблене вивчення тенденцій виникнення і поширення, сутності та причин тіньової економіки, висвітлене у попередніх розділах дало можливість проаналізувати причини неефективності заходів, що впроваджуються з метою детінізації економіки та, на основі узагальнення світового досвіду, запропонувати напрями вдосконалення інституційного базису і механізмів протидії і усунення цього деструктивного явища.

Таблиця 3.17

Причини неефективності політики детінізації економіки України та напрями їх усунення (за [161])

Тенденції виникнення і поширення	Засоби	Механізми	Очікувані результати
1	2	3	4
Низький рівень податкової культури платників податків. Ухилення від податків через офшорні зони	1. Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва. 2. Моніторинг офшорних зон.	1. Реєстрація власності й бізнесу за принципом «єдиного вікна»(досвід Грузії, Південної Кореї). 2. Інвентаризація всіх дозвільних документів, і скасування тих дозвільних документів, які є недоцільними і ускладнюють роботу бізнесу.	1. Активізація підприємницької діяльності. 2. Підвищення конкурентоспроможності країни, а також забезпечення цінової стабільності
Потужний податковий тиск (135 податкових платежів, відповідно до звіту Світового банку)	1. Оздоровлення податкової системи. 2. Формування й впровадження прозорого комплексу податкових стимулів.	1. Раціональний розподіл податкового тиску. 2. Надходження до бюджету мають забезпечувати податок на прибуток та податок на нерухомість, причому за прогресивною шкалою оподаткування.	1. Усунення протистояння платника податків та фіскальних органів. 2. Активізація виробничої діяльності і насичення внутрішнього ринку товарами
Недосконала і витратна система адміністрування податків і зборів (в України 174-е місце – 657 годин на рік)	Оптимізація податкового адміністрування	1. Запровадження однакових правил оподаткування для всіх суб'єктів; скасування спеціальних податків (досвід Польщі). 2. Скорочення часу на податкове адміністрування (ОАЕ – 12 годин на рік)	Додаткові надходження, які можна використати на соціальні виплати
Відповідальність за несплату податків малоймовірна	1. Механізми покарання нечесних платників. 2. Легалізація «тіньових» коштів.	1. Адміністративні покарання у вигляді штрафу. 2. Економічна податкова амністія (досвід ФРН, Казахстану).	Додаткові надходження до бюджетів різних рівнів
Відсутність взаємозв'язку між обсягами сплачених податків і обсягами суспільних благ, які отримують платники	Економічне обґрунтування балансу між фіскальною і регулюючою функціями податків	1. Горизонтальне бюджетне вирівнювання. 2. Жорсткий контроль за цільовим використанням бюджетних коштів. 3. Перерозподіл доходів «від багатих до бідних»	1. Розвиток соціальної інфраструктури. 2. Підвищення рівня і якості життя населення
Нелегальний ринок праці	Вдосконалення інституту соціального страхування і зменшення фіскального навантаження на фонд оплати праці	1. Запровадження єдиного соціального внеску. 2. Поступове скорочення розміру соціального внеску (до 29,6% від бази нарахування). 3. Зміна пропорційності сплати соціальних внесків роботодавцями і найманими працівниками. 4. Надання громадянам можливості вибирати час виходу на пенсію (досвід Бразилії)	1. Пенсійна реформа. 2. Запровадження загальнообов'язкового медичного страхування
	1. Адекватна ціна праці. 2. Легалізація заробітних плат. 3. Підвищення обізнаності громадян; забезпечення їх впливу на прийняття рішень	1. Введення індикативних заробітних плат. 2. Збільшення частки заробітної плати у собівартості продукції. 3. Система фінансових штрафів для роботодавців за порушення трудового законодавства. 4. Активізація діяльності професійних спілок	1. Збільшення надходжень до держбюджету і посилення контролю за легалізацією робочих місць і заробітних плат. 2. Формування середнього класу. 3. Формування сучасного молодіжного ринку праці

Продовження табл. 3.17

1	2	3	4
Відсутність інвестиційної альтернативи «тіньовим» капіталам	Державна підтримка реалізації інноваційних на інвестиційних проектів у реальному секторі економіки	Здешевлення кредитів, шляхом компенсації суми відсоткових ставок за користування кредитами, залученими суб'єктами господарювання для фінансування інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки	1. Прозорий та чіткий механізм ефективного використання коштів державного бюджету на реалізацію інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки. 2. Виробництво інноваційної, високотехнологічної продукції.
Відсутність стабільного законодавства та дублювання державних функцій	Забезпечення дієздатності влади	Контроль над виконавчою владою, а потім встановлення контролю над системою влади в цілому.	1. Соціальний контакт з суспільством, що є передумовою стабільності в країні. 2. Посилення ролі громадянського суспільства.
Корупція, «податкові лазівки», лобіювання власних інтересів та підкуп чиновників	Жорсткі санкції за корупцію та рейдерство	1. Максимальна прозорість дій усіх ланок державного апарату. 2. Вдосконалення методів вирішення юридичних проблем (усунення дій в «обхід закону»)	1. Створення цивілізованої системи лобізму. 2. Ефективна судова система.
	Мінімізація державного регулювання різних сфер життя	1. Скорочення кількості державних службовців (досвід Грузії, Південної Кореї). 2. Обов'язкове декларування доходів і витрат чиновниками і членами їх сімей	1. Децентралізація органів державної влади. 2. Оптимізація структури і чисельності державних службовців.
Міждержавна інтеграція тіньового сектора й суб'єктів тіньової економічної діяльності	Забезпечення відкритості реального сектора економіки	Створення сприятливих умов для міжнародного обміну інвестиціями, товарами; не обмеження діяльності нерезидентів (досвід Польщі, Південної Кореї, Бельгії)	1. Наповнення інвестиційного ресурсу для економіки України. 2. Підвищення іміджу України на міжнародній арені.

Запропоновані засоби і механізми протидії тіньовій економіці спрямовані на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, а також створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу, що, своєю чергою, має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки і зробить невигідним приховування її результатів. Про основні принципи та механізми детінізації національної економіки детальніше йтиметься у наступних розділах**.**

Висновки до розділу 3

1. Найбільш широко використовуваними механізмами нелегального збагачення в Україні є нелегальний експорт капіталів; одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції; випуск і реалізація не облікованої продукції; надання не облікованих послуг; вимагання, розкрадання, грабежі; фінансове шахрайство; незаконна приватизація державної власності; розкрадання в державних, акціонерних і колективних підприємствах.

2. Тіньова економіка в регіонах України глибоко інтегрована в тіньовий сектор економіки держави і обумовлюється такими визначальними передумовами та особливостями: (1) соціально-економічною структурою регіону (тіньова економіка сконцентрована навколо основних центрів економічної діяльності); (2) недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, зокрема тим, що регіональна нормативно-розпорядча база у деяких випадках прямо суперечить Конституції України і сприяє тінізації господарських операцій у регіоні (нецільове використання бюджетних і позабюджетних коштів, укладання сумнівних договорів із іноземними партнерами); (3) взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень; (4) дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг,

наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів і, таким чином, перетворення окремих регіонів у джерела тінізації економіки; (5) регіональною політичною владою й особистими характеристиками керівників регіонів (ідеологічна орієнтація, етична основа, особиста відповідальність), від яких істотно залежать характер і масштаби поширення тіньової економіки, форми і методи боротьби з нею в регіоні; (6) соціокультурними факторами: історичні та етнічні особливості, ментальні і культурні особливості мешканців; (7) недосконаліть інститутів громадянського суспільства (незалежні ЗМІ піддаються тиску з боку регіональної влади, лише формування об'єднань підприємців, профспілки стикаються з процесом реорганізації, товариства споживачів не впливають на торгівлю).

Відповідно, ефективна державна політика детінізації економічних відносин має формуватися у відповідності до регіональних моделей протидії цьому явищу, що дозволить не тільки покращити структурну конкурентоспроможність, але й підвищити рівень якості життя населення, як одного з головних цільових орієнтирів соціально-економічного розвитку та інтегральної конкурентоспроможності регіону.

3. Поступальний розвиток економіки України можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої дії. З точки зору покращення стану цільових факторів найбільш перспективним сценарієм видається вдосконаленя нормативно-розпорядчої та законодавчої бази, застосування спрощеної системи оподаткування для пріоритетних галузей, ширше використання безготівкової системи розрахунків та електронних платежів. Реалізація позначених пріоритетних напрямків як основи для зниження рівня тіньової економіки України забезпечить прогресивні зміни та підвищить ефективність соціально-економічної системи загалом.

4. Визначені засоби і механізми протидії тіньовій економіці в нашій державі. Доведено, що вони мають спрямовуватися на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, а також створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу, що, своєю чергою, має

підвищити конкурентоспроможність легальної економіки і зробить невигідним приховування її результатів.

Результати дослідження автора щодо аналізу рівня тінізації економіки та ефективності системно-структурної державної політики детінізації економіки України висвітлені у публікаціях [3; 4; 9; 12; 13; 18; 20-23; 25; 31-33; 39-41; 42-44].

РОЗДІЛ 4
СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

4.1. Обґрунтування стратегічних пріоритетів системної детінізації національного господарства

Результати аналітичної частини дослідження підтвердили масштабність і комплексність проблеми тінізації економіки України, її проникнення у всі сфери суспільного життя і економічних відносин, значний негативний вплив на функціонування системи національного господарства, стримування його розвитку і формування критичних негативних характеристик структурних співвідношень, погіршення рівня якості життя. Більше того, в Україні стан тінізації економіки критичний, адже в державі функціонує система відтворення тіньових відносин, рівень тінізації вже тривалий період часу на стільки високий, що є всі підстави стверджувати про нагальну залежність економічної безпеки держави від вирішення, або принаймні достатнього зниження та послаблення впливу системних ризиків і загроз, проблеми тінізації.

Виходячи з цього, справедливим і перспективним в контексті забезпечення високого рівня ефективності державної економічної політики стає висновок про ув’язку політики детінізації та формування дієздатної системи економічної безпеки України. Таким чином, можна досягти синергічного ефекту, коли будуть реалізовуватися не часткові заходи, зорієнтовані на протидію тінізації економічних відносин в окремих видах економічної діяльності чи фазах суспільного відтворення, а провадитиметься комплексна політика зміцнення ключових параметрів економічної безпеки держави через детінізацію її економіки.

В такому разі слід почати з базових концептуальних засад функціонування системи економічної безпеки держави та виявити взаємозв’язки і взаємовпливи з елементами і складовими державної політики детінізації. Першочергово

важливо констатувати, що основоположними характеристиками економічної безпеки держави вважаються, по-перше, розвиток (якщо національне господарство не розвивається, то його можливості до життєздатності та протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам різко знижуються); по-друге, стійкість (як міцність і надійність структурних елементів складної системи «економіка», вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків у її межах, здатність витримувати внутрішні і зовнішні навантаження); по-третє, надійність і здатність об'єкта безпеки до виживання і розвитку в умовах дії внутрішніх та зовнішніх загроз, а також непередбачуваних, часто непрогнозованих чинників.

Фактично мова йде про так звану характеристику «минулого» або самодостатності, тобто реалізації відповідних заходів та дій у попередніх часових періодах, але які мають на сьогодні позитивні висліди у вигляді сприятливого геополітичного та фінансово-економічного становища, забезпеченості економіки ресурсами (у т. ч. підготовленими раніше кадрами, розробленими природніми родовищами), вироблених здатностей відносно доступу економічних агентів на внутрішній і зовнішні ринки, сформованості промислового потенціалу та чинників конкурентоспроможності реального сектору тощо.

Другою складовою є характеристика «сьогодення» або поточного стану ефективності функціонування економіки, використання її ресурсного забезпечення і потенціалу, раціональних структурних змін та інституціональних реформ, політико-економічної стабільності, природнього рівня безробіття, інфляції, стабільності національної грошової одиниці, розвитку фінансової системи, соціальної захищеності, розвиненості ринкової і соціальної інфраструктури, належного місця держави в системі міжнародного поділу праці, інтегрованості в систему світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Третьою компонентою є характеристика «майбутнього» або сформованості в поточному періоді часу передумов для хоча б простого відтворення обсягів діяльності та ресурсного забезпечення системи

національного господарства, позитивних тенденцій для науково-технічного розвитку, модернізації виробництва, розвитку інтелектуально-кадрового забезпечення, накопичення капіталу та покращення якості його структури, створення умов для активізації інвестиційно-інноваційної діяльності.

Видається доцільним враховувати ці базові характеристики системи економічної безпеки держави й при управлінні процесами детінізації економіки України. Такі міркування підтверджуються, до прикладу, тим, що для достатньої протидії тіньовим економічним відносинам сьогодні в минулому мали б бути сформованими для цього відповідні умови. Йдеться про створення і надання повноважень дієздатним суб'єктам інфраструктури легалізації економіки, яким необхідний певний часовий лаг для результативного функціонування, або, наприклад, реалізацію суспільно психологічних кампаній, спрямованих на вироблення ментального чинника несприйняття корупції, приховування доходів і витрат, девіантної поведінки чи порушення законодавчих норм та вимог.

Беззаперечно, необхідними є заходи та засоби, які реалізуються в поточному часовому періоді для зміни поведінки економічних агентів, вибудування інституційно-правових умов господарювання, формування механізмів та інструментів контролю і покарання. Але, при цьому, розуміємо й важливість забезпечення необхідних тенденцій детінізації економіки і створення для цього відповідних умов, у тому числі, компенсаторів та запобіжників щодо неповернення ситуації до попереднього стану або ж переходу до нераціонального (неприродного, небажаного) розвитку.

До прикладу, це можуть бути динамічні характеристики відносно рівня легалізації економіки, її секторів та сегментів, соціальної сфери та системи державного управління, пов'язаних з цим позитивних змін в показниках і параметрах соціально-економічного розвитку держави, корупції та викритих злочинів в економічній сфері, частки законослухняних суб'єктів господарювання, обсягів діяльності і результатів функціонування елементів інфраструктури протидії тінізації економіки і т. ін.

Узагальнюючи ці висновки, сукупність пріоритетів державної політики

детінізації національного господарства, вибудуваних у відповідності до головних характеристик системи економічної безпеки держави, може бути представлена як на рис. 4.1.

Рис. 4.1. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства в системі базових характеристик економічної безпеки держави
(авторська розробка)

Підбір запропонованих стратегічних пріоритетів державного регулювання обґрунтовується наступним чином. Так, щодо досягнення самодостатності економічного розвитку та фінансово-ресурсної забезпеченості політики детінізації, то тут важливо передусім сформувати відповідне середовище, в якому економічні агенти та інші суб'єкти економічних відносин будуть вмотивовані та не зацікавлені здійснювати незаконні, неофіційні чи приховувані операції.

Забезпеченість політики держави також в значній мірі опирається на створення відповідної інформаційно-аналітичної системи. Вона необхідна, по-перше, для оперативного збору і аналізу інформації та відстеження, таким чином, проявів злочинних дій. По-друге, завдяки такій системі відповідні органи державного управління можуть формувати та використовувати при прийнятті рішень доволі розлогі інформаційно-аналітичні звіти. По-третє, через розвинену інформаційну систему можна швидко та якісно поширювати інформацію, а також здійснювати інформаційні кампанії, зорієнтовані на легалізацію.

Потрібно зауважити, що світовим досвідом напрацьовано багато позитивних і успішних практик щодо протидії тінізації економічних відносин. Звичайно, вони мають свої особливості та не в однаковій мірі можуть реалізовуватися з огляду на особливості стану соціально-економічного розвитку, різні фінансово-ресурсні і бюджетні можливості держав, структуру економічних відносин та суспільних відтворювальних процесів. Але багато з них можуть бути апробованими в Україні за сучасних обставин. Більше того, потенціал системної детінізації багато в чому визначається підтримкою та використанням завдяки неї можливостей світової спільноти. Відтак, серед пріоритетів державної політики важливе місце доречно виділити для розвитку міжнародної співпраці нашої держави у сфері легалізації економічних відносин.

До прикладу, Україна має приєднатися до багатосторонньої угоди про обмін податковою інформацією за єдиним стандартом CRS (Common Reporting Standard), який дозволяє в режимі он-лайн обмінюватися, а також узгоджувати відповідну інформацію з податковими органами інших держав. Перегляду потребують також і чинні двосторонні угоди нашої держави про уникнення подвійного оподаткування, зокрема щодо їх відповідності принципам модельної конвенції ОЕСР.

В цілях протидії розмиванню податкової бази та виведенню прибутків у світовій практиці використовується такий інструмент, як BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) [264]. Цей проект може бути імплементованим нашою державою і, відповідно, його можливості поширяться й на Україну.

Хоча, відмітимо, що всестороннє і ефективне співробітництво України з провідними міжнародними структурами у сфері легалізації економічних відносин потребує залучення до таких процесів представників інформаційно-консалтингових структур та міжнародних фінансових організацій, фахових юристів, аудиторів, експертів.

Інвестиційна привабливість та ефективність бізнесу в значній мірі визначаються умовами регуляторного та дозвільно-контролюючого середовища. Якість регуляторної політики, прозорість і необтяжливість дозвільної сфери, справедливість контролю в значній мірі визначають стимули до підприємництва, а також дотримання принципів легального господарювання. Саме тому, легалізацію і підвищення ефективності в регуляторній і дозвільно-контролюючій сферах можна заслужено відносити до передумов детінізації економіки. Більше того, значна частина тіньового сектору функціонує саме тут у вигляді тіньових проплат за прийняття владою необхідних для суб'єктів бізнесу рішень, викуплення або отримання в оренду земельних ділянок, об'єктів нерухомості, які перебувають у власності держави або місцевих громад, прав доступу до різного роду об'єктів, ліцензій, дозволів, неприйняття чи зменшення розмірів штрафних санкцій і т. ін.

Реалізація визначених пріоритетів державної політики дозволяє сформувати відповідне середовище, забезпечити передумови і ресурсне підґрунтя детінізації. Втім, подальше державне регулювання має гарантувати поточну ефективність з легалізації економічних відносин та досягнення вимог стійкості економічної системи, високої спроможності політики детінізації.

Спектр напрямів і об'єктів державного регулювання в поточний момент часу доволі розлогий і потребує відповідної класифікації. Передусім звернімо увагу на неоднорідність і різні масштаби проблеми тінізації за видами економічної діяльності та галузями і секторам економіки. Як звітує Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, рівень тінізації економічних відносин в нашій державі коливається від 8,0 % офіційної доданої вартості у сільському господарстві до 38,0 % у торгівлі та 56,0 % у добувній промисловості [224]. За

даними Ради національних реформ України, рівень тінізації у вітчизняному АПК становить близько 20,0 % загалом, а також 50,0 % у секторі молочної продукції та 100,0 % – дикорослих плодів, ягід, грибів і горіхів; у легкій промисловості рівень тінізації становить 67,0 %; у сфері фармацевтики – 40,0 %; у ресторанному бізнесі – 70,0 % [180]. Відповідно, існує не лише потреба, але й доцільність реалізації в Україні такого пріоритету державної політики детінізації економіки, як легалізація та підвищення фінансово-економічної ефективності в галузево-секторальному аспекті. Головним вислідом тут має стати скорочення тіньового сектору у видах економічної діяльності, де він критично високий (за орієнтир на перших етапах реалізації політики можна обрати визначену Міністерством економічного розвитку і торгівлі України граничну межу тінізації на рівні 30,0 %), та вирівняння і усунення галузево-структурних диспропорцій офіційної легальної економіки.

Окремим важливим аспектом проблеми є також ліквідація розривів і невідповідностей між прозорістю господарювання у малому, середньому і великому бізнесі. Немає достатніх підстав стверджувати про вищий чи нижчий рівень тінізації в одному з цих секторів, у тому числі через різні масштаби діяльності. Проте, диференціюються форми, способи, методи, а також причини тінізації. Якщо у великому бізнесі це, як правило, приховування прибутків і «втеча» від оподаткування через офшорні зони, то у малому підприємництві – виплата заробітної плати «в конвертах», не оформлення на роботу зайнятих, тобто тінізація більшим чином трудових відносин, а також декларування менших обсягів доходу в цілях перебування на більш вигідній системі спрощеного оподаткування, звітності та обліку.

Відповідно, видається перспективним узгодження державної політики детінізації малого бізнесу з дієвою підтримкою становлення і розвитку цього сектору економіки, та легалізації середнього і великого бізнесу – з офшоризацією оподаткування. Остання особливо загрозлива для безпеки національної економіки України, адже має критично великі обсяги та зумовлює надто значне звуження податкової бази, відмивання нелегального прибутку, розширення

можливостей фінансування тероризму і сепаратизму, організованої економічної злочинності, вимивання з країни капіталу і дестабілізацію, тим самим, фінансової системи країни.

За даними Фіскальної служби України, обсяги офшоризації в Україні хоча й скоротилися, проте все ще залишаються істотними. Так, експорт товарів (послуг), пов'язаних з розрахунками через офшорні юрисдикції (понад визначений Розпорядженням Кабінету Міністрів України Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям від 23.02.2011 р. № 143-р, перелік офшорів), у 2014 р. становив 461 млн. дол. США, а імпорт таких товарів (послуг) – близько 800 млн. дол. США. Головними територіями – партнерами за такими операціями залишаються Британські Віргінські Острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Маршальські Острови, Сейшельські Острови, Сент- Кітс і Невіс, Беліз, Бермудські Острови [100].

Інший аспект проблеми і гострої необхідності деофшоризації полягає не лише у використанні офшорних юрисдикцій в цілях оптимізації податків, але й для юридичного захисту активів чи приховування структури власності. Такий висновок підтверджується тим, що значна частка іноземних інвестицій, які надходять в Україну, мають т. зв. «сумнівне» походження. Зокрема за підсумками I кв. 2016 р. 25,6 % інвестицій надійшло з Кіпру, 4,0 % – Британських Віргінських Островів, 1,2 % – Белізу [189]. Щодо прямого інвестування (акціонерного капіталу) з України в економіку країн світу, то станом на аналогічний період часу 93,5 % інвестицій було спрямовано на Кіпр та 0,8 % – Британські Віргінські Острови [189]. Відповідно, є підстави стверджувати, що з використанням офшорів тінізуються інвестиційні процеси у вітчизняній економіці.

Важливим стратегічним пріоритетом державної політики в аналізованій сфері є визначення досягнення відчутних успіхів щодо детінізації та якісного розвитку структурних елементів безпеки держави. Йдеться, зокрема, про позитивні зрушення в макроекономічній сфері, фінансовій системі, зовнішньоекономічній діяльності, соціальній і демографічній царині, інвестиційно-інноваційній сфері, енергетичному, продовольчому та виробничому комплексах. Саме за цими

складовими формується система економічної безпеки держави. Відтак, потрібно забезпечити детінізацію, вирівняння та загальне зниження (до прийнятного рівня) прозорості і легальності відносин у всіх стратегічно важливих структурних складниках безпеки. Особливо пріоритетними є сфери макроекономіки, фінансів та інвестицій, але високим рівнем корупції і тінізації характеризуються всі без виключення складові безпеки держави, особливо – соціальна, енергетична та виробнича.

Наступним стратегічним напрямом системної політики детінізації національного господарства України доцільно визначити детінізацію в просторово-структурному аспекті. Йдеться про надзвичайно нерівномірний стан соціально-економічного розвитку територій України, наявність через це гострих і критичних для економічної цілісності і безпеки держави диференціацій у фінансово-економічних і ресурсних можливостях з-поміж областей і великих міст. Ці чинники призводять до розкрадання бюджетних коштів, їх нераціонального та непрозорого використання у особливо великих обсягах в більш фінансово потужних адміністративно-територіальних одиницях; монопольного становища і нелегального використання природних ресурсів (бурштин, нафта і газ та ін.) в окремих областях; зловживань, тінізації і контрабанди в більшості прикордонних регіонах держави і т. ін.

Паралельно з просторовим аспектом важливо досягти успіхів й у структурній площині. Йдеться про негативні прояви тінізації економічних відносин, які перешкоджають формуванню, посиленню і розвитку раціональних структурних співвідношень, важливих в контексті забезпечення ефективності і конкурентоспроможності економіки держави як соціально-економічної системи, а саме щодо обсягів постачання, продажу та споживання товарів (послуг) імпортованих та вітчизняного виробництва, фінансово-інвестиційного та ресурсного забезпечення внутрішнього виробництва, інституційних умов підтримки вітчизняного виробника та їх торгових партнерів, споживчих і якісних характеристик продукції, купівельної спроможності та доступності вітчизняних і імпортних товарів та послуг для населення, внутрігалузевої структури

вітчизняного виробництва та сфери товарного обігу, структури експортно-імпортних відносин.

Наголосимо, що чи не найбільш важливе стратегічне значення для реалізації системної, комплексної і виваженої політики детінізації економіки в Україні має оптимізація співвідношень тіньової та легальної економіки у фінансовій системі. Мається на увазі як важливість проблеми протидії іллегальній економіці в цій сфері (адже підсилюється дія та негативний вплив гострих загроз фінансово-економічній безпеці, до прикладу, – не наповнення і не раціонально-ефективне використання коштів бюджетів всіх рівнів, критичного зростання внутрішнього і зовнішнього державного боргу, нестабільності функціонування банків, їх банкрутства разом із втратою фінансового ресурсу суб'єктів господарювання і населення, «втечі» капіталів, формування системи квазі-страхування, оперування валютними спекуляціями заради наживи державних службовців причетних до управління діяльністю Центрального банку України, Міністерства фінансів України та інших, пов'язаних з цією сферою, вищих органів влади), так і її широта і всеохопливість (проникність тінізації практично у всі підсистеми фінансової системи держави аж до дисфункціонування і посилення системних перешкод поступу таких сфер, як податкова система, бюджетування розвитку територіальних громад, грошово-кредитний сектор, державне фінансування і інвестування та ін.).

Відтак, закономірно доволі комплексним і важливим стратегічним пріоритетом державної політики у сфері детінізації національного господарства має стати легалізація фінансової системи України, включно з функціонуванням її елементів та фінансово-економічних відносин між ними і в середині системи, прозорим і ефективним виконанням її функцій у забезпеченні соціального і економічного розвитку.

Наступною сферою, де актуальність проблеми детінізації має дещо інший, але також важливий характер, є функціонування внутрішнього ринку та його структурних сегментів. В Україні значно загострилися в останні роки системні вади, які стримують розвиток внутрішнього ринку держави та її територій і які в

доволі значній мірі породжені тіньовими відносинами, що усталилися тут.

Так, сучасними найбільш складними недоліками функціонування внутрішнього ринку України і його сегментів є монополізація виробництва та, відповідно, обмеженість можливостей і практик належного впливу внутрішньої торгівлі на формування попиту і пропозиції, тінізація та низька якість споживчих послуг, наявність проявів трансферентного ціноутворення та завищеність цін (через тіньову складову і трансакційні витрати, пов'язані з нею) на товари і послуги, зменшення обсягів інвестиційно-інноваційної діяльності в значній мірі через надмірну витратомісткість і, як наслідок, цінову неконкурентоспроможність відносно товарів (послуг) тіньового сектора, висока тінізація та імпортозалежність ринку.

Через ці чинники внутрішній ринок України не виконує свої базові функції щодо підтримки і забезпечення якісного поступу соціально-економічної системи держави. Більше того, глибока тінізація є характерною для головних його сегментів – споживчого ринку товарів та послуг, а також ринків праці, капіталу та інвестицій, будівництва і нерухомості, науково-дослідної та інноваційної діяльності.

Це призводить до посилення концентрації і монополізації, погіршення ресурсної забезпеченості та зниження інвестиційно-інноваційної активності його суб'єктів, тінізації ринку, диференціацій та деформацій розвитку у регіональному та просторово-структурному аспектах, перешкоджає системному розвитку національного господарства – негативні аспекти стану та характеристики розвитку внутрішнього ринку призводять до зменшення ВВП, послаблення його ролі у раціоналізації та підвищенні ефективності господарських зв'язків, економічному відтворенні, скорочення надходжень до бюджетів, зниження зайнятості та доходів населення, погіршення конкурентного середовища, інвестиційної привабливості територій.

Відповідно, справедливим і актуальним видається висновок про пріоритетність завдань державної політики щодо усунення цих негативних тенденцій та забезпечення системної детінізації як передумови сталого і

структурно збалансованого розвитку внутрішнього ринку України та його сегментів у т. ч. в галузево-просторовому аспекті. Це об'єктивно потребує нових більш дієвих та адаптованих до сучасної ситуації соціально-економічного розвитку держави рішень, а також неможливе без урахування головних чинників і умов іллегалізації господарської діяльності, її впливу на елементи, зв'язки і чинники системи внутрішнього ринку держави.

Зауважимо, що проблеми тінізації внутрішнього ринку України істотно ускладнилися після анексії АР Крим та збройного конфлікту у Донецькій і Луганській областях, який виник на початку 2014 р. та триває досі. По-перше, ця ситуація породила нові форми і прояви контрабанди і нелегального переміщення, розподілу та споживання товарів і послуг, обігу готівки та капіталу. По-друге, цей чинник доволі комплексно позначається на інших аспектах тінізації національного господарства і особливостях протікання суспільних фаз відтворення, відтак, потребує врахування і виокремлення серед пріоритетів державного регулювання в аналізованій сфері у вигляді мінімізації гібридних чинників тінізації економіки.

Такі висновки підтверджуються суттєвими негативними наслідками гібридної війни, як-от – зменшення обсягів промислового виробництва та АПК, девальвація національної грошової одиниці, підвищення темпів зростання інфляції та зниження купівельної спроможності населення, погіршення коопераційних відносин між суб'єктами внутрішнього ринку зі Сходу та інших територій держави, ускладнення фінансового стану підприємств та інвестиційної привабливості територій, зростання внутрішньої міграції та погіршення ситуації на ринку праці.

Важливо аби серед завдань та заходів державної політики в рамках цього стратегічного пріоритету були враховані такі, що спрямовані на протидію контрабанді як з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей в Україну, так і у зворотному напрямі, часто з нелегальним переміщенням відповідних товарів територією РФ; контрабандним потокам з України в РФ через територію АР Крим; втратам у зв'язку з воєнним конфліктом

і прогресуючою економічною кризою та ситуацією близькою до колапсу в електроенергетичній галузі, які створюють передумови для подальшої тінізації внутрішнього енергетичного ринку; інтенсифікації нелегальних міграційних потоків.

Необхідне запровадження низки інструментів з детінізації внутрішнього ринку в умовах дії чинників зовнішньої агресії. Вирішення цієї проблеми окремими заходами об'єктивно ускладнене і потребує упровадження низки механізмів державної політики та їх дієвих заходів. Передусім важливо реалізувати інституційний механізм, зорієнтований на зміну суперечливого інституційного базису, який створює основу для активізації тіньової ділової активності стосовно АР Крим та тимчасово окупованих територій Луганської і Донецької областей. Заходами цього механізму є: законодавча відміна статусу вільної економічної зони АР Крим; ліквідація двосторонніх домовленостей між Україною та РФ, особливо щодо поставок товарів через тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей; посилення активних консультацій зі стратегічними партерами України щодо можливості подальшої військової підтримки та введення миротворчих батальйонів на територію України для забезпечення прозорого і контрольованого функціонування кордонів сходу і півдня нашої держави.

Економічний механізм в цій сфері доцільно спрямувати на посилення економічних санкцій проти РФ. Засобами тут є припинення поставок товарів та послуг з України в РФ та тимчасово окупованої АР Крим, Донецької і Луганської областей, у тому числі електроенергії та води; припинення поставок товарів та послуг з РФ в Україну; вирівнювання цінових дисбалансів між вартістю товарів в Україні та на тимчасово окупованих територіях шляхом додаткового оподаткування товарів, які спрямовуються у АР Крим та РФ, припинення соціальних виплат на тимчасово окуповані території.

Не менш важливими слід вважати й заходи у межах суспільно-громадського механізму детінізації внутрішнього ринку Донбасу, спрямовані на ліквідацію корупційних проявів і фактів сприяння контрабанді на блокпостах

серед окремих військових та добровольців, а також представників органів державної влади, у компетенцію яких входить регулювання ситуації на лінії розмежування.

Третім блоком стратегічних пріоритетів системного регулювання детінізації економічних відносин в Україні в узгодженості до політики забезпечення економічної безпеки держави визначено здатність економіки до розвитку та реалізації свого легалізаційного потенціалу. Іншими словами органи влади вже зараз мають реалізувати заходи, що матимуть позитивний ефект у подальших часових періодах, підсилюватимуть дію планових наслідків інших поточно-тактичних дій, а також забезпечуватимуть унеможливлення протікання головних важливих процесів у зворотному напрямі.

Передусім до таких пріоритетів важливо віднести формування повноцінної інфраструктури детінізації, адже відомо, що досягти успіхів реформ у будь-якій сфері без побудови необхідного інституційного та інфраструктурного забезпечення неможливо. Слід визнати, що окремі успіхи та здобутки нашої держави в царині розвитку інфраструктури детінізації наявні. Щоправда, в більшій мірі у частині протидії корупції, підтвердженням чого є створення та функціонування Національного антикорупційного бюро України та його територіальних представництв, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Державного бюро розслідувань, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Центру протидії корупції, ГО «Наші гроші», Українського представництва «Transparency International», Міжнародного фонду «Відродження» та ін. Хоча окремі елементи інфраструктури безпосередньо детінізації економіки створені вже давно і функціонують при МВС, СБУ, Фіскальній службі України, податковій поліції, Міністерстві фінансів України тощо.

Проте, як свідчить світовий досвід, цієї інфраструктури явно не достатньо і вона має розвиватися в напрямі створення, делегування достатніх повноважень і забезпечення ефективної роботи нових структур як при відповідних

контролюючих органах влади, так і в середовищі громадянського суспільства. Якщо звернути увагу на пріоритетні напрями, за якими розвивається інфраструктура протидії тінізації економіки в державах, що мають значні успіхи в цій сфері, то це:

(1) створення спеціально уповноважених державних органів з дієвими компетенціями, правами та правовими засобами щодо власного (або спільного з правовими органами) розслідування, виявлення злочинів у цій сфері та офіційне повідомлення про них (Генеральне командування фінансової гвардії в Італії, FinCEN у США, NBI у Фінляндії, KOKRIM у Норвегії, TRACFiN у Франції, MOT у Нідерландах, DAFI у Польщі, CtiF-CFI у Бельгії [99,с. 54-62]);

(2) розвиток елементів інформаційно-аналітичної інфраструктури детінізації в цілях відповідної підтримки діяльності державних і недержавних структур протидії тінізації ринків, передання до слідства незаангажованих та об’єктивних додаткових даних заради недопущення подання інформації, яка має характер особистої чи групової зацікавленості, формування єдиного інформаційного ресурсу для взаємодії уповноважених органів в електронній формі стосовно проявів тіньових відносин і реагування на них (досвід Німеччини та США [136, с. 54-62]);

(3) функціонування інституцій з фінансового моніторингу для упередження і боротьби з приховуванням коштів і незаконними оборудками у різних видах економічної діяльності та цільових сегментах економіки. До прикладу, у США в таких цілях створені і функціонують Служба з оцінювання масштабів операцій з легалізації кримінальних прибутків, Рада Федеральної резервної системи, Відділ кримінальних розслідувань Податкового управління, Правоохоронна мережа з боротьби з фінансовими злочинами;

(4) створення і розвиток інституту надання інформаційних повідомлень (за офіційну винагороду) громадянами чи представниками суб’єктів господарювання щодо виявлення ними проявів тіньових відносин (досвід Канади та Німеччини).

Потрібно наголосити, що суміжним пріоритетом вітчизняної державної

політики системної детінізації економіки має стати і запровадження т. зв. «запобіжників контролю» тінізації в системі державного управління. Діяльність у цьому напрямі має максимально унеможливити дії чиновників і держслужбовців у сфері тіньових економічних відносин чи підтримки або зволікання відносно таких незаконних дій суб'єктами підприємництва, громадянами, неурядовими об'єднаннями і організаціями тощо.

Головними превентивними засобами тут є значне посилення відповідальності (кримінальної з одночасними штрафними санкціями, які поширюються на членів родини відповідної посадової особи, а також забороною на подальше працевлаштування як в державній службі, так і на керівних посадах суб'єктів господарювання будь-якого виду економічної діяльності і форми власності) та розвиток інфраструктури внутрішнього надзору і контролю в системі державного управління. Особливо значним має бути характер покарання для держслужбовців, які працюють безпосередньо у сфері контролю і протидії тінізації та корупції.

Цікавим і важливим інструментом стратегічного розвитку системи детінізації національного господарства України може стати зростання інвестиційно-інноваційної активності у цій сфері. Зарубіжний досвід накопичив низку інновацій, причому і технічних, і технологічних, і організаційних, і юридичних, і економічних, які можуть застосовуватися у відповідних цілях. Це, зокрема формування інформаційно-аналітичної системи координації діяльності спецслужб, а також неурядових структур протидії тінізації; запровадження практики бюджетування і фінансування діяльності фіскальної служби і її контролюючих підрозділів (в цілях формування фінансово-економічного стимулу для підвищення ефективності діяльності, її незалежності та неупередженості) винятково за кошти платників податків згідно наперед визначених і встановлених критеріїв ефективності; використання інструменту т. зв. «амністії» тіньових доходів; автоматизація системи подання (у режимі реального часу), зберігання, аналізу податкової інформації; запровадження електронного декларування крупних операцій суб'єктів бізнесу; створення

гарячих ліній для найманих працівників щодо анонімного поінформування про порушення щодо них у трудовій сфері, інституціалізація праці т. зв. «домашніх» працівників та ін.

Потрібно додати, що розвиток інвестиційно-інноваційної активності у сфері державної політики детінізації потребує налагодження взаємовигідної співпраці з науково-дослідними установами (причому як технічного, так і економічного та юридичного профілю), інноваційними фірмами, консалтинговими структурами, а також інвесторами всіх типів.

Не менш важливим стратегічним пріоритетом для реалізації потенціалу політики системної детінізації економіки України потрібно вважати формування та розвиток інтелектуально-кадрового забезпечення у цій сфері. Йдеться про якісний і фаховий персонал (для роботи у фіскальних структурах, органах протидії корупції, державних і недержавних організаціях виявлення і протидії злочинам у сфері тінізації економічних відносин), результати інтелектуальної творчої діяльності, що завершуються комерціалізацією і ефективним використанням об’єктів інтелектуальної власності та інновацій, а також т. зв. «штучний інтелект» або новітні ефективні засоби праці і технології, які використовуються при реалізації політики детінізації.

Інтелектуально-кадровий капітал системи протидії тінізації має бути не меншим і не менш ефективно використовуватися, ніж відповідне ресурсне забезпечення незаконно слухняних суб’єктів господарювання. Для цього слід запровадити, підтримувати і розвивати відповідні програми навчання, підготовки і перепідготовки кадрів за діючими і новими спеціальностями та спеціалізаціями, надавати державне замовлення на розробку ефективного техніко-технологічного забезпечення діяльності інституцій інфраструктури детінізації, реалізувати державні грантові програми зі створення і діяльності об’єктів недержавної інфраструктури легалізації економіки, розвивати програми співробітництва і проводити комунікативні заходи з залученням визнаних фахівців (зокрема з провідних міжнародних організацій в аналізованій сфері) для обміну досвідом і напрацювання спільних рішень і ідей відносно подальшого

розвитку державної політики детінізації, забезпечення ефективного функціонування і діяльності організацій її інституційної інфраструктури, формування достатнього фінансово-ресурсного і інтелектуально-кадрового забезпечення.

4.2. Вдосконалення інституціонального забезпечення системної детінізації економіки

Як вже зазначалося, інфраструктура окремого ринку, сектора економіки, сфери економічних відносин, що підлягає державному регулювання, виконує важливу та невід'ємну роль. Навіть найбільш успішні і дієві владні рішення можуть мати лише ситуативний короткостроковий ефект або й не досягти своїх цілей, якщо не буде вибудувано комплексний і системний інституціональний базис, що складається з формальних і неформальних правил, а також суб'єктів інфраструктури, функціонування яких в сукупності забезпечує формування необхідного середовища та дії в його межах чинників, достатніх для скерування процесів і явищ у необхідному руслі. Формування інституціонального базису об'єктивно необхідне для вирішення чи не найбільш складних, системних і комплексних проблем, до яких, беззаперечно, відноситься тінізація економічних відносин, яка охопила більшість суспільних сфер та секторів національного господарства України.

Як доводять результати узагальнення теоретико-методичних основ, а також практики державного регулювання і реалізації політики легалізації економіки, вибудування необхідного інституціонального базису здійснюється за двома магістральними напрямами: формування повноцінного середовища інститутів та створення і активізація діяльності інституцій (рис. 4.2.).

Інститутами є так звані несуб'єктні, неорганізаційні чинники, тобто нормативні (здебільшого закони та інші нормативно-правові акти, різного роду офіційні методики та інструкції, розпорядження, інституційні правила тощо) та статусні (формальні і неформальні) правила і звичаї.

Рис. 4.2. Напрями формування інституціонального базису державної політики детінізації економічних відносин в Україні (авторська розробка)

Формування повноцінного середовища інститутів державної політики детінізації економіки фактично покликане створити законодавче поле та так зване середовище чинників впливу. Очевидно, це важлива складова інституціонального базису, проте недостатня. Об'єктивно потрібною є й мережа діючих, взаємозалежних та взаємодіючих між собою служб, організацій, установ, суб'єктів господарювання як урядового, так і не урядового характеру і підпорядкованості. За формування цієї складової інституціонального базису детінізації економіки відповідає другий напрям політики у цій сфері – створення і активізація діяльності необхідних інституцій.

Тут важливим є ретельне планування складу суб'єктів інфраструктури,

виявлення незаповнених ніш, створення або підтримка з боку держави відповідних структур, сприяння в їх ефективній діяльності, взаємодії та подальшому якісному поступі, важливими критеріями якого є забезпечення співробітництва з-поміж елементів інфраструктури детінізації економіки, включно з міжнародними організаціями, покращення міжфункціональної та просторово-галузевої координації і взаємодії, реалізація проектів інтеграції, кластерної та мережевої співпраці, транснаціоналізації, аутсорсингу в системі державної політики з детінізації економіки.

Щодо першого напряму політики формування необхідного інституціонального базису системної детінізації економічних відносин в Україні, то, як було показано за результатами аналітичної частини дослідження, передусім необхідно посилити відповідальність за системні особливо великі обсяги тіньових операцій. Для цього треба чітко інституціалізувати види та перелік таких злочинів і прописати відповідальність за них в законах України «Про запобігання і протидію іллегалізації економічних відносин», «Про запобігання та протидію корупції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини у сфері тінізації економіки та корупційні правопорушення».

Для удосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює фінансові потоки, визріла необхідність законодавчого посилення вимог відносно діяльності емітентів. Доцільно зменшити обмеження щодо обсягу випуску акцій, облігацій та інших цінних паперів, розширити можливості діяльності Національної комісії цінних паперів та фондового ринку України відносно злочинів, а також виявлення ознак фіктивності при емітуванні цінних паперів, призупинення їх обігу, ініціювання податкових та аудиторських перевірок, здійснення рейтингувань цінних паперів.

Найбільш важливі законодавчі зміни щодо детінізації відносин зайнятості і оплати праці мають стосуватися посилення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків та покращення їх

адміністрування; посилення штрафних санкцій за ухилення від оформлення трудових відносин та виплату заробітних плат «у конвертах», розширення повноважень Інспекції з питань праці щодо здійснення перевірок додержання законодавства про оплату праці.

Окремим напрямом детінізації економічних відносин має стати модернізація законодавчо-правових актів з інвентаризації земель, прозорого ведення державного земельного кадастру, недопущення «легалізації» правопорушень, пов’язаних із самовільним захопленням земельних ділянок або їх нецільовим використанням.

Не менш важливою та актуальною є реалізація другого напряму реформи інституціонального базису детінізації економіки України, що передбачає створення і забезпечення діяльності мережі суб’єктів інфраструктури. Беззаперечно, що частина інституціональної інфраструктури державної політики детінізації економіки вибудувана і вона формувалася протягом всього періоду незалежності нашої держави. Йдеться зокрема про державну фінансово-бюджетну та податково-контрольну систему, відповідні структури в рамках служб державного казначейства та фінансового моніторингу, ін.

Проте, її об’єктивно недостатньо і вона не є повноцінною та завершеною. Такий висновок у тому числі обґрунтовується критично високим рівнем тінізації економіки України та невисокою ефективністю діяльності органів влади з її протидії і подолання.

Виникає питання щодо підходу до визначення головних пріоритетів і шляхів розбудови інституційної інфраструктури протидії тінізації національного господарства нашої держави. Тут можуть застосовуватися різні ідеї, втім об’єктивно найбільш перспективним виглядає аналіз діючої інфраструктури на предмет виконання нею базових функцій в системі детінізації. Відповідно, за якими з функцій будуть виявлені прогалини, саме за ними слід здійснювати заходи щодо формування і підтримки функціонування нових структур, їх раціонального «монтажу» у вже діючу інфраструктуру легалізації економіки України.

До головних функцій, які має реалізувати інфраструктурне забезпечення державної політики детінізації, видається доцільним віднести: попередження; моніторингу, аналізу та поінформування; стимулювання; інтеграції і співробітництва; безпеки; контролю. Обґрунтуванням такого висновку є наступне.

Так, тінізація економічних відносин у переважній більшості реалізується з порушенням законодавства, тобто є злочином. Настання злочину є явищем негативним як для того, проти кого він вчинений, так і для того, хто його вчинив, а також і для суспільства. Доведено, що відносно протидії злочинності навіть більш позитивним є попередження злочинів, а ніж їх розкриття. Саме тому вважаємо, що функція попередження є однією з базових в системі протидії тінізації економічних відносин. Більше того, в Україні ця функція реалізується далеко не в повній мірі, особливо відносно залучення до цих процесів громадських організацій та неурядових структур.

Вироблення ефективних управлінських рішень, які грунтуються на достовірній і повноцінній інформації, є неможливим допоки в країні не буде створено постійно діючого моніторингу стану і рівня тінізації економічних відносин за її напрямами і складовими, секторами економіки і суспільного життя, видами економічної діяльності, галузями, сегментами внутрішнього ринку тощо. Проте, моніторинг забезпечує лише збір даних. Надалі їх потрібно опрацювати і провести відповідний аналіз, результати якого будуть лаконічно узагальнені і надані до використання саме тим структурам, які потребують відповідної інформації. Таким чином, актуалізується включення до функцій інфраструктури детінізації економіки функції моніторингу, аналізу та поінформування. Очевидно, що найкращими суб’єктами реалізації цієї функції є незалежні та незаангажовані науково-дослідні структури, які на сьогодні належним чином не включені до інфраструктури легалізації вітчизняної економіки.

Потрібно звернути увагу на такий аспект детінізації як причини застосування тіньових схем. Вже на перший погляд зрозуміло, що усунення

причин, які спонукають економічних агентів до приховування частини доходу чи отримання іншої неправомірної вигоди шляхом тінізації, є прямим шляхом до спонукальної детінізації. Відтак, вітчизняним органам державного управління важливо усвідомити, що в системі елементів інфраструктури детінізації мають також знаходитися суб'єкти, діяльність яких буде сприяти підвищенню мотивації суб'єктів господарських відносин до здійснення легального господарювання, несприйняття корупції, використання різного роду екстерналій та преференцій, а також дотриманню норм, правил і принципів добросовісної конкуренції, соціально відповідального ставлення до споживача та місцевих громад, на території яких вони здійснюють діяльність.

Іншим важливим аспектом (зокрема недоліком) сформованої в Україні інфраструктури детінізації економічних відносин є те, що ті не чисельні елементи інфраструктури, які є, належним чином не взаємодіють між собою. Це доводить необхідність включення до функцій більш ефективної інституційної інфраструктури легалізації економіки функції інтеграції та співробітництва. Таким чином, важливо делегувати на певні структури цю функцію або забезпечити створення (здійснення діяльності) відповідних суб'єктів, які будуть відповідальні за координацію діяльності, інтеграцію і взаємодію всіх суб'єктів інфраструктури в аналізованій сфері.

Гострим негативним суспільно-економічним вислідом тінізації економічних відносин у кожній державі є системне послаблення параметрів економічної безпеки її галузей, регіонів, територій, окремих підприємств тощо. З іншого боку детінізація економіки часто також створює загрози і ризики, адже пов'язана з втручанням у тіньові ринки з всіма відповідними наслідками, як-от закриття підприємств, накладання значних штрафних санкцій (у т. ч. на громадян – посадових осіб), втрата господарських зв'язків і відносин, у т. ч. щодо постачання, матеріально-технічного забезпечення, збуту, міжгалузевого співробітництва і т. ін. Це обумовлює доречність гарантування функції безпеки в процесі реалізації державної політики детінізації. Мають бути створені структури, або відповідні завдання покладені

на діючі елементи інфраструктури, відносно аналізу, передбачення і нівелювання гострих негативних соціально-економічних наслідків і загроз безпеці під час провадження виваженої політики системної детінізації економіки України.

Закономірною є функція контролю. Відносно сфери, де спостерігаються економічні злочини в особливо великих розмірах, якою є тінізація економічних відносин, доречність і важливість цієї функції не потребує доведення. Потрібно зауважити, що в Україні вона реалізується в достатньо повній мірі. Але треба визнати, що лише в частині діяльності державних контролюючих структур. Натомість громадська компонента контролю процесів детінізації ще далеко не забезпечена і не гарантована. Це не лише не йде в допомогу діяльності держави у цій частині завдань детінізації, але й зачасту призводить до більш системних негативних наслідків тінізації, коли відповідні державні контролюючі структури «кришують» тіньові операції або, більше того, – їх контролюють та прикривають. Ефективне функціонування громадського контролю дозволяє в значній мірі не допускати таких правопорушень. Отже, узагальнення елементів інституційної інфраструктури державної політики детінізації економіки набуває вигляду як на рис. 4.3.

Як можна констатувати, за всіма функціями державної політики в Україні наявні відповідні структурні підрозділи державних контролюючих та адміністративних структур. Разом з тим, ще багато завдань потребують вирішення і, відповідно, додаткові інституції мають бути створеними.

Так, в значній мірі функцію попередження злочинів реалізують Державна служба фінансового моніторингу України, Державна фіскальна служба України, громадські та державні антикорупційні структури, Національна комісія України, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг.

Рис. 4.3. Елементи (та їх завдання) інституційної інфраструктури державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні (авторська розробка)

До прикладу, в установчих документах цих структур серед їх головних завдань визначені: для Державної служби фінансового моніторингу України – реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, а також внесення пропозицій щодо формування засад, визначення стратегічних пріоритетів і тактичних засобів протидії фінансовим злочинам; Державної фіскальної служби України – здійснення адміністрування податків і зборів, митних та інших платежів, єдиного внеску в порядку, встановленому законом, забезпечення контролю за своєчасністю, достовірністю, повнотою їх нарахування та сплати до бюджету і відповідних позабюджетних фондів, а також здійснення заходів, спрямованих на попередження і недопущення реалізації злочинів у фіскальній сфері; громадських та державних антикорупційних структур – здійснення перевірок на доброчесність осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забезпечення на умовах конфіденційності та добровільності співпраці із особами, які повідомляють про корупційні правопорушення; звітування про свою діяльність та поінформування суспільства про результати своєї роботи, форми, методи і способи злочинів, упереджаючи, таким чином, їх, здійснення міжнародного співробітництва у цій сфері; Національної комісії України, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг – здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і дотриманням законодавства у сферах страхування, кредитування, діяльності фінансових компаній та недержавних пенсійних фондів, попередження злочинів у цих сферах, захист прав споживачів фінансових послуг шляхом застосування у межах своїх повноважень заходів впливу з метою запобігання і припинення порушень законодавства на ринку фінансових послуг, запровадження визнаних міжнародних правил розвитку ринків фінансових послуг та попередження фінансових злочинів.

Попри доволі комплексний державницький підхід до попередження неправомірних дій, пов’язаних з приховуванням фінансових та інших ресурсів,

видається доцільним узагальнити, що на відміну від фінансових відносин належного попередження економічних злочинів в Україні не забезпечено. Визріла необхідність розробки заходів держави щодо ефективного попередження злочинів з тінізації. У цій сфері перспективним є використання досвіду та можливостей провідних міжнародних організацій, до прикладу, Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), до системи якої входять учасники з найбільш економічно розвинених держав.

Країни – учасниці цієї системи отримують такі можливості, як впровадження міжнародних стандартів державної політики детінізації, складання міждержавних звітів і балансів тіньових економік, проведення досліджень з прогнозування наслідків політики легалізації, участь у комунікативних заходах, підтримка діяльності підрозділів з фінансової розвідки тощо.

В аналогічних та доповнюючих цілях Україна може використовувати можливості співробітництва й з такими міжнародними інституціями, як ООН, Рада Європи, Світовий Банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Інтерпол, Європол, Рада митної співпраці та ін.

Для попередження злочинів, пов’язаних з тінізацією економічних відносин, в Україні органами влади може ініціюватися створення та в подальшому розвиток діяльності корпоративних фінансово-економічних об’єднань. Економічні агенти будь-яких видів економічної діяльності можуть стати учасниками такого роду структур шляхом спільного формування їх фінансового фонду (на кшталт, національного валютного фонду), ресурси якого в подальшому можуть використовуватися в цілях реалізації різного роду програм і проектів протидії іллегалізації економіки. Достатньою мотивацією для провідних суб’єктів вітчизняної економіки щодо здійснення інвестувань у створення і функціонування фінансових фондів має стати потреба у забезпеченні високого рівня прозорості економічних відносин та об’єднанні спільних інтересів легально господарюючих суб’єктів бізнесу щодо протидії злочинному та тіньовому секторам.

Як можемо спостерігати з наведених вище завдань важливих державних структур з протидії фінансово-економічним злочинам більшість з них серед цільових пріоритетів діяльності мають збір даних та оприлюднення важливої інформації. До прикладу, збирання, оброблення та аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, інші фінансові операції або інформації, що може бути пов'язана з підозрою у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванні тероризму, створення та забезпечення функціонування єдиної державної інформаційної системи у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) тіньових доходів, входять до прямих і головних завдань Держфінмоніторингу України. Аналогічні цілі, тільки щодо протидії корупції, у т. ч. з наслідками тінізації економічних відносин, визначені й для державних і громадських антикорупційних структур.

Проте в повній мірі та якісно функція моніторингу, аналізу та поінформування в рамках державної політики системної детінізації економіки України не виконується. Підтвердження цього знаходимо й у наукових дослідженнях, де аналізується діяльність головних фінансових інститутів держави і де науковці доходять до висновку про необхідність значного розвитку аналітичної, контрольно-наглядової, організаційно-методичної, інформаційної, координаційної, регулятивної, а також функції у сфері міжнародного співробітництва [66, с. 22-28].

Визріла необхідність здійснення уповноваженими органами влади заходів щодо започаткування систематичного моніторингу, а також періодичного комплексного аналізу стану тінізації економіки загалом, за областями та окремими територіями, видами економічної діяльності, секторами національного господарства та сферами суспільного життя. За результатами моніторингів мають формуватися аналітичні звіти для центральних, регіональних і місцевих органів влади. Загальна публічна інформація може розміщатися в мережі інтернет.

Отримана інформація слугуватиме оперативною інформаційною основою

для прийняття владних рішень, зокрема при розробці стратегій і програм соціально-економічного розвитку областей України, важливим якісним критерієм ефективності державного регулювання, а також складання рейтингів територій, у т. ч. відносно їх інвестиційної привабливості.

На важливості реалізації функції моніторингу, аналізу та поширення інформації наголошується у переважній більшості державних політик детінізації. Так, до прикладу в Канаді – одній з найбільш успішних держав світу в частині протидії тінізації економіки – створено спеціальний Аналітичний центр з фінансових операцій і звітності, який має завдання моніторингу та аналізу даних, а також компетентності щодо притягнення суб'єктів економічних відносин до відповідальності. Україна може запозичити такий досвід, особливо щодо джерел і каналів отримання інформації, якими в Канаді є добровільно надана інформація (59 %), повідомлення про підозрілі операції (13 %), профільні доповіді (5 %), інформація з відкритих джерел (3 %), запити підрозділів фінансової розвідки (20 %) [71, с. 36]. Схожий досвід інформаційно-аналітичної роботи характерний і для Німеччини, де податкова служба як фінансовий правоохоронний орган отримує більшість інформації про «тіньовиків» безпосередньо від громадян, висока зацікавленість яких обумовлена 10-відсотковою винагородою (від суми розкритого злочину) за надані дані.

Однією найменш забезпечених і реалізованих функцій державної політики детінізації в Україні є функція стимулювання. Більшість представників влади, на жаль, не усвідомлює того, що санкційних інструментів (адміністративної та кримінальної відповідальності, штрафів і зборів) недостатньо для ефективної протидії тінізації економіки. Для цього необхідні також і стимулюючі заходи, які б мотивували суб'єктів господарської діяльності до здійснення легального господарювання і повного декларування як всіх операцій, так і всіх фінансових ресурсів, що перебувають у їх розпорядженні.

Виникає питання зі стимулами, які мають бути наданими суб'єктам

бізнесу або неприбутковим організаціям, у т. ч. органам державного управління та контролю. При цьому надання законослухняним і активним на цьому шляху суб'єктам господарювання певних преференцій (стимулів, мотивів) має не суперечити базовим принципам рівного і справедливого конкурентного середовища. Це питання не просте, але може бути вирішене шляхом, наприклад, формування електронних баз даних суб'єктів, які не застосовують «схем» тінізації та здійснюють повністю легальне господарювання.

Інноваційним підходом тут може стати залучення і активне використання можливостей суб'єктів інфраструктури стандартизації якості. У відповідності до прикладу міжнародного стандарту ISO 27001 «Системи менеджменту інформаційної безпеки» в Україні може бути розробленим та впровадженим у практику діяльності державних і недержавних організацій якості державний стандарт якості легального господарювання. Суб'єкти господарювання, які отримають такі підтверджуючі документи, можуть мати пріоритетне право відносно державного замовлення, отримання бюджетних коштів для реалізації важливих програмних проектів соціально-економічного розвитку територій.

Щодо реалізації функції стимулювання, то необхідним є не лише формування потужних мотивів для легально господарюючих суб'єктів бізнесу, але й для державних службовців і представників різного роду некомерційних організацій, які протидіють корупційним діянням, непрозорим і незаконним операціям з бюджетними коштами тощо. Звичайно, необхідне активне і ефективне розкриття таких злочинів і притягнення відповідних осіб до відповідальності. Але, з іншої сторони, в державі важливо створити й стимули для раціонально орієнтованої поведінки чиновників. Як свідчить зарубіжний досвід, перспективним тут є впровадження систем оплати праці, які передбачають як достатньо обґрунтований розмір посадового окладу за оплату праці, так і винагороду за її ефективність. Упровадження таких підходів (одночасно з підвищенням відповідальності за злочини з державними коштами) видається перспективним та сприятиме зниженню стимулів державних службовців відносно здійснення неправомірних дій.

В характері реалізації таких пропозицій наявні і можливості Державної служби України з питань регуляторної політики та підприємництва. Наголосимо, що тінізація діяльності суб'єктів вітчизняного бізнесу в значній мірі обумовлена не лише бажанням приховати доходи, але й об'єктивними обставинами захистити свій бізнес в умовах недосконалого його економіко-правового середовища.

У цьому контексті важливо реалізувати в Україні зарубіжний досвід підтримки та розвитку інституцій фінансово-економічної безпеки бізнесу. Попередньо потрібно наголосити на тому, що гостра актуальність такої роботи в світі була обґрунтована тим, що держава не виконує в повній мірі свої функції і завдання щодо боротьби з злочинністю, тіньовою економікою та безправ'ям в умовах кризи. Така ж ситуація є характерною на сьогодні для України.

Якщо узагальнити міжнародну практику в аналізованій сфері, то можна виокремити наступні положення. По-перше, це широкі компетенції та можливості взаємодії структур державного і недержавного секторів забезпечення безпеки підприємництва аж до створення спеціального органу постійної координації та взаємного визначення діяльності поліції і приватних агентств служби безпеки підприємництва – Міжнародної асоціації промислової безпеки (досвід США). По-друге, законодавчий статус приватних підприємств, які здійснюють охоронну та детективну діяльність (досвід Канади). По-третє, створення державних асоційованих організацій підтримки розвитку та координації діяльності недержавних структур з захисту діяльності легально господарюючих суб'єктів бізнесу – Національної федерації приватних детективів (досвід Франції). По-четверте, активне використання приватних компаній для спільної діяльності з спецслужбами та контррозвідувальними органами в цілях виявлення фактів порушення законодавства і упередження таких дій (досвід Німеччини). По-п'яте, наявність прямих обов'язків суб'єктів інфраструктури щодо охорони і захисту майна суб'єктів господарювання, особистої охорони персоналу суб'єктів бізнесу (досвід КНР). По-шосте, все більш активний розвиток та включення елементів інфраструктури безпеки і

детінізації бізнесу в систему міжнародних фінансово-економічних відносин (досвід Великобританії, Японії, Бельгії, Фінляндії, Швеції, Туреччини).

За результатами цих узагальнень, погоджуємося з науковцями, які пропонують наступні заходи для розвитку інфраструктури стимулювання суб'єктів бізнесу до детінізації економічних відносин в Україні. Вони стосуються: законодавчого визнання необхідності створення інфраструктури недержавної безпеки бізнесу, широкого використання можливостей недержавних структур безпеки для підтримки і ефективного функціонування профільних державницьких структур, розвитку системи співпраці державних і недержавних безпекових структур, створення потужного громадського об'єднання працівників сфери безпеки підприємництва, формування організованої інформаційної бази функціонування суб'єктів безпеки бізнесу [209, с. 59-68].

Видається доцільним покладення такого роду завдань на діяльність Державної регуляторної служби України. Цей державний орган має розробити концепцію та «дорожню карту» створення і розвитку діяльності такого роду структур, а також віднайти фінансування і скерувати частину власних фінансово-організаційних ресурсів на досягнення відповідних цілей.

Як встановлено за результатами аналітичної частини дослідження, одним з найбільш суттєвих недоліків сформованої в Україні інституційної інфраструктури детінізації економіки є недостатня налагодженість співпраці з-поміж елементів та суб'єктів цієї інфраструктури. Звичайно, співпраця в межах силових структур забезпечена. Втім, здебільшого – щодо виявлення і розкриття злочинів, притягнення до відповідальності. Натомість, співробітництво важливо налагодити і в царині спільного планування і реалізації політики, обговорення її стратегічних пріоритетів, механізмів та засобів, популяризації та забезпечення громадської підтримки.

Таким чином, значного підсилення потребує функція інтеграції та співробітництва в межах реалізації політики системної детінізації економіки України. На сьогодні такі завдання реалізуються здебільшого двома

структурами – Міністерством економічного розвитку і торгівлі України (щодо ініціювання, розробки і реалізації окремих програм соціально-економічного розвитку територій та легалізації окремих сфер) та Національною комісією України з цінних паперів та фондового ринку (відносно комплексного правового врегулювання відносин, які виникають на ринку цінних паперів, забезпечення захисту інтересів громадян України та держави, запобігання зловживанням та порушенням у цій сфері, у т. ч. щодо тінізації фінансово-економічних відносин, формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо розвитку та функціонування ринку цінних паперів, сприяння його адаптації до міжнародних стандартів).

Дійсно, видається доречним призначити відповідальним за реалізацію функції інтеграції та координації державної політики системної детінізації економічних відносин Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. Це завдання може доповнити перелік цілей функціонування таких структур цього міністерства, як Департамент економічної стратегії та макроекономічного прогнозування чи Департамент стратегічного розвитку сектору безпеки та оборони. Натомість, більш ефективним стало б рішення відносно створення міжвідомчої служби на базі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України – Департаменту системної детінізації економіки, у який також входили б представники Державної фіскальної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної митної служби України, Служби безпеки України, Антикорупційного бюро України, Державної регуляторної служби України, державних інституцій з регулювання і контролю фінансової сфери, а також недержавних громадських інституцій, що спеціалізуються на детінізації економіки та протидії корупції.

Така структура може стати представником уряду з реалізації економічного блоку політики детінізації. До її завдань можна буде включити визначення довгострокової стратегії поступу у сфері детінізації економічних відносин. Вона б стала т. зв. площадкою і центром відповідальності за реформи

у цій важливій сфері.

На сьогодні тінізація економіки України завдає істотних негативних наслідків економічній безпеці нашої держави. Це, передусім, «втеча» капіталу за кордон, недопоступлення коштів до державного і місцевих бюджетів і зниження через це фінансово-бюджетних можливостей, зміна структури капіталу і викривлення економічних відносин та зв'язків, зниження ефективності в секторі легальної економіки та погіршення умов конкуренції. Саме тому в процесі реалізації системної політики детінізації вітчизняної економіки важливо підсилити дію чинників та суб'єктів інфраструктури, зорієнтованих на збереження важливих засад фінансово-економічної безпеки національної економіки України.

Державний сектор такого роду структур в Україні вибудуваний і він складається передовсім з структур Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Прокуратури України, а також галузево-функціональних контролюючих структур. Проте, на думку авторів аналітичної доповіді «Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки)» цього недостатньо і за результатами вивчення світового досвіду у цій сфері констатується на важливості формування повноцінної інфраструктури спецслужб, створення її законодавчого забезпечення та надання широких можливостей – від отримання деталізованих обґрунтувань бюджетних запитів до парламентських розслідувань із доступом до таємної інформації [209, с. 50-51].

Важливо додати те, що в інфраструктуру національної та економічної безпеки в багатьох економічно розвинених державах логічно включені приватні корпоративні структури, які функціонують на ринку капіталу – фінансово-інвестиційні фонди, трасти, банки, страхові компанії, венчурні фонди тощо. Зазначені структури мають досвід ефективного управління власними та залученими фінансовими ресурсами, відтак, можуть на засадах аутсорсингу реалізувати низку важливих програм і проектів управління фінансово-

економічним станом держави. Врешті-решт суб'єкти фінансового ринку нагромадили значні обсяги капіталу, які можуть на ефективних засадах тимчасово залучатися для обслуговування цілей фінансової системи держави.

Завершальною функцією державної політики системної детінізації національного господарства України потрібно визначити функцію контролю. На сьогодні такі структури, як фіскальна та митна служби, податкова поліція, антикорупційні структури, рахункова палата, держказначейська служба та інші застосовують податкове, митне законодавство, здійснюють в межах повноважень, передбачених законом, контроль за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, безпосередньо реалізують державну політику у сфері контролю за фінансово-економічними та господарськими процесами, які відбуваються в економіці держави, у т. ч. на предмет їх законності, повноти та легальності, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню.

Підсиленню реалізації функції контролю сприятиме створення інституцій, що фінансово і ресурсно незалежні від бюджетного фінансування. Світова практика свідчить (передусім США), що це можуть бути як урядові (але принципово, щоб вони були незалежні), так і громадські структури, які адмініструють стягнення податків та зборів. Їх незалежність гарантує значно вищий рівень неупередженості та чесності державних службовців, попередження корупції та усунення адміністративних бар'єрів при сплаті податків як істотних чинників тінізації економічних відносин у підприємницькій діяльності.

Потрібно додати, що в контексті розвитку співпраці з-поміж інституцій інфраструктури системної детінізації економіки важливо налагодити тісну взаємодію структури, яка адмініструє стягнення податків і зборів, та підрозділів фінансової розвідки з дотриманням при цьому такого принципу моніторингу, як «згори – вниз», а також отриманням зворотного зв'язку «знизу – угору». Така

практика дозволяє як виявляти злочини, так і перевіряти дієвість застосовуваних службами методик аналізу.

Узагальнюючи, слід зауважити, що в Україні визріла необхідність модернізації діючої інституційної інфраструктури політики детінізації економіки. При цьому має дотримуватися принцип комплексності щодо створення і активізації діяльності всіх з визначених вище структур. Тільки таким чином буде отримано ефект синергії та забезпечено належну ефективність політики в аналізованій сфері.

4.3. Розробка концепції державної політики системної детінізації національного господарства

Реалізація державної політики, особливо у сферах, де об'єктивною необхідністю стають системність і комплексність очікуваних змін і реформ, потребує чіткого інституційного закріплення у державницьких документах зі стратегічного планування. Такими, беззаперечно, є національна та державна стратегії, програми розвитку, доктрини, концепції, плани і т. ін., ключове завдання яких полягає у баченні та визначенні генеральної мети, операційних цілей і завдань, шляхів, етапності і послідовності, інструментів та засобів досягнення кількісних та якісних індикаторів успіху. Попри те, стратегічні планові документи стають т. зв. дороговказом і базисом узгодження дискусійних чи суперечливих положень інших документів державної політики у дотичних царинах, напрямах соціально-економічного розвитку, сферах суспільного життя, видах економічної діяльності та господарських відносин. Усе це в сукупності дозволяє більш якісно і збалансовано планувати та в подальшому реалізувати державну політику системної модернізації національного господарства і забезпечення поступу соціальної сфери держави.

Найбільш сконцентрованою формою стратегічного планування державної політики традиційно вважається розробка її концепції як узгоджених між собою і зорієнтованих на досягнення єдиної спільної мети системи поглядів

на відповідні явища і процеси, т. зв. єдиний, визначальний задум. Головне призначення концепції державної політики полягає в інтеграції певного масиву даних про поточний стан проблемної ситуації у знання, а також можливості і потенціал її зміни для їх використання в цілях пошуку певних закономірностей, що дозволяють впроваджувати необхідні зміни.

Звернімо увагу, що іншою специфічною рисою та, на погляд автора, перевагою розробки спочатку концепції, а вже надалі – стратегій і програм (у т. ч. регіональних та місцевих, а також у різних сферах та секторах, видах економічної діяльності і галузях системи національного господарства) детінізації економічних відносин в Україні є те, що в процесі реалізації і під час перевірки фактами, концепція уточнюється як за змістом, так і з погляду її головних завдань, включно з кардинальною зміною поглядів і пріоритетів. Підтвердженням такого висновку є те, що на нині більшість стратегічних завдань і цільових орієнтирів, а також положень комплексних державних стратегій і програм, що в останнє десятиліття розроблялися і впроваджуватися в Україні, не досягнені і не реалізовані. Відтак, доречніше спершу розробити і апробувати інструменти планування концептуального характеру, а вже надалі узгоджувати їх з отриманими результатами і зі сформованими тенденціями та вибудовувати подальші послідовні покрокові стратегічні і програмні рішення. Такий підхід одночасно дозволяє забезпечити й оптимальне використання та економію часових, організаційних і фінансових ресурсів під час планування та реалізації державної політики детінізації економічних відносин.

Актуальність розробки та імплементації положень Концепції системної детінізації економіки України (далі – Концепція) підтверджується низкою критично гострих для стабільного функціонування національної економічної системи та збереження основ національної безпеки України аспектів. По-перше, це рівень тінізації, який є вищим за порогове значення макроекономічної безпеки держави, що загрожує її руйнуванням. По-друге, це глибоке проникнення тіньових економічних відносин у всі сфери суспільного життя, фази суспільного відтворення (виробництво, обмін, розподіл та

споживання) та галузі економіки, що спотворює природно-ринковий характер їх функціонування, а, відтак, і призводить до системного зниження ефективності. По-третє, це активний розвиток, поширення і укорінення супутніх та пов'язаних з тінізацією системних загроз функціонування держави як інституту – корупції, бюрократизації, лобіювання інтересів підприємницьких структур на противагу державницьким, використання адміністративних можливостей у цілях конкуренції і т. ін. По-четверте, «заміщення» тіньовими економічними відносинами провідних функцій державних структур. По-п'яте, високі масштаби тінізації об'єктивно унеможливлюють здійснення якісних структурних макроекономічних змін, у т. ч. зростання інвестиційно-інноваційної активності, збільшення частки виробництва продукції з доданою вартістю, розширення сегменту середнього класу та реалізацію потенціалу малого бізнесу.

Ці аргументи наведені з позиції важливості переконання скептиків і опонентів впровадження в нашій державі стратегічних планових державницьких документів у сфері детінізації економічних відносин і вони, власне, доводять протилежне – те, що Концепція має стати одним з наріжних каменів загальної системи стратегічного і тактичного планування державної політики забезпечення соціально-економічного розвитку України, її регіонів та територій.

Попри те, як вже зазначалося, відсутність якісної системи планування, а також спадковості державної політики в цій сфері залишаються чи не найбільш значущими її недоліками, які у значній мірі доповнили комплекс причин унаслідок яких тінізація вітчизняної економіки та економічних відносин набула надмірно критичних обсягів і масштабів. В Україні дійсно реалізувалися окремі елементи державного регулювання у сфері детінізації, ініційовані здебільшого Державною фіскальною службою України та Президентом України, проте вони не забезпечили очікуваних зрушень та змін, не стали т. зв. інституційною «площадкою» подальшої державної політики у цій сфері. Це слугує додатковим аргументом на користь пошуку, обґрунтування і впровадження нової

Концепції, в разі успішності якої будуть започатковуватися наступні зміни.

Слід звернути увагу й на наявність концептуально-засадничих прорахунків і неточностей, що закладалися в основу нормативно-правових актів України з детінізації економіки, які, з одного боку, в тому числі послугували зниженню ефективності заходів політики та, з іншого, – потребують коригування і уточнення в рамках Концепції. Йдеться передусім про бачення сутності тіньової економіки та мети державної політики в цій сфері.

До прикладу, звуження сутності тінізації економічних відносин лише до економічної діяльності пов'язаної з приховуванням операцій та отриманням доходів шляхом ухилення від сплати податків видається об'єктивно не відповідним сучасним реаліям, адже комплексна політика протидії тіньовій активності має поширюватися не лише на фінансові активи, товари, операції та суб'єктів, що їх здійснюють, але й на активи та ресурси, кадрове та інше забезпечення, що використовується в таких цілях. Іншими словами сектор тіньової економіки в рамках системної детінізації економіки потрібно розглядати як окремий сегмент національного господарства та економічних відносин, утворений суб'єктами відповідних операцій, власною інфраструктурою та системою відносин, інтелектуально-кадровим, фінансовим та ін. ресурсним забезпеченням, майном, активами (у т. ч. нематеріальними), інформаційними потоками. Відповідно, об'єктом комплексної державної політики в цій сфері має стати детінізація всіх цих та інших пов'язаних з ними елементами.

Відносно ж мети державної політики, то є підстави стверджувати, що до нині її головним недоліком залишається певна «однобічність» і половинчастість. Звернімо увагу, що це у переважній більшості припинення тіньових економічних операцій шляхом їх переведення в офіційну економіку і отримання від цього низки позитивних зрушень, як-от офіційна зайнятість і оплата праці, податкові надходження, збільшення обсягу ВВП та національного доходу, покращення інвестиційної привабливості економіки та її стратегічних

господарських комплексів, зростання рівня прозорості та контрольованості економічних процесів. Як бачимо, тут превалює аспект конкурентоспроможності економіки.

Проте, важливо розуміти необхідність та навіть вищу важливість врахування іншого аспекту – забезпечення економічної безпеки держави, адже ефективність політики детінізації в першу чергу визначається у площині нівелювання або ж мінімізації істотних ризиків та загроз економічній безпеці, обумовлених надмірно високим рівнем тінізації економічних відносин в державі.

Не відкидаємо при цьому й важливості позитивних наслідків детінізації. Але безпековий, на перший погляд, не надто суттєвий аспект насправді доволі в значимій мірі позначається на особливостях при обранні підходів, методології, методів та інструментарію державної політики системної детінізації економічних відносин. Підтвердженням цього є кілька наступних аргументів: тінізація це апріорі загроза розвитку економіки, відповідно, мета політики протидії передусім – її усунення; детінізація, зокрема в кримінальному секторі тіньової економіки, як правило, не означає перехід такої діяльності в легальний сектор; розуміння обидвох аспектів в рівноважній мірі обумовлює завдання як створення сприятливих умов для легального бізнесу, так і достатнього тотального контролю за недопущенням подальших порушень і дотриманням усіма суб’єктами нових рівних для всіх «правил гри». Визнаємо, що на сьогодні останнє вельми важливе принципове завдання в Україні не реалізується, що фактично «перекреслює» всі інші успіхи і поступи держави у сфері протидії сектору тіньових економічних відносин.

Усе це обумовлює визначення наступного формулювання в якості мети державного регулювання в рамках пропонованої Концепції: «створення інституційних та організаційно-економічних умов для (1) збільшення обсягів офіційної економіки і забезпечення за рахунок цього ефектів зміцнення конкурентоспроможності національного господарства та (2) зменшення обсягів тіньового та необліковуваного секторів національного господарства задля

усунення системних ризиків і загроз економічної безпеки держави.

Вказана мета державної політики задає базові вектори регулювання і орієнтування при формуванні системи стратегічних і оперативних цілей. Разом із тим, з огляду на декларований системний характер реформування аналізованої сфери економічних відносин, видається необхідним вести мову про полісферний і міжфункціональний підхід, але за якого цільові орієнтири державної політики між собою узгоджені і збалансовані.

Для цього актуалізується потреба у баченні спільних об'єднавчих напрямів регулювання. На думку автора, такими мають стати рівні політики детінізації. Мова йде про т. зв. сфери (сегменти) тіньової економіки, що завдають різних за масштабами і негативними наслідками впливів на систему національного господарства, його стійкість і здатність до подальшого якісного і структурно збалансованого розвитку і прогресу. До прикладу, на нижчому рівні (в контексті генерування загроз і безпосереднього впливу на безпеку національної економіки) це тіньові господарські операції, що не обліковуються (частково обліковуються), але в своїй природі не зорієнтовані на свідоме порушення чи ухилення від норм законодавства. На найвищому – злочини кримінального характеру, що завдають економіці держави найбільш негативних наслідків з огляду на порушення законодавства у великих масштабах (за фінансовими показниками операцій, їх розмахом, обсягами залученого тіньового капіталу, рівнем проникнення у внутрішній ринок і т. ін.). На інших рівнях розглядаємо такі напрями, як корупція та нелегальна господарська діяльність. Загальні характеристики вихідних положень Концепції наведено у табл. 4.1.

Таким чином, увесь комплекс заходів, що реалізуватиметься в рамках державної політики, буде групуватися та диференціюватися у залежності від міри поширення і негативного впливу процесів тінізації економіки, що дозволяє приділяти більше зусиль і уваги складнішим процесам, а також і якісніше та справедливіше розділяти відповідальність за порушення в аналізованій сфері.

Таблиця 4.1

Стратегічні імперативи Концепції системної детінізації економіки України

(авторська розробка)

Масштаби та рівень загроз безпеці економіки	Рівні політики детінізації	Найбільш характерні форми тінізації	Сфери відносин найбільшого прояву тіньових операцій	Операційні цілі державної політики (Концепції)	Механізми державного регулювання	Інструменти державного регулювання
Високий прямий системний вплив критичних загроз	Кримінальної злочинності	• торгівля зброєю, наркотичними засобами, людьми; • заборонені види діяльності; • рейдерство; • фіктивні валютні та банківські операції; • фіктивне банкрутство	• відносини з правами власності; • фінансова та банківська сфера; • грошовий обіг; • торгівля, ЗЕД; • злочинні види діяльності	Декриміналізація економічних відносин	➢ Інституційно-правовий; ➢ інституційно-інфраструктурний; ➢ інституційно-майновий; ➢ нормативно-регуляторний; ➢ економічний; ➢ організаційний; ➢ управлінсько-ресурсний	✓ Бюджетно-фіскальні; ✓ ринково-конкурентні; ✓ економічного стимулювання; ✓ управлінські; ✓ соціально-трудові; ✓ соціально-інтеграційні; ✓ ресурсні; ✓ суспільно-психологічні; ✓ моніторингу та контролю
Значний комплексний вплив з негативними наслідками у всіх суспільних сферах	Корупції	• хабарництво при доступі до ресурсів, майна, активів, прав діяльності, адміністративних чи контролюючих процедурах; • імпорт/експорт товарів (послуг) без (фіктивним) митного оформлення	• сфера соціальних послуг; • бюджетний сектор; • сфера інтелектуальної власності; • відносини з окупованими територіями; • ПЕК та ВПК;	Протидія корупції		
Середні «точкові» загрози (види діяльності, сектори та галузі економіки)	Іллегалізації господарської діяльності	• використання офшорних юрисдикцій; • виробництво і збут фальсифікованої, контрабандної, контрафактної продукції; • створення підпільних виробництв, приховування операцій для несплати податків	• АПК і земельні відносини; • будівельний сектор; • ринок праці; • сфера господарських відносин	Усунення проявів нелегальної господарської діяльності		
«Повзучий» негативний вплив залежно від масштабів поширення загроз	Тінізації господарських операцій, майна та активів	• невідображення частини господарських операцій; • приховування зайнятості, оплати праці; • залучення в господарський оборот необліковуваних фінансових, матеріальних і нематеріальних активів	• діяльність домашніх господарств; • індивідуальні споживчі послуги; • індивідуальна торгівля	Виведення з тіні необліковуваних операцій, капіталу та ресурсів		

Одним з базових аспектів Концепції є її часовий лаг. З однієї сторони, важливо аби це був документ середньо та довгострокового планування. З іншої, – така роль у більшій мірі відводиться національним стратегіям і програмам. Втім, реалії функціонування та розвитку української економіки та особливості її державного регулювання, об'єктивні труднощі забезпечення швидких успіхів у сфері детінізації, дають підстави для висновку про доречність обрання десятирічного горизонту планування, що дозволить комплексно оцінити ефективність виконання положень Концепції, стратегічні орієнтири якої потребують достатнього часового періоду для реалізації і наслідків.

Головним чинником Концепції потрібно визначити формування в системі економічних відносин таких умов, що сприятимуть реалізації інтересів громадян, суб'єктів господарювання, суспільства та держави, формуванню важливих засад функціонування національного господарства, що відповідає європейським і світовим стандартам з високим рівнем конкуренції та дії ринкових саморегуляторів, належною системою захисту права власності.

Реалізація Концепції одночасно орієнтується на виконання таких системно-стратегічних завдань, як недопущення тотального переважання тіньових економічних відносин над офіційними, розвитку тінізації у руслі формування капіталу для фінансування заборонених кримінальним законодавством видів економічної діяльності, критичної деградації суб'єктів, що здійснюють легальне ведення бізнесу, включно з незворотними процесами структурних змін в економіці, пригнічення ділової активності населення та подальшого нарощування процесів деградації соціально-економічного розвитку сільських і віддалених територій, районних центрів, малих міст і т. ін.

На рис. 4.3. наведено цільові орієнтири реалізації Концепції системної детінізації економіки України, а також відображено взаємозв'язки між генеральною метою та стратегічними цілями політики детінізації, що передбачають декриміналізацію економічних відносин, протидію корупції, усунення проявів нелегальної господарської діяльності та виведення з тіні необліковуваних операцій, ресурсів та активів.

Рис. 4.3. Цільові орієнтири реалізації Концепції системної детінізації економіки України (авторська розробка)

Лише комплексна реалізація означених операційних цілей дозволяє сформувати необхідні передумови для досягнення головної інтегральної мети в цій сфері.

Потрібно наголосити на тому, що реалізація визначених цілей має здійснюватися системно із одночасною відсутністю преференційного характеру відносно того, чи іншого напряму державної політики. Це особливо важливо в контексті комплексного впливу на вирішення системної проблеми тінізації економічних відносин у нашій державі і забезпечення, таким чином, належної ефективності державного регулювання.

Так, за першим напрямом державної політики у цій сфері в рамках Концепції слід закріпити цільові орієнтири спрямовані на максимальне подолання кримінальних правопорушень і дій, що вчиняються засобами організованої злочинності, а також особливо важких кримінальних видів діяльності, як-от – торгівля зброєю, наркотиками, людьми, контрабанда, виробництво і збут фальсифікованих торів (продукції), створення середовища унеможливлення кримінальних злочинних дій із незаконного привласнення (передачі, розподілу і т. ін.) власності, майна та активів, тобто рейдерства, незаконного злиття, поглинання, придбання підприємств, активів і т. ін., а також усунення практик у сфері господарської діяльності, пов’язаних зі злочинами кримінального характеру, тобто вчинків у сфері господарювання, які згідно вітчизняного законодавства підпадають під кримінальну відповідальність.

Слід наголосити й на тому, що кримінальний сектор тіньової економіки України створює чи не найвищий рівень загрози національній безпеці, адже окрім всіх негативних наслідків від приховування господарських операцій ще й здійснює надто негативний вплив на соціально-суспільну стабільність держави підриваючи основи безпечного і якісного життя населення.

Логічним доповненням до зазначеного стратегічного напряму державної політики детінізації національного господарства України об’єктивно є реалізація всеохоплюючої антикорупційної політики, причому її максимальна

конвергенція зі стандартами найбільш ефективних світових практик. Суспільством України, а також рейтингами провідних міжнародних організацій, що спеціалізуються на дослідженні цього явища та розробці механізмів, інструментів і засобів протидії корупції, доведено критично високий рівень та системність корупції в Україні, її розвиток до рівня однієї з найбільших загроз національної безпеки. З іншої сторони, завдяки корупційним діям від офіційної статистики (а, відтак, і обліку та оподаткування, легалізації та капіталізації тощо) приховується цілий «пласт» фінансового ресурсу та капіталу, що міг би спрямуватися на фінансування і підтримку розвитку сучасних загальновизнаних світовою практикою інструментів надання адміністративних, соціально орієнтованих та інших послуг населенню, економічним агентам, організаціям, суспільним групам. Мова передусім йде про страхову медицину, накопичувальну та альтернативні форми пенсійного забезпечення, платну освіту, прозоре середовище адміністрування і контролю бізнесу, належний рівень страхового убезпечення від ризиків підприємницької діяльності і т. ін.

Відповідно, антикорупційний напрям державного регулювання системної детінізації економічних відносин в України є невід'ємним, характеризується взаємозалежністю і взаємообумовленістю з аспектами криміналізації, тінізації економіки та високим рівнем розвитку у нашій державі організованої злочинності. Вказане особливо актуалізує важливість завдання концентрації організаційно-інституційних зусиль на попередженні і усуненні проявів корупції, викоріненні як об'єктивних, так і суб'єктивних умов та чинників мотивування до корупційних дій. Невід'ємними тут стають такі цільові орієнтири державного регулювання, як становлення в нашій державі повноцінного інституційного середовища та розширення нормативно-правового поля антикорупційної політики.

Щодо першого, то потрібно визнати, що на сучасному етапі розвитку держави здійснено низку вагомих і важливих кроків у напрямі розбудови інституційної інфраструктури антикорупційної політики в Україні. Мова

передусім йде про формування інституційного базису антикорупційної системи, зокрема про створення спеціалізованих органів з протидії і запобігання корупції, а саме – Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) та Національного антикорупційного бюро (НАБУ). Попри ці здобутки як вітчизняною практикою, так і експертним середовищем одностайно визнається наявність таких двох системних недоліків інституційної інфраструктури антикорупційної політики в Україні, як неповноцінність і незавершеність становлення, а також низька результативність.

Позитивно, що в Україні створено Вищий антикорупційний суд України (ВАКСУ), що є судом першої інстанції та створюється відповідно до положень судової реформи 2016 р. Головне завдання створення та функціонування ВАКСУ є розгляд окремих категорій справ. Крім здійснення правосуддя, ВАКСУ аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює її, а також здійснює інші повноваження.

Міжнародні організації критично оцінюють результати функціонування антикорупційної інфраструктури в Україні. До прикладу, фахівцями МВФ у 2017 р. стверджувалося, що створення нових антикорупційних органів в Україні поки що не дало бажаних результатів, а новим антикорупційним органам властивий вибірковий підхід до визначення підозрюваних і політична заангажованість, певна залежність від впливу представників фінансово-промислових груп та політико-владних еліт і, відповідно, можливість їх використання для переслідування політичних опонентів [218].

Виконання другого завдання передбачає упровадження інституту обов’язкового систематичного і періодичного звітування голів державних антикорупційних органів за ефективність політики у підзвітній сфері (особливо на предмет ефективності витраченого ресурсного забезпечення), інституціалізацію Кодексу етичної поведінки державних службовців,

створення і розвитку он-лайн системи контролю за розглядом службовцями заяв громадян відносно корупційних діянь, злочинів і правопорушень.

На думку автора, значним прикладним чинником протидії корупції в Україні має стати поширення кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення фізичних та юридичних осіб, що істотно дестимулюватиме і стримуватиме відповідні злочини, а також упровадження стандартів прозорості та чіткості регламентів надання всіх видів адміністративних і інших публічних послуг, що особливо важливо в контексті формування в нашій державі здорового конкурентного середовища з низьким рівнем трансакційних витрат представників бізнесу під час взаємодії з органами державної влади і контролю, а також при доступі до ресурсів і ринків. Останнє безпосередньо важливе й в контексті максимальної прихильності суб'єктів господарювання до законного і прозорого ведення бізнесу.

Видається також доречними визнати думки фахівців [59, с. 334], які вважають, що в Україні потрібно особливу увагу звернути на запровадження антикорупційного механізму, який передбачає зміну конституційних засад відповідальності посадових осіб за корупційні дії. Йдеться, зокрема, про запровадження принципу оберненого тягаря доказів (презумпції вини) у кожному випадку розслідування підозр щодо вчинення корупційних діянь національними публічними діячами та/або щодо відмивання доходів, одержаних від корупції або інших видів злочинів. Така презумпція вини запроваджена всіма країнами – членами ЄС відповідно до III Директиви Європейського парламенту та Ради від 26.10.2005 р. № 2005/60/ЄС «Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму». Станом на теперішній час вона пройшла відповідну практичну апробацію, яка засвідчила ефективність впровадження такого підходу.

Потрібно пам'ятати і розуміти різницю між тіньовою та нелегальною господарською діяльністю. Вочевидь і перша і друга стосується порушення норм господарського законодавства. Але, при цьому, якщо перша в певній мірі

сприймається суспільством (дрібні міжгосподарські послуги за винагороду, репетиторство, консультування в різного роду «життєвих» питаннях і т. ін.), то друга – чітко протиправна. Не вдаючися до порівняння міри загрози цих аспектів тінізації економіки, зауважимо, що державна політика має спрямовуватися як на легалізацію, так і детінізацію.

В контексті легалізації головні і першочергові зусилля в рамках Концепції та положеннях пов'язаних із нею стратегічних і тактичних документів державної політики важливо сфокусувати навколо системного зниження рівня тінізації економічних відносин на внутрішньому ринку (що має важливе системне значення і відносно політики розвитку внутрішнього ринку та якісного задоволення потреб споживача, імпортозаміщення, збалансованого соціально-економічного поступу територій, особливо віддалених і депресивних), деофшоризації економіки (як ключової проблеми дефіциту бюджету та покращення інвестиційної привабливості системи національного господарства і його стратегічних галузей та підприємств), розвитку інфраструктури легального господарювання (фінансово-ресурсних, маркетингових, експортно-підтримуючих, рекрутингових, консалтингових та інших елементів бізнес-інфраструктури, орієнтованих на підтримку і співпрацю виключно з суб'єктами з високим рівнем ділової репутації і легальності ведення діяльності), формування стимулів та середовища для реєстрації і офіційного ведення бізнесу, удосконалення систем моніторингу та обліку господарської діяльності і її ресурсного забезпечення.

На думку автора, не менш важлива роль в процесі реалізації ефективної та комплексної державної політики системної протидії детінізації економіки України має відводитися й питанням детінізації, особливо в частині виведення з «тіні» капіталу та фінансових ресурсів, які використовуються для фінансування тіньових оборудок, переведення в обліковуваний сектор матеріально-технічної бази тіньової економічної діяльності, переміщення в легальний сектор економіки масиву необліковуваної та неофіційної зайнятості, а також формування потужного суспільно-психологічного середовища

несприйняття тіньової господарської діяльності. Такі висновки обумовлюються тим, що на сьогодні великий «масив» капіталу та ресурсу в нашій державі не обліковується, що не лише сприяє, але й навіть і стимулює до тіньової і необліковуваної господарської діяльності. Відповідно, достатні зусилля мають бути спрямовані на виведення капіталу і активів з тіні.

Важливо зауважити, що цьому сприятиме, з однієї сторони, посилення відповідальності за використання в господарській діяльності капіталу і активів, які не обліковуються, а, з іншої, – покращення системи стимулів для залучення цих ресурсів в офіційний оборот. Інструментами останнього слугують прогресивна амортизаційна політика, удосконалення методики обліку валових витрат та оподаткування господарської діяльності, включення і внесення засобів до складу активів підприємств і суб'єктів господарювання, якісна амністія тіньових капіталів, виважений контроль за трансферентним ціноутворенням та ін.

Важливо розуміти, що практичне упровадження Концепції системної детінізації економіки України має здійснюватися на засадах відповідного та спеціально створеного механізму реалізації. Видається доцільним сформувати його структуру і склад елементів як на рис. 4.4.

Обраний стратегічний підхід дозволяє, по-перше, вибудувати необхідні інституційну, функціональну та ресурсну площини реалізації державної політики детінізації; по-друге, здійснювати систематичний моніторинг її результатів, включно з мірою відхилення від запланованої траєкторії розвитку; по-третє, максимально узгоджувати завдання державної політики у сфері детінізації з їх позитивним впливом на ключові параметри соціально-економічного розвитку України.

Слід наголосити на тому, що ефективність державної політики у сфері системної детінізації економічних відносин в Україні залежить від дотримання базових принципів, що мають бути передбаченими у Концепції. У більшості досліджень з проблем детінізації та легалізації економіки відповідні принципи віднайшли своє достатнє поширення і опрацювання.

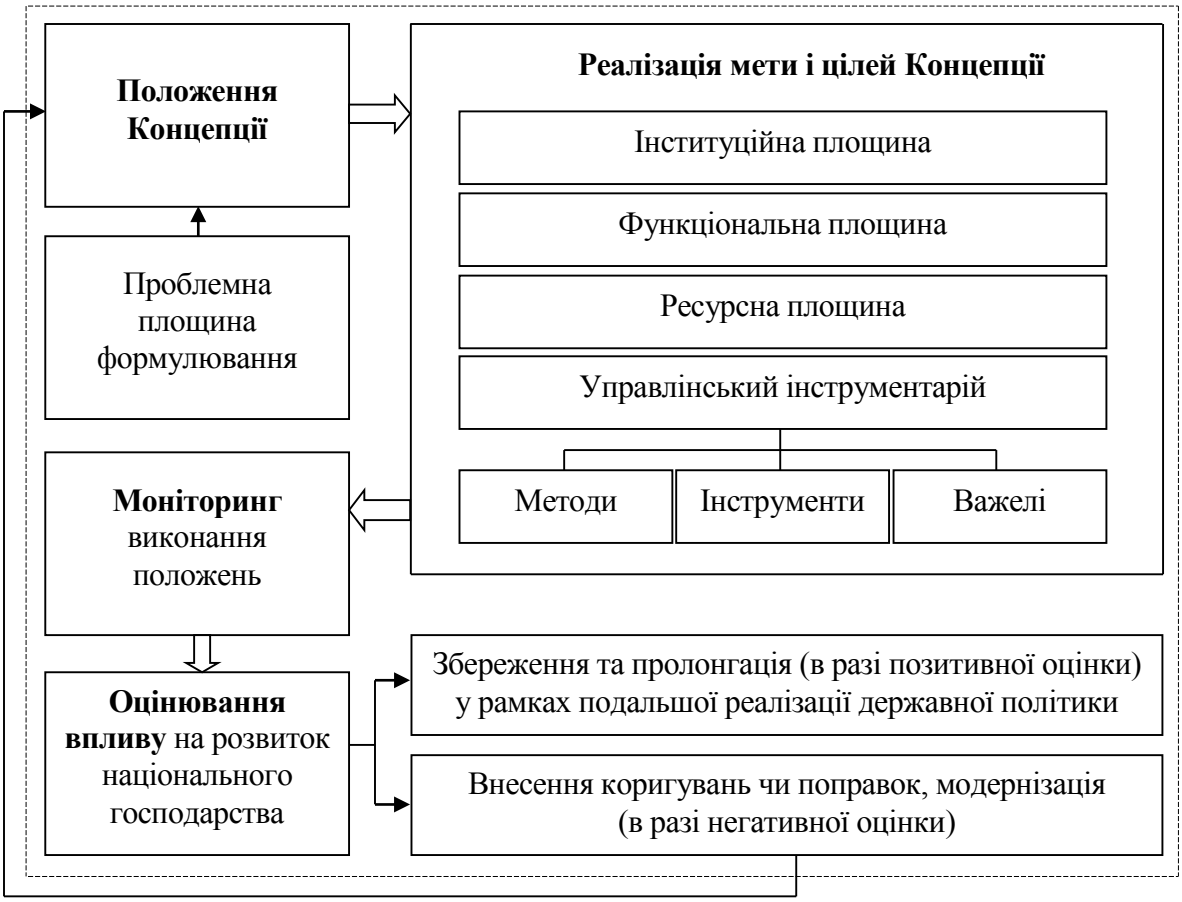

Рис. 4.4. Схема реалізації Концепції системної детінізації економіки України (авторська розробка)

Разом із тим, складність, системність і комплексність проблеми, яку потрібно вирішити, а також об'єктивно існуюча потреба у розумінні рівня пріоритетності того, чи іншого принципу, обумовлюють важливість ідентифікації та визначення безпосередньо домінантних принципів, яких слід дотримуватися органам державного управління і регулювання в процесі досягнення мети політики – створення умов, за яких ситуація змінюватиметься на краще і скорочуватиметься сегмент тіньової економіки, а економічні агенти будуть демотивовані до девіантної поведінки та схильними до здійснення легальної господарської діяльності. Відповідно, зазначене дає підстави стверджувати про важливість і об'єктивність закріплення в рамках Концепції системної детінізації економіки України наступних принципових пріоритетів:

а) визнання детінізації економічних відносин основою державної політики забезпечення конкурентоспроможності та економічної безпеки системи

національного господарства;

б) інституційно-правового та інституційно-організаційного регламентування державної політики та процесів детінізації економіки на всіх рівнях державного управління;

в) недопущення системних вад економіко-правового та інституційного бізнес-середовища на ринках – монополізації, корупції, концентрації економічних та господарських ресурсів, прав діяльності, адміністративних повноважень та капіталу;

г) взаємної відповідальності суб'єктів бізнесу, держави та громадянського суспільства за усунення тіньових операцій та детінізацію усіх видів і елементів господарських відносин, структурно збалансований розвиток національного господарства;

д) прозорості та рівності «правил економічної поведінки», використання здобутків детінізації в забезпеченні розширеного відтворення, якісних структурних змін та інституційних реформ, покращенні інвестиційно-інноваційної привабливості національної економіки;

е) публічності та прозорості державної політики детінізації, легалізації економіки та подолання корупції, якісної і ефективної регуляторної політики та розвитку публічно-приватного партнерства влади і бізнесу;

є) високого рівня конвергенції і адаптації національної економіки та економічних відносин у її межах до глобалізаційних тенденцій і викликів, відкритості економіки;

ж) випереджаючої інклюзивності розвитку економічних відносин та економічного відтворення (зростання ефективності використання ресурсів, праці та капіталу, перевищення інвестицій над споживанням, експорту над імпортом, ін.);

з) раціональності галузевої структури економіки з переважанням базових видів економічної діяльності з високим рівнем доданої вартості.

Додамо також, що важливе значення в процесі формування і реалізації Концепції системної детінізації економіки України слід відвести заходам,

орієнтованим на поширення процесів легалізації і детінізації на галузево-територіальному рівні. По-перше, це логічне продовження державної політики детінізації у територіально-галузевому та функціональному аспектах; по-друге, це послідовний крок до подальшого таргетування політики протидії тінізації та корупції вже безпосередньо на рівні суб'єктів господарювання та конкретних господарських операцій; по-третє, на переконання автора, значно вищих ефектів та ефективності можливо досягти саме шляхом управління процесами детінізації на місцевому рівні та на рівні галузево-секторальних господарських комплексів.

Ієрархічна структура стратегічних планових документів системної детінізації економіки України у галузево-територіальному аспекті подана на рис. 4.5.

Рис. 4.5. Ієрархічна структура стратегічних планових документів системної детінізації економіки України у територіально-галузевому аспекті (авторська розробка)

Попри своє безпосереднє завдання, узгодження і ув'язка між собою, вибудування логічної вертикально-функціональної ієрархії стратегічних планових документів державної політики у сферах детінізації, соціально-економічного розвитку та забезпечення належної ефективності господарських відносин операцій дозволить, з однієї сторони, підвищити ефективність

реалізованих заходів в аналізованій сфері, а, з іншої, – посилити роль процесів детінізації у забезпеченні соціального економічного розвитку, зокрема на місцевому рівні.

На думку автора, розроблені положення Концепції системної детінізації економіки України є базовими і засадничими, які в подальшому мають визначати більш прикладні програмні рішення державної політики у цій сфері.

Висновки до розділу 4

1. З огляду на важливість завдання визначення пріоритетів (адже вони формують стратегічні магістральні напрями, за якими вибудовуються та в подальшому реалізуються механізми, інструменти і засоби) державної політики детінізації економіки України, а також з урахуванням недоліків вітчизняного досвіду стратегування легалізації економіки зроблено висновок про перспективність ув'язки політики детінізації та формування дієздатної системи економічної безпеки України, що дозволяє досягти синергічного ефекту, зорієнтованого і на протидію тінізації економічних відносин і на комплексне зміцнення ключових параметрів безпеки держави в економічній сфері, у т. ч. через детінізацію її економіки. Відтак, стратегічні пріоритети визначені за напрямами:

(1) самодостатність економічного розвитку і забезпеченість політики детінізації (формування середовища несприйняття тіньової економіки, ресурсного забезпечення та інформаційно-аналітичної системи детінізації, впровадження ефективних зарубіжних технологій, підвищення ефективності в регуляторній сфері);

(2) стійкість економічної системи і висока спроможність політики детінізації (легалізація національного господарства в галузево-секторальному та просторово-структурному аспектах, за структурними елементами безпеки держави, у фінансовій системі та на внутрішньому ринку);

(3) здатність економіки до розвитку та реалізації потенціалу політики

детінізації (формування інфраструктури, інтелектуально-кадрового та інвестиційно-інноваційного забезпечення детінізації економіки, впровадження «запобіжників» контролю).

2. Формування повноцінного інституціонального базису об'єктивно необхідне при реалізації державної політики вирішення найбільш складних, системних і комплексних проблем, як-от тінізація економічних відносин, суспільних сфер та секторів національного господарства. Доведено, що його вибудування в Україні потребує здійснення заходів за двома магістральними напрямами – формування повноцінного середовища інститутів та створення і розвитку суб'єктів інфраструктури. В рамках першого напряму визріла актуальність модернізації вітчизняного інституційно-правового поля протидії тінізації економічних відносин у сферах фінансово-господарської діяльності суб'єктів бізнесу, фінансових потоків, зайнятості і оплати праці, земельних відносин.

3. Щодо формування повноцінної інституційної інфраструктури реалізації в Україні системної політики детінізації, то її слід розвивати у відповідності до виконання всіх базових функцій – попередження злочинів (елементами інфраструктури, які потребують створення є інститути співпраці з міжнародними фінансовими організаціями, корпоративні фінансово-економічні об'єднання), моніторингу, аналізу та поінформування (науково-дослідні структури, уповноважені аналітичні служби), стимулювання (організації стандартизації якості, інститут державного замовлення, суб'єкти безпеки бізнесу), інтеграції та співробітництва (міжурядові структури із залученням представників громадськості для планування і координації політики), безпеки (спецслужби з безпеки, фінансово-інвестиційні фонди, інституції системи страхування та ризик-менеджменту), контролю (незалежні державні та громадські фінансові служби внутрішніх доходів та контролю).

4. Подолання критично гострих проблем тінізації економічних відносин в Україні потребує планування і реалізації якісної, ефективної, поліаспектної і багатофункціональної державної політики. Її невід'ємною якісною

характеристикою має стати узгодженість на різних рівнях державного регулювання економіки, у всіх сферах суспільних відносин, галузях економіки та видах економічної діяльності. Таким базисом мають стати положення Концепції системної детінізації економіки України як принципові засадничі орієнтири загальнонаціональної, територіальної та галузево-функціональної політики детінізації економічних відносин. Лише виходячи з положень Концепції, будуть формуватися всі наступні елементи національної і регіональних стратегій детінізації, програм легалізації господарської діяльності в галузево-секторальному аспекті.

Концепцією має бути передбачена нова уточнена мета державного регулювання в аналізованій сфері – як створення інституційних та організаційно-економічних умов для усунення системних ризиків і загроз економічної безпеки держави шляхом зменшення обсягів тіньового та необліковуваного секторів, збільшення обсягів офіційної економіки і забезпечення за рахунок цього позитивних ефектів у сфері зміцнення конкурентоспроможності національного господарства. Такий підхід дозволить не тільки підвищити ефективність процесів детінізації, але й якісніше протидіяти системним загрозам економічної безпеки України, що посилилися на поточному етапі соціально-економічного поступу: переважання тіньових економічних відносин над офіційними; формування тіньового капіталу нарощування обсягів фінансування кримінальних операцій та тіньових оборудок; «пригнічення» суб'єктів, що здійснюють легальне ведення бізнесу, включно з незворотними процесами структурних змін в економіці; пригнічення ділової активності населення та нарощування процесів деградації менш розвинених та інвестиційно привабливих територій.

5. Операційні та тактичні цілі Концепції потрібно визначити не стільки за проявами злочинних (неправомірних) дій, як за рівнями їх негативного впливу на стан економічної безпеки та конкурентоспроможності економіки України. Відповідно, стратегічні цілі політики детінізації наступні: (1) декриміналізація економічних відносин, (2) протидія корупції, (3) усунення проявів нелегальної господарської діяльності, (4) виведення з тіні необліковуваних операцій,

ресурсів та активів. Лише комплексна реалізація означених операційних цілей дозволяє сформувати необхідні передумови для досягнення головної інтегральної мети в цій сфері.

Результати дослідження автора щодо ідентифікації стратегічних пріоритетів системної детінізації економіки України висвітлені у публікаціях [1; 5; 6; 9; 10; 15; 19; 23; 24; 29; 36-38; 41].

РОЗДІЛ 5
МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ СИСТЕМНОЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

5.1. Реалізація організаційно-економічного механізму детінізації у базових видах економічної діяльності

Проектування механізмів та інструментів системної детінізації економічних відносин в Україні передбачає доцільність забезпечення стратегічної спрямованості державної політики в сегмент створення сприятливих умов легалізації господарської діяльності на всіх ієрархічних рівнях управління національної економіки та формування потужних соціально-психологічних стимулів у представників бізнес-середовища щодо підвищення рівня прозорості здійснення господарських операцій. Дотримання такого комплексно-ліберального підходу забезпечить формування мультиплікаційного ефекту детінізації економічних відносин не лише в аспекті підвищення рівня транспарентності останніх, але й в контексті мобілізації ресурсних потужностей суб'єктів ринкового суспільно-ринкового обміну в напрямі подолання тіньових механізмів ведення господарської діяльності в умовах постійного загострення конкурентної боротьби за ресурси та посилення інтеграційно-ринкових процесів.

Надання пріоритетності формуванню опосередкованого впливу забезпечення підтримки процесів детінізації економічних відносин, поряд із використанням заходів прямих інституційних обмежень, посилюється в умовах глобалізації та лібералізації господарської діяльності, невпинного розвитку науково-технічного прогресу та автоматизації контрольних процедур на всіх етапах виробничо-господарського циклу, наростаючих тенденцій до підвищення рівня соціальної спрямованості та відповідальності вітчизняного підприємництва, об'єктивної потреби в зниженні рівня конфліктності економічного середовища функціонування суб'єктів господарювання, а також доцільності побудови паритетних відносин на засадах взаємної довіри між

органами державної влади та представниками бізнесу. З огляду на це, постає доцільність формування та реалізації ефективного організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин, що здатний своєчасно адекватно реагувати на виклики масштабної тінізації секторів національної економіки, протистояти загрозам посилення ролі корупційної ренти у вирішенні господарських спорів, проектувати пріоритетні інструменти мінімізації тіньових господарських операцій, а також максимально враховувати галузеву специфіку господарювання в розрізі базових видів економічної діяльності в Україні.

Формування та реалізація організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності забезпечує досягнення таких переваг: 1) зменшує рівень прямого спротиву та протидії з боку безпосередніх суб'єктів тіньових економічних відносин у процесі руйнації корупційних схем і тіньових господарських взаємозв'язків, що призводить до втрати управлінського впливу та інтересів у сегменті іллегальної економіки; 2) дозволяє диверсифікувати управлінський інструментарій детінізації господарських процесів на засадах взаємоузгодження та раціонального поєднання засобів прямого й непрямого адміністративного впливу, що підвищує ресурсну спроможність та ефективність використання цього інструментарію, а також гарантує процесам детінізації системного, незворотного та послідового характеру; 3) формує синергічний ефект нарощення масштабів господарювання та ресурсної підтримки здійснення розширеного відтворення шляхом трансформації економічної ефективності в соціальну та екологічну площину, що забезпечує становлення процесів сталого розвитку на макро-, мезо- та мікрорівнях економічних відносин; 4) підвищує рівень соціальної справедливості розподілу матеріальних благ у процесі суспільно-економічного обміну на засадах подолання разючого диспаритету розміру отримуваних доходів між найбагатшими і найбіднішими верствами населення, що характерний при високому рівні тінізації економічних відносин; 5) гарантує збалансування галузевої структури національної економіки з урахуванням природно-ресурсних потужностей держави, її геополітичного положення і

традицій господарювання на засадах дотримання принципу раціонального природокористування; 6) посилює паритетність відносин та довіру між органами державної влади та суб'єктами господарювання, наявність яких є базовою передумовою детінізації господарських процесів та легалізації економіки; 7) полегшує імплементацію принципів і засад плюралізму, транспарентності та громадського контролю за рівнем прозорості організації економічних відносин і здійснення господарських трансакцій; 8) інституціоналізує процес легалізації тіньового капіталу, що дозволяє мінімізувати ризики та стимули виведення його закордон і в офшорні зони, а також формує соціально-психологічні мотиви й стимули в представників бізнес-середовища щодо інвестування цього капіталу в пріоритетні види та галузі економічної діяльності.

Системно можна виділити дві основні форми тінізації господарських відносин, що є характерними для всіх видів економічної діяльності, незалежно від їх галузевої специфіки. Перша, полягає в спрямуванні ресурсних потужностей в сегмент організації економічних відносин і ведення господарської діяльності, що напряму передбачає порушення норм чинних нормативно-правових актів, а отже – апріорі є незаконною. Така форма тінізації економічних відносин не лише формує загрози для ефективного функціонування національної економіки та здійснення процесів розширеного відтворення, але й відзначається резонансним суспільно-небезпечним характером прийнятих інституційно-правових норм на всіх ієрархічних рівнях управління. Найбільш поширеними способами такої форми тінізації відносин у базових видах економічної діяльності є такі: ухилення від сплати податків та зборів, організація контрабандного переміщення продукції і товарів через державний кордон, поширення практики неофіційного найму та працевлаштування персоналу (у тому числі через механізми цивільно-правових угод і договорів про стажування), ведення господарської діяльності без її фактичної юридичної реєстрації, лобіювання комерційних інтересів в органах державної влади та судочинства на засадах формування корупційних взаємозв'язків, використання інструментів ведення недобросовісної конкуренції (поширення практики організації змови на ринку, застосування засобів силового

тиску по відношенню до основних конкурентів, монополізація ринкового становища, поширення завідомо неправдивої компрометуючої інформації про конкурентів), організація та проведення рейдерських атак (силове захоплення корпоративних ресурсів і майна господарюючих суб'єктів, здійснення юридичних маніпуляцій шляхом використання правових прогалин у підписаних господарських договорах, здійснення неправомірних реєстраційних процедур у державному реєстрі речових прав на нерухоме і рухоме майно із залученням юридичних послуг недобросовісних нотаріусів), провадження господарської діяльності без встановлених дозволів (ліцензій, патентів тощо).

Другою найбільш поширеною формою тінізації відносин у базових видах економічної діяльності є приховування реальних масштабів і результатів господарювання, що обумовлено як об'єктивними (недосконаліть інституційного середовища функціонування суб'єктів бізнесу, надмірна корумпованість практично всіх сфер суспільно-економічної діяльності, високий рівень трансакційних витрат, суттєве податкове навантаження, відсутність ефективних механізмів моніторингу і контролю господарських процесів, наявність бюрократичних перепон ведення бізнесу та його надмірне адміністрування з боку чиновницького апарату), так і суб'єктивними (несформованість паритетних відносин між суб'єктами господарювання та органами державної влади, нерозвиненість практики та культури добросовісної сплати податків, низький рівень довіри в суспільстві до державних інституцій, системне порушення принципу невідворотності покарання, а також поширення практики ведення вибіркового та несправедливого судочинства, несформованість корпоративної культури суб'єктів господарювання, низький рівень соціальної відповідальності останніх, розвинена девіантна та опортуністична поведінка серед представників бізнес-середовища, поширена практика порушення договірних умов з боку суб'єктів господарювання) впливами.

Серед основних способів тінізації економічних відносин у формі приховування реальних масштабів і результатів господарювання є

цілеспрямоване заниження обсягів отримуваного доходу підприємцями; ведення, так званої, «подвійної» бухгалтерії обліку господарських процесів та операцій; мінімізація показників ефективності виробничо-господарських процесів і продуктивності праці; порушення та зловживання при здійсненні митного оформлення товарно-матеріальних потоків у процесі ведення зовнішньоекономічної діяльності (заниження реальних обсягів переміщення продукції й товару через державний кордон, розмитнення товарно-матеріальних цінностей за заниженими ставками оподаткування, маніпуляції з відшкодуванням податку на додану вартість при здійсненні експортно-імпортних операцій); перешкоджання вільному своєчасному доступу контролюючих структур до моніторингу та аудиту трансакцій і бізнес-процесів суб'єктів господарювання; поширена практика виплати «заробітної плати в конвертах» і, здебільшого, встановлення мінімальної заробітної плати працівникам на рівні мінімальної, що носить суттєві соціальні та пенсійні ризики; фіктивне переведення персоналу суб'єктів господарювання на неповну зайнятість; становлення та розвиток неформальних економічних відносин між суб'єктами бізнесу, функціонування яких базується на особистісних зв'язках; надання прерогативи формі готівкових розрахунків у процесі здійснення господарських операцій, поряд із безготівковими, що апріорі ускладнює формування ефективних механізмів контролю прозорості трансакцій; уникнення оподаткування отриманого капіталу корпоративними структурами шляхом виведення його в офшорні зони.

Обґрунтування ефективного організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин потребує врахування галузевих особливостей функціонування суб'єктів господарювання у базових видах економічної діяльності та специфіки тінізації їх бізнес-процесів, що забезпечить формування максимальної адаптації та гарантій ресурсно-функціональної спроможності цього механізму стосовно протидії поширеним способам іллегалізації національної економіки (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Диференціація способів тінізації господарських відносин у розрізі базових видів економічної діяльності (авторська розробка)

	Способи тінізація господарських відносин
Сільське, лісове та рибне господарство	Заниження реальних показників урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності сільськогосподарських тварин; фіктивне псування та погіршення кондиційності сільськогосподарської продукції; обробіток земельних угідь без офіційного укладання договорів оренди; практика нелегального найму сезонних працівників, насамперед, у рослинництві; вирубування дерев під виглядом санітарної чистки лісу; браконьєрський вилов риби у водних господарствах.
Переробна промисловість	Заниження та приховування реальних масштабів екологічної ренти (використання природних ресурсів, корисних копалин тощо) в обліковій та звітній документації промислових суб'єктів; ухилення від сплати екологічного податку; махінації, пов'язані з відшкодуванням ПДВ на кожному з етапів переробки продукції; зловживання при здійсненні експортно-імпортних операцій.
Будівництво	Надмірна бюрократизація та висока корупційна рента проходження дозвільних процедур на будівництво; поширена практика неофіційного найму працівників; мінімізація отриманих доходів суб'єктів господарювання через використання механізмів залучення додаткових фіктивних субпідрядників виконання будівельно-монтажних робіт.
Транспорт	Наявність дрібних приватних нелегальних перевізників як у вантажному, так і пасажирському сегментах ринку; приховування реальних масштабів пасажиропотоку через відсутність механізмів контролю фактичних обсягів збуту проїзних документів; перевантаження вантажного транспорту; штучне завищення амортизаційних витрат.
Інформація та телекомунікації	Поширена практика надання аутсорсингових послуг без юридичної реєстрації суб'єкта господарювання, що унеможливлює контроль за фактичним обсягом наданих послуг і стягнення податків; використання Інтернет-технологій для здійснення нелегальних трансакцій; неофіційні самозайнятість і рекрутинг ІТ-спеціалістів; змістовна підміна актів виконаних робіт і надання послуг у сфері ІТ-технологій.

Таким чином, забезпечення ресурсно-функціональної спроможності організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності цілком об'єктивно вимагає доцільності проектування в межах його структурної будови двох взаємодоповнюючих блоків: інституційно-базового та функціонально-галузевого. Перший, спрямований на формування сприятливих умов детінізації господарських процесів шляхом реалізації заходів

щодо вдосконалення інституційно-правових норм розвитку економічних відносин, усунення наявних інституційних пасток перешкоджанню ефективному функціонуванню суб'єктам бізнесу, гарантування принципу неухильного дотримання чинних норм діючого законодавства, формування паритетних відносин і взаємної довіри між органами державної влади й представниками бізнес-середовища, побудови дієвих інструментів моніторингу та контролю прозорості економічних трансакцій, протидії загрозам корупційних впливів і рейдерських атак на процеси функціонування господарюючих суб'єктів, гарантування незалежного судочинства та практики справедливого вирішення господарських спорів, невідворотного накладення штрафних санкцій у випадку виявлення фактів тінізації економічних відносин, формування дієвих соціально-психологічних мотивів і стимулів щодо детінізації господарських процесів, а також формування корпоративної культури доброчесної сплати податків і зборів до бюджетів усіх рівнів.

У свою чергу, функціонально-галузевий блок організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин повинен бути націлений на проектування відповідного інструментарію з урахуванням специфіки базових видів економічної діяльності, що є системо-утворюючими в структурі функціонування національної економіки та налагодження процесів її розширеного відтворення. Детерміновані базові види економічної діяльності за підсумками господарювання в 2016 році в Україні забезпечили формування понад 40 % її валового внутрішнього продукту [169], що, беззаперечно, обґрунтовує доцільність на орієнтацію побудови диференційованого адаптивного інструментарію детінізації відносин у розрізі цих видів економічної діяльності. У зв'язку з цим, функціонально-галузевий блок організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин повинен формалізуватися на засадах раціонального узгодження управлінсько-галузевих впливів на макро-, мезо- та мікрорівнях функціонування національної економіки, мінімізації ймовірності виникнення потенційних конфліктів інтересів між представниками органів державної влади та суб'єктами

господарювання з метою зменшення ризиків можливих порушень і зловживань, мобілізації ресурсного потенціалу суб'єктів бізнесу з урахуванням наявних незадіяних галузевих резервів нарощення виробничо-господарських потужностей, оптимізації міжгалузевого розподілу матеріально-суспільних благ з урахуванням особливостей наявного природно-ресурсного потенціалу, традицій господарювання та специфіки поділу праці, надання можливостей для добровільної легалізації отриманих тіньових доходів, впровадження тимчасових пільгових режимів оподаткування суб'єктів господарювання з урахуванням їх ресурсних масштабів діяльності та потреб ринку, орієнтації на стратегічні пріоритети реалізації прикладних засад державної політики імпортозаміщення з метою подолання сформованої товарно-продуктової залежності в межах окремих галузей, усунення, так званих, «вузьких місць» тінізації господарських відносин та уникнення сплати податків у розрізі специфіки базових видів економічної діяльності.

Забезпечення ресурсно-функціональної спроможності організаційно-економічного механізму детінізації господарських відносин у базових видах економічної діяльності, з однієї сторони, потребує гарантування його стійкості та надійності в умовах наявності потужного лобі суб'єктивного спротиву та протидії заходам з боку безпосередніх держателів тіньової ренти щодо легалізації господарських процесів національної економіки, а з іншої – він має бути наділений гнучкими властивостями своєчасної адаптації до наростаючих змін розвитку економічного середовища функціонування суб'єктів бізнесу з метою формування еволюційного характеру організаційно-економічного механізму та гарантування виконання покладених на нього функцій як у просторово-галузевому, так і динамічному вимірах.

Очевидно, що формалізація адекватної структури організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності потребує обґрунтування його ключових цілей в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективах (рис. 5.1.).

Рис. 5.1. Систематизація цілей організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності
(авторська розробка)

Мінімізація ризиків формування ірраціональної структури організаційно-економічного механізму детінізації господарських відносин у базових видах економічної діяльності потребує чіткого дотримання наперед визначеної етапності дій його щодо його побудови (рис. 5.2.).

Формування ефективного організаційно-економічного механізму детінізації господарських відносин у базових видах економічної діяльності потребує системної орієнтації на досягнення стратегічних пріоритетів, серед яких доцільно виділити такі: 1) удосконалення інституційного середовища детінізації економічних відносин, протидії руйнівним корупційним впливам на функціонування базових видів економічної діяльності та забезпечення прозорості ведення бізнесу; 2) побудова механізмів комплексної протидії лобіюванню приватно-комерційних інтересів з боку представників органів державної влади та мінімізація ризиків виникнення потенційних конфліктів інтересів між суб'єктами владних структур і бізнесу; 3) розбудова ефективної

системи контролю за організацією та веденням господарських відносин у розрізі базових видів економічної діяльності; 4) стимулювання юридично-правової формалізації діяльності незареєстрованих тіньових суб'єктів господарювання та підвищення рівня довіри між представниками бізнес-середовища та органами державної влади; 5) формування інструментарію подолання тіньової зайнятості у базових видах економічної діяльності, детінізації виплати заробітної плати та становлення практики прозорого найму працівників; 6) забезпечення інфраструктурної підтримки та стимулювання процесів детінізації економічних відносин суб'єктів національної економіки.

Рис. 5.2. Структуризація етапів побудови організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності (авторська розробка)

З метою досягнення визначених стратегічних пріоритетів формування

адекватної структурної будови організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності доцільним є орієнтація на реалізацію таких заходів:

- подолання неповноти, розбалансованості та розбіжностей інституційного забезпечення детінізації господарських відносин у базових видах економічної діяльності на засадах усунення інституційних пасток, узгодження управлінських впливів між формальними та неформальними інституціями, завершення процесу формування цілісної інфраструктури протидії дестабілізуючим корупційним впливам на розвиток економічних відносин (запуск роботи Державного бюро розслідування, створення та формування якісного кадрового забезпечення роботи Антикорупційного суду, внесення змін до чинного Кримінального кодексу України щодо унеможливлення виходу під заставу особам у процесі досудового слідства, які підозрюються у вчиненні масштабних корупційних злочинів, доведення судових справ до винесення реальних вироків позбавлення волі для топ-корупціонерів, усунення інституційних прогалин протидії здійсненню рейдерських атак на функціонування суб'єктів господарювання, унеможливлення використання інструментів вибіркового правосуддя, дотримання принципу невідворотності покарання), вдосконалення податкового законодавства в частині надання можливостей отримання пільгового режиму оподаткування для окремих галузей, а також легалізації та оподаткування тіньового капіталу;

- забезпечення організаційної підтримки розмежування влади та бізнесу на засадах внесення нормативно-правових змін у виборчий процес на макро-, мезо- та місцевому рівнях, що передбачають імплементацію норми складання відкритих виборчих списків політичних партій, перехід від практики прийняття нового виборчого законодавства, залежно від сформованої політичної кон'юнктури на конкретний період часу, до розробки та ухвалення Виборчого кодексу України; впровадження динамічної системи моніторингу е-декларацій та виявлення фактів незаконного збагачення чиновників; чіткого розмежування

повноважень, обов’язків та відповідальності органів державної влади; посилення соціальної спрямованості та відповідальності суб’єктів господарювання в умовах ірраціонального розподілу матеріальних благ у суспільстві; розвитку корпоративної культури, становлення паритетних відносин між органами державної влади та представниками бізнес-середовища;

- формування та імплементація засобів організації безперервного моніторингу на предмет відповідності нормам чинного законодавства процесів розвитку економічних відносин суб’єктів господарювання шляхом використання переваг впровадження системи електронного урядування, побудови автоматизованих інформаційних систем виявлення, контролю та перевірки підозрілих господарських трансакцій в режимі онлайн спостереження, посилення банківського нагляду та повноважень фінансового моніторингу, ускладнення та протидії виведенню тіньового капіталу в офшорні зони (у тому числі за рахунок впровадження спеціалізованого податку), використання інструментів технології аутсорсингового контролю та зовнішнього аудиту щодо виявлення фактів приховування реальних масштабів господарювання та обсягів отримуваних доходів, розширення повноважень державних органів влади в частині організації проведення обґрунтованих позапланових перевірок підозрілих господарських операцій суб’єктів бізнесу, підвищення розміру штрафних санкцій за порушення норм господарського законодавства, посилення контролю за переміщенням продукції та товарів через державний кордон з метою протидії контрабандним потокам на засадах інноваційної техніко-технологічної модернізації державних контрольних пунктів пропуску та митних постів у тому числі за рахунок коштів міжнародної грантової допомоги;

- посилення економічних мотивів і соціально-психологічних стимулів щодо юридичної легалізації незареєстрованих суб’єктів господарювання (реєстрація тіньових фізичних осіб підприємців, стимулювання сплати Єдиного соціального внеску офіційно незайнятими членами товарних особистих селянських господарств, легалізація діяльності незареєстрованих дрібних

монтажно-будівельних бригад, реєстрація нелегальних суб'єктів надання послуг у сфері пасажирських і вантажних перевезень, легалізація фрилансерської та аутсорсингової діяльності в сфері ІТ-технологій) на засадах формування паритетних відносин між органами державної влади та представниками бізнесу, проведення системних заходів податкової амністії для суб'єктів господарювання, реалізації державних програм надання пільгового кредитування та часткової компенсації кредитних коштів для фактично діючих суб'єктів господарювання при обов'язковій умові їх юридичної реєстрації, реалізації інформаційної кампанії, у тому числі в ЗМІ, щодо роз'яснення серед населення реальних соціально-економічних ризиків ведення незареєстрованої господарської діяльності, серед яких зокрема, ускладнення організації ефективного відстоювання та захисту своїх комерційних інтересів у господарському суді, унеможливлення набуття страхового трудового стажу (в процесі поетапної реалізації пенсійного реформи планується його підняття до 35 років), який є необхідним для отримання пенсії, труднощі, пов'язані із забезпеченням соціального захисту та отримання соціальних гарантій тощо;

- організація системної протидії поширеним проявам тіньової зайнятості у базових видах економічної діяльності на засадах підвищення рівня зацікавленості та посилення стимулів працівників щодо працевлаштування у формі офіційного найму з обов'язковим роз'ясненням у ЗМІ потенційних соціальних ризиків і загроз нелегального працевлаштування, розширення повноважень державних інспекторів праці у частині моніторингу тіньової зайнятості, боротьби з підміною офіційного найму на користь працевлаштування у формі договорів стажування та цивільно-правових угод, протидії поширеній практиці переведення працівників на неповну зайнятість і виплати, так званої, «заробітної плати у конвертах», правового врегулювання поширеної сезонної форми зайнятості в сільському, лісовому та рибному господарстві, що обумовлена особливостями виробничо-технологічних циклів цього виду економічної діяльності, моніторингу повноти сплати ПДФО та соціальних платежів до бюджету, інституціоналізації зайнятості фрилансерів

(особливо в сфері ІТ-технологій та телекомунікацій);

- формування розгалуженої мережі об’єктів інфраструктурного забезпечення детінізації та легалізації тіньової господарської діяльності (у тому числі з використанням інструментів бізнес-амністії) на засадах розбудови в регіонах інноваційних і технологічних парків, венчурних та інвестиційних фондів, розвитку горизонтально-вертикальних кластерів, що націлені на виробництво продукції з доданою вартістю, створення вільних економічних зон на середньостроковий період 3-5 років з метою підтримки легалізації господарських трансакцій у найбільш тінізованих видах економічної діяльності.

На рис. 5.3. представлено комплекс організаційно-економічних заходів детінізації відносин, що диференціюються залежно від специфіки господарювання у базових видах економічної діяльності.

Комплексне поєднання запропонованих заходів щодо детінізації відносин у базових видах економічної діяльності дозволяє спроектувати пріоритетну цільову модель відповідного організаційно-економічного механізму, управлінська та ресурсно-функціональна спроможність якого гарантується наявністю його адекватної структурної будови (рис. 5.4.).

Ефективна реалізація розробленого організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності об’єктивно потребує не лише наявності адекватної ресурсної підтримки протягом усіх етапів його імплементації, але й гарантування дотримання таких передумов як: 1) збалансування та налагодження системної взаємодії внутрішніх складових елементів організаційно-економічного механізму детінізації відносин на засадах чіткого розподілу управлінсько-функціональних повноважень, обов’язків і відповідальності між цими елементами, унеможливлення дублювання повноважень, мінімізації ризиків конфліктів інтересів та забезпечення високого рівня оперативності прийняття управлінських рішень; 2) узгодження параметрів внутрішнього та зовнішнього середовища організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин шляхом приведення у відповідність програмних заходів реалізації цього механізму з потенційними

викликами та загрозами поглиблення тінізації національної економіки;

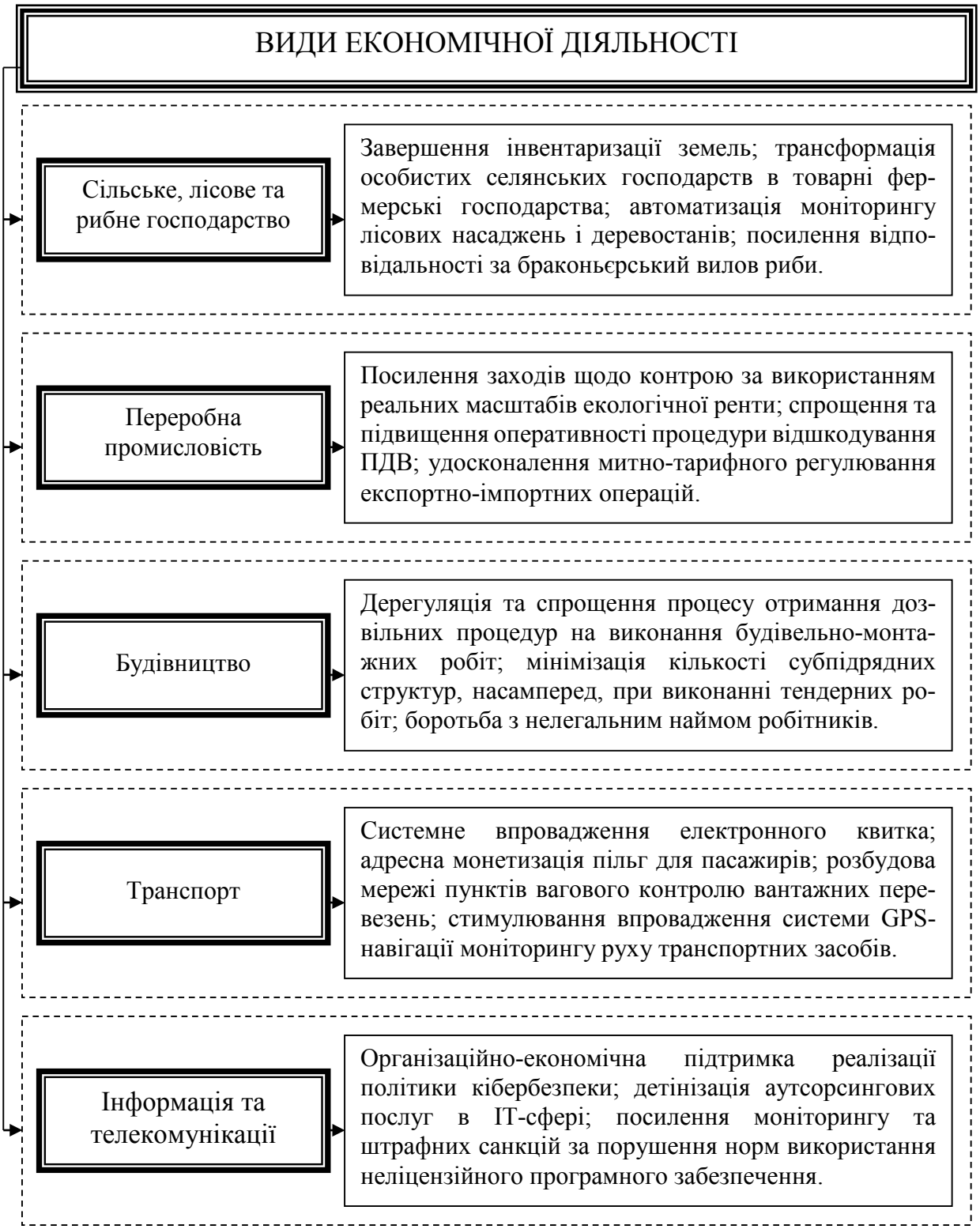

Рис. 5.3. Комплекс організаційно-економічних заходів щодо детінізації відносин у розрізі базових видів економічної діяльності
(авторська розробка)

3) протидія поширенню проявів девіантної та опортуністичної поведінки серед населення на засадах підвищення рівня його економічної та правової культури, формування мотивів щодо утвердження стійкої суспільної позиції та посилення соціальної відповідальності, подолання усталених стереотипів недовіри до органів державної влади; 4) продовження розбудови мережі інституту громадських організацій (у тому числі антикорупційного спрямування) шляхом залучення диверсифікованих некорпоративних джерел фінансування, а також коштів міжнародної грантової допомоги з метою посилення громадського контролю та підвищення прозорості здійснення господарських трансакцій; 5) забезпечення справедливого соціального розподілу матеріальних благ між представниками різних суспільних груп, а також зменшення резонансного диспаритету доходів між найбіднішими і найбагатшими верствами населення.

Організаційно-економічний механізм детінізації відносин у базових видах економічної діяльності доцільно позиціонувати через призму регулятора тіньових господарських процесів, функціонування якого спрямоване на легалізацію тіньового капіталу, зменшення масштабів обігу тіньової грошової маси, підвищення прозорості ведення бізнесу, а також подолання диспаритету між обсягами податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів та реальними масштабами господарювання суб’єктів національної економіки. Стратегічним пріоритетним завданням організаційно-економічного механізму детінізації економічних відносин є формування оптимального структурного співвідношення готівкової та безготівкової форм грошових розрахунків на засадах реалізації інструментів збільшення частки останньої та зменшення рівня готівкового обігу грошової маси в процесі суспільно-ринкового обміну, що дозволить підвищити ефективність моніторингу та контролю тіньових господарських операцій, посилити боротьбу з дестабілізуючими проявами корупційних впливів на процеси функціонування національної економіки, забезпечити організацію дієвої протидії поширеній практиці корпоративної мінімізації обсягів отримуваних доходів, суттєво ускладнити нагромадження та виведення тіньового капіталу за межі держави.

Рис. 5.4. Організаційно-економічний механізм детінізації відносин у базових видах економічної діяльності (авторська розробка)

Таким чином, організаційно-економічний механізм детінізації відносин у базових видах економічної діяльності є одним із ключових структурних елементів комплексної державної політики детінізації господарських процесів національної економіки, системна реалізація якого забезпечить формування синергічного ефекту стосовно зменшення частки нелегального капіталу в

структурі товарно-грошового обороту, підвищення обсягів податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів, зниження обсягів контрабандних потоків товарів і продукції при здійсненні експортно-імпортних операцій, зменшення рівня тіньової зайнятості серед населення, подолання визначальної ролі корупційних впливів на функціонування національної економіки, побудови високого рівня довіри між представниками бізнес-середовища та органами державної влади, посилення мотиваційних механізмів і стимулів щодо легального ведення бізнесу.

5.2. Стимули та інструменти детінізації підприємництва: секторальний аспект

Еволюція як досвіду тінізації економіки, так і наукових досліджень і практичної протидії злочинам у цій сфері свідчить, що спершу такі прояви були характерними для суб'єктів бізнесу, які намагалися або приховати частину виручки (доходу) від контролюючих структур з метою зменшити підконтрольні обсяги діяльності аби частина з них не могла бути вилученою через оподаткування чи інші загальнообов'язкові платежі, збори, відрахування або взагалі здійснювати незаконні види діяльності в цілях наживи і збагачення.

Вже потім тінізація економічних відносин набула більш досконалих форм і проявів та поширилася на більшість сфер суспільного життя, особливо в державах, де за цими процесами не було налагоджено достатнього спостереження і контролю. Наглядним тут став досвід України, де в поєднанні з корупцією тінізація поширилася на систему державного управління, сектори соціальної та житлово-комунальної сфер, домашнього господарства, культуру, спорт, політику і т. д.

Відтак, класично, тіньова економіка характерна для сфери бізнесу, де суб'єкти господарювання вкладають власний капітал і ресурси для створення товарів (робіт, послуг), їх подальшої пропозиції на ринку, продажу і отримання доходу, який після розподілу і покриття витрат забезпечує підприємницький

прибуток як винагороду за ризик і підприємливість. Складні фінансово-економічні умови господарювання в нашій державі разом із ускладненням параметрів конкуренції об'єктивно послабили як мотиваційні стимули до підприємницької діяльності, так і значно знизили рівень її рентабельності і прибутковості.

За таких чинників зросли як об'єктивні, так і суб'єктивні мотиви для приховування частини економічних відносин в цілях зниження рівня витрат і отримання, таким чином, кращого фінансово-економічного результату. Більше того, спостерігаючи за успішними прикладами незаконного збагачення з боку окремих осіб, які мають відношення до влади чи державно-суспільних ресурсів, у представників приватного бізнесу також розвинулася мотивація до застосування способів приховування доходів, здійснення окремих операцій та оборудок, заходів, які мають хоча б некримінальний, але все ж тіньовий характер.

В Україні злочини, які пов'язані з тінізацією у підприємництві, набули доволі широкого і комплексного змісту, що переросло навіть у відтворення тіньових процесів. Негативними наслідками для вітчизняної економіки стало й те, що більша частина господарювання перебуває в тіні, а це суттєво ускладнює ефективність державного управління і регулювання розвитку національного господарства; значна частина операцій не обліковується, що спотворює статистичні дані і інформацію про реальний стан справ з обсягами і ефективністю діяльності підприємств і організацій, цілих секторів економіки та видів економічної діяльності; великі обсяги коштів обертаються в готівкових операціях, що призводить до девальвації гривні та інфляційних процесів, вимивання коштів з банківської системи; масштаби тінізації зайнятості і оплати праці не дозволяють забезпечити трудові гарантії та виконання соціальних стандартів перед працюючим населенням.

Все це посилює необхідність активізації і забезпечення належної ефективності державної політики детінізації підприємництва в Україні. Беззаперечно, державна політика тут має бути комплексною, але одночасно й диференційованою за секторами бізнесу, видами економічної діяльності,

галузями, типами підприємств і суб'єктів господарювання тощо.

Передусім органам влади слід врахувати особливості тінізації та, відповідно, визначитися із стратегією і заходами відносно легалізації економічних відносин за секторами підприємництва – великим, середнім і малим бізнесом, адже об'єктивно різними є масштаби проблеми і можливі форми та способи її розв'язання.

На рис. 5.5. подано найбільш часто застосовувані (та загрозливі для стабільного функціонування і розвитку національного господарства України) напрями тінізації економічних відносин за трьома групами: суб'єкти малого бізнесу на спрощеній системі звітності, оподаткування та обліку, малі і середні підприємства – юридичні особи на загальній системі оподаткування та великі підприємства.

Як можемо констатувати, спостерігається доволі істотна варіативність найбільш використовуваних схем тінізації господарської діяльності за всіма секторами підприємництва України. Крім того, досить чітко простежуються концептуальні відмінності в характеристиках тінізації з-поміж секторами вітчизняного підприємництва.

Так, щодо групи суб'єктів малого бізнесу на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку, то ці т. зв. класичні суб'єкти малого бізнесу здебільшого прагнуть використовувати тіньові схеми для того, аби залишитися на спрощеній системі.

Сюди входять фізичні особи – підприємці (перша, друга та третя групи спрощеної системи), юридичні особи – малі підприємства юридичні особи (третя група спрощеної системи) та дрібні сільськогосподарські виробники (четверта група спрощенців). Такі суб'єкти бізнесу на сьогодні сплачують 10 % (перша група) та 20 % (друга група) єдиного податку від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, або 3 % (з ПДВ) чи 5 % (без ПДВ) від доходу (виручки) від реалізації товарів (робіт, послуг). Відповідно, за невеликих обсягів господарської діяльності таким суб'єктам вигідно сплачувати ці відносно невеликі частки податків. Але для збереження умов перебування на відповідній спрощеній

системі оподаткування їм необхідно аби обсяги доходу не перевищували законодавчо визначені максимальні критерії. Для групи 1 це 300 тис. грн., два – 1,5 млн. грн., три – 5 млн. грн.

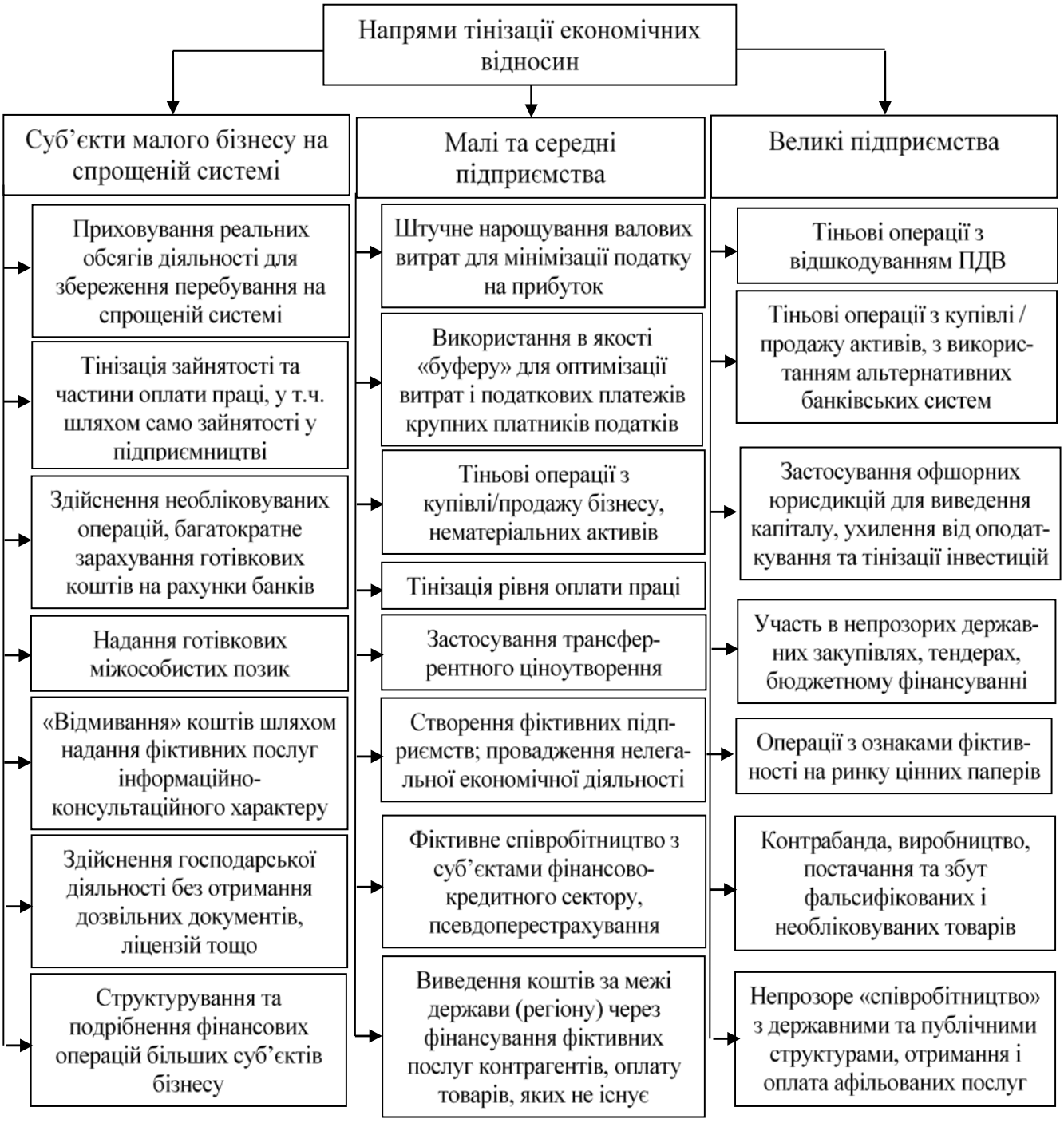

Рис. 5.5. Головні напрями тінізації економічних відносин у секторах підприємництва в Україні (узагальнено автором)

Відтак, обсяги доходу тут відіграють важливу роль, адже за умови перевищення зазначених меж суб'єкт господарювання має або змінювати групу спрощеної системи (на більш невигідну) або переходити на загальну систему

оподаткування. Саме ці обставини в багатьох випадках обумовлюють приховування частини доходу спрощенців, особливо при наближенні до граничної межі доходу.

Податкова база суб'єктів, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, також в значній мірі залежить і від чисельності найманих ними працівників. Відтак, ще одним важливим напрямом тінізації для таких суб'єктів часто є приховування зайнятості, тобто використання персоналу без оформлення на роботу і повна виплата тіньової заробітної плати. Такого роду правопорушення менш характерні для великих суб'єктів бізнесу, де існує профспілкова організація, складніша система обліку і взаємовідносин з працівниками, вищий рівень внутріфірмової комерційної таємниці.

Третя група злочинів суб'єктів малого бізнесу на спрощеній системі оподаткування, звітності і обліку полягає у їх т. зв. співробітництві з юридичними особами на загальній системі оподаткування – представниками великого, але частіше, середнього бізнесу, які намагаються використати спрощенців в якості напівлегальних конвертаційних центрів і переведення в тіньову готівку частини власного робочого капіталу. При цьому такого роду злочини, по-перше, інколи перебувають на межі злочину та, по-друге, можуть передбачати, до прикладу, структурування і подрібнення фінансових операцій більших суб'єктів бізнесу. Відтак, частими є випадки, коли середні та великі підприємницькі структури спеціально створюють і використовують у своїй фінансово-господарській діяльності афільованих суб'єктів – спрощенців.

Четверта група головних злочинів щодо тінізації економічних відносин суб'єктів малого бізнесу, здебільшого фізичних осіб, стосується здійснення певних видів господарської діяльності без отримання необхідних дозвільних документів і ліцензій. Це, як правило, невеликі за обсягами доходу і не завжди регулярні оборудки – надання у найм рухомого і нерухомого майна, різного роду споживчі послуги (ремонту, прибирання, будівництва, консультування, особистої гігієни тощо), професійні послуги (юридичний та бухгалтерський супровід бізнесу, бізнес-планування та інвестиційне проектування), дрібна торгівля і

перепродаж товарів.

Саме на ці чинники і напрями злочинів, здійснюваних найдрібнішими суб'єктами вітчизняного бізнесу, органам державного управління потрібно звернути особливу увагу для детінізації економічних відносин у цьому секторі економіки.

Але справедливим і видається висновок про те, що всі чотири з визначених напрямів в тій, чи іншій мірі все рівно зводяться або принаймні суттєво залежать від переваг, які надає спрощена система оподаткування і саме цей чинник суб'єкти бізнесу і намагаються, здебільшого, використати в злочинних цілях. Саме тому, особливо важливим є визначення шляхів та засобів подальшого удосконалення спрощеної системи оподаткування в Україні.

Головними чинниками необхідності реформування цієї системи в цілях забезпечення детінізації підприємництва в Україні є наступні. По-перше, це те, що спрощена система продовжує використовуватися суб'єктами, як правило середнього бізнесу, для ухилення від оподаткування. Тобто представники середнього бізнесу застосовують інструмент спрощенців в цілях приховування частини свого доходу, його конвертації та мінімізації податкових платежів.

По-друге, спрощена система оподаткування так і не реалізувала в Україні в повній мірі своєї головної функції – стимулювання до детінізації найдрібніших суб'єктів бізнесу, особливо фізичних осіб – підприємців, тобто населення, що прагне якнайпростішим чином і якнайшвидше започаткувати свій бізнес, реалізувати власний підприємницький хист та інтелектуальні здібності, нагромадити дохід та капітал і стати середнім класом суспільства.

У багатьох економічно розвинених держав світу більшу частку платежів до бюджетів всіх рівнів формує саме сектор найдрібнішого підприємництва. В Україні заради досягнення аналогічних цільових пріоритетів, власне, і була сформована спрощена система оподаткування, звітності та обліку. Але на сьогодні є всі підстави стверджувати, що вона таки не виконує в повній мірі функції стимулювання підприємців до детінізації.

По-третє, положення вітчизняної спрощеної системи оподаткування,

звітності та обліку не змінюються своєчасно та адекватно до динаміки соціально-економічної ситуації в державі. В Україні спостерігаються високі темпи інфляції, а критерії для суб'єктів малого бізнесу змінюються лише періодично. Показники ідентифікації малих підприємств (а саме – річний обсяг доходу в розмірі 70 млн. грн.) взагалі не відповідають жодній критиці. Це обумовлює важливість запровадження автоматичних змін як щодо критеріїв малого бізнесу, так і спрощеної системи оподаткування.

По-четверте, спрощена система оподаткування, звітності та обліку, що застосовується в Україні, не стимулює вітчизняне населення до самозайнятості. Іншими словами, вона не є достатнім стимулом для громадян для започаткування власного бізнесу. В країнах, де такі системи більш ефективні, передбачені суттєві стимули для тих, хто бажає займатися бізнесом як приватна особа – підприємець. Це і податкові канікули, і податкова амністія, і достатнє інформаційно-консалтингове та фінансово-ресурсне, бюджетно-грантове забезпечення та підтримка бізнесу, державні замовлення та розвинена інфраструктура підтримки приватного підприємництва.

Ці найбільш суттєві недоліки спрощеної системи оподаткування мають бути усуненими в процесі її удосконалення. Разом з тим, відповідні заходи мають бути диференційованими і для кожної групи спрощенців.

Так, видається доцільним визначити такі доречні удосконалення умов оподаткування для фізичних осіб – підприємців, які перебувають у першій групі спрощенців:

1) підвищення граничної межі доходу з 300 тис. грн. до економічного обґрунтованого вищого рівня;

2) запровадження повного переходу до застосування реєстраторів касових апаратів (РРО), включно з їх повним чи частковим придбанням за кошт податкових платежів;

3) посилення контролю та відповідальності за афільованість, наявність родинних та з ознаками родинності зв'язків між співпрацюючими юридичними особами та фізичними особами – підприємцями, що перебувають у першій групі

спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку;

4) активна підтримка і використання спрощеної системи оподаткування в цілях розвитку самозайнятості, зокрема шляхом: (а) надання податкових канікул (не менше одного року) та пільгового кредитування на відкриття власної справи; (б) уніфікації всіх податкових, у т. ч. соціальних платежів, їх нарахування, адміністрування та сплати єдиним платежем; (в) запровадження єдиної форми звітності для суб'єктів, що перебувають на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку; (г) створення консультаційно-захисних центрів для суб'єктів спрощеної системи і мікропідприємств.

Відносно суб'єктів, які перебувають на другій групі спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку, то, виходячи з наведених вище недоліків, їх усунення пропонується за наступними напрямами:

1) збільшення ставки сплати єдиного податку, але одночасно зі зміною підходу до її встановлення, зокрема через перехід до застосування прогресивної шкали оподаткування при збільшенні обсягу товарообороту суб'єкта господарювання, але також і регресивної шкали при збільшенні чисельності офіційно зайнятих осіб;

2) підвищення граничної межі доходу для суб'єктів другої групи спрощенців з 1,5 млн. грн. на величину інфляції, що відбулася в нашій державі з початку 2010 року, до близько 3,0 млн. грн.;

3) запровадження стимулів до самозайнятості населення, аналогічних як наведено вище для спрощенців першої групи.

Для суб'єктів третьої групи «спрощенців» найбільш доречними на сьогодні є такі зміни:

1) внесення поправок до Господарського Кодексу України та Закону України «Про розвиток і державну підтримку малого і середнього підприємництва», по-перше, щодо встановлення однакового (для всіх нормативних актів господарського і податкового законодавства) критерію обсягу доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) віднесення підприємств до малих (наприклад, 20 млн. грн. або, що краще, – 1 млн. дол. США)

та, по-друге, розмежування підходів до державної підтримки суб'єктів сектору середнього і малого бізнесу для надання кращої бюджетно-податкової підтримки другому з них;

2) законодавче запровадження податкових пільг і преференцій для суб'єктів сектора мікропідприємництва України. В ідеалі необхідний перехід до європейської практики, де сектор малого бізнесу складається з чітких трьох сегментів – фізичні особи – підприємці (само зайняті в бізнесі особи), мікропідприємництво, малі підприємства, для яких встановлені різні норми оподаткування заради стимулювання їх створення і розвитку, а також легалізації господарювання;

3) запровадження регресивної шкали оподаткування (в цілях детінізації при зростанні масштабів діяльності суб'єктів бізнесу) при збільшенні чисельності зайнятих суб'єктами господарювання.

Необхідними також є і загальні зміни в системі оподаткування в Україні, адже «спрощенці» не функціонують ізольовано від суб'єктів бізнесу на загальній системі оподаткування, а включені в загальногосподарську систему. Найбільш важливими з них є реформування системи оподаткування суб'єктів сектору середнього підприємництва, зокрема шляхом зниження загального рівня податкового тиску; впровадження «податкових стимулів» для переходу суб'єктів малого бізнесу у сектор середнього підприємництва, реорганізації фізичних осіб – підприємців у юридичні особи – суб'єкти господарювання. При модернізації системи оподаткування суб'єктів великого бізнесу важливо забезпечити детінізацію через деофшоризацію оподаткування, запровадження рівних «умов гри» та дистанційного електронного контролю за ключовими індикаторами бази оподаткування і сплаченими податковими платежами великих підприємств, унеможливлення використання особистих зв'язків керівників підприємств з представниками фіскальних служб для отримання преференцій і вигод при адмініструванні та сплаті податків.

Як було показано вище, для другого сектору вітчизняного підприємництва (малі та середні підприємства) найбільш характерними є зловживання (пов'язані з

тінізацією економічних відносин) щодо, по-перше, «штучного» нарощування валових витрат в цілях відшкодування ПДВ та мінімізації сплати податку на прибуток. Ця особливість обумовлена тим, що в суб'єктів сектору великого підприємництва потреби у такому нарощуванні витрат, як правило, немає, адже в реальному секторі економіки витратомісткість продукції і без цього висока, а в суб'єктів на спрощеній системі оподаткування таких податків просто немає.

Відтак, «штучне» нарощування витрат здебільшого характерне саме для вітчизняних малих і середніх підприємств. Ця проблема доволі масштабна і державний бюджет щороку недоотримує значні обсяги коштів у вигляді податку на прибуток та ПДВ. Необхідне посилення державного контролю за валовими витратами суб'єктів бізнесу. В цих цілях державним фіскальним службам потрібно активізувати роботу у напрямі здійснення т. зв. дзеркальних перевірок сумнівних контрагентів, формування бази даних суб'єктів господарювання, що мали зловживання, пов'язані з наданням послуг іншим представникам бізнесу щодо необґрунтованого нарощування витрат, розробки і використання програмного забезпечення для складання народногосподарських балансів реальних та фіктивних економічних і фінансово-господарських операцій.

По-друге, це тіньові операції з купівлі-продажу бізнесу, матеріальних і нематеріальних активів. Для України часто є практика, коли реальна (ринкова) сума активів (зокрема земельних ділянок, нерухомого майна, транспортних засобів, нематеріальних активів, іміджу, доступу до специфічних можливостей, ресурсів, ринків, споживачів тощо) суб'єктів господарювання в десятки разів перевищує їх балансову вартість. Причинами такого стану справ є їх необ'єктивна оцінка при постановці на облік, неадекватна амортизаційна політика, коли залишкова балансова вартість наближається до нуля, а справедлива вартість – все ще висока, отримання окремих активів у т. зв. «спадок» від суб'єктів бізнесу, створених ще у 90-х роках минулого століття із статутним капіталом 100-200 грн. і т. ін.

Наявність таких розривів при продажі активів стимулює суб'єктів бізнесу до переуступки підприємств на противагу їх продажу як товару за ринковою

вартістю. В результаті переуступка частини акцій чи частки в статутному капіталі може складати лише 5-10 % від реальної суми коштів, що оплачується за відповідний актив.

Обсяги тіньового ринку купівлі-продажу активів чи бізнесу в Україні значні, що призводить до значної тінізації фінансових ресурсів і капіталів. В якості протидії цьому органам державного управління необхідно підготувати і здійснити національну інвентаризацію активів суб'єктів вітчизняного бізнесу. В результаті її проведення буде отримано переоцінювання активів вітчизняних суб'єктів господарювання. В подальшому вирівняється їх ринкова та балансова вартість і, відповідно, суб'єктів бізнесу, що унеможливить тінізацію такого роду трансакцій.

По-третє, це утворення цілого прошарку тіньової оплати праці. Йдеться про те, що в секторі «спрощенців» частина оплати праці здійснюється безпосередньо через дохід підприємця, а в сегментів великих підприємств виплата заробітної плати «в конвертах» має місце, але в менших обсягах, адже має вищий рівень загрози (в разі скарг працівників у відповідні контролюючі структури) для безпеки бізнесу. Відповідно, саме на малих та середніх підприємствах України утворився чи не найбільший прошарок тіньової оплати праці.

Звичайно, що вирішити цю проблему особливо складно, адже вона в комплексі пов'язана із проблемою трудодефіцитної кон'юнктури ринку праці в нашій державі і працівники здебільшого змушені погоджуватися на змішану (легальну та конвертну) оплату праці через побоювання втратити місце роботи. Відтак, органам влади слід поєднати політику детінізації оплати праці з вирішенням головних проблем і усуненням домінантних вад функціонування та розвитку внутрішнього ринку праці України.

По-четверте, фіктивне співробітництво з суб'єктами фінансового сектору. Створення та започаткування діяльності малих і середніх підприємств – юридичних осіб потребує меншого розміру інвестицій та фінансових вкладень, відтак, – характеризується меншим рівнем фінансового ризику за умови банкрутства і припинення господарювання. В українських реаліях, особливо за складного і монополізованого конкурентного середовища, коли провадити

легальний і прозорий бізнес практично економічно не вигідно, невеликі за розмірами та обсягами господарської діяльності суб'єкти бізнесу часто використовують різного роду схеми «співпраці» для здійснення фіктивних операцій зі страхування, кредитування, лізингу, форфейтингу тощо, тобто у системі фінансових відносин. Вигода від таких операцій розподіляється з-поміж зловмисників та працівників суб'єктів ринку фінансових послуг, які за певну плату «закривають очі» на різного роду зловживання.

На перший погляд цей аспект тінізації економічних відносин менш загрозливий для національного господарства, у т. ч. через те, що збільшує збитки та негативно впливає на суб'єктів господарських відносин, які не забезпечили достатній рівень внутрішнього контролю і протидії проявам т. зв. внутрішнього підприємництва. Проте, насправді його негативні прояви істотно масштабніші. Вони позначаються на втраті довіри до суб'єктів ринку фінансових послуг, зростанні їх вартості через включення в ціну компенсацій за додаткові ризики, викривленні засад прозорості і структурованості ринку фінансових послуг. У тому числі через такого роду тіньові оборудки в Україні ніяк не може розвинутися ринок страхування, а страхувальники у переважаючій більшості абсолютно не довіряють страховикам в частині стовідсоткового і беззаперечного відшкодування страхових випадків. Це не дозволяє збалансовано розвиватися величезному сегменту ринку фінансових послуг – страховому сектору.

Через визначені обставини органам державного управління, відповідальним за виявлення, недопущення і протидію злочинам у фінансовій сфері, потрібно більш активно боротися з їх недопущенням. Інструментами тут можуть слугувати: підвищення рівня відповідальності посадових осіб суб'єктів ринку страхових послуг за злочини, їх сприяння та бездіяльність щодо їх протидії, включно з позбавленням права працювати в подальшому на суб'єктах господарювання, діяльність яких пов'язана з ліцензуванням фінансових послуг; формування електронних баз даних порушників (юридичних і фізичних осіб); проведення низки комунікативних заходів, орієнтованих на підвищення рівня фінансової грамотності, а також внутрішньої фінансово-економічної безпеки підприємництва

суб’єктів ринку страхових послуг; прирівнення фіктивних фінансових операцій до злочинів з приховування податкових платежів в цілях привернення до них більшої уваги та забезпечення вищого рівня відповідальності.

По-п’яте, провадження нелегального господарювання і створення фіктивних підприємств. Окремою формою тінізації господарювання є створення різного роду фіктивних суб’єктів бізнесу. Такі структури використовують для переведення на їх баланс сумнівних активів, списання чи, навпаки, – формування витрат, переведення боргових та фіскально-податкових зобов’язань, переміщення (з подальшим зникненням) стратегічно важливих активів. Після виконання низки необхідних оборудок фіктивні підприємства доводять до банкрутства або вкрай важкого фінансового стану з критичними борговими зобов’язаннями та мінімальними обсягами господарювання.

Для протидії цієї форми тінізації економічних відносин в Україні визріла необхідність запровадження практики електронного реєстру несумлінних та неефективних керівників (вищі посадові особи, керівники фінансово-економічних структурних підрозділів) суб’єктів господарювання. Нагромадження таких баз даних слугувало б перешкодою для працівників, особливо молодих кадрів, яким пропонують за винагороду очолювати фіктивні суб’єкти господарювання, адже подальше їх працевлаштування через негативну «трудову історію» було б ускладненим.

Як показує світовий досвід, ефективним засобом протидії діяльності суб’єктів господарювання з ознаками фіктивності є законодавче списання та внесення коректив у структуру активів і зобов’язань суб’єктів доведених до банкрутства. Іншими словами з складу зобов’язань виключаються ті, що були накопичені або пов’язані з відносинами з афільованими структурами, незаконним чи нелегальним переміщенням товарів (робіт, послуг). Це часто не лише виводить підприємства з складу банкрутів та покращує їх ліквідність, але й забезпечує можливості їх фінансово-економічних розрахунків з сумлінними контрагентами.

Для вітчизняних великих підприємств найбільш характерними формами тінізації економічних відносин є наступні. По-перше, це застосування офшорних

юрисдикцій для виведення капіталу за кордон та приховування податкових платежів. Застосовувати офшори для виведення капіталів з держави об'єктивно не можуть суб'єкти малого бізнесу та вітчизняні середні підприємства передусім з причин значно менших обсягів фінансового ресурсу, яким вони розпоряджаються, та високої витратомісткості обслуговування таких операцій.

Натомість, в Україні під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників спостерігаються тенденції щодо надзвичайно значного поширення та зростання рівня використання офшорних зон в цілях ухилення від сплати податків, а також появи та вдосконалення нових засобів приховування активів з застосуванням іноземних юрисдикцій. Це значно погіршує стан фінансової, а через неї й економічної, безпеки України і такі злочини об'єктивно характерні саме для великих суб'єктів бізнесу.

Теперішні правові та економічні методи державної політики протидії використання бізнесом так званих «податкових гаваней» не забезпечують належної протидії тінізації економіки, адже, адаптувавшись до обмежень, визначених у податковому законодавстві, суб'єкти господарювання реалізують нові схеми прихованого виведення капіталу та оптимізації оподаткування через юрисдикції, що мають сприятливі для таких цілей режими господарської діяльності.

Реалізація завдання системної детінізації економіки, а також європейської інтеграції нашої держави, впровадження цивілізованих «правил гри» та господарювання потребує вивчення та удосконалення методів державного регулювання податкових відносин, забезпечення оптимальних умов ведення бізнесу, в тому числі зовнішньоекономічної діяльності та інвестування, з врахуванням інтересів держави щодо збереження національних ресурсів, зокрема фінансових активів, в межах її територіальної юрисдикції.

Таким чином, органам державного управління потрібно значно активізувати зусилля в напрямі протидії офшоризації оподаткування. Для цього слід реалізувати низку заходів, які мають бюджетно-фіскальний, фінансово-економічний та організаційно-інформаційний характер (рис. 5.6.).

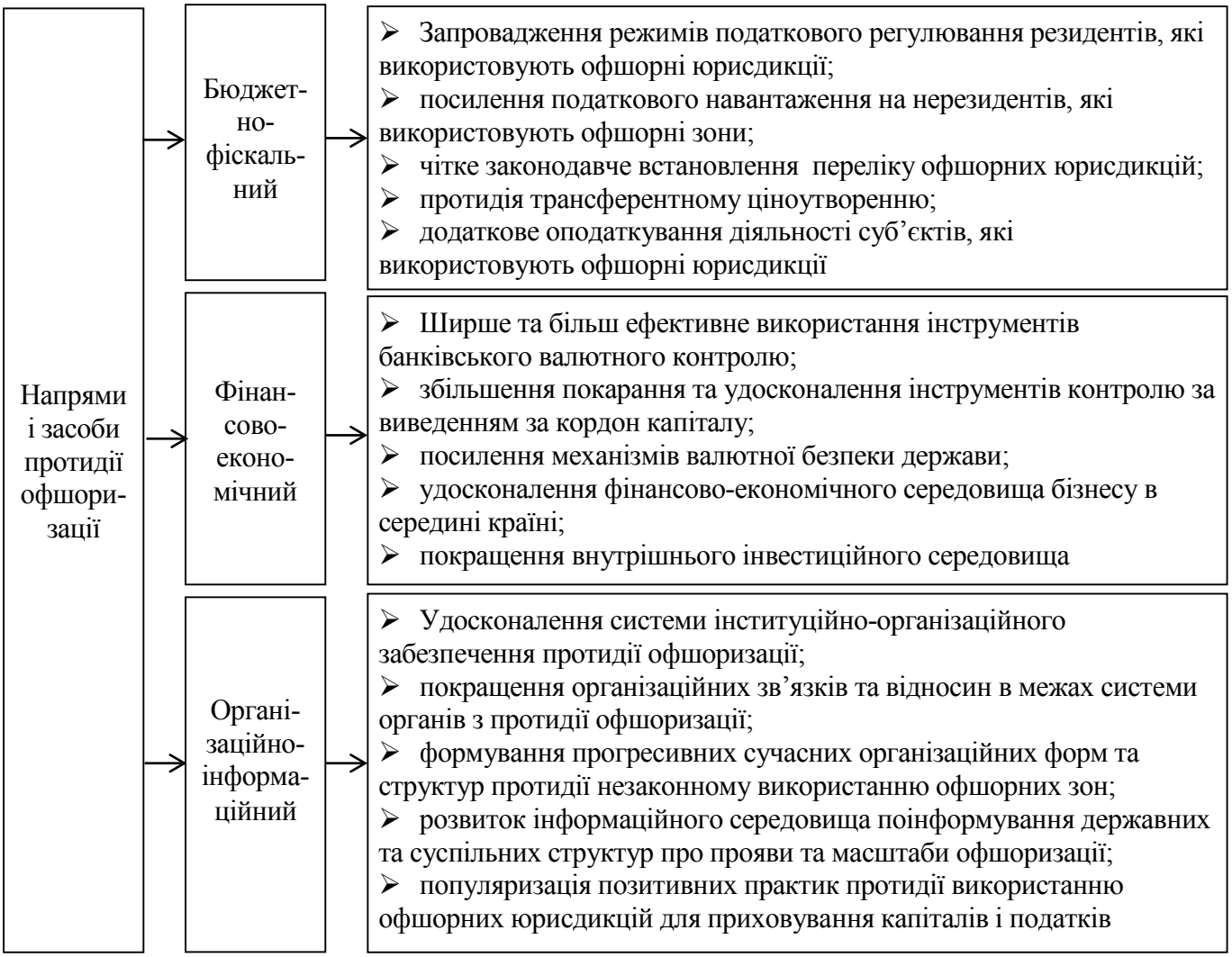

Рис. 5.6. Пріоритетні напрями та засоби протидії використання офшорних юрисдикцій в цілях приховування оподаткування та виведення капіталу за межі країни (авторська розробка)

Наступним напрямом тінізації економічних відносин вітчизняними суб'єктами великого бізнесу потрібно вважати незаконні дії, часто з ознаками корупції, підкупу державних службовців чи надання їм різного роду неофіційних послуг для відшкодування значних сум податку на додану вартість.

В Україні й надалі використовується система відшкодування податку на додану вартість, за якої платники спочатку здійснюють відповідні платежі, а надалі – очікують на повернення їм коштів. Проте, в разі відсутності достатніх коштів держава відшкодовує цей податок не всім платникам податків, що й призводить до різного роду зловживань чиновників при вибірковому

відшкодуванні ПДВ.

Втім, для великих підприємств це питання особливо важливе, адже стосується нарахування значних сум ПДВ, а, відтак, має для них істотний фінансовий інтерес. Об'єктивно доречним видається висновок про те, що вирішити це питання об'єктивно складно без усунення його головної причини. Йдеться про імплементацію в Україні зарубіжних практик, коли частина податку сплачується в повній мірі, а інша частина, на яку у платника податку є відповідне відшкодування, – ні. Таким чином, позбавляється банальна необхідність відшкодування коштів з бюджету. Компенсація «бюджетної прогалини» має бути забезпеченою оптимізацією витрат на державне управління і регулювання, у т. ч. в частині адміністрування податків. В іншому разі прозоре, ефективне та фінансово забезпечене функціонування вітчизняних суб'єктів великого бізнесу й надалі стримуватиметься.

По-третє, це участь у тендерах в цілях використання особистісних зв'язків для отримання доступу до державного замовлення, виконання робіт, послуг, продаж продукції суб'єктам державної та комунальної форми власності. Під тінізацію в такому випадку потрапляє як механізм прийняття рішень і обрання переможців конкурсів, так і непрозоре, часто неефективне використання бюджетно-фінансового ресурсу, а, відтак, приховування частини коштів з їх подальшим використанням у тіньовому секторі або легалізацією.

Сектор державних закупівель вже давно перетворився в Україні на джерело корупції і незаконного збагачення, особливо для представників найбільшого бізнесу, які отримують доступ до особливо великих обсягів державного замовлення.

В Україні запроваджено електронну систему публічних закупівель «ProZorro», яка прийшла на зміну паперовим держтендерам. Основана мета реформи полягає в суттєвому зниженні корупції під час закупівель за публічні кошти, досягненні максимальної ефективності та економії. Головний принцип цієї системи – «всі бачать все», а цілі стосуються забезпечення прозорості державних закупівель, неприпустимості дискримінації та об'єктивного оцінювання

тендерних заявок, простоти і легкості застосування процедур, переходу на електронний документообіг, повної звітності і аналізу всіх державних закупівель.

Проте, система державних закупівель в Україні все ще недосконала, адже, до прикладу, одним з найбільших її недоліків залишається корупційна складова, коли переможець тендеру може поступатися своїм місцем іншому суб'єкту господарювання. Вимогою є й те, що суб'єкти господарювання, які беруть участь у тендері, повинні мати хорошу репутацію та позитивні результати роботи, які неможливо прослідкувати через систему ProZorro. Існують і інші недоліки.

Систему державних закупівель в цілях детінізації економічних відносин потрібно й надалі удосконалювати, у т. ч. на законодавчому рівні в напрямі чіткої ідентифікації замовників, для яких постачається продукція (товари, роботи, послуги), а також узгодження співпраці з контролюючими органами, унеможливлення участі в тендерах недобросовісних учасників (у т. ч. таких, що занижують ціну), визначення періоду подання учасниками пропозицій, недопущення зловживань замовниками шляхом виписування специфікацій під «своїх» конкретних виробників, здійснення закупівель простих стандартизованих товарів, які у більшій своїй кількості не розробляються за окремою специфікацією, а критерієм оцінки для яких виступає лише ціна.

Четвертим напрямом, де вітчизняні суб'єкти великого бізнесу в значній мірі здійснюють тіньові операції, є приховування великих обсягів фінансового ресурсу через використання альтернативних банківських і платіжних систем. Такі системи поширені в так званому «золотому трикутнику» (Таїланд, Бірма, Лаос). Кошти проходять складний ланцюг осіб і взагалі не потрапляють до банківської системи, а, отже, їх не можливо відстежити, що дозволяє повністю приховати як напрями руху, так і обсяги тінізації фінансів.

В цивілізованому світі для протидії застосуванню такого роду схем створена міжурядова організація ФАТФ – міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей, метою роботи якої є розвиток і впровадження на міжнародному рівні заходів і стандартів з боротьби щодо відмивання грошей. ФАТФ відслідковує процеси імплементації таких заходів, вивчає способи і техніку відмивання грошей,

розробляє превентивні та запобіжні заходи, сприяє загальносвітовій імплементації стандартів боротьби з відмиванням грошей. Виконуючи зазначені функції, ФАТФ плідно співпрацює з багатьма міжнародними організаціями, чия діяльність також спрямована на протидію відмиванню т. зв. «брудних» грошей. Україні слід використати можливості цієї організації в цілях виявлення і протидії такого роду злочинів.

Вітчизняним профільним органам щодо протидії злочинам у сфері фінансування потрібно звернути особливу увагу і на протидію фіктивним операціям на ринку цінних паперів, адже це п’ятий суттєвий напрям тінізації економічних відносин вітчизняних суб’єктів великого бізнесу.

Хоча, значна тінізація системи національного господарства України пов’язана з такими злочинами великих підприємств, як нелегальний імпорт, контрабанда та виробництво фальсифікованих товарів. Такі зловживання характерні і для суб’єктів середнього та малого бізнесу, втім масштаби діяльності в цих секторах значно вужчі і, відповідно, завдають менш негативного впливу. Саме великі суб’єкти господарювання мають, по-перше, великий фінансовий ресурс, який може вкладатися у тіньовий бізнес, та, по-друге, їх керівники мають налагоджені особистісні відносини з представниками державних контролюючих структур, що також дозволяє організувати нелегальний бізнес.

Ефективна протидія нелегальному імпорту, виробництву та продажу фальсифікованих або товарів, що мають напівпрозоре походження, в значній мірі можлива шляхом розбудови в Україні незалежних недержавних організацій контролю за головними параметрами функціонування внутрішнього споживчого ринку. Це і організації захисту прав споживача, і представники легальних виробників, і асоціативні підприємницькі організації, і структури з перевірки та контролю якості і відповідності продукції, каналів її походження та поширення. Такого роду структури зможуть надавати об’єктивну інформацію як для учасників ринку, так і державних контролюючих структур, у т. ч. з реалізації політики системної детінізації економічних відносин.

Звернімо увагу й на те, що значний обсяг тіньової економіки України

знаходиться на ринку праці та у сфері зайнятості і її оплати. Більше того, він чинить негативний вплив на якість життя і доходи вітчизняного населення, а, відтак, соціально вразливий і значимий. Відтак, актуальним і своєчасним є обґрунтування пропозицій з детінізації ринку праці України, що є предметом наступного підрозділу дослідження.

5.3. Інституційний механізм та чинники детінізації ринку праці

Як встановлено за результатами аналітичної частини дослідження, в Україні системною і комплексною залишається проблема тінізації ринку праці. Більше того, негативні її наслідки особливо відчутні для системи національного господарства України, адже призводять до:

- приховування значної частини фонду оплати праці та недопоступлення до центрального і місцевих бюджетів великих обсягів фінансового ресурсу;
- спотворення даних про реальний стан попиту і пропозиції на ринку праці, чисельності зайнятих і безробітних, унеможливлення обліку стану формування та використання інтелектуально-кадрового забезпечення економіки;
- зниження мотивації до праці, а, відтак, критичного спаду (в порівнянні з економічно розвиненими державами) продуктивності праці в реальному секторі економіки;
- погіршення передумов соціальної захищеності та безпеки працюючого населення, особливо в довгостроковій перспективі;
- ускладнення відносин між працівниками та роботодавцями, а також значного зниження потенціалу функціонування інфраструктури одного з найбільших сегментів внутрішнього ринку – ринку праці і т. д.

Відомими та істотними залишаються й негативні наслідки тінізації вітчизняного ринку праці й в контексті належного соціального розвитку нашої держави. За різними оцінками близько 5 млн. осіб (близько 12 % загальної чисельності населення та 25 % зайнятого населення) працюють без повної чи часткової зайнятості, а понад 60 % – з частковою виплатою заробітної плати

«в конвертах».

Звернімо увагу на те, що протидіяти іллегалізації економічних відносин на ринку праці України необхідно з використанням політики, базовими принципами якої є системність і комплексність. Більше того, ідентифікація всіх напрямів та форм тінізації економічних відносин на ринку праці є невід'ємним початковим етапом виваженої державної політики, що претендує на ефективність. Такий висновок обґрунтовується охопленням проявами тінізації всіх без виключення елементів вітчизняного ринку праці (рис. 5.7.).

Це передусім базові елементи будь-якого ринку – пропозиція та попит. Органам державного управління потрібно реалізувати інструменти, зорієнтовані на перехід значної частини населення, що займається господарською діяльністю, надаючи різного роду послуги та виконуючи роботи без легалізації такої зайнятості, фіксації відповідного доходу та сплати податкових платежів і зборів, у сектор т. зв. «білої» економіки.

Причому, тут значно більш дієвими є засоби стимулюючого, а не змушувального характеру. Втім, на разі, контрагентами в таких відносинах виступають не лише населення та домогосподарства, а й юридичні особи – суб'єкти господарювання, що особливо негативно для збалансованого функціонування і розвитку системи національного господарства.

В Україні набула також поширення практика, коли роботодавці надають перевагу «трудовим відносинам» з особами, які оформлені як фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, на противагу класичній зайнятості з формуванням штату найманих працівників. Головним мотивом для таких рішень є менші витрати на утримання персоналу, адже роботодавець не витрачається на соціальні відрахування, пов'язані з нарахуваннями і утриманнями із заробітної плати, а також за взаємною згодою сторін т. зв. «працівник» бере на себе витрати з обслуговування фінансових платежів (єдиний податок, соціальний внесок і т.д.) власного ж приватного підприємця.

Перевагами для обох сторін також є «вільність» і незалежність у відносинах, можливість мати зайнятість в декількох місцях одночасно (а не

максимум 1,5 ставки як це передбачено вітчизняним трудовим законодавством), а також в повній мірі оплачувати увесь розмір винагороди за працю (адже він не залежить від розміру соціальних зобов'язань) і, таким чином, забезпечується прихована зайнятість.

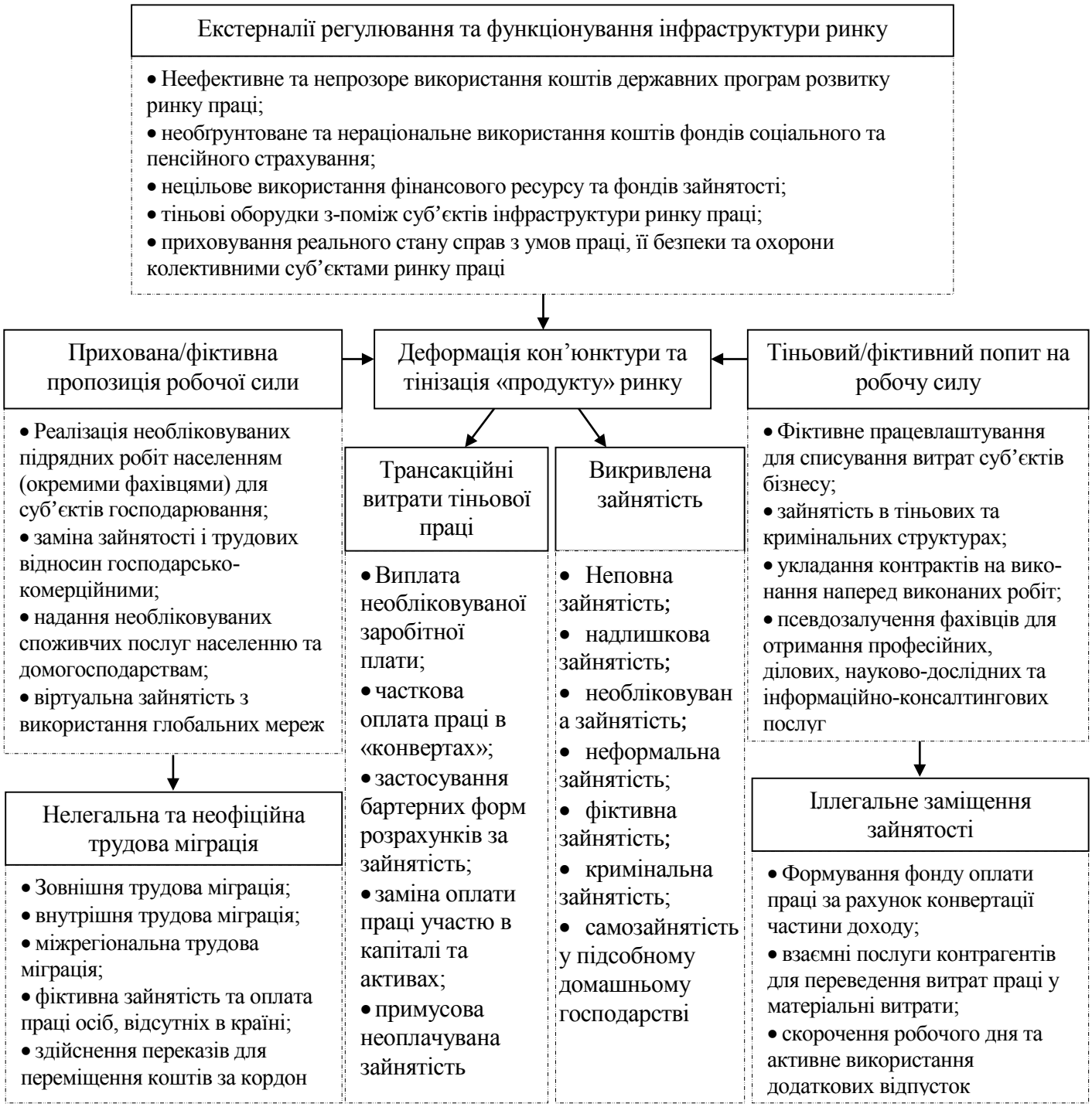

Рис. 5.7. Система напрямів та форм тінізації економічних відносин за елементами ринку праці України (авторська розробка)

Потрібно визнати, що охарактеризовані відносини не суперечать законодавству України і відповідні особи не можуть притягуватися до

відповідальності як винні за іллегалізацію економічних чи трудових відносин. Втім, з економічної точки зору таку ситуацію можна в повній мірі трактувати як тіньову. Підставами для такого висновку є, до прикладу, викривлення статистичних даних відносно як реальної зайнятості населення, так і чисельності і обсягів діяльності суб'єктів малого бізнесу в Україні. Крім того, це негативно позначається і на доходах Пенсійного фонду України, а також фінансових можливостях фондів соціального страхування, центрів зайнятості, держава усувається від надання соціальних гарантій і соціального захисту таких працівників, формування їх подальшого пенсійного забезпечення тощо.

Не менші негативні наслідки як для ринку праці, так і системи національного господарства України в цілому має й тіньовий та фіктивний попит на робочу силу. В нашій державі поширеною є практика, коли роботодавці утримують у своєму штаті працівників, які реально не зайняті і не працюють на цьому підприємстві, але числяться в штаті і отримують заробітну плату. Таке співробітництво є вигідним як для працівників (перебування на престижній посаді, накопичення трудового стажу, отримання низки преференцій (до прикладу, виключення зі списку військовозобов'язаних), надання підтвердження перебування в країні, ін.), так і роботодавців (збільшення валових витрат, формування фонду додаткової оплати праці чи преміювання інших працівників, отримання податкових або економічних преференцій за створення робочих місць, забезпечення зайнятості специфічних категорій працівників).

Хоча масштаби таких зловживань невеликі, а пов'язані з ними ризики і загрози безпеці національного господарства України – незначні, суб'єктам системної державної політики протидії тінізації економіки необхідно реалізувати низку заходів, зорієнтованих на усунення або принаймні значне скорочення чисельності таких випадків. Такого роду злочини особливо загрозливі в секторі державних установ і організацій.

Для України все ще характерними є часті випадки тіньового або фіктивного попиту на робочу силу в тіньових та кримінальних структурах. В умовах все більше трудодефіцитної кон'юнктури ринку праці, зменшення чисельності

вільних робочих місць і вакансій, а також активізації після початку АТО та масових заворушень злочинних груп, значно зросла пропозиція праці на суб'єктах господарювання (офіційно зареєстрованих та повністю нелегальних), що займаються економічними та фізичними злочинами. З такого роду структурами слід боротися особливо активно із залученням структур МВС, СБУ, прокуратури, спецслужб тощо.

Окремим сегментом тінізації попиту на робочу силу, який завдає істотних негативних наслідків для соціально-економічної системи України, є укладання контрактів на виконання вже готових проектів, а також псевдозалучення фахівців для отримання низки робіт (послуг). Такі злочини здебільшого характерні для організацій, установ, які мають бюджетне (суспільне, грантове тощо) фінансування і менш поширені для суб'єктів, які оперують приватним капіталом.

Особливого поширення така форма тінізації набула в органах виконавчої влади, а також при відомчих структурах міністерств, різного роду науково-дослідних та обслуговуючих органи державної влади структурах. Йдеться, наприклад, про розробку державних стратегій і програм розвитку, нормативно-правових актів, різного роду методик тощо. Іншими словами державні структури укладають контракти з виконавцями на виконання таких робіт вже маючи при цьому готові рішення або розробляючи їх власноруч. Кошти за виконані роботи (надані послуги) виплачуються виконавцю, який залишає в себе лише незначну частину з них, повертаючи 80-90 % заробітку назад замовнику. Масштаби таких оборудок в нашій держави надзвичайно великі. Звідси, в тому числі, й неякісне державне управління, дублювання з року в рік цільових орієнтирів стратегій та програм, які ніколи не будуть досягнутими, відсутність відповідальності та за таку політику тощо.

Викорінити такі зловживання можливо, але для цього слід обмежити обсяги фінансування таких послуг, здійснюючи їх безпосередньо держслужбовцями за отримувану ним заробітну платню, створити прозору систему надання робіт у підряд, а також сформувати «запобіжники» контролю (бажано – суспільно-громадського) якості наданих послуг.

Приховані та фіктивні пропозиція і попит на вітчизняному ринку праці призвели до виокремлення нових цілісних сегментів тінізації зайнятості та робочих місць в Україні. Це, як відомо, нелегальна та неофіційна трудова міграція, а також іллегальне заміщення зайнятості. На жаль, масштаби як зареєстрованої, так і неофіційної зовнішньої і внутрішньої трудової міграції в нашій державі надзвичайно високі, що призводить до втрат інтелектуального капіталу, фахівців високого рівня кваліфікації, прогалин в підготовці кадрів у межах окремих професій та спеціалізацій.

Але проблема в тому, що попри нелегальну і неофіційну трудову міграцію починають все активніше розвиватися супутні з ними злочини та дії, які мають характерні ознаки тінізації економічних відносин. Це і фіктивна зайнятість та оплата праці відсутніх в країні працівників, і здійснення переказів необліковуваних сум готівки, переміщення коштів з України за кордон та ін. Відтак, владним структурам слід вже зараз реалізувати низку заходів з детінізації трудової міграції українців та отримуваних ними заробітків, аби у перспективі не допустити ще більших масштабів тінізації у цій сфері та розвитку нових її форм і проявів.

Органам влади в межах реалізації системної і комплексної політики детінізації економічних відносин в Україні потрібно прийняти і довести до якісного виконання низку рішень, орієнтованих на протидію іллегальному заміщенню зайнятості. Йдеться, до прикладу, про такі оборудки, як формування фонду оплати праці за рахунок конвертації частини доходу, тобто суб’єкт господарювання для ухилення від соціальних внесків через конвертаційні центри або афільовані суб’єкти бізнесу відмиває певну суму коштів, яка в подальшому виплачується працівникам у вигляді оплати за працю; взаємні послуги контрагентів для переведення витрат праці у матеріальні витрати, таким чином, підприємству вигідніше збільшити статтю матеріальних витрат, а ніж оплати праці, адже остання підлягає оподаткуванню; скорочення робочого дня та активне використання додаткових відпусток для примусового зменшення фонду робочого часу персоналу, за рахунок чого скорочується фонд оплати праці персоналу (або,

принаймні, його легальна частина та нарахування на неї).

Так зване іллегальне заміщення зайнятості призводить до особливо складних деформацій та диспропорцій в системі соціально-трудових відносин, зрощування їх тіньового, сірого та легального сегментів, зародження вкрай складних форм тінізації, а, відтак, потребує активізації державної політики щодо його протидії.

Потрібно наголосити, що масштабна тінізація характерна й для головного елемента ринку праці України – його кон'юнктури. Підтвердженням та одночасно наслідком деформації та тінізації кон'юнктури ринку праці стали значні трансакційні витрати тіньової зайнятості та її викривлення. Результатами чисельних досліджень підтверджено наявність в нашій державі таких випадків, як виплата необліковуваної заробітної плати, часткова тінізація оплати праці та зарплати «в конвертах», застосування бартерних форм (коли підприємство розраховується перед працівником власною продукцією чи послугами) розрахунків за зайнятість, заміни оплати праці участю працівника в капіталі чи активах суб'єкта господарювання (коли за певні обсяги робіт працівник отримує частку в нерухомому або рухомому майні, фінансових та інших активах підприємства) та навіть примусова неоплачувана зайнятість. Визріла необхідність здійснення більш ефективних державницьких заходів, зорієнтованих на протидію цих форм тінізації. Наслідками цього стануть збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, краща матеріальна мотивація праці, вищий рівень соціальної захищеності працюючих.

Окрім оплати праці, негайного вирішення потребують і проблеми зайнятості. Для нашої держави в значних обсягах і масштабах характерні практично всі види та типи зловживань в цій сфері, а саме – неповна (коли роботодавець обліковує та оплачує лише частину фонду робочого часу, а змушує працювати повний, а то й понад нормований робочий день), надлишкова (коли звітуються про більші обсяги зайнятості, а ніж є насправді), необліковувана, неформальна, фіктивна, самозайнятість та навіть кримінальна зайнятість. Це змушує органи влади застосовувати більш ефективні засоби обліку зайнятості,

нормування робочих місць і реалізації належної внутрішньої соціально-відповідальної поведінки.

Масштаби проблеми тінізації вітчизняного ринку праці на стільки значні, що доводиться вести мову й про екстерналії в системі його регулювання, а також функціонування інфраструктури. Ці інституційні елементи замість підтримки і забезпечення структурно збалансованого розвитку важливого сегменту внутрішнього ринку навпаки підсилюють тенденції до його тінізації. Йдеться, до прикладу, про чисельні прояви непрозорого і неефективного використання бюджетних коштів, які скеровуються на програми підтримки зайнятості. Цей інструмент потрібно суттєво допрацьовувати, адже видача коштів на розробку і реалізацію бізнес-планів, а також допомогу з безробіття жодним чином не корелює з покращенням показників зайнятості в Україні.

Аналогічна ситуація спостерігається і потребує вирішення із формуванням та використанням коштів фондів соціального та пенсійного страхування, фінансового ресурсу фондів зайнятості, державних і місцевих стратегій, програм та проектів розвитку ринку праці та соціальної сфери держави.

В Україні майже не дієздатним та в значній мірі формальним є інститут профспілки. Натомість, світовий досвід свідчить, що це не лише потужний інструмент покращення соціально-трудових відносин, але й інституція, діяльність якої здатна позитивно позначитися на легалізації економічних та трудових відносин на ринку праці.

Необхідним також є й удосконалення інфраструктури вітчизняного ринку праці, особливо створення та розвиток діяльності тих суб’єктів, які здатні протидіяти елементам, які підсилюють процеси тінізації і криміналізації. Йдеться про організації, які сприяють нелегальній трудовій міграції, формуванню кадрового потенціалу кримінальних та злочинних структур, забезпечують фіктивну зайнятість та конвертацію оплати праці тощо. Необхідним є й підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів з виявлення, протидії і притягнення до відповідальності осіб, що реалізують різного роду тіньові оборудки з-поміж суб’єктів інфраструктури ринку праці.

Узагальнюючи наведене, доречно констатувати, що державна політика з детінізації економічних відносин на ринку праці, яка претендує на системність та ефективність, має здійснюватися з одночасним впливом на покращення всіх його ключових елементів. Відтак, її інструменти та засоби видається доцільним ідентифікувати за такими напрямами: (1) легалізація та усунення фіктивної зайнятості, зниження рівня трудової міграції (особливо її нелегальної частини); (2) забезпечення прозорого попиту на робочу силу; (3) детінізація і забезпечення повної продуктивної зайнятості; (4) підвищення рівня прозорості та легальності оплати праці; (5) формування інфраструктури детінізації ринку праці (рис. 5.8.).

Рис. 5.8. Пріоритети та засоби системної детінізації ринку праці в Україні (авторська розробка)

Наголосимо на тому, що в більшості аспектах детінізація відносин у трудовій сфері об'єктивно пов'язана з загальною ефективністю державної політики на ринку праці та у частині регулювання соціально-трудових відносин, підготовки і перепідготовки кадрів, створення конкурентоспроможних робочих місць. Адже будь-які адміністративні обмеження і тотальний контроль не спроможні в односторонньому порядку забезпечити повну легальну зайнятість, оплату праці і становлення більшості інших головних параметрів і характеристик функціонування внутрішнього ринку праці.

Тут потрібна комплексна політика, спрямована на покращення важливих характеристик середовища відносин суб'єктів попиту та пропозиції, що під дією різного роду економічних стимулів та мотивів формує раціональну кон'юнктуру ринку і визначає вірні орієнтири подальшого його якісного і структурно збалансованого розвитку.

Виходячи з таких міркувань, першочергові заходи держави щодо протидії прихованій та фіктивній пропозиції робочої сили доцільно скерувати на вирішення таких проблем, які усталилися в нашій державі, як значне зниження економічної активності населення (темпи якого загрозливі, адже перевищують темпи скорочення кількості постійного населення держави), нерозвиненість і реформованість внутрішнього ринку праці, істотні обсяги галузевого та регіонального безробіття, загострення проблеми зайнятості незайнятих громадян, що фізично та психічно здорові і мають бажання працювати, недосконаліть, а в значній мірі і відсутність реальної державної підтримки ділової активності населення та розвитку малого приватного підприємництва і самозайнятості населення, відсутність яскраво виражених передумов для збільшення пропозиції трудових ресурсів високого рівня професійно-кваліфікаційної підготовки (особливо робітничих професій).

Щодо останнього, то це доволі гостра проблема, яка посилилася в Україні в останні роки і в значній мірі загрожує економічній безпеці держави через втрату цілісних сегментів інтелектуально-кадрового забезпечення, які відновити в подальшій перспективі буде не так просто і на це піде доволі тривалий період

часу. Ця проблема, в тому числі, як підсилює, так і породжена тінізацією економічних відносин на ринку праці нашої держави. Так, не зважаючи на активізацію розвитку ринку праці в роки економічного піднесення, в Україні так і не відбулося відчутних змін в структурі підготовки фахівців за ліцензованими спеціальностями; спостерігається зменшення попиту на кваліфікованих фахівців та зростання потреби у низькокваліфікованій праці, що призводить до трудодефіцитної кон'юнктури в окремих видах економічної діяльності; характерними є тенденції до зростання частки фахівців з повною або незакінченою вищою освітою.

Для усунення цих недоліків в Україні визріла необхідність підвищення ефективності державної політики у сфері активізації розвитку малого легального підприємництва, здатного замінити необліковувану зайнятість та неофіційне підприємництво самозайнятих осіб. Але для цього органам влади потрібно надати реальні стимули і гарантії населенню. Йдеться про мінімальний рівень оподаткування такої зайнятості або, взагалі, його повну відсутність, оскільки виведення з тіні значного пласту необліковуваних операцій забезпечить для держави значно більший соціально-економічний ефект, ніж, до прикладу, отримані податки з суб'єктів мікробізнесу.

Серед пріоритетів державної політики потрібно також виокремити інституціалізацію розвитку ринку праці та зменшення обсягів нерегламентованої зайнятості, кількості створених неформальних робочих місць. Досягнення цього завдання пов'язане з впровадженням в Україні зарубіжного досвіду, коли надаються спеціальні державні субсидії (у вигляді певного відсотку від обсягу оплати праці на чітко визначений термін часу) на заробітну плату працевлаштованим молодим особам або іншим специфічним категоріям зайнятих; коли використовується практика квотування робочих місць для неконкурентоспроможних категорій персоналу.

В рамках інституціалізації розвитку вітчизняного ринку праці важливо передбачити і реалізувати заходи з легалізації неформальних робочих місць, чому сприятиме зниження витратомісткості при найманні та звільненні

працівників, запровадження т. зв. «соціальних контрактів», а також нових форм нетипової зайнятості (як-от лізинг робочої сили та інші гнучкі форми зайнятості).

До інструментів детінізації пропозиції робочої сили варто також віднести підвищення ефективності та забезпечення прозорості функціонування мікроринків праці. Йдеться про об'єднання зусиль представників регіональної та місцевої влади, громадських асоціативних структур, об'єднань підприємців навколо створення нових легальних робочих місць для молоді, розвитку інституційної та інформаційної підтримки молодіжного підприємництва, покращення освітньої та соціально-психологічної підтримки активної молоді, покращення кваліфікації персоналу суб'єктів малого бізнесу.

Окремі не менш значні ресурси слід спрямувати на подолання іншої критично гострої для національної безпеки України проблеми – великих обсягів нелегальної трудової міграції вітчизняного населення. Стратегічна мета державної політики тут має стосуватися двох аспектів – детінізації цих процесів, а також збереження власного населення, формування потужного внутрішнього інтелектуально-кадрового забезпечення системи національного господарства.

Важливо зауважити, що більша частка саме нелегальної зовнішньої трудової міграції складається з осіб, які проживають в малих містах, районах, в сільських поселеннях та є менш економічно забезпеченими і захищеними. Власне, потреба у фінансуванні функціонування та розвитку своїх родин і змушує шукати місця праці закордоном. Відтак, профільним органам державного управління доцільно врахувати цей аспект і активізувати роботу з протидії трудовій міграції саме на прикордонних територіях держави, в районних центрах і малих містах.

Для цього передусім слід здійснити удосконалення нормативно-правового та організаційно-економічного забезпечення регулювання трудової міграції та її заміщення зайнятістю на місцях. На зазначених територіях важливо створити і підтримувати діяльність спеціалізованих агенцій з працевлаштування, розвитку співпраці вітчизняних і зарубіжних організацій роботодавців у сфері зайнятості, формування, підготовки і розвитку професійно-кадрового забезпечення.

Все більше актуалізується потреба у виділенні фінансового ресурсу для розробки і реалізації національної, регіональних та місцевих програм повернення та інтеграції вітчизняних трудових мігрантів, де належне місце буде відведено створенню консультаційних центрів при дипломатичних представництвах України для надання інформаційно-консультаційних послуг і юридичної допомоги, правовому захисту і соціальним гарантіям осіб, які повертатимуться на батьківщину, захисту інтересів наших громадян при вирішенні конфліктів із зарубіжними роботодавцями.

Відносно детінізації та забезпечення прозорості попиту на робочу силу, то в цілях протидії практиці утримування суб'єктами господарювання в своїх штатах фіктивних працівників необхідне удосконалення та підвищення ефективності діяльності структур, які відповідальні за розкриття відповідного роду злочинів. Цього об'єктивно важко досягнути допоки не буде налагоджено інформаційної та організаційної координації діяльності та єдиних оперативних даних, якими користуються державні фіскальна та митна служби, міністерства закордонних справ та соціальної політики, їх підвідомчі структури. В таких цілях в економічно розвинених державах світу використовуються єдині електронні інформаційні системи, які об'єктивно унеможливлюють, до прикладу, подвійну зайнятість чи відсутність особи в державі з одночасною повною зайнятістю і т. д.

Зрозумілим є й інше. Якщо в державі буде створено достатню кількість якісних і конкурентоспроможних робочих місць, то відпаде й мотивація до фіктивної зайнятості і тіньової пропозиції праці. Відповідно, особливо на регіональному та місцевому рівні в межах стратегій та програм соціально-економічного розвитку територій, слід в більшій мірі спрямувати фінансово-економічний та організаційний ресурс на стимулювання диверсифікації розвитку видів економічної діяльності, зокрема тих, які мають високий потенціал ресурсозабезпеченості, конкурентоспроможності та ролі в соціально-економічному зростанні.

В нашій державі вже давно визріла необхідність відходу від бюджетної підтримки т. зв. «м'яких» проектів, результатом реалізації яких здебільшого є

лише якісні показники, до фінансування за кошт держави та місцевих громад виключно проектів, які передбачають створених нових ефективних суб'єктів господарювання, нових робочих місць, капіталізацію бізнесу та активів регіонально-галузевих комплексів.

Зауважимо, що великий потенціал розвитку вітчизняного підприємництва криється в підтримці і стимулюванні розвитку малого і середнього підприємництва в не аграрних видах бізнесу на сільських та віддалених територіях, стимулюванні розвитку туризму та його інфраструктури, створення спеціалізованих ринків для пропонування і офіційного продажу товарів, виготовлених малими сільськогосподарськими підприємствами, дрібними фермерами, домашніми підсобними господарствами та приватними агропромисловими підприємствами.

Важливим напрямом детінізації та протидії фіктивному попиту на робочу силу потрібно вважати також і формування системи адміністративного та інформаційно-комунікаційного середовища попиту на неї. Для цього необхідними є підготовка та впровадження проектів (у т. ч. шляхом державного та державно-приватного замовлення) з підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, причому на засадах ретельного планування і прогнозування розвитку ситуації з перспективних потреб ринку праці у фахівцях різного роду кваліфікації, організація роботи тренінгово-консультаційних центрів на базі науково-дослідних та освітніх структур для навчання і підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів бізнесу з найбільш перспективних відносно конкурентоспроможності регіональних економік видів економічної діяльності.

Нетрадиційним, але доволі перспективним і ефективним, може стати запровадження в Україні т. зв. інституту «амністії зайнятості» для нелегальних мігрантів і фіктивно зайнятих осіб. Підставою для такого висновку є критично великі обсяги тіньової та фіктивної зайнятості. Відповідно, змінити ситуацію шляхом її протидії вже стало складніше, аніж повернути назад певні обсяги входження в проблемну зону.

Суть пропонованого інструменту зводиться до одноразової можливості для

осіб, які певний період часу перебували на незареєстрованій зайнятості за кордоном, або лише числилися в штаті суб'єктів господарювання, реально не перебуваючи на робочому місці, здійснювали правопорушення аналогічного характеру, засвідчити перед державою такий факт і отримати можливість офіційної фіксації відповідної зайнятості у трудовій книжці та легалізації отриманого заробітку (без сплати податкових платежів і штрафних санкцій). Така управлінська інновація послугувала б якісному зниженню рівня тіньового та фіктивного попиту на робочу силу в Україні.

Ще більше зусиль органам влади слід приділити детінізації зайнятості. Карально-контролюючих заходів тут буде недостатньо і до вирішення цієї проблеми потрібно підходити виважено та комплексно. Як свідчить європейська практика, ефективною в таких цілях є модернізація системи соціально-трудових відносин на основі становлення, поширення і розвитку соціального діалогу у формі тристороннього інституту погодження головних параметрів економічної і соціальної політики, умов праці та рівня її оплати. Соціальний діалог є інструментом висловлення, зближення і узгодження інтересів держави, роботодавців та працівників відносно формування сприятливого соціально-трудового середовища, ефективної системи соціально-трудових відносин, зростання повної легальної зайнятості та покращення якості трудового життя.

Значний пласт проблем у вітчизняній аналізованій сфері криється в тому, що об'єктивно різняться можливості роботодавців, до прикладу, у великих містах та на сільських і віддалених територіях. Відтак, керівники підприємств для оптимізації поточних витрат і забезпечення окупності бізнесу часто зловживають з питаннями зайнятості, оформляючи працівника на неповний робочий день. Одним із способів вирішення цієї проблеми є запровадження диверсифікованого підходу до нормування часу та обсягів зайнятості за видами економічної діяльності та територіями (у відповідності до стану їх соціально-економічного розвитку). Це дозволило б роботодавцям дещо вільніше оперувати робочим часом, а реальні обсяги зайнятості відповідали б декларованим.

Євроінтеграційні прагнення нашої держави також можна з достатньо

великим успіхом доєднати до ефективної політики детінізації вітчизняної зайнятості. Для цього потрібно узгодити інституціональні засади легалізації праці з директивами ЄС, включно з створенням соціальних інституцій з легалізації зайнятості, а також активізацією інформаційно-роз'яснювальної роботи з детінізації праці.

Беззаперечно, найскладнішою проблемою в частині детінізації ринку праці України є легалізація оплати праці. Відомо, що головною перешкодою реалізації цього завдання є високий податковий тиск на роботодавців та працівників. Але парадокс в тому, що в складних соціально-економічних умовах, які триватимуть ще не визначений період часу, держава не може собі дозволити його зниження. Ба більше, не факт, що певне зниження податкового тиску у цій сфері забезпечить адекватну детінізацію оплати праці. Відтак, мова може йти виключно про системну і комплексну політику в цій сфері.

Видається найбільш доречним підійти до вирішення питання легалізації оплати праці передусім шляхом розширення переліку стимулів та мотиваторів (для роботодавців і для працівників) для переходу до легальної і прозорої оплати праці. Такими можуть бути надання податкових преференцій суб'єктам з оплатою праці вищою за середньогалузеву та при створенні нових робочих місць; перехід до змішаної (державної та недержавної) системи пенсійного забезпечення (в цілях зниження рівня податкового навантаження на оплату праці та надання можливості працівнику самостійно обирати державну чи альтернативну форму формування свого пенсійного забезпечення); підвищення мінімальних соціальних стандартів по мірі розвитку економіки (що розширюватиме загальнодержавний фонд оплати праці і відповідну мінімальну податкову суму); поетапне зниження рівня податкового навантаження на оплату праці (рис. 5.9.).

Запровадження цих та інших стимулів, беззаперечно, покращить мотиваційне поле для легалізації оплати праці і частина суб'єктів бізнесу та працівників прислухаються до відповідних змін.

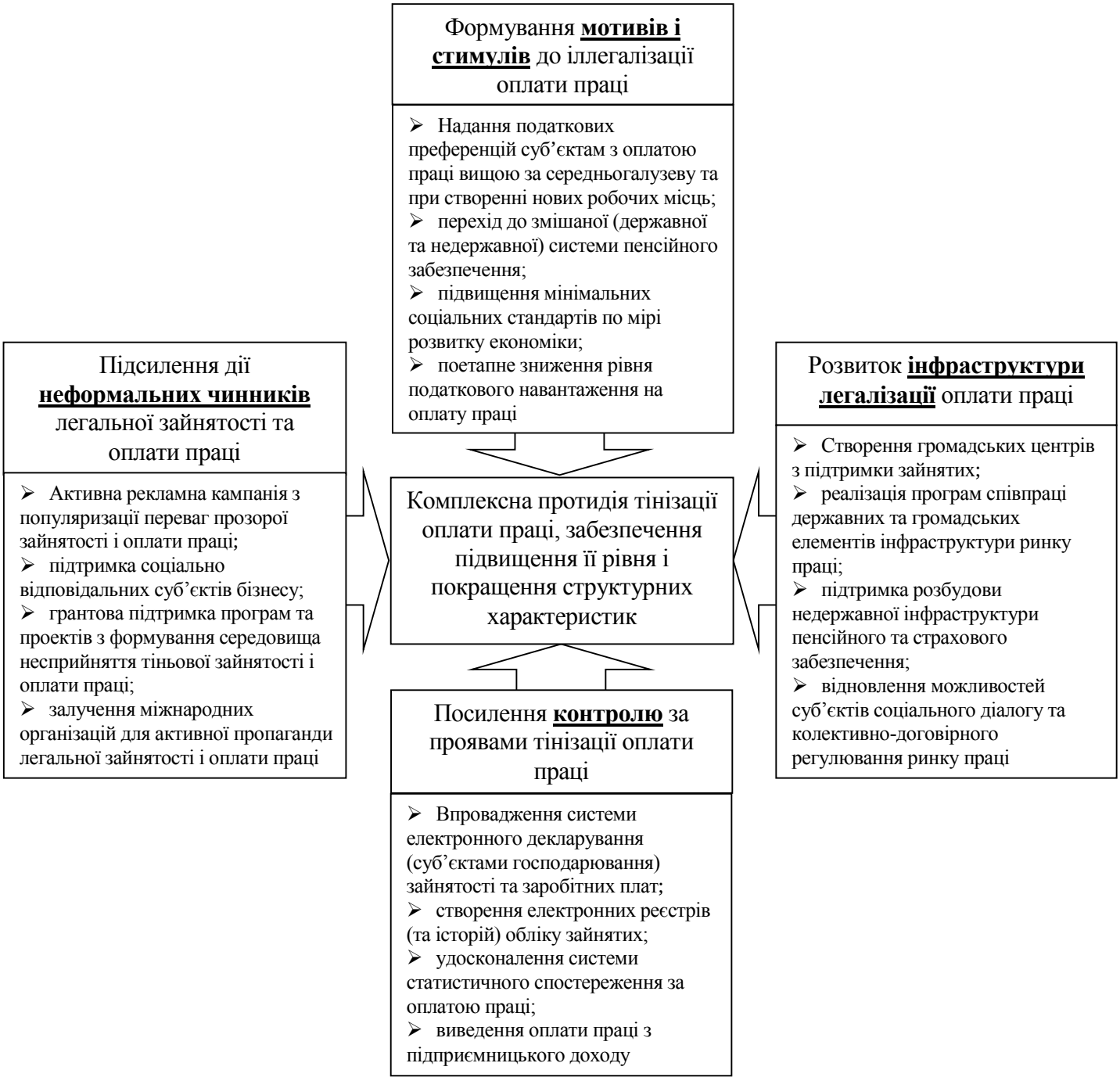

Рис. 5.9. Напрями державної політики комплексної детінізації оплати праці в Україні (авторська розробка)

Водночас, за будь-якої ситуації завжди знайдуться керівники підприємств, які попри будь-які стимули намагатимуться обійти податкові витрати. Відповідно, при розширенні пільг доцільно одночасно й посилити систему контролю за ухиленням від оподаткування. Інструментами тут можуть стати впровадження системи електронного декларування (суб'єктами господарювання) зайнятості та заробітних плат (спостереження за якими

свідчитиме про відповідність динаміки зміни фінансових результатів суб'єктів господарювання тенденціям в оплаті праці та середній заробітній платі); створення електронних реєстрів та т. зв. «історій» обліку зайнятих (для виявлення подвійної зайнятості, порушень при дотриманні норм праці та її оплати); удосконалення системи статистичного спостереження за оплатою праці (йдеться про впровадження практики отримання статистичної інформації про умови зайнятості і оплати праці не від суб'єктів господарювання, а від працівників); виведення оплати праці з підприємницького доходу (що змусить фізичних осіб – підприємців також нараховувати собі заробітну плату, чого зараз немає).

Впровадження цих заходів здатне посилити контроль за легальністю і повнотою оплати праці. Але державного контролю, як правило, недостатньо і важливим є розвиток недержавної альтернативної інфраструктури ринку праці, елементи якої також виконували б важливі функції в аналізованій сфері. Йдеться про створення громадських центрів з підтримки зайнятих (для надання консультацій працюючим і захисту їх прав щодо повної і прозорої оплати праці); реалізацію програм співпраці державних та громадських елементів інфраструктури ринку праці (в цілях збору даних та відображення реального стану справ із зайнятості та оплати праці, вироблення і реалізації заходів з легалізації ринку); підтримка розбудови недержавної інфраструктури пенсійного та страхового забезпечення; відновлення можливостей суб'єктів соціального діалогу та колективно-договірного регулювання ринку праці в Україні.

Варто додати, що логічним четвертим елементом державної політики детінізації оплати праці в Україні має стати підсилення дії неформальних чинників легальної зайнятості і оплати праці, тобто відповідного суспільно-ментального середовища. Тут доречними мали б стати активна рекламна кампанія з популяризації переваг прозорої зайнятості і оплати праці; підтримка соціально відповідальних суб'єктів бізнесу (зокрема з високим рівнем внутрішньої відповідальності у сфері соціально-трудових відносин); бюджетно-грантова підтримка програм та проектів з формування середовища несприйняття

тіньової зайнятості і оплати праці; залучення міжнародних організацій для активної пропаганди легальної зайнятості і оплати праці.

Інфраструктура детінізації оплати праці має стати доповненням загальної інфраструктури розвитку вітчизняного ринку праці та забезпечення його легалізації. Першочерговим напрямом політики в цій сфері є реорганізація структури Міністерства соціальної політики та його підрозділів з регулювання ринку праці. Зокрема, важливо провести реструктуризацію міністерства, виокремивши в його складі департаменти аналізу та прогнозування, стратегічного управління ринком праці, співпраці з сектором освітніх та науково-дослідних послуг.

Необхідним є й ширше використання можливостей державних і громадських контролюючих та регулюючих структур на ринку праці, що дозволило б забезпечити вищий рівень контролю і протидії, таким чином, його тінізації.

Як свідчить ефективний зарубіжний досвід, державні структури можуть залучати провідних фахівців та експертів для обґрунтування дієвих заходів з моніторингу процесів тінізації ринку праці та обґрунтування і реалізації заходів з її протидії.

Таким чином, лише комплексний підхід здатний принести позитивний результат відносно легалізації одного з найбільших та найбільш соціально значимих сегментів внутрішнього ринку України – ринку праці, що важливо й в контексті позитивного впливу на детінізацію інших його сфер.

5.4. Антикорупційний механізм та засоби детінізації відносин в соціальній сфері та системі державних послуг

Очевидно, що найпродуктивніший спосіб подолання корупції та тіньової економіки, особливо у соціальній сфері та сфері державних послуг – це створення ефективних та легітимних «правил гри» (інституційного базису), який би «природнім» шляхом легалізував тіньові (у тому числі корупційні)

кошти, що обертаються у національній соціально-економічній системі. Зрозуміло, що обмежений обсяг роботи не дозволяє більш детально зупинитися на всіх компонентах національної економіки, тому закцентуємо увагу на найбільш нагальних напрямах для нашого суспільства, у яких проблема тінізації та поширення корупції, як відображено у попередніх розділах, набула особливо значних масштабів: пенсійне забезпечення, освітня та медичні сфери, сфера надання державних послуг. Усіх їх об'єднує спосіб накопичення державою у бюджет активів на їх фінансування та подальше надання «безкоштовних» державних послуг як соціального та інших видів державного забезпечення. Зважаючи на те, що згаданий механізм є надзвичайно складний та непрозорий на різних етапах його реалізації виникають конфлікти інтересів, корупціоногенні підстави та базис для тінізації.

Ці тенденції доцільно розглянути на прикладі еволюції систем пенсійного забезпечення у світовій практиці (табл. 5.2). Очевидно, що в Україні, як і у багатьох пострадянських системах пенсійна система носила характер планової (солідарної). Проте непрозорість механізму наповнення та перерозподілу коштів пенсійного фонду за таких умов призвела до масштабних зловживань і фінансових махінацій та постійної нестачі коштів для забезпечення громадян, що досягли пенсійного віку відповідними виплатами. Тому на нашу думку, оптимальним є перехід до багаторівневої системи, метою якої є поєднання переваг солідарної та накопичувальної систем, що складається з трьох частин: базової (на основі солідарного принципу), обов'язкової накопичувальної та системи приватного добровільного страхування. При цьому, солідарна компонента повинна займати незначну частку у пенсійному забезпеченні громадян, оскільки вона показала свою низьку ефективність та корупціоногенну складову.

Аналогічно й у інших напрямах соціального забезпечення. Держава повинна забезпечити можливість громадянину самостійно управляти частиною своїх ризиків, пов'язаних із гарантуванням соціальних стандартів шляхом передачі їх приватному конкурентному сектору, який засвідчив вищий рівень

ефективності, порівняно з монопольним державним. При цьому державі доцільно залишити за собою певний мінімум у реалізації основних функцій соціального забезпечення на базовому рівні.

Таблиця 5.2

Порівняльний аналіз реформування пенсійних систем в міжнародній практиці (складено за: [121; 248])

Характеристики	Латиноамериканська	Модель економічно розвинених країн	Модель постсоціалістичних країн
Країни-представники	Чилі	Швеція, Великобританія	Чехія, Хорватія, Угорщина, Польща
Умови, в яких проводилася реформа	Досить сприятливі демографічні та економічні умови. 50 % населення було молодше 15 років, а чисельність працюючих у 10 разів перевищувала число пенсіонерів	Пенсійні системи цієї групи країн сформувалися на етапі індустріального розвитку. До моменту проведення реформи серйозно змінилися демографічні характеристики	Знизилася здатність держави збирати страхові платежі; зросла кількість пенсійних пільг; підвищився вік виходу на пенсію; занадто великі системи соціального забезпечення, що не відповідають рівню економічного розвитку
Характер реформи	Радикальний	Параметричний (проведення коригувальних заходів)	Системний підхід
Суть реформи	Параметричний (проведення форсованого, примусового переходу від розподільчої до накопичувальної державної пенсійної системи у поєднанні із залученням приватного сектора)	Перебудова частини пенсійних схем на накопичувальній основі. З переважанням солідарної схеми	Диверсифікація пенсійних механізмів: через удосконалення розподільної компоненти і створення приватної системи, що фінансується коштами, мобілізованими на ринку капіталів
Ціль реформи	Перехід до багаторівневої пенсійної системи або введення багаторівневої моделі, що включає обов'язкові накопичувальні схеми, з подальшою повною відмовою від розподільних механізмів	Побудова дворівневої пенсійної системи, де перший рівень – обов'язкова державна, що фінансується за рахунок податків, і забезпечує пенсіонеру мінімальний дохід; другий – пенсія від заробітку працівника	Створення багаторівневих систем для поєднання переваг солідарної та накопичувальної систем і складається з трьох частин: базової (на основі солідарного принципу), обов'язкової накопичувальної та системи приватного добровільного страхування

Це пов’язано з тим, що соціальна сфера передбачає низку пільг, субсидій, виняткового фінансування тощо. Проте, як відомо, саме винятковість та індивідуальність пільгових підходів, стосовно інших суб’єктів у конкурентній ринковій економіці породжує поле для тінізації та корупційних зловживань як зі сторони державних службовців та основних державних регуляторів, так і з боку юридичних і фізичних осіб. Причому йдеться про сферу медицини, освіти, пенсійного забезпечення, інших державних послуг, які надаються на псевдобезкоштовній основі (рис. 5.10.).

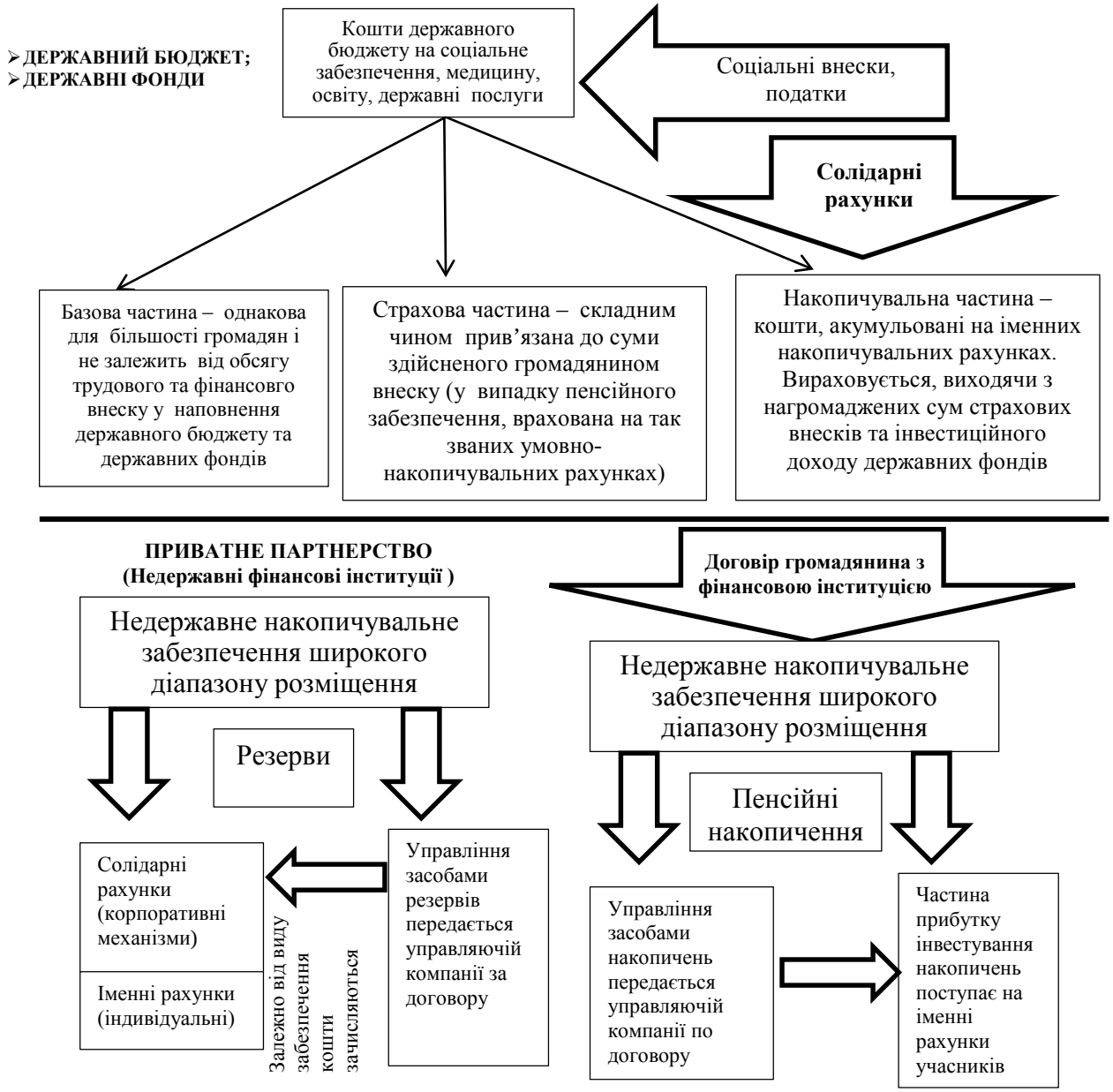

Рис. 5.10. Взаємозв’язок державних та недержавних фінансових інституцій у процесі соціального забезпечення та надання адміністративних послуг як засіб детінізації і протидії корупції у національній економіці (складено за [117])

Що стосується державних коштів, то їм також повинні бути надані конкурентні характеристики (кошти спрямовуються за пацієнтом, за абітурієнтом, за споживачем державних послуг тощо). Лише здорова конкуренція між державним та недержавним секторами усуне базис тінізації та корупціоногенності. Ефективність такого підходу засвідчили уже запроваджені в Україні центри надання адміністративних послуг, візові центри, паспортні центри тощо [70].

Що стосується, для прикладу, пенсійного забезпечення, то у процесі обговорення проблем, пов'язаних із цією сферою, точаться дискусії щодо надійності недержавних пенсійних фондів. Чимала частка українських громадян вважають, що Державний пенсійний фонд дає їм гарантії збереження пенсійних коштів в більшій мірі, у порівнянні з недержавними пенсійними інституціями. Однак, непрозорість взаємовідносин учасників розподільного пенсійного забезпечення є передумовою того, що громадянин практично не має можливості оцінити ефективність зберігання і розміщення пенсійних накопичень [103].

Аналіз даних про функціонування недержавних пенсійних фондів показує, що основними пенсійними механізмами, що застосовуються вітчизняними недержавними пенсійними фондами (НПФ), є корпоративні. Загальна схема майнових відносин НПФ з компаніями, що страхують своїх працівників, представлена на рис. 5.11., розкриває сутність корпоративної системи пенсійного забезпечення громадянина і, за таких умов фактично зникає конфлікт інтересів, а відтак й базис для розширення тіньового сектора.

Як результат запровадження пропонованої нами багаторівневої системи реалізації соціальних функцій передбачається: подолання бідності; підвищення рівня добробуту громадян; створення умов, що забезпечують новим поколінням адекватну професійну і загальноосвітню підготовку для трудової діяльності; підвищення рівня охорони здоров'я; забезпечення ефективної зайнятості; зниження рівня тінізації та поширеності корупції в національній економіці.

.

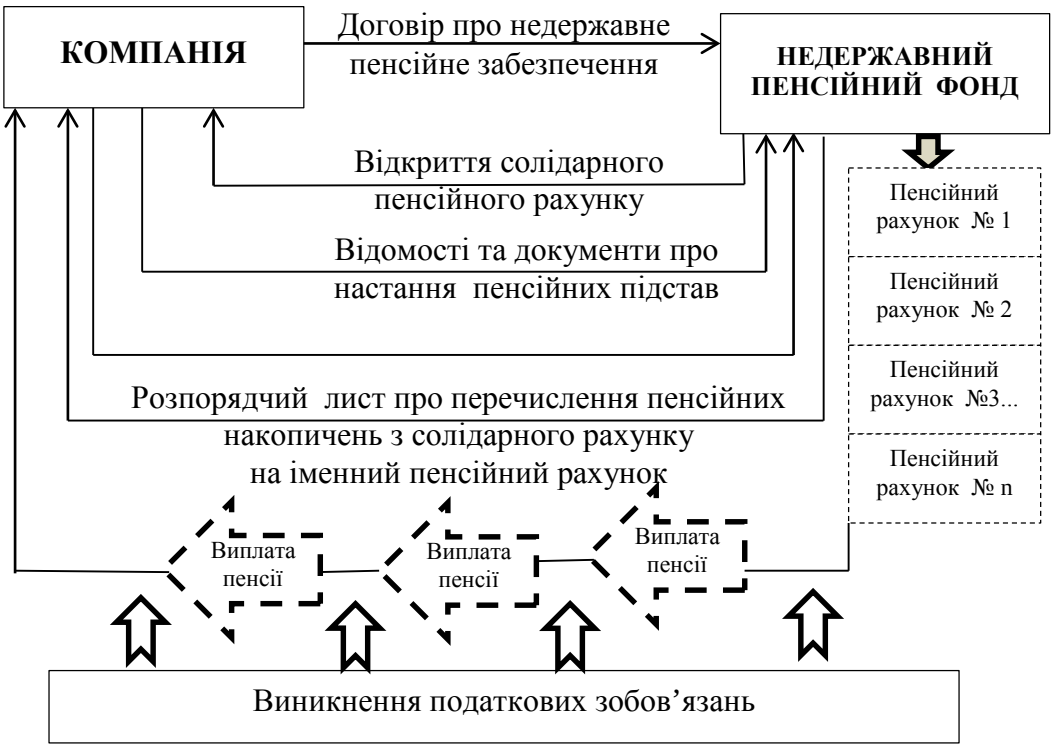

Рис. 5.11. Схема функціонування недержавних пенсійних фондів (складено за [257])

Для перевірки нашої гіпотези щодо необхідності запровадження багаторівневої системи соціального забезпечення, скористаємося найбільш агрегованим і спрощеним уявленням про системи соціального забезпечення обох типів. У разі розподільного механізму забезпечення засноване на тому, що внески працюючого населення витрачаються на виплату соціальних виплат усім громадянам, і даний процес повторюється ітеративно. В випадку накопичувальної системи соціального забезпечення кошти з внесків працівника акумулюються на його особистому рахунку та інвестуються на фінансовому ринку. Наприклад при виході на пенсію індивід отримує у вигляді пенсійних виплат внесені ним раніше кошти, а також накопичені відсотки, які в подальшому обмінюються на потік ануїтетних платежів. Причому ці кошти можна витратити на медичні, освітні, адміністративні послуги тощо.

В якості критерію для оцінки ефективності системи соціального забезпечення скористаємося прибутковістю обох систем в сенсі порівняльної ефективності вкладень соціальних внесків, а також з врахуванням їх корупціоногенності та вразливості до залучення у тіньовий сектор. Іншими

словами, ставиться питання про те, участь в якій з систем вигідніша та прозоріша для громадянина в термінах прибутковості вкладень, здійснюваних у фонди соціального захисту. З іншого боку, такий багаторівневий підхід до нагромадження та витрат соціальних коштів громадян стає передумовою детінізації соціально-економічної системи вітчизняної економіки. У цьому випадку в якості додаткового показника видається доцільним розглянути й волатильність подібної дохідності, так як з точки зору інвестування коштів важлива не лише прибутковість, але й ризикованість вкладень, наслідком чого часто є зростання рівня тінізації економіки. Тому й у випадку із соціальним забезпеченням та у сфері адміністративних послуг, безсумнівно, рівень ризику є надзвичайно важливим.

З метою оцінки кожного з методів організації соціального забезпечення, скористаємося наступними міркуваннями. Припустимо, що на особистий рахунок в межах системи з фіксованими вкладеннями була внесена певна сума, яка у разі накопичувальної системи спрямовується на рахунок конкретного громадянина, а у разі розподільної – фіксується в рамках зароблених трудових прав. Внески розраховуються як відсоток від зарплати, який вважається в подальшому незмінним. За таких умов для порівняння ефективності двох систем в рамках демонстрованої прибутковості необхідно простежити, який з методів забезпечив би більше зростання активів в реальному вираженні.

У разі розподільної системи на користь громадянина працює економічне зростання – тобто більша величина випуску з кожним роком розподіляється між учасниками системи. Однак, перешкодою для постійного підвищення добробуту є не лише зростання чисельності громадян, що претендують на соціальні виплати (наприклад пенсіонерів, громадян, що одержують субсидії тощо), але й рівня тіньової економіки та поширеності корупції, у зв’язку з можливістю одержання нелегітимних доходів з державного бюджету та державних соціальних фондів. Таким чином ВВП розподіляється між дедалі більшою чисельністю громадян, відтак в умовах невисоких темпів зростання ВВП загальний добробут в країні знижується.

В такому випадку, з метою порівняння нас цікавить приріст ВВП, скоригований на негативні тенденції старіння населення за цей проміжок та рівень тінізації економіки і поширення корупції. Розглянемо процес більш детально. Величина виплат за умови участі в розподільній системи в кожен період часу задається наступним співвідношенням:

$$benefit_t^{PAYG} = \frac{\tau * GDP_t * Shadow_t}{R_t}, \qquad (5.1)$$

де $benefit_t^{PAYG}$ – обсяг соціальних виплат; τ – величина податкової ставки на зарплати фізичних осіб; GDP_t – обсяг ВВП; R_t – кількість осіб, що претендують на соціальні виплати та адміністративні послуги; *shadow* – інтегральний коефіцієнт тінізації економіки та поширення корупції в економіці; *t* – часовий період.

Визначимо величину виплат в межах даної розподільної системи в динаміці. У припущенні сталості податкової ставки, обсяг виплат приймає наступний вигляд:

$$benefit_{t+n}^{PAYG} = \frac{\tau * GDP_{t+n} * Shadow_{t+n}}{R_{t+n}} \qquad (5.2)$$

З метою визначення рівня продуктивності участі в розподільчій системі, достатньо оцінити зростання обсягу виплат. В даному випадку, в чисельнику мають значення не витрати на «вхід» учасника в систему, тобто не величина його внеску в момент *t*, а величина виплат в даному часовому періоді. Це пояснюється тим, що за власний внесок були придбані права на споживання частки валового випуску, і, таким чином, можемо відстежити відповідну величину в динаміці:

$$\frac{benefit_{t+n}^{PAYG}}{benefit_t^{PAYG}} = \frac{\left(\frac{\tau * GDP_{t+n} * Shadow_{t+n}}{R_{t+n}}\right)}{\left(\frac{\tau * GDP_t * Shadow_t}{R_t}\right)} = \left(\frac{\tau * GDP_{t+n} * Shadow_{t+n}}{\tau * GDP_t * Shadow_t}\right) * \left(\frac{R_{t+n}}{R_t}\right) = \frac{(1+g_n)}{(1+r_n)}, \qquad (5.3)$$

де g_n – приріст обсягу реального ВВП з врахуванням рівня тінізації та поширення корупції; r_n – величина приросту чисельності громадян, що

претендують на державні соціальні виплати, а також безкоштовні адміністративні послуги; n – кількість років.

Для оцінки ефективності накопичувальної системи необхідно розрахувати обсяг активів з урахуванням накопичених відсотків за період. Однак щоб отримати реальний рівень прибутковості її слід скорегувати на темпи інфляції, яка мала місце у цьому часовому лазі. Нехай в період часу t здійснюється внесок в накопичувальну систему, який інвестується на фінансовому ринку. Тоді через n років буде одержана наступна величина: (рівняння 5.4):

$$\frac{benefit_{t+n}^{FUNDED}}{benefit_{t}^{FUNDED}} = \prod_{k=t}^{t+n} \frac{(1+i_k - shadow_k)}{(1+p_k + shadow_k)} \qquad (5.4)$$

де i_k – ставка дохідності; p_k – індекс інфляції в період k; $shadow_k$ – інтегральний коефіцієнт тінізації та поширення корупції.

Вираз 5.4 відображає прибутковість, скориговану на темпи інфляції та рівень тінізації і поширення корупції. Закцентуємо, що в разі розподільної системи ми оперуємо реальним продуктом, а в разі накопичувальної – фінансами. Однак, порівняння приросту показників, дозволяє нам порівнювати ефективності двох систем. За умови розподільчої системи виплати передбачені в натуральній формі (прив'язка до фізичного обсягу ВВП), що виключає необхідність враховувати інфляцію, так як учасник системи має право не на кошти, які можуть знецінитися, але на частку у валовому випуску. Що і є основною перевагою розподільної системи.

Проте, рівень тінізації економіки за умови накопичувальної системи значно нижчий, оскільки громадяни мають можливість управляти особистими рахунками і безпосередньо зацікавлені у детінізації вітчизняної економіки. Крім того, важливим є факт можливості перерозподілу бюджетних коштів з врахуванням потреб кожного громадянина. Адже не кожен громадянин скористається можливістю одержання безкоштовної (за рахунок державного замовлення) освіти, медичними послугами, окремими видами адміністративних послуг. Тому в умовах багаторівневої системи управління бюджетними

доходами та витратами з’являється можливість врахування потреб окремо взятого громадянина, що й створює базові підвалини детінізації економіки та руйнує базис корупційних відносин у суспільстві.

Крім зміни парадигми соціально-економічних відносин, елемент якої запропонований нами вище, необхідною умовою детінізації та протидії корупції є широкомасштабне запровадження електронного урядування на всіх рівнях владної вертикалі. Окремі компоненти електронного урядування уже успішно запроваджуються в Україні (зокрема Центри надання адміністративних послуг). Проте для досягнення максимального ефекту необхідно запровадити комплексну систему електронного урядування з метою мінімізації впливу службовців, що здійснюють діяльність у державному секторі, а відтак нівелювання підстав корупціоногеннсоті та тінізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин.

На сучасному етапі можна виділити основні моделі побудови електронного уряду, що використовують у різних країнах світу [259]: континентально-європейська (країни Західної, Центральної та Східної Європи); англо-американська (США, Канада, Великобританія); азійська модель (Сінгапур, Південна Корея).

Коротко розглянемо окремі з них, а також закцентуємо на тих елементах, які, на нашу думку, доцільно запроваджувати в Україні. Так, континентально-європейська модель електронного урядування характеризується: наявністю наддержавних інститутів (Європарламент, Єврокомісія, Європейський суд), рекомендації яких є обов’язковими для виконання всіма країнами Європейського союзу; високим ступенем інтеграції європейських народів і країн, що проявляється у функціонуванні єдиної валюти, єдиного загальноєвропейського інформаційному просторі, в підготовці нової єдиної Конституції, в вільному пересуванні капіталів, енергії, інформації; жорстким законодавством, що регулює інформаційні відносини та інформаційні потоки, що циркулюють в європейському інформаційному просторі [268].

Управління та діяльність національних урядів і наддержавних структур у

цій моделі обумовлені застосуванням високих технологій з орієнтацією на потреби громадян-користувачів інформаційними мережами і системами. Даний тип управління дозволяє споживачу (виборцю, громадянину, представнику громадськості) отримувати урядову інформацію в режимі реального часу і успішно виконувати свій громадянський обов'язок, використовуючи систему електронного голосування або сервісні послуги уряду при сплаті податків і штрафів.

Європейський союз головний акцент в питаннях побудови електронної держави здійснює на досягненні соціальної єдності націй. При цьому в якості однієї з основних небезпек для себе європейці вбачають розрив між стрімко зростаючою кількістю пенсіонерів, не готових і часто нездатних до роботи в мережі Інтернет, і молодим динамічним поколінням. Інформаційне суспільство для європейців – це засіб збереження багатонаціонального багатства Європи. Інвестиції в технології інформаційного суспільства для країн ЄС – це, насамперед, інвестиції в людину [250].

Беручи до уваги сказане вище, вважаємо за доцільне запровадження в Україні відповідної правової бази для розвитку системи електронного уряду, на зразок тієї, що діє у ЄС, зокрема розробка комплексного пакета законодавчих актів стосовно: електронних цифрових підписів; електронної торгівлі; захисту даних; державних замовлень.

Необхідною умовою для детінізації економіки є також запровадження закону «Про доступ до інформації». Однією з перших в світі ще у 1994 р. стала вирішувати проблему відкритого доступу до інформації державних структур Канада. Було запроваджено проект, що складається з трьох етапів. Канадці поставили завдання за п'ять років побудувати систему «електронного уряду». В результаті застосування модульного принципу система була розділена на чотири контури: сайт Канади; інформаційний портал, який об'єднує підпортали; проміжне програмне забезпечення, що включає пошукову машину, системи автоматизації бізнес-процесів, системи інтеграції додатків і даних; інфраструктурне програмне забезпечення, що складається з системи управління

паперовими і електронними документами, електронного сховища і системи управління базами даних [272].

Сьогодні в межах проведених робіт з реалізації проекту канадська влада працює і безпосередньо взаємодіє з населенням за допомогою найпотужнішого інформаційного порталу, що об'єднує до 500 Інтернет-сайтів. Відмова від необхідності безпосереднього відвідування служб громадянами і обробки паперової документації, за оцінкою Canada eGovernment Resource Centre, за останні три роки дозволило канадському уряду скоротити видатки держбюджету майже на 10 млрд. дол. США [258].

Американський підхід помітно і багато в чому відрізняється від європейського, що обумовлено і структурою, і традиціями державного управління в США. Системний підхід до розвитку електронного уряду був закладений в 90-х роках минулого століття.

У США розроблений документ «Стратегія електронного уряду (англ. – E-Government Strategy)» [258]. Стратегія націлена на підвищення ефективності роботи федерального уряду такими способами, як: спрощення інформаційного сервісу; виключення дублюючих один одного і надлишкових рівнів урядового управління; полегшення пошуку інформації та отримання послуг від федерального уряду для громадян, підприємців, урядових і федеральних службовців; націленість урядових структур на швидке задоволення потреб громадян; створення умов для втілення в життя інших ініціатив федерального уряду з підвищення ефективності його діяльності.

Згідно розробленої стратегії, однією з головних цілей розвитку E-Government є скорочення масштабів, а в ідеалі й повне викорінення дублювання одних і тих же функцій в різних урядових агентствах з метою полегшення громадянам доступу до них і скорочення витрат на утримання надлишкових служб і відомств.

З технічних аспектів лише окремі регулюються федеральним законодавством, а інші або визначаються законами штатів, або розглядаються лише в контексті федеральних стандартів побудови архітектури

держпідприємств (англ. – Federal Enterprise Architecture) [261]. Незважаючи на відсутність законодавства про свободу доступу до інформації, підхід американського уряду до питань захисту даних відрізняється набагато більшим лібералізмом, ніж політика Європейського Союзу.

Найбільш популярна в США послуга електронного уряду – подача податкових декларацій в електронній формі. За оцінкою Податкового управління США, ще у 2007 р. близько 57 % всіх заяв на податкові відрахування було подано через Інтернет. У згаданому році 22 млн. платників податків заповнювали електронні форми декларацій з домашніх комп'ютерів. На сьогодні їх частка досягла понад 90 % [261].

Азійська модель опирається на специфічний стиль управління, азійський тип корпоративної культури і багаторівневу систему державного управління, організовану за принципом ієрархічної піраміди. Для прикладу, уряд Південної Кореї при формуванні моделі «електронної демократії» основний акцент зробив на задоволення інформаційних потреб населення та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в систему культури і освіти.

Ще у 2010 р. ООН визнала систему «електронного уряду» Південної Кореї найкращою і найефективнішою у світі, яка входить в перелік найкращих й на сучасному етапі. Південна Корея з солідним відривом випереджає інші держави і за рівнем розвитку системи, і за ступенем її популярності серед громадян. Рішення про розробку інфраструктури і бази електронного уряду в Південній Кореї було прийнято в 1987 р. Завдяки цій системі жителі країни можуть здійснювати практично всі операції, не виходячи з дому: починаючи від покупок в магазинах і закінчуючи оплатою рахунків і оформленням документів. У громадських місцях можна побачити спеціальні термінали, в яких легко знайти потрібну інформацію або роздрукувати будь-яку довідку. Південна Корея щорічно займає перше-друге місце в світі як за середньою швидкістю Інтернету, так і за ступенем охоплення широкосмуговою мережею населення. Ще близько десяти років тому в держсекторі країни була введена 100-процентна система електронного документообігу. У паперовій формі готуються

лише окремі, – найважливіші доповіді та довідки на рівні міністра і вище. Функціонування системи електронного уряду дозволило за останні два роки заощадити для держбюджету понад 1 млрд. дол. США і скоротити чисельність службовців майже на 9 тис. осіб. Загальний соціально-економічний ефект оцінюється в понад 16 млрд. дол. США [269].

Іншою азійською країною, що характеризується високим рівнем ефективності електронного урядування є Сінгапур, який, як відомо, належить до країн, що практично не володіють природними ресурсами. Тому Сінгапур – це країна, у якій створена наукомістка економіка, що базується на інтегрованому підході до національної комп'ютеризації. Протягом трьох минулих десятиліть було впроваджено цілу низку національних програм, кожна з яких базувалася на попередніх з метою перетворення Сінгапуру в країну, на максимально охоплену комп'ютерною мережею, наслідком чого стало широкомасштабне управління державою з використанням високих технологій. Як наслідок була створена загальнонаціональна мережа електронного урядування (www.egov.gov.sg). Портали державних послуг максимально орієнтовані на інтеграцію з мобільними пристроями. Крім того, розрізнені сайти інтегруються в єдиний інформаційний простір.

Естонська модель. З країн колишнього Радянського Союзу слід виокремити Естонську Республіку. В Естонії не існує спеціальної державної програми з розвитку «електронного уряду». Звідси випливає, що немає і багатомільярдних бюджетних асигнувань. Ставка робиться на конкретні проекти, які пропонують органи місцевого самоврядування, громадяни та незалежні організації, які згодом зводяться в загальну схему.

При запровадженні власної національної валюти (крони) у 1992 р. була створена електронна база даних осіб, які отримали право обмінювати гроші, тобто перший електронний реєстр населення. У 1996 р. був прийнятий Закон про захист персональних даних. Законодавчо закріплено право громадян на безкоштовний доступ до Інтернету в кожній бібліотеці країни.

У 2001 р. виникло так багато реєстрів та баз даних, що виникла

необхідність у їх інтеграції. З метою об’єднання їх у єдину мережу, був створений унікальний програмний продукт «Х-шлях» (англ. – «X-Road»). Сьогоднішня версія «Х-шляху» забезпечує надання електронних послуг з використанням різних баз даних, розташованих в різноманітних організаціях, перетворюючи країну в «єдиний офіс».

У 2002 р. створено єдиний державний портал, який об’єднав усі електронні сервіси для громадян, бізнесу та чиновників. Реєстрація на Порталі https://www.eesti.ee відбувається за допомогою ID-карти, яка є електронним посвідченням особи громадянина. ID-карта – це ідентифікаційний документ жителя Естонії з 15 років, а також іноземця, який отримав посвідку на проживання або дозвіл на роботу. Додатково ID-карта дає право ставити на документах електронний підпис, прирівняний законом до власноручного.

Для того, щоб високі технології приносили максимальний ефект, в Естонії одночасно спрощують законодавчу базу та бюрократичні процедури. До того ж, влада відмовилася від централізованого підходу. Міністерства і відомства самі розвивають свої інформаційні системи, витрачаючи на інформатизацію близько 1 % бюджету [281].

Однією із складних та, одночасно, архіважливих сфер кожної держави є охорона здоров’я, у якій перетинаються інтереси держави, приватних структур, фізичних осіб. Очевидно, що при запровадженні електронного урядування йдеться про створення масштабної бази даних, що містить персональні дані. Основні проблеми при мінімізації маніпуляцій та тінізації згаданої сфери лежать у площині створення загальних «правил гри» і «дотримання домовленостей».

Держава розвиває доступність електронних послуг для населення через формування мереж зв’язку. Причому лінії прокладаються операторами і в сільській місцевості. Держава дотує економічно невигідні ділянки. У підсумку в 95 % домогосподарств є доступ до мережі Інтернет, 92 % фізичних осіб заповнюють та подають податкові декларації через Інтернет, 99 % території країни покрито бездротовим інтернетом [281].

Виступаючи перед делегатами 67-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН,

Президент Естонії Т. Х. Ільвес заявив, що Естонія – стала першою країною, де була створена можливість брати участь в парламентських і місцевих виборах через Інтернет. У 2012 р. в країні було проведено електронний перепис населення – в основному через онлайн [194].

Таким чином, всі розглянуті моделі побудови електронного уряду обумовлені розвитком інформаційних технологій і орієнтовані на майбутнє. Умовами реалізації даних моделей виступає мережева організація суспільства, ефективно працюючий зворотний зв'язок і високий технологічний рівень оснащеності державного апарату. Як наслідок – різке зниження рівня тінізації та поширення корупції в розглянутих країнах через мінімізацію конфлікту інтересів та усунення корупціоногенних бюрократичних бар'єрів.

Уряди більшості країн, усвідомлюючи перспективи використання Інтернет-технологій в державному і муніципальному управлінні, розробили і реалізують національні концепції інформатизації держави. Передовими у цьому процесі станом на 2018 р. є Великобританія, Австралія, Республіка Корея, Сінгапур, Фінляндія, Швеція, Нідерланди, Нова Зеландія, Данія, Франція. Середній рівень тінізації економіки у згаданих країнах не перевищує 9,5 % від обсягу ВВП [283].

Слід зазначити, що в Україні також намітилася позитивна тенденція до запровадження системи електронного урядування. Зокрема, у вересні 2017 р. уряд ухвалив документ, що визначає всеукраїнський перехід на практики е-врядування – Концепція розвитку електронного врядування в Україні 2020 [186].

У документі викладено ключові цілі, пріоритети та заходи для розвитку е-врядування в найближчі роки. А заходи, зібрані в блок «Поліпшення державного управління», мають сприяти не лише ефективнішій комунікації та співпраці між держустановами, як зазначають самі розробники, але й масштабній детінізації соціально-економічної системи.

Попередньо у серпні 2017-го КМУ затвердив перехід на систему електронного документообігу, що покликано дати можливість уряду

оперативніше ухвалювати рішення і реагувати на запити [234]. Загалом, за останні два роки Україна в міжнародному Індексі розвитку електронного урядування (EGDI) піднялася на 25 позицій, але якщо порівнювати з 2003 р., то наша країна опустилася на вісім позицій (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Рейтинг країн за якістю електронного урядування (EGDI), 2003, 2014, 2016 рр. (складено за [283])

Країна	Рейтинг 2003	Рейтинг 2014	Рейтинг 2016	EGDI 2016	Зміна рейтингу у 2016 порівняно з 2003	Зміна рейтингу у 2016 порівняно з 2014
Великобританія	5	8	1	0.9193	4	7
Фінляндія	10	10	5	0.8817	5	5
Швеція	2	14	6	0.8704	-4	8
Нідерланди	11	5	7	0.8659	4	-2
Данія	4	16	9	0.8510	-5	7
Франція	19	4	10	0.8456	9	-6
Естонія	16	15	13	0.8334	3	2
Німеччина	9	21	15	0.8210	-6	6
Австрія	21	20	16	0.8208	5	4
Іспанія	29	12	17	0.8135	12	-5
…	…	…	…	…	…	…
Україна	54	87	62	0.6076	-8	25

Проте, розробка державної концепції чи національної програми не завжди означає її успішне втілення через нестачу цільових коштів. Загалом при за проваджені комплексної державної програми електронного урядування, яка покликана детінізувати соціально-економічну систему, зменшити рівень корупції у суспільства та підвищити рівень ефективності функціонування Української держави в цілому необхідно дотримуватися наступних принципів: стратегічне бачення та консенсусна орієнтація; участь усіх членів суспільства; однакові «правила гри»; ефект та ефективність; підзвітність; прозорість; зворотній зв’язок; справедливість; довіра; загальна доступність; всеохопність. Електронне урядування в Україні необхідно, насамперед, запроваджувати у таких сферах, як освіта; охорона здоров’я, соціальний захист, сфера зайнятості, охорона довкілля, суспільна безпека, адміністративні послуги.

З цією метою доцільно розробити державну програму запровадження масштабного та всеохоплюючого електронного урядування, що передбачає

підготовку фахівців, які поєднують знання в ІТ сфері та державному управлінні, а також налагодити мережу навчальних центрів з підвищення їх кваліфікації з огляду на постійну появу нових викликів, у тому числі корупціоногенних та вірогідності тінізації соціально-економічної системи.

Підсумовуючи зазначимо, що мережа електронного урядування в Україні повинна об'єднувати усі рівні ієрархії управління (рис. 5.12.) та перебувати у тісному взаємозв'язку з антикорупційними органами та інституціями, покликаними протидіяти тінізації соціально-економічної системи.

Лише за таких умов може йтися про масштабну протидію тінізації та корупції, а також ліквідацію підвалин для їх існування і превентивні дії у цій сфері.

З метою розробки методології оцінки вірогідності тінізації та поширення корупції у суспільстві представимо модель динаміки системи державної влади [249], під якою розуміється ієрархія владних інститутів, динамічний зв'язок між якими реалізується за допомогою «Потоків владних повноважень». Ця функціональна конструкція дає можливість не лише моделювати та прогнозувати корупційну поведінку державних службовців, але й дає уможливлює розробку заходів протидії корупційним проявам в національній економіці та суспільно-політичній системі.

Внутрішня корупція в ієрархії розуміється як можливість отримання нижчестоящими елементами ієрархії частини владних повноважень вищих елементів. Розподіл влади в ієрархії *p* описується рішенням крайового завдання другого роду для нелінійного рівняння параболічного типу (рівняння 5.4):

$$\begin{gathered} n(x)\frac{dp}{dt} = \frac{d}{dx}\left(k(x,t,p)n(x)\frac{dp}{dx} + n(x)F(x,t,p)\right); \\ n(x)\frac{dp}{dx}\Big|_{x=0} = n(x)\frac{dp}{dx}\Big|_{x=1} = 0 \end{gathered} \tag{5.4}$$

У даному рівнянні *n* визначає кількість елементів на різних рівнях ієрархії (наприклад, деревоподібна ієрархія описується функцією $n(x) = e^{\beta x}, \beta > 0$, функція *F* характеризує реакцію суспільства на реалізовані ієрархією політичні рішення; коефіцієнт *k* визначає стратегію поведінки елементів ієрархії. Дана модель представляє результати дослідження ієрархії з різною топологією

(лінійною та деревовидною), а також різні антикорупційні стратегії.

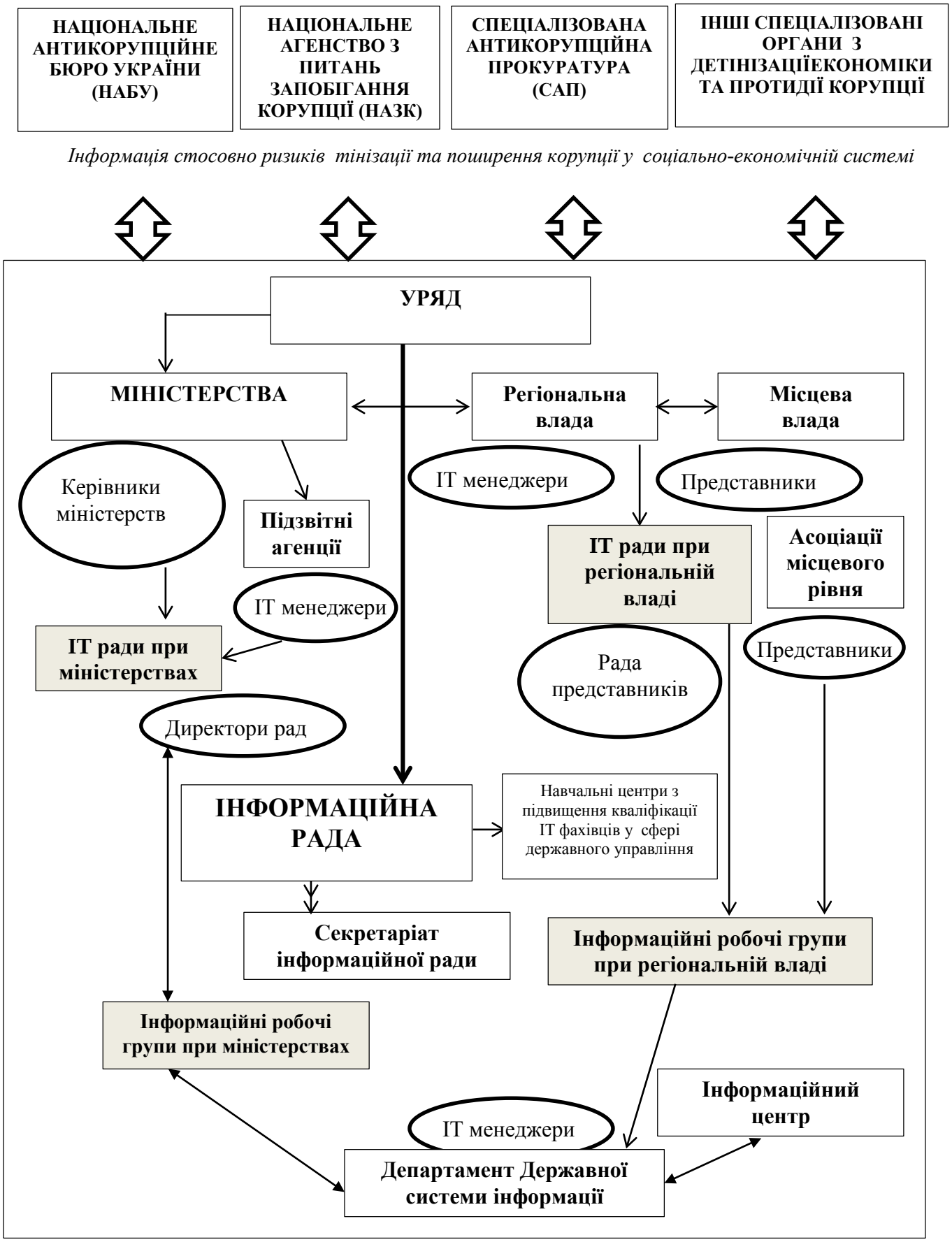

Рис. 5.12. Концептуальна схема протидії тінізації та корупції засобами електронного урядування (авторська розробка)

Для аналізу ми пропонуємо динамічну модель корупції в демократичній державі (під демократичним розуміємо таку державу, в якій політична еліта не робить помітного тиску на розслідування корупційних злочинів), що демонструє виникнення періодичних режимів.

Розглянемо динамічну систему наступного виду (система 5.5):

$$\begin{aligned} \frac{\dot{x}}{x} &= \mu_1 \left(\frac{ax}{\beta+x} - kx\right) - \mu_2 \omega y z; \\ \frac{\dot{y}}{y} &= \varepsilon x - \omega z - p; \\ \frac{\dot{z}}{z} &= \delta \omega y - \theta. \end{aligned} \tag{5.5}$$

Тут x описує суспільну підтримку режиму, y відповідає нелегальним коштами, отриманим політиками в корупційних угодах, а z – вартість розслідування корупційних злочинів; характерні особливості інститутів влади і стратегії поведінки політиків визначаються невід'ємними константами в правій частині. При різному виборі керуючих параметрів в системі можуть спостерігатися складні періодичні режими, що відповідають повторюваному спаду інтересу суспільства до переслідування корумпованих політиків.

Видається доцільним використовувати для опису ієрархії пов'язаних елементів апарат теорії графів [282]. Вершинам графу γ_i відповідатимуть адміністратори (або деякі їх об'єднання) владної структури, що розглядається; ребро (γ_i; γ_j), що йде з вершини γ_i у вершину γ_j означатиме, що i-й елемент, якщо він певним чином бере участь в корупційній угоді, може залучити до неї j-й елемент. При цьому ребра графа не обов'язково відтворюють структуру зв'язків супер- і субординації, оскільки угода може поширюватися в ієрархії не лише «вертикально», а й «горизонтально», між елементами з приблизно рівними обсягами владних повноважень. У загальному випадку зв'язки між елементами асиметричні: окремі елементи можуть мати привілейоване становище, що дозволяє їм встановлювати зв'язки з тими, хто, своєю чергою, не може безпосередньо встановити зв'язок з ними. Таким чином, існування ребра (γ_i; γ_j) не обов'язково тягне за собою існування ребра (γ_j; γ_i). Всім ребрам приписані певні цілочисельні вагові коефіцієнти (зміст яких буде пояснений нижче) [116].

Основним параметром, що визначає поведінку елементів ієрархії в даній моделі, є толерантність, тобто готовність елемента вступити в корупційну угоду. Для зручності будемо вважати, що толерантність задається певними цілочисельними коефіцієнтами, приписаними до вершин графа.

Механізм корупційної угоди полягає у наступному. У кожен момент часу $t_k \in N$ випадковий елемент ієрархії отримує можливість укласти корупційну оборудку, яку він або використовує, або відкидає. При цьому ми нехтуємо тим, як саме він отримує цю можливість, тобто не будемо відрізняти хабарництво від розкрадання або вимагання, акцентуючи увагу лише на самому факті протизаконного отримання статусної ренти. Імовірність того, що *i*-й елемент укладе угоду, визначається поточним значенням толерантності і дорівнює $\xi_i \xi^{-1}_{max}$, де ξ_i – толерантність елемента; максимально можливе значення толерантності в ієрархії (задане заздалегідь).

Кожна корупційна угода має ціну, вимірювану певними умовними грошовими умовними одиницями. Якщо елемент уклав угоду, він привласнює собі одну умовну одиницю. Після цього елемент приймає рішення: чи буде він приєднувати до угоди інший елемент або привласнить собі ще одну умовну одиницю. Імовірність того, що *i*-й елемент втягне в корупційну оборудку ще кого-небудь, буде визначатися функцією *f (s)*, де *s* – номер у ієрархії, до якої належить γ_i.

Такий вибір мотивований досить простими міркуваннями: елементи вищого рівня можуть привласнити більшу частину угоди собі, оскільки така поведінка вважається відповідним їх високому статусу в ієрархії; елементи нижчого рівня, навпаки, змушені шукати партнерів всередині ієрархії, щоб гарантувати собі певну безпеку. Вибір елемента, що приєднується до угоди, здійснюється випадковим чином на основі поточних значень толерантності та вагових коефіцієнтів ребер: ймовірність того, що *i*-й елемент укладе угоду з *j*-м, дорівнює (рівняння 5.6):

$$p_{ij}=\frac{\varepsilon_j \alpha_{ij}}{\sum_{j=1}^{n} \varepsilon_j \alpha_{ij}}, \qquad (5.6)$$

де n – кількість елементів в ієрархії, a_{ij} – елементи матриці суміжності, які дорівнюють вазі ребра (γ_i; γ_j), (для несуміжних вершин a_{ij}=0). Після цього j-й елемент привласнює собі одну з решти умовних одиниць і отримує право розпоряджатися подальшим просуванням угоди. Елемент, який вже один раз брав участь в угоді, не може бути повторно приєднаний до неї.

Після того як розподіл ренти закінчено, принципал може застосувати санкції. Під принципалом будемо розуміти певну групу, що не входить в дану ієрархію і володіє винятковим обсягом владних повноважень (припустимо такі антикорупційні інституції, як НАБУ, НАЗК, САП тощо). У найпростішому випадку можна вважати, що принципал сам не схильний до корупції і його єдиною метою є зниження рівня корумпованості в ієрархії. Для цього він в кожен момент часу проводить аудит елементів: відповідно до заданого розподілом ймовірностей вибирається рівень ієрархії, і з неї з рівною ймовірністю вибирається кілька елементів; для кожного з обраних елементів встановлюється обсяг корупційного доходу, і якщо він перевершує певний визначений поріг, то відповідні елементи виключаються з системи і замінюються новими. Ці нові елементи мають випадкове значення толерантності, а вагові коефіцієнти всіх ребер, інцидентних відповідним вершинам графа, стають рівними одиниці. «Поріг засудження» може бути, власне кажучи, відмінний від нуля і разом з кількістю піддається аудиту елементів та може бути різним для кожного рівня ієрархії. Витрати принципала, пов’язані з проведенням процедури аудиту, в розглянутій нами моделі не враховуються. Механізм санкцій тісно пов’язаний з визначенням рівня корумпованості C_{tk} в ієрархії (рівняння 5.7):

$$C(t_k) = \frac{\sum_m \eta_m(t_k)}{\sum_{m=0}^{n} \eta_m(t_k)} \qquad (5.7)$$

де $\eta_m\,(t_k)$ – обсяг корупційного доходу m-го елемента в момент часу t_k; сума в чисельнику береться лише за тими елементами, для яких величина η_m більша відповідного порогового значення; якщо сума в знаменнику перетворюється на

нуль, будемо вважати C_{tk}=0. Рівень корумпованості лежить в діапазоні [0, 1], причому його нульове значення відповідає корупції в межах, які принципал вважає допустимими. Слід зазначити, що справжнє значення визначеного таким чином рівня корумпованості спостерігається для принципала: дійсно, якби йому в кожен момент часу були відомі всі значення η_m, він завжди б застосовував санкції до найбільших корупціонерів.

За таких умов можна запропонувати кілька конкретних актикорупційних стратегій, відповідно до яких принципал визначає жорсткість санкцій. У найпростішому випадку множина, що піддається аудиту елементів на кожному рівні ієрархії є фіксованою і жодним чином не залежить від еволюції системи. Також можна розглядати періодичну стратегію, при якій масштабні антикорупційні кампанії чергуються з періодами «помірного інтересу» до корупційних злочинів. У більш загальному випадку дії принципала визначаються певними функціональними залежностями від параметрів системи і часу. Наприклад, можна розглядати стратегію з «зворотним зв'язком», в межах якої строгість санкцій збільшується, якщо збільшується рівень корупції; при цьому ми припускаємо, що принципал будь-яким чином може встановити до моменту часу t_k точне значення $C(t_k–L)L∈N$.

Крім механізму санкцій, в системі також діє механізм ротації: для кожного елемента існує певне значення τ_i, відповідне до часу, протягом якого він займає своє становище в ієрархії; після закінчення цього часу елемент покидає ієрархію (пішов у відставку, переходить або переводиться рішенням керівництва на іншу посаду тощо). Відповідній вершині присвоюється нове значення толерантності, а вагові коефіцієнти інцидентних ребер замінюються на поодинокі. Слід також враховувати можливість зміни толерантності, яка відповідає різним стратегіям поведінки елементів ієрархії і, в певному сенсі, висловлює їх реакцію на санкції принципала: толерантність всіх елементів залишається незмінною (індиферентна стратегія); толерантність всіх елементів, що знаходяться вище s-ї позиції в ієрархії страти збільшується на одиницю аж до досягнення максимально можливого значення (оптимістична стратегія); толерантність всіх елементів на

s-ому рівні ієрархії і нижче зменшується на одиницю аж до досягнення нульового значення (песимістична стратегія); толерантність кожного елемента стає рівною середньому арифметичному толерантностей пов'язаних з ним елементів (адаптивна стратегія). Для оптимістичної та песимістичної стратегій *s* – номер страти, елементи якої зазнали санкцій.

Таким чином використовуючи запропоновану вище методику можна використовувати для мінімізації рівня корумпованості та зниження рівня корупції у суспільстві.

5.5. Інструменти політики детінізації в контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС

Важливою подією для України стало підписання та ратифікація Угоди про асоціацію та поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, що відкриває значні перспективи для вітчизняної економіки шляхом розширення доступу до містких європейських ринків збуту, використання можливостей України щодо залучення іноземних інвестицій та трансферу технологій, а також участі у різноманітних програмах розвитку ЄС. Водночас євроінтеграційний напрям розвитку економічної системи України, а особливо завдання, які випливають у зв'язку з підписанням Угоди між Україною та ЄС щодо асоціації та створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі, вимагають суттєвої модернізації державної політики України щодо захисту прав власності та трудових відносин, легалізації капіталів і ринку праці, спрощення адміністрування податків, дерегуляції підприємницької діяльності, посилення контролю над витоком капіталів за межі України, подолання системної корупції у сфері державних закупівель. Більше того, такі заходи повинні бути спрямовані на забезпечення як відповідності системи державного регулювання досягнутому рівню розвитку ринкової економіки в країні, так і операційної сумісності з механізмами державного регулювання та контролю, які існують у країнах Європейського Союзу.

Зауважимо, що тінізація економічних відносин є внутрішнім викликом економічній безпеці держави, який, в свою чергу, призводить до руйнування важелів управління економікою, хронічного дефіциту в секторі державних фінансів, зростання державного боргу, посилення неконтрольованого відпливу капіталу, деформації механізмів конкуренції в економіці, погіршення інвестиційного клімату в Україні, подальшого розшарування населення, підриву довіри до влади та, як наслідок, гальмування структурних реформ. При цьому, ключовими передумовами високого рівня тінізації національної економіки залишаються неефективний інституційний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення підприємницької діяльності. Йде мова про нестабільність податкового регулювання, надмірну зарегульованість дозвільно-ліцензійної системи, непрозору та неефективну систему повернення експортерам заборгованості по ПДВ, складну процедуру отримання дозвільних документів для митного оформлення (сертифікати якості, аналізи на вміст ГМО та ін.), неефективне використання бюджетних коштів у сфері державних закупівель, низький рівень забезпечення дотримання існуючих законів та правил у сфері прав інтелектуальної власності, зокрема, щодо стандартів використання товарних знаків. Це посилює актуальність розроблення інструментів політики детінізації шляхом покращення податкового простору для підприємницької діяльності, подолання системної корупції у сфері державних закупівель, підвищення ефективності вітчизняної митної політики через скорочення бюрократичних, часових, технологічних та матеріальних витрат суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності при перетині вантажами кордону України з одночасним посиленням відповідальності й санкцій за недоброчинні дії та зловживання, розробки механізмів посилення майнових прав на об’єкти інтелектуальної власності, підвищення конкурентоспроможні вітчизняних суб’єктів господарювання в контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС.

Згідно із досягнутими між Україною та ЄС домовленостями, Україна зобов’язується поступово наблизити своє податкове законодавство до вимог ЄС,

згідно переліку, що міститься у Додатку XXVIII до Угоди. Відповідно до Глави 4 Розділу 5 Угоди про асоціацію (статті 349-354), досягнута домовленість про співпрацю між Україною та ЄС з метою удосконалення та розвитку податкової системи та податкових органів України, а також гармонізацію податкової політики щодо протидії та боротьби з шахрайством і контрабандою підакцизних товарів.

Таким чином, відповідно до зобов'язань за Угодою, першочергове реформування податкової системи передбачає: впровадження принципу прозорості, обміну інформацією та добросовісної податкової конкуренції; зміцнення співробітництва щодо посилення ефективного збору податків і зборів із окремим наголосом на процедурах відшкодування податку на додану вартість; поступове наближення законодавства щодо податку на додану вартість до відповідної структури оподаткування, визначеної у законодавстві ЄС; запровадження системи відшкодування податку на додану вартість суб'єктам оподаткування, які не засновані на території ЄС (юридичним особам); поступове наближення ставок акцизного податку на тютюнові вироби до відповідних ставок ЄС; приведення у відповідність класифікації алкогольних напоїв («проміжних товарів»); приведення у відповідність переліку підакцизних товарів через включення до переліку товарів електроенергії та природного газу, вугілля та коксу (для опалення та виробництва електроенергії); доведення питомої ваги акцизного податку у середньозваженій роздрібній ціні тютюнових виробів до 60 %, із сумою податку не менше 90 євро за 1 тис. шт.; поступове наближення законодавства щодо акцизного податку до ставок країн ЄС до відповідної структури оподаткування, визначеної у законодавстві ЄС шляхом внесення змін до Податкового кодексу України в частині наближення ставок акцизів [119].

Як відомо, ПДВ є одним із основних бюджетоутворюючих податків в Україні і найбільш складним в адмініструванні, через непрозору систему адміністрування та відшкодування ПДВ у «ручному» режимі. Необхідність вирішення цієї проблеми знайшло своє відображення у ст. 351 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, де окремо наголошувалося на необхідності

здійснення Україною невідкладних заходів з посилення контролю за справлянням ПДВ. Слід зауважити, що в Україні в цьому напрямі зроблено вже перші кроки. З 1 липня 2015 р. запроваджена система електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ) з метою налагодження прозорого адміністрування та відшкодування ПДВ; з квітня 2017 р. запроваджений єдиний Реєстр заяв про повернення суми бюджетного відшкодування ПДВ; з липня 2017 р. у повноцінному режимі запрацювала система автоматичного блокування ризикованих податкових накладних, що стало дієвим засобом запобігання корупції, пожвавлення ділової активності та покращення інвестиційного клімату.

Крім того, відповідно до Директиви Ради 2008/118/ЄС від 16 грудня 2008 р. про загальний режим акцизних зборів Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 р. № 71-VIII із 2015 р. електричну енергію включено до переліку підакцизних товарів, внаслідок чого скасовано збір як цільову надбавку до чинного тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками. Крім того, у рамках реалізації податкової реформи систематично підвищуються ставки акцизного податку на всі види підакцизних товарів, зокрема на тютюнові вироби.

Тоді як головним завданням залишається внесення змін до розділу 5 Податкового кодексу України «Податок на додану вартість» згідно Директиви Ради ЄС № 2006/112/ЄС від 28.11.2006 року щодо спільної системи податку на додану вартість, що передбачає застосування до товарів та послуг загального податку на споживання, точно пропорційного ціні товарів і послуг, незалежно від числа операцій у рамках процесу виробництва та збуту до моменту нарахування податку. За кожною операцією нараховується ПДВ, розрахований відповідно до ціни товарів або послуг за ставкою, встановленою для таких товарів або послуг, після віднесення на зменшення податкового зобов’язання суми ПДВ, що безпосередньо припадає на різні складові собівартості.

Крім того, Директивою визначено перелік платників податку, операції, що підлягають оподаткуванню, базу та ставки оподаткування. При цьому, передбачається встановлення мінімальної стандартної ставки в розмірі 15 % з можливістю перегляду з метою запобігання виникненню структурної неврівноваженості у Співтоваристві та викривленню конкуренції в деяких видах діяльності внаслідок застосування державами-членами ЄС різних стандартних ставок ПДВ. Необхідною умовою пільгового оподаткування є впровадження основних вимог Ради ЄС та СОТ щодо недискримінаційного підходу під час встановлення пільг при постачанні вітчизняних товарів та ввезенні товарів іноземного виробництва (розділ IX «Звільнення від оподаткування» Директиви 2006/112/ЄС).

Найбільшим викликом наближення українського законодавства до європейського в частині оподаткування є гармонізація податкових ставок та мінімального акцизного зобов'язання. Зокрема, акцизні ставки на тютюнові вироби повинні підніматися щорічно рівними відсотками до європейського рівня, що може призвести до підвищення «тіньової» складової даної галузі, у т. ч. до зростання контрабандної та контрафактної продукції. При цьому, однією з основних проблем акцизного оподаткування в Україні залишається впровадження акцизного податку з роздрібного продажу підакцизних товарів, що є подвійним оподаткуванням та суперечить Директивам ЄС, які Україна повинна імплементувати відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС. Крім того, суб'єкти господарювання, які здійснюють роздрібну торгівлю алкоголем та тютюном, додатково сплачують за надання ліцензії на даний вид діяльності. Зауважимо, що за таких умов фінансові, матеріально-технічні та інші видатки держави на адміністрування нового акцизу можуть перевищити доходи від його сплати. Більше того, запровадження даного акцизу створюватиме нерівні конкурентні умови торгівлі для дрібних (МАФи) та крупних торговельних пунктів [119].

Зауважимо, що підписання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відкрило не лише нові можливості для пожвавлення

зовнішньоекономічної діяльності, а також загострило проблеми добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку. В Україні частка конкурентних товарних ринків становить 49,2 %, при цьому, у галузевому розрізі лише ринок торгівлі та посередницьких послуг і агропромислового комплексу зберігають відносно повноцінне конкурентне середовище. Ключовими проблемами для конкурентної політики в Україні слід вважати: несформованість рівних умов доступу до ринку через незбалансованість регуляторних механізмів, захисту прав власності економічних агентів, зокрема корпоративних прав, посилення неконкурентного тиску існуючих монополістів, неефективні механізми захисту конкуренції у поточній діяльності суб'єктів господарювання [176, с. 36-38].

В контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС ключові напрями, які необхідно реалізувати у сфері захисту конкуренції та удосконалення антимонопольного законодавства, полягають у спрощенні системи контролю за економічними концентраціями, удосконалення процедури розгляду Антимонопольним комітетом України справ щодо порушення законодавства про захист економічної конкуренції, розроблення та запровадження методик калькуляції штрафних санкцій за порушення, що накладаються Антимонопольним комітетом України, налагодження співпраці замовників тендерів з Антимонопольним комітетом України як органом оскарження та оприлюднення всіх рішень Антимонопольного комітету України за справами щодо суб'єктів господарювання з метою забезпечення прозорості у його діяльності. Реалізація зазначених інструментів удосконалення конкурентної політики в Україні створить умови для розвитку внутрішнього ринку, зростання добробуту громадян, розвитку самоорганізації підприємницького середовища, а також формування важелів економічного регулювання для структурних зрушень в економіці країни.

Додамо, що, з одного боку, для вітчизняного бізнес-середовища посилюється конкуренція у зв'язку з наданням преференційного режиму європейській продукції, водночас, з іншого боку, зниження тарифів для українських товарів та імплементація Україною законодавства ЄС є своєрідним

каталізатором для підвищення якості української продукції та захисту національного споживача, а також інструментом для спрощеного виходу українських товарів на ринок ЄС. При цьому, Угода про асоціацію з ЄС передбачає скасування ввізних мит на більшість промислових товарів, тоді як значна частка товарів може користуватися преференційними умовами лише в межах тарифних квот.

Водночас із зняттям тарифних бар'єрів в умовах дії Угоди про асоціацію з ЄС доступ української продукції на європейський ринок ускладнює наявність нетарифних бар'єрів (ліцензування, квотування, сертифікація продукції), які практично позбавляють можливості повномасштабного входження на ринок ЄС через технологічно застарілу виробничу базу в Україні. Крім того, багато вітчизняних підприємств виробляють продукцію відповідно до технічних регламентів, затверджених ще у минулому столітті. Як наслідок, гальмування процесів впровадження міжнародних стандартів якості виробництва на підприємствах стримує техніко-технологічну модернізацію виробничих процесів, знижує конкурентоспроможність національних товаровиробників на внутрішньому ринку, створює технічні бар'єри у зовнішній торгівлі.

В свою чергу, нетарифні методи здебільшого характеризуються протекціоністською та дискримінаційною політикою, що деформує товарну структуру, обсяги та напрями торгівлі. Зокрема, квотування та ліцензування можуть створити тіньовий сегмент у випадку неефективного розподілу квот та ліцензій на корупційному ґрунті, тим самим завдаючи втрати українському виробнику, а невиправданий перелік товарів, які підлягають сертифікації, складність, велика вартість і тривалість цих процедур та надмірний перелік необхідних перевірок і документів створює труднощі в отриманні сертифікату, скорочує частку малих і середніх підприємств-імпортерів, що послаблює конкуренцію на внутрішньому ринку та нарощує їх трансакційні витрати через контрабанду, іллегалізацію експортно-імпортних операцій і прикордонної торгівлі, корупцію при перетині кордону, які тягнуть за собою додаткові витрати на безпеку та операційну діяльність.

Інертний процес гармонізації вітчизняних стандартів сертифікації та стандартизації з чинними нормами країн – членів ЄС обумовлений неефективним інституційно-правовим базисом технічного регулювання, нерозвиненістю належної інфраструктури, недостатньою кількістю спеціалізованих лабораторій та обладнання, відсутністю чітких правил і процедур ринкового нагляду, низьким рівнем поінформованості окремих товаровиробників і галузевих асоціацій щодо правил і процедур системи технічного регулювання ЄС, несформованістю мотиваційно-психологічних стимулів до переходу на європейські засади технічного регулювання, недостатнім рівнем співпраці вітчизняних інституцій з відповідними міжнародними інституціями, такими як Європейський комітет зі стандартизації (CEN), Європейський комітет електротехнічної стандартизації (CENELEC), Європейський інститут зі стандартизації у сфері телекомунікацій (ETSI).

Ефективним інструментом усунення технічних бар'єрів у торгівлі України та ЄС повинна стати Угода про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (Agreements on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods, ACAA). Передбачається, що в підсумку дія ACAA буде поширюватись на 27 секторів, у рамках яких Угода містить вертикальні зобов'язання щодо загальної безпеки продукції, встановлення вимог для акредитації та ринкового нагляду, загальної системи маркетингу продукції, одиниць виміру, відповідальності за браковану продукцію. Крім того, Угодою про асоціацію також передбачено впровадження європейських і міжнародних стандартів безпеки та якості продуктів харчування (HACCP, ISO, EN, Кодексу Аліментаріус) у сфері агропромислового виробництва.

З огляду на приведення українського економічного та секторального законодавства у відповідність до міжнародних норм та стандартів ЄС, особливої уваги потребує усунення бюрократичних перепон і спрощення процедури сертифікації продукції, внесення змін у чинні Державні стандарти України в частині узгодження з чинними нормами Директив ЄС, надання інформаційно-консультаційних послуг підприємствам щодо можливостей та умов постачання

продукції на європейські ринки (зокрема, митних ставок, вимог у сфері технічного регулювання, алгоритму дій підприємств для експорту продукції до ЄС), формування мотиваційних механізмів у суб'єктів господарювання щодо покращення санітарно-гігієнічних норм виробничих приміщень, створення превентивних механізмів унеможливлення перевищення гранично допустимих норм шкідливих речовин у вітчизняних товарах, покращення маркування останніх через підвищення інформативності їх упаковки, активізації процесу впровадження базової складової системи менеджменту безпеки вітчизняної продукції НАССР.

У зв'язку із подальшою лібералізацією зовнішньої торгівлі виникає загроза ввезення в Україну технічно застарілої та екологічно небезпечної продукції, а також можливих зловживань з боку іноземних імпортерів, що зумовлює необхідність посилення моніторингу імпорту товарів в Україну з метою виявлення випадків неконкурентних дій, здатних заподіяти шкоду національному товаровиробнику і, у разі необхідності, впровадження запобіжних бар'єрів, передбачених Законами України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну», «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту».

Не менш важливим інструментом політики детінізації в контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС є впровадження низки положень митного законодавства ЄС. Зокрема, до митного законодавства України повинні бути імплементовані 70-80 % положень Митного кодексу ЄС. Йде мова про спрощення процедур та автоматизацію митної справи, скорочення часу митного оформлення товарів, розроблення механізму забезпечення можливості надання громадської оцінки керівникам митних органів з боку бізнес-спільноти та представників громадськості, запровадження ефективної системи обміну інформацією між митними органами та бізнес-середовищем, створення у структурі митних органів підрозділів митного пост-аудиту та посилення ролі відповідного напрямку роботи митних органів, створення системи оперативного реагування на випадки порушень в зоні діяльності

митниць, розроблення заходів щодо мінімізації корупційних проявів серед працівників митних органів.

Крім того, доцільним є узгодження інструментів політики детінізації у митній та податковій сферах шляхом інтеграції митних та податкових баз даних та впровадження ризик-орієнтованої системи митно-податкового контролю при здійсненні відбору об'єктів митних та податкових перевірок. При цьому, необхідним є ідентифікація ризиків за кожним із податків та зборів, передусім, основними бюджетоутворюючими видами економічної діяльності, організаційно-правовими формами підприємств. Додамо, що з метою забезпечення рівних та конкурентних умов ведення бізнесу, унеможливлення фіскального тиску та нівелювання податкових ризиків у діяльності сумлінних платників податків, вжиття профілактичних заходів щодо запобігання вчиненню правопорушень, належної координації роботи органів державної фіскальної служби з упередження необґрунтованого формування податкового кредиту затверджено Рекомендований порядок взаємодії підрозділів ДФС при комплексному відпрацюванні податкових ризиків з податку на додану вартість (Наказ ДФС від 28.07.2015 р. № 543).

В контексті гармонізації вітчизняного законодавства з європейським важливою є реформа системи державних закупівель через підвищення прозорості вітчизняних закупівель та відкриття доступу для постачальників і надавачів послуг з ЄС. Зокрема, питання публічних закупівель викладені у главі 8 розділу IV Угоди про асоціацію (ст. 148-156 та додаток XXI), якою передбачено забезпечення взаємного доступу до ринків публічних закупівель ЄС та України на основі планованого та послідовного наближення законодавства України у сфері публічних закупівель до вимог ЄС.

Інституційна реформа державних закупівель в Україні розпочалася зі створення унікальної технологічної платформи – електронної системи публічних закупівель ProZorro. Так, з 1 квітня 2016 р. набрав чинності Закон України «Про публічні закупівлі», який запровадив переведення усіх державних закупівель в Україні в електронний формат. 18 травня 2016 р. завершилася офіційна

процедура приєднання України до Угоди Світової організації торгівлі про державні закупівлі (Agreement on Government Procurement, GPA), мета якої полягає у взаємному відкритті ринків публічних закупівель для постачальників товарів, робіт і послуг з країн – сторін Угоди GPA, серед яких: країни ЄС, Японія, США, Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг і Канада.

До початку реформи у сфері публічних закупівель в Україні близько 20 % обсягу ринку публічних закупівель втрачалося внаслідок корупційних зловживань та обмеженої конкуренції [276]. Зрозуміло, що потенціал детінізації електронної системи публічних закупівель ProZorro полягає у мінімізації таких втрат. Зокрема, у 2016 р. кількість унікальних постачальників порівняно з 2015 р. зросла у три рази (до 33,7 тис.). Як наслідок, зменшилася кількість договорів, що припадають на одного постачальника, і тим самим послабився рівень його монопольного впливу на замовника. У структурі постачальників суттєво зросла частка ФОПів (із 24 % у 2015 р. до 42 % у 2016 р.) [59, с. 360-361].

Водночас, незважаючи на підвищення ефективності та прозорості публічних фінансів, в Україні зберігаються непоодинокі випадки неконкурентних та дискримінаційних закупівель, серед яких: розщеплення надпорогового тендеру на дрібніші допорогові, підміна закупівель техніки закупівлею робіт з метою підняття вартості порогу, змови фірм «близнюків», які беруть участь у тендерах в парі, свідомо нечітке пояснення замовником об’єкту закупівлі; особливі вимоги та умови для бажаних переможців; дискваліфікація учасника тендеру через формальні причини та ін. Для реагування на проблеми в системі «ProZorro» створено моніторинговий портал публічних закупівель «DoZorro» із відгуками про публічні закупівлі.

Про високий ступінь корупційних ризиків та низький рівень прозорості та ефективності у сфері публічних фінансів свідчить формування податкових надходжень Державною фіскальною службою України, а саме: (1) показники динаміки кількості платників податків, надходжень податків і зборів за регіонами та видами економічної діяльності, суми втрат від надання податкових пільг, переплат податків, податкового боргу, залишок невідшкодованих сум ПДВ

не є публічними; (2) щорічні та піврічні звіти ДФС та її територіальних органів мають фрагментарний характер, які традиційно фокусуються на позитивних аспектах та успішних показниках діяльності відомства, що унеможливлює здійснення об'єктивного моніторингу оподаткування, при цьому відсутній галузевий та регіональний моніторинг, дані по великим платникам податків та митницям [122].

В цілях підвищення прозорості діяльності фіскальних органів необхідним є розроблення інструментів публічного розкриття фінансової та податкової звітності юридичних та фізичних осіб-підприємців для виявлення схем податкової оптимізації та ухилення від оподаткування, системного оприлюднення агрегованих показників діяльності ДФС, налагодження автоматичного обміну інформацією з митними та податковим органами інших країн з метою мінімізації корупційних ризиків.

Важливими елементами поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною і ЄС мають стати лібералізація режиму надання фінансових послуг і зняття обмежень на рух капіталів. Відповідно до ст. 145 «Рух капіталу» Угоди про асоціацію Україна зобов'язана завершити лібералізацію операцій з капіталом і фінансового рахунку платіжного балансу до рівня лібералізації в ЄС, крім того, окремо виписані обов'язки сторін щодо забезпечення вільного руху прямих інвестицій, портфельних інвестицій, безперешкодного надання фінансових і торговельних кредитів. Стаття 146 обмежує застосування захисних заходів щодо руху капіталу лише випадками виникнення суттєвих труднощів при реалізації курсової та грошово-кредитної політики на термін, що не перевищує шість місяців. Підрозділ 6 глави 6 фіксує зобов'язання сторін щодо створення національного режиму для постачальників банківських, страхових та інших видів фінансових послуг, а також забезпечення вільного доступу до ринку через транскордонне надання фінансових послуг.

Лібералізація руху капіталу, в свою чергу, вимагає значних змін у: (1) валютній політиці – дерегуляція валютного контролю шляхом розробки нового Закону України «Про систему валютного регулювання і валютного

контролю», який повинен містити в своїй основі принцип вільного руху капіталу та передбачати поступове зняття валютних обмежень протягом визначеного перехідного періоду; удосконалення умов ведення розрахунків із зовнішніми контрагентами через міжнародні платіжні системи, що підвищить конкурентні переваги вітчизняних суб'єктів господарювання на зовнішніх ринках; (2) банківській політиці – здійснення докапіталізації комерційних банків і консолідацію банківської системи, що підвищить її загальну стійкість та конкурентоздатність, боротьбу з проблемними активами – підвищення стандартів управління якості активів банку, впровадження сучасних систем ризик-менеджменту, спрощення процесу реєстрації кредитів-нерезидентів; (3) фондовій політиці – забезпечення повноцінного функціонування ринку вторинних цінних паперів шляхом прийняття нового закону про деривативи, а також удосконалення законодавства щодо корпоративних облігацій та щодо оподаткування доходу від операцій з фінансовими інструментами.

Зауважимо, що Угода про асоціацію з ЄС передбачає адаптацію вітчизняного законодавства щодо забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності, охорони промислових зразків, знаків для товарів і послуг, захисту географічних позначень, а також позначень походження сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, положень авторського права і суміжних прав, правового забезпечення охорони баз даних та комп'ютерних програм, удосконалення адміністративного співробітництва між відповідними органами з країнами ЄС тощо.

В Україні досі залишається несформованим ринок інтелектуальної власності, про що свідчить високий рівень його тінізації – частка нематеріальних активів у структурі загальної суми активів економіки становить менше 1 %. Особливо критичною для України є проблема комп'ютерного піратства. За аналітичними даними міжнародної асоціації BSA, рівень використання неліцензійного програмного забезпечення в Україні у 2016 р. становив 82 %, що є одним із найвищих в Європі, а втрати національної економіки від комп'ютерного піратства складають більше ніж 400 млн. дол. США на рік.

Високий рівень тінізації відносин у сфері інтелектуальної власності пов’язаний передусім із недостатністю нормативно-правового регулювання питань, пов’язаних із оцінкою прав інтелектуальної власності, відсутністю ефективних механізмів обліку та впровадження у виробництво результатів інтелектуальної діяльності, складністю та довготривалістю процедури розгляду заявок на отримання охоронних документів на об’єкти інтелектуальної власності (терміни розгляду заявок становлять від 12 до 17 місяців), відсутністю методичного апарату визначення розміру шкоди, завданої порушенням прав на об’єкти права інтелектуальної власності [91].

Варто зауважити, що Україна зробила певні позитивні кроки у сфері захисту інтелектуальної власності, зокрема, на розгляд до Комітету Верховної Ради України з питань освіти і науки передано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правової охорони інтелектуальної (промислової) власності» (реєстр. № 5699 від 23 січня 2017 р.). Крім того, у складі апарату Департаменту кіберполіції Національної поліції України створено управління протидії злочинам у сферах інтелектуальної власності та господарської діяльності, яке покликане вирішувати проблеми, пов’язані з корупцією в умовах непрозорої виплати авторської винагороди. Водночас ключові зміни пов’язані з реформою Державної служби інтелектуальної власності, зокрема щодо перегляду функцій та прозорості роботи. До 2016 р. Державна служба інтелектуальної власності фактично виконувала функцію видачі свідоцтва і функцію охоронних документів за результатами всієї експертизи цього процесу, забезпечення експертизи цього процесу, забезпечення експертизи заявок на винаходи, корисні моделі, окремі зразки, знаки для товарів і послуг, яку здійснює «Укрпатент».

Основні завдання у сфері інтелектуальної власності спрямовані на адаптацію законодавства України до положень Угоди про асоціацію з ЄС полягають у вдосконаленні інституційно-правового базису. Зокрема, йде мова про розробку законопроектів та змін до чинних, які регулюють дану сферу: «Про

охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на зазначення походження товарів», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», «Про авторське право і суміжні права» та інші. Особливої уваги під час гармонізації законодавства потребує підвищення юридичної відповідальності, штрафів і кримінального переслідування порушників авторського права зокрема.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, з одного боку, відкриває значні перспективи для української економіки в контексті детінізації, а, з іншого боку, формує ризики для національних товаровиробників та зумовлює необхідність системного удосконалення інституційного-правового базису більшості сфер національної економіки. З огляду на наявні загрози розвитку національної економіки в умовах системної тінізації економічних відносин, пріоритетними напрямами конвергенції середовища економічних відносин в контексті детінізації (хронічний дефіцит в секторі державних фінансів та зростання державного боргу, низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників, монополізація більшості галузей промисловості, несприятливий інвестиційний клімат, посилення неконтрольованого відпливу капіталу, нерозвинутість ринку об’єктів інтелектуальної власності, техніко-технологічна відсталість реального сектору економіки, імпортозалежність національної економіки) визначені: (1) реформування податкової та митної політики; (2) підвищення ефективності конкурентної політики та удосконалення антимонопольного законодавства; (3) нівелювання технічних бар’єрів у торгівлі України та ЄС; (4) підвищення ефективності та прозорості публічних фінансів; (5) лібералізація руху капіталу; (6) забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності (рис. 5.13.).

При цьому, реалізацію вищезазначених пріоритетів необхідно здійснювати в рамках інструментів та засобів конвергенції середовища економічних відносин.

Рис. 5.13. Інструменти та засоби конвергенції економічного середовища України та ЄС в контексті детінізації (авторська розробка)

Зауважимо, що лише комплексне впровадження і поєднання інструментів конвергенції середовища економічних відносин дає змогу сформувати необхідні передумови ефективної системи детінізації національної економіки в цілях мінімізації ризиків та загроз імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС як передумови пришвидшення темпів модернізації реального сектора, розширення місткості внутрішнього ринку, вдосконалення техніки і технологій, збільшення інвестицій та покращення процесів трансферу технологій, розвитку добросовісної конкуренції, посилення конкурентоспроможності національної економіки, покращення участі та місця держави у системі міжнародного поділу праці.

Висновки до розділу 5

1. Ефективна реалізація прикладних засад державної політики детінізації національної економіки потребує проектування організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності, що позиціонується як регулятор тіньових господарських процесів, функціонування якого спрямоване на легалізацію тіньового капіталу, зменшення масштабів обігу тіньової грошової маси, підвищення прозорості ведення бізнесу та подолання диспаритету між обсягами податкових надходжень і реальними масштабами господарювання суб'єктів національної економіки. Забезпечення ресурсно-функціональної спроможності організаційно-економічного механізму детінізації відносин у базових видах економічної діяльності потребує формування його раціональної структурної будови, що агрегується з таких елементів як: 1) організаційний апарат та інституційно-базовий блок (інституційне середовище детінізації економіки, інструменти протидії лобіюванню комерційних інтересів з боку представників органів державної влади, система моніторингу та контролю господарських відносин); 2) економічний апарат і функціонально-галузевий блок (інструменти стимулювання юридичної реєстрації тіньових суб'єктів господарювання, засоби подолання тіньової

зайнятості населення, інфраструктурне забезпечення детінізації економічних відносин).

2. Для формування здорового конкурентного середовища і забезпечення раціональних структурних змін в системі національного господарства України особливо важливою є легалізація комерційної господарської діяльності. Ефективність державної політики у цій сфері в значній мірі залежить від усвідомлення домінантних особливостей злочинів (з тінізації економічних відносин) і відповідної диференціації застосовуваних інструментів, засобів та заходів за секторами вітчизняного підприємництва. В цих цілях виокремлено три групи секторів підприємництва України – суб'єкти малого бізнесу на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку, малі і середні підприємства та великі підприємства.

3. Встановлено, що головними пріоритетами політики детінізації економіки у секторі «спрощенців» є оптимізація та модернізація спрощеної системи оподаткування, легалізація трудових відносин і зайнятості, унеможливлення «співпраці» з приховування доходів, фінансових ресурсів та операцій з юридичними особами на загальній системі оподаткування, недопущення здійснення окремих видів господарської діяльності без отримання необхідних дозвільних документів і ліцензій. У сегменті малих та середніх підприємств найбільш важливими завданнями є виявлення і недопущення неправдивого і неправомірного нарощування валових витрат, викриття тіньових операцій з купівлі/продажу бізнесу, матеріальних і нематеріальних активів, виведення з тіні оплати праці, недопущення фіктивного співробітництва підприємств з суб'єктами фінансового сектору, провадження нелегального господарювання і створення фіктивних підприємств. У секторі суб'єктів великого бізнесу державну системну політику детінізації важливо зорієнтувати на протидію і унеможливлення застосування офшорних юрисдикцій для виведення капіталу та ухилення від оподаткування, прозоре і справедливе відшкодування податку на додану вартість, розміщення державних замовлень, виявлення і легалізацію діяльності альтернативних банківських і платіжних

систем, недопущення фіктивних операцій на ринку цінних паперів, адекватну протидію нелегальному імпорту, контрабанді та виробництву фальсифікованих товарів.

4. Доведено, що тінізація комплексно охопила вітчизняний ринок праці, проникнувши у всі його базові елементи – попит і пропозицію робочої сили, інфраструктуру ринку та його кон'юнктуру. Відтак, державна політика детінізації цього важливого сегменту внутрішнього ринку України потребує обґрунтування стратегічних пріоритетів та реалізації ефективних заходів за такими головними напрямами, як легалізація та усунення фіктивної зайнятості, зниження рівня трудової міграції, забезпечення прозорого попиту на робочу силу, детінізація зайнятості, забезпечення повної та прозорої оплати праці, розвиток інфраструктури ринку праці та протидії його тінізації.

5. Найбільш складною проблемою в частині детінізації ринку праці України є легалізація оплати праці, вирішення якої шляхом зниження рівня податкового навантаження об'єктивно унеможливлене. Відповідно, доречним є підхід до розв'язання цієї проблеми шляхом розширення переліку стимулів та мотивів (для роботодавців і для працівників) для переходу до легальної і прозорої оплати праці, посилення контролю за проявами тінізації оплати праці, розвитку інфраструктури легалізації соціально-трудових відносин, підсилення дії неформальних чинників легальної зайнятості та оплати праці.

6. Найпродуктивніший спосіб подолання корупції та тіньової економіки, особливо у соціальній сфері та сфері державних послуг, – це створення ефективного та легітимного інституційного базису, який би «природнім» шляхом легалізував тіньові (у тому числі корупційні) кошти, що обертаються у національній соціально-економічній системі. Одним з дієвих механізмів детінізації є запровадження багаторівневої системи реалізації соціальних функцій, що складається з базової (на основі солідарного принципу), обов'язкової накопичувальної та системи приватного добровільного страхування. Причому ця система повинна бути впроваджена не лише у сфері пенсійного забезпечення, але й сфері адміністративних послуг, освіти, охорони

здоров’я та інших соціальних сферах, фінансування яких, на даному етапі, відбувається, переважно, за рахунок коштів державного бюджету. При запровадженні пропонованої системи необхідно враховувати обсяги ВВП, рівень інфляції, тінізації на поширення корупції, а також віддаленості ефекту від запровадження кожної з компонент системи у часових лагах. Наслідком її запровадження є подолання бідності; підвищення рівня добробуту громадян; створення умов, що забезпечують новим поколінням адекватну професійну і загальноосвітню підготовку для трудової діяльності; підвищення рівня медичного обслуговування; забезпечення ефективної зайнятості; зниження рівня тінізації та поширеності корупції в національній економіці.

Важливим елементом протидії тінізації та корупції є розробка та запровадження системи масштабного та всеохопного електронного урядування, що, у тому числі, передбачає підготовку фахівців, які поєднують знання в ІТ сфері та державному управлінні, а також налагодження мережі навчальних центрів з підвищення їх кваліфікації, з огляду на постійну появу нових внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз. Необхідною умовою запровадження ефективної комплексної системи електронного урядування в Україні є використання уже наявних елементів у поєднанні із розробкою відповідного нового інституційного базису, з адаптацією до умов вітчизняної економіки кращих досягнень континентально-європейської (у тому числі естонської), англо-американської, азійської моделей е-урядування, зокрема розробка комплексного пакета законодавчих актів стосовно: електронних цифрових підписів; електронної торгівлі; захисту даних; державних замовлень, доступу до інформації тощо.

Мережа електронного урядування в Україні повинна об’єднувати усі рівні ієрархії управління та перебувати у тісному взаємозв’язку з антикорупційними органами та інституціями, покликаними протидіяти тінізації соціально-економічної системи. Лише за таких умов може йтися про масштабну протидію тінізації та корупції, а також ліквідацію підвалин для їх існування і превентивні дії у цій сфері. З метою оцінки загроз та наслідків, а також моделювання процесу протидії тінізації та поширення корупції у національній соціально-економічній системі

доцільно використовувати модель аналізу співвідношення «елемент корупційної ієрархії» – «принципал» з використанням апарату теорії графів. Основним параметром, що визначає поведінку елементів ієрархії в даній моделі, є толерантність, тобто готовність вступити в корупційну угоду. Під «принципалом» розглядається певна група, що не входить в дану ієрархію і володіє винятковим обсягом владних повноважень (антикорупційні інституції такі, як НАБУ, НАЗК, САП тощо).

Серед доцільних для використання в умовах України актикорупційних стратегій у роботі запропоновані наступні: (1) санкційна (у межах якої принципал визначає жорсткість, періодичність, рівень ієрархії для застосування санкцій); (2) ротаційна (для кожного елемента владної ієрархії визначається певний період часу, протягом якого він займає своє становище, після закінчення цього часу елемент покидає ієрархію (відставка, перехід або переведення рішенням керівництва на іншу посаду тощо); (3) мотиваційна (заохочення елемента ієрархії до діяльності у правовому полі). Для досягнення максимального ефекту пропонується використання усіх трьох стратегій у комплексі з переважанням найбільш адекватної.

7. Ключовими передумовами високого рівня тінізації національної економіки в контексті конвергенції економічного середовища України та ЄС слід вважати: нестабільність податкового регулювання, надмірну зарегульованість дозвільно-ліцензійної системи, непрозору та неефективну систему повернення експортерам заборгованості по ПДВ, складну процедуру отримання дозвільних документів для митного оформлення (сертифікати якості, аналізи на вміст ГМО та ін.), неефективне використання бюджетних коштів у сфері державних закупівель, низький рівень забезпечення дотримання існуючих законів та правил у сфері прав інтелектуальної власності, зокрема, щодо стандартів використання товарних знаків.

8. Застосування системно-структурного дало змогу обґрунтувати стратегічні пріоритети конвергенції середовища економічних відносин в контексті детінізації за базовими напрямами державної політики в цій сфері. В

цілях реформування податкової та митної політики – це гармонізація податкових ставок та мінімального акцизного зобов'язання, спрощення процедур та автоматизацію митної справи, інтеграція митних та податкових баз даних, впровадження ризик-орієнтованої системи митно-податкового контролю; в цілях підвищення ефективності конкурентної політики та удосконалення антимонопольного законодавства – спрощення системи контролю за економічними концентраціями, здешевлення вартості та прискорення процедур розгляду скарг, що надходять в результаті неконкурентних дій; в цілях нівелювання технічних бар'єрів у торгівлі – усунення бюрократичних перешкод і спрощення процедури сертифікації продукції, виконання Угоди про оцінку відповідності та прийнятності промислових товарів з ЄС, підвищення рівня поінформованості товаровиробників щодо системи технічного регулювання ЄС; в цілях підвищення ефективності та прозорості публічних фінансів – публічне розкриття фінансової та податкової звітності, нівелювання недоліків ProZorro щодо допорогових закупівель; в цілях лібералізації руху капіталу – дерегуляція валютного контролю, удосконалення умов ведення розрахунків із зовнішніми контрагентами, докапіталізація комерційних банків, забезпечення функціонування ринку вторинних цінних паперів; в цілях забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності – удосконалення нормативно-правового регулювання сфери інтелектуальної власності, запровадження ефективних механізмів обліку ОІВ, спрощення процедур розгляду заявок на отримання охоронних документів на ОІВ.

Результати досліджень автора щодо обґрунтування механізмів та інструментів системної детінізації економіки України висвітлені у публікаціях [2; 7; 9; 10; 12; 14; 23; 24; 29; 30; 34-36; 48].

ВИСНОВКИ

Проведене наукове дослідження дозволило вирішити важливу науково-практичну проблему вдосконалення теоретико-методологічних засад, обґрунтування пріоритетів та механізмів системної детінізації економіки. Отримані теоретико-методологічні та прикладні результати дозволяють зробити наведені нижче висновки:

1. Тінізація економіки є явищем об’єктивним і закономірним, характерним для всіх економічних систем на різних етапах їх становлення і розвитку. Вплив тінізації на економіку дуальний, здебільшого негативний, але має й важливі «амортизаційні» наслідки для суспільства, визначається її масштабами, рівнем проникнення та наслідками для суспільного відтворення, структури і природи перебігу ключових економічних і соціальних процесів. Найвищим рівнем загрози безпеці, незалежності і стійкості національної економіки є системна тінізація економічних відносин, що проникає на всі рівні фінансово-економічних відносин, у сфери життєдіяльності суспільства, структурні складові та компоненти соціально-економічного розвитку. Це призводить до такого явища, як системна тінізація національного господарства, протидія і подолання якої, своєю чергою, обумовлює необхідність реалізації державної політики системної детінізації економічних відносин у якості поєднання тріади складових: структурно-функціональної, інституційно-організаційної та елементно-ресурсної.

2. Системність впливу явища тінізації економіки об’єктивно обумовила підвищену увагу до неї дослідників, що забезпечило розвиток базових моделей взаємозв’язків тінізації та економічного зростання і на сьогодні сформувало доволі обширне інформаційно-методичне забезпечення планування і реалізації державної політики детінізації національного господарства. Разом із тим, обсяги і рівень проникнення тіньових операцій, особливості поточного стану соціально-економічного розвитку держави потребують застосування більш якісних методик моделювання впливу тінізації на розвиток економіки і навпаки – державної політики детінізації на її стан. Це обумовлює потребу в розширенні

моделей взаємозв’язків тінізації економіки та соціально-економічного розвитку, доповненні сучасних теорій економічного зростання змінною, яка відображає рівень тінізації економіки.

3. Однією з характеристик міри системності процесів тінізації економіки є її вплив на економічну безпеку національного господарства. Як ідентифікація рівня такого впливу, так і характеристика напрямів поширення потребують розуміння сукупності загроз, вплив яких посилюється по мірі все більших масштабів проникнення тінізації у сфери суспільного життя та господарських відносин. Сформувати повноцінну сукупність таких загроз допомагає класифікація, в основі якої ознаки: наслідки перевищення критичного рівня тінізації, масштаби її поширення, міра зовнішньої залежності економіки, перешкоди ефективному управлінню розвитком національного господарства, фази економічного відтворення, суб’єкти тінізації, рівні відносин та сфери ускладненого статистичного обліку. Реалізація загроз за цими напрямами є головною детермінантою послаблення стану таких компонент економічної безпеки держави, як макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, виробнича, соціальна, демографічна, продовольча.

4. Рівень тінізації економіки України високий та наявні підстави стверджувати про її яскраво виражений системний характер. Про це свідчать її обсяги (за різними методами і оцінками – 60-70 % ВВП) та міра проникнення у сектори економіки, види економічної діяльності, сфери суспільного життя та економічних відносин (найбільш поширеними напрямами тінізації є нелегальний експорт капіталів, одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу різниці між офіційними і реальними цінами на товари і послуги, корупція, нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції, випуск і реалізація необліковуваної продукції (послуг), вимагання, розкрадання, грабежі, фінансове шахрайство, незаконна приватизація державної власності, розкрадання на державних підприємствах). Для України характерні й істотні регіональні особливості тінізації економіки, що потребують врахування при формуванні ефективної державної політики системної детінізації економіки та визначаються

соціально-економічною структурою регіону, недосконалістю правової бази відносин між центральною і регіональною владою, взаємопроникненням органів регіональної влади та регіональних фінансово-промислових злочинних утворень, дискримінаційною політикою застосування різного виду економічних пільг, наданих переважно за політичними критеріями для окремих регіонів, регіональною політичною владою, соціокультурними факторами, станом сформованості інститутів громадянського суспільства, ін.

5. Важливою інформаційно-аналітичною основою планування та реалізації державної політики системної детінізації економіки є ідентифікація та оцінювання рівня впливу чинників тінізації. При цьому повноцінне їх врахування потребує нормативно-методичного забезпечення, здатного ідентифікувати повноцінний масив таких чинників. В таких цілях найбільш доцільно обрати підхід виявлення чинників за сферами формування збитків для національної економіки, а саме: виробництва і торгівлі, інвестування та фінансового сектора, бюджетною системою, зовнішньоекономічною діяльністю, трансакційними витратами, соціальною та екологічною сферами. На таких засадах та з використанням методу головних компонент здійснено оцінювання масиву чинників, а також прогнозування можливих тенденцій їх покращення в Україні. Встановлено, що поступальний розвиток національної економіки можливий лише за умови цілеспрямованої керуючої дії, а з огляду на покращення стану цільових факторів найбільш перспективним сценарієм є вдосконалення нормативно-розпорядчої та законодавчої баз, застосування справедливої системи оподаткування для пріоритетних галузей, ширше використання безготівкової системи розрахунків та електронних платежів, що забезпечить прогресивні зміни та підвищить ефективність соціально-економічної системи загалом.

6. Високий рівень тінізації економіки України та її проникнення у різні сфери суспільного життя й економічних відносин свідчать, з однієї сторони, про низьку ефективність державного регулювання у сфері детінізації. Разом із тим, такі висновки неоднозначні, у т. ч. з огляду на системність проблеми та її тісну

ув’язку з іншими комплексними недоліками в системі державного управління. Якісне оцінювання стану і проблем ефективності державної політики детінізації економіки в Україні доречно здійснювати із застосуванням когнітивної карти конфліктності факторів (з-поміж блоків: суспільно-економічні умови; соціально-політичний лад; соціально-культурна реальність), яка відображає факт взаємодії ознак та можливого впливу факторів без визначення кількісної міри подібного впливу, але з ідентифікацією взаємозв’язків у складній соціально-економічній системі – конфліктогенності суспільства. Таким чином, ідентифіковано критично низьку ефективність (у т. ч. з огляду на високі збитки держави) державної політики детінізації за напрямами: корупція у відносинах «влада – бізнес», приховування податкових платежів із використанням офшорних юрисдикцій, приватизація державного майна, фінансово-банківська система, житлово-комунальний та енергетичний сектори, бюджетна система.

7. У дисертації доведено, що набуття тіньовою економікою України яскраво виражених ознак системності об’єктивно виводить цю проблему в ранг об’єкта вже не лише державного регулювання певної сфери, а державної безпекової політики, оскільки значно посилюються ризики і загрози функціонування національного господарства, його фінансово-економічної незалежності і стійкості, належного перебігу процесів суспільного відтворення. Відтак ефективна державна політика системної детінізації має орієнтуватися на реалізацію стратегічних пріоритетів, що ув’язують успіхи протидії тінізації та забезпечення економічної безпеки України. У відповідності до цього визначені в підсумку дослідження стратегічні пріоритети державної політики детінізації національного господарства України сформовані за напрямами:
1) самодостатність економічного розвитку та забезпеченість політики детінізації,
2) стійкість економічної системи та висока спроможність політики детінізації,
3) реалізація потенціалу політики детінізації в системі економічного розвитку держави.

8. Ефективна державна політика в сфері системної детінізації економіки потребує узгодження цілей, завдань, принципів, механізмів та засобів для

забезпечення прискорення її реалізації в межах відповідного інституціонального базису. На сьогодні повноцінний системний інституціональний базис державного регулювання тінізації економічних відносин в Україні не сформований. Головним критерієм удосконалення як середовища інститутів, так і можливостей та компетенцій інституцій детінізації економіки має стати створення інституціональної системи, функціонування та взаємодія елементів якої в належній мірі реалізують функції: попередження злочинів, моніторингу, аналізу та поінформування, стимулювання легальної і прозорої поведінки, інтеграції та співробітництва, зорієнтованості на спільну мету та цільові орієнтири безпеки і контролю.

9. Реалізація цих функцій та досягнення генеральної мети у сфері детінізації економіки – створення інституційних та організаційно-економічних умов для усунення системних ризиків і загроз економічної безпеки держави шляхом зменшення обсягів тіньового та необліковуваного секторів, збільшення обсягів офіційної економіки і забезпечення за рахунок цього позитивних ефектів у сфері зміцнення конкурентоспроможності національного господарства – потребує імплементації в державі базового нормативно-правового акту стратегічного характеру – орієнтира системної політики детінізації на центральному, регіональному та місцевому рівнях, у секторах, видах економічної діяльності та галузях економіки, у різних сферах суспільного життя. Такою має стати Концепція системної детінізації економіки України з операційними цілями (напрямами політики): декриміналізація економічних відносин, системна протидія корупції, усунення проявів нелегальної господарської діяльності, виведення з тіні необліковуваних операцій, ресурсів та активів.

10. Складність і комплексність вирішення проблеми системної тінізації національного господарства об’єктивно потребує планування, організації і реалізації цілого комплексу механізмів та інструментів державного регулювання. Важливо, аби при цьому система (матриця) застосовуваних механізмів формувалася за напрямами: «сфери політики детінізації» –

«функціональні підходи» з їх подальшим впровадженням у відповідності до напрямів державного регулювання. Зокрема, у сфері детінізації економічних відносин у базових видах економічної діяльності та секторах підприємництва України ефективним є впровадження відповідного організаційно-економічного механізму з інструментами, зорієнтованими на протидію провідних форм та способів тіньових оборудок диференційовано за секторами: малого, середнього та великого бізнесу.

11. Встановлено: для детінізації ринку праці України необхідно реалізувати комплекс інструментів та заходів у межах інституційного механізму державної політики, що дозволить отримати більший ефект від впровадження необхідних інституційно-правових та інституційно-організаційних змін за напрямами: легалізація та усунення фіктивної зайнятості, упорядкування трудової міграції, забезпечення прозорого попиту на робочу силу, детінізація зайнятості, забезпечення повної і прозорої оплати праці, розвиток інфраструктури ринку праці та протидія його тінізації. Чи не найскладнішим у частині подальшого розвитку ринку праці України залишається питання детінізації оплати праці. Все ще не висока ефективність державної політики в цій сфері обумовлена передусім її несистемністю, незбалансованістю і неузгодженістю між собою таких напрямів регулювання цієї проблеми, як формування мотивів і стимулів до іллегалізації оплати праці, підсилення дії неформальних чинників легальної зайнятості, розвиток інфраструктури обліку зайнятості, посилення контролю за проявами тінізації зайнятості й оплати праці.

12. Пріоритетним засобом у посиленні державної політики детінізації відносин в соціальній сфері та системі державних послуг повинен стати антикорупційний механізм. На державному рівні необхідною є реалізація його інструментів, спрямованих на розвиток інституційного середовища протидії корупції, впровадження багаторівневої системи соціального страхування в сфері адміністративних послуг, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров’я, інших соціальних сферах, формування повноцінної мережі електронного урядування на всіх рівнях управління.

13. Системна детінізація економіки створює не лише критично гострі для економічної безпеки держави загрози, але й має складні негативні наслідки для реалізації зовнішньоекономічного потенціалу національного господарства, перешкоджає забезпеченню гідного місця в системі міжнародного поділу праці, інтеграції економіки до міжнародного співтовариства. Відтак важливо доповнити перелік стратегічних орієнтирів державної політики системної детінізації національного господарства успіхами у сфері конвергенції економічного середовища України та ЄС. Досягненню таких завдань слугуватиме реалізація інструментів та засобів за такими напрямами державного регулювання, як реформування податкової та митної політики, підвищення ефективності конкурентної політики й удосконалення антимонопольного законодавства, нівелювання технічних бар’єрів у торгівлі, підвищення ефективності та прозорості публічних фінансів, лібералізація руху капіталу, забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Р. Р. Архітектоніка управління збалансованим розвитком національної економіки : кол. моногр. – Тернопіль : Крок, ТНЕУ, 2017. – 337 с.

2. Августин Р. Р. Аспекти управління грошовими потоками / Августин Р. Р. // Наукові записки. Збірник наукових праць факультету економіки і менеджменту інвестицій ТНЕУ. – 2007.– Випуск 2.– С. 117-125.

3. Августин Р. Р. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі її розвитку / Августин Р. Р. // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія: Економіка та підприємництво. – № 1 (76). – 2014. – С. 4-9.

4. Августин Р. Р. Галузево-секторальні особливості тінізації економіки України / Августин Р. Р. // Materiály X mezinárodní vědecko - praktická konference «Nastolení moderní vědy – 2014». - Díl 4. Ekonomické vědy.Administrativa.: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – 3-5 stran. – P. 3-5.

5. Августин Р. Р. Державне регулювання природних монополій: суть, завдання та методи / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.3. – С.107-114.

6. Августин Р. Р. До питання організації національної безпеки в сфері захисту інформації / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2009.– Випуск 3 (24). – С. 139-145.

7. Августин Р. Р. Електронне врядування як інформаційна база забезпечення взаємодії влади і бізнесу / Августин Р. Р. // Зб. матер. наук.-практ. конференції. – Тернопіль, 2013. – С. 104-107.

8. Августин Р. Р. Етиміологія тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2013. – Випуск 23.15. – С.159-163.

9. Августин Р. Р. Європейська інтеграція: досвід Польщі та України : кол. моногр. / за заг. ред. Н. В. Павліхи. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 700 с.

10. Августин Р. Р. Забезпечення інвестиційної безпеки малого підприємництва України в контексті тінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Чернівці: БЕФ, 2014. – С. 7-8.

11. Августин Р. Р. Ідентифікація методології непрямого оцінювання тінізації економіки / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 3. – С. 37-41.

12. Августин Р. Р. Ідентифікація системних характеристик та структурних напрямів тінізації економіки як передумова її детінізації / Августин Р. Р. // Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал. – 2013. – № 11 (49). – С. 246-250.

13. Августин Р. Р. Ідентифікація структури та формування державної політики запобігання тінізації регіональної економіки / Августин Р. Р. // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання. – 2015. – Випуск № 7. – С. 554-559.

14. Августин Р. Р. Інституційні аспекти управління життєздатністю підприємств в умовах системних загроз зовнішнього середовища / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Чопко І. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів: ЛКА, 2014. – С. 107-110.

15. Августин Р. Р. Інституціональний базис детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів: Львівський інститут МАУП, 2016. – Ч. 1. – С. 139-144.

16. Августин Р. Р. Конфліктогенні передумови поглиблення тінізації економіки / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції / За заг. ред. В. В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива», 2014. – С. 52-56.

17. Августин Р. Р. Концептуальна характеристика державної політики протидії системній тінізації соціально-економічних відносин / Августин Р. Р. // Журнал «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки». – 2014. – С. 7-8.

18. Августин Р. Р. Концептуальні характеристики взаємозв’язків тіньової

економіки та соціально-економічного розвитку держави / Августин Р. Р. // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка): Економіко-правовий, науково-практичний журнал, 2013. – № 4 (55). – С. 164-169.

19. Августин Р. Р. Механізми реалізації регіональної структурної політики : кол. моногр. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – 343 с.

20. Августин Р. Р. Моделювання взаємовпливів розвитку соціально-економічного середовища та тіньового сектора економіки / Августин Р. Р. // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2014. – Вип. IV (56). Економічні науки. – С. 6-13.

21. Августин Р. Р. Моделювання впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Проблемы развития внешне-экономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – 2014. – Т. 1. – С. 209-212.

22. Августин Р. Р. Моделювання процесів тінізації економічних відносин в теорії економічного зростання / Августин Р. Р. // Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип. 38. – 2014. – С. 462-468.

23. Августин Р. Р. Наслідки експансії глобальної тіньової економіки у систему вітчизняного внутрішньоекономічного розвитку / Августин Р. Р. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – Вип. 8 (4). – 2014. – С. 27-34.

24. Августин Р. Р. Напрями детінізації економічних відносин та активізації процесів імпортозаміщення в системі заходів з підвищення ефективності транскордонного співробітництва західних регіонів України / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Цап М. В. // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Суспільно-економічні аспекти транскордонної співпраці України і Польщі: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 2 (106). – С. 208-217.

25. Августин Р. Р. Напрями тіньової економічної діяльності на

посттрансформаційному етапі розвитку економіки / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Харьков : ИФИ, 2013. – С. 75-77.

26. Августин Р. Р. Неформальний сектор економіки як фактор дисбалансу розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Збараж – 2017. – Ч.1. – С. 142-144.

27. Августин Р. Р. Обліково-статистичні підходи до оцінювання обсягу та рівня тіньової економічної діяльності / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки – 2014. – Випуск 1 (208). – С.125-129.

28. Августин Р. Р. Основні підходи до визначення показників результативності функціонування природного монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 259. – Т. VI. – С. 1475-1481.

29. Августин Р. Р. Особливості детінізації економічної діяльності на периферійних та сільських територіях / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів, 2013. – С. 158-161.

30. Августин Р. Р. Особливості організації фінансових відносин природного монополіста в умовах перехідної економіки / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.2. – С. 119-125.

31. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тінізації ринку праці України як передумова формування державної політики його детінізації / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 8. – С. 144-149.

32. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тіньової економіки України обліково-статистичними методами / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. Випуск 14. – Частина 1. – С. 28-31.

33. Августин Р. Р. Передумови та особливості впливу тіньової економіки на структуру розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2016. – С. 116-119.

34. Августин Р. Р. Прибуток як основний індикатор діяльності природнього монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2010». Volume 7: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia, 2010 – S. 59-60.

35. Августин Р. Р. Природні монополії: економічна сутність та об'єктивна потреба їх виникнення / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.4. – С. 167-172.

36. Августин Р. Р. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства України на сучасному етапі розвитку / Августин Р. Р. // Науковий журнал «Проблеми економіки». – 2016. – № 4. – С. 35-40.

37. Августин Р. Р. Проблеми державного регулювання природних монополій / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Dynamika naukowych badań – 2010». Volume 4: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia, 2010. – S. 10-12.

38. Августин Р. Р. Проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль, 2014. – С. 136-140.

39. Августин Р. Р. Регіональні характеристики тіньового сектору економіки України / Августин Р. Р. // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. – 2014. – Т.19. – Випуск 3/3. – С. 62-66.

40. Августин Р. Р. Ризики та загрози тінізації економіки в контексті реформування національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Вишнівець. – 2015. – С. 141-144.

41. Августин Р. Р. Стан і проблеми підвищення ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2014. – № 6, Т. 1. – С. 235-238.

42. Августин Р. Р. Сценарне моделювання обсягів тінізації економічної

діяльності в Україні / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Вип. 21. Ч. 2. – С. 19-22.

43. Августин Р. Р. Тенденції фінансування наукових і науково-дослідних робіт як чинник тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Одеса. – 2014. – Ч. 1. – С. 111-114.

44. Августин Р. Р. Тенденції формування регіонального комплексу соціально-комунальних послуг / Августин Р. Р. // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – 2007. – Випуск 12. – С. 52-57.

45. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні засади та прикладні інструменти державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні : монографія / Р. Р. Августин // – Тернопіль : Крок, 2017. – 309 с.

46. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні основи діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Вісник Львівської комерційної академії. – 2010. – Випуск 33. – С. 180-185.

47. Августин Р. Р. Тінізація як фактор обмеження розвитку національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей наук. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 16-21.

48. Августин Р. Р. Удосконалення системи управління комунальною власністю на регіональному рівні / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2008. – Випуск 2 (17). – С. 44-49.

49. Августин Р. Р. Узагальнення передумов та тенденцій тінізації національного господарства України / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ : НО «Перспектива», 2014. – С. 57-59.

50. Августин Р. Р. Узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2014. – Випуск 24.1. – С. 192-197.

51. Августин Р. Р. Управління трансфертним ціноутворенням з метою легалізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-

практ. інтернет-конференції / За заг. ред. В. В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива», 2014. – С. 37-40.

52. Августин Р. Р. Фактори впливу на фінансові результати діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції. – К., 2010. – Частина 1. – С. 1-2.

53. Августин Р. Р. Формування інституціонального механізму регулювання тіньового сектора та економічного зростання держави / Августин Р. Р. // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2014. – № 3.– С. 178-187.

54. Августин Р. Р. Характеристика впливу тіньового сектора економіки на стримування розвитоку транскордонного співробітництва / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів, 2013 – С. 129-131.

55. Августин Р. Р. Чинники тінізації економічної діяльності – системної перешкоди розвитку посткризових економік / Августин Р. Р. // Materialy IX meznarodni vedecko-prakticka konference «Zpravy vedecke ideje-2013». – Dil 7. Ekonomicke vedy. Administrativa : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – S. 53-55.

56. Августин Р. Р. Шляхи вдосконалення інституційних засад надання адміністративних послуг / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 218-219.

57. Агарков Г. А. Моделирование поведения хозяйствующего субъекта в условиях теневой экономической деятельности / Агарков Г. А., Найденов А. С., Чусова А. Е. // – Екатеринбург: Институт Экономики УрО РАН, 2012. – 56 с.

58. Амелін А. І. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла] // – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

59. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в

2017 році». – К. : НІСД, 2017. – 928 с.

60. Ананьєв О. Загальні підходи до вимірювання тіньової економічної діяльності та формування її інформаційного забезпечення / О. Ананьєв, Б. Мізюк // Науковий вісник ЛДУВС. – № 2. – 2009. – С. 41-52.

61. Ангелко І. В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / Ангелко І. В. // Вісник Сумського державного університету. «Серія економіка». – № 1. – Суми: Сум ДУ, 2011. – С. 180-189.

62. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні: монографія / [А. В. Базилюк, С. О. Коваленко] // НДЕІ Мінекономіки України. – К. – 1998. – 206 с.

63. Бекряшев А. К., Белозеров И. П. Теневая экономика и экономическая преступность: электронный учебник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: newasp.omskreg.ru/bekryash.

64. Близнюк В. В. Тіньовий сегмент ринку праці в Україні банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Economics/5_166521.doc.htm.

65. Бокун Н. Проблемы статистической оценки теневой экономики / Бокун Н., Кулибаба И. // Вопросы статистики. – 1997. – № 7. – С. 11-19.

66. Борець М. В. Повноваження Державної служби фінансового моніторингу України / М. В. Борець // Форум права. – № 3. – 2014. – С. 22-28.

67. Бородюк В. М. Тіньова економіка. Аналіт. звіт / Бородюк В. М., Турчинов О. В. // Міжнар. Центр персп. дослідж. Проект «Country Economic Memorandum». – 1998.

68. Бородюк В., Приходько Т., Турчинов О. Оцінки стану тіньової економіки та методи розрахунку її обсягів. – К.: Інститут Росії – НАНУ, 1997. – 137 с.

69. Борусевич Х. Ю. Сучасний стан та тенденції розвитку тіньової економіки у посткризовий період / Х. Ю. Борусевич : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuw.gov.ua/portal/soc_gum/fkd/2012_1/part1/41.pdf.

70. Бригілевич І. Діяльність ЦНАП та оцінка якості надання адміністративних послуг / [Електронний ресурс]: Режим доступу:

http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Posibniik_CNAP.pdf.

71. Буглак Ю. М. Зарубіжний досвід детінізації відносин у підприємницькій діяльності та можливості його використання в Україні / Ю. М. Буглак // Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту. Серія «Право». – Вип. 29. – Ч. 2. – Том 1. – 2014. – С. 34-38.

72. Бузни А. Н. Определение уровня теневой экономики использованием когнитивной модели / А. Н. Бузни, Е. А. Полищук, А. В. Степанов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского (Серия «Экономика и управление»). Том 22 (61). – 2009. – № 2. – С. 68-79.

73. Буркальцева Д. Д. Інституціональне забезпечення економічної безпеки України : монографія / Д. Д. Буркальцева // – К. : Знання України, 2012. – 333 с.

74. Бурлуцький С. В. Регіональні особливості неформальної активності домашніх господарств в аспекті реалізації державної соціальної політики / С. В. Бурлуцький // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. – 2012. – № 1 (26). – 2012. – С. 44-49.

75. Буховец А.Г. Моделирование теневой экономической деятельности / А. Г. Буховец // Дифференциальные уравнения. – 2006. – № 11.– С. 45-49.

76. Буховец А. Г. Модель классификационной задачи / А. Г. Буховец // Научно-технический журнал Воронежского государственного технического университета. – Воронеж, 2002. – С. 40-45.

77. Варналий З. С. Налоговая безопасность Украины в контексте институциональных деформацій / З. С. Варналій [Електронний ресурс] // – Режим доступу: ndi-fp.asta.edu.ua/files/doc/simp.../Varnaliy.ppt.

78. Васенко В. К. Суть тіньової економіки та шляхи її подолання в Україні / В. К. Васенко, В. В. Гребінник // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : «Економіка і менеджмент». – 2011. – Вип. 3. – С. 7-10.

79. Васільєва Л. М. Виникнення і розвиток подвійної бухгалтерії / Інноваційна економіка // Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – № 6. – 2013. – С. 276-728.

80. Ванькович Ю. М. Визначення сутності тіньової економіки /

Ю. М. Ванькович // Зб. наук. пр. «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку» / Відп. ред. О. Є. Кузьмін // – Випуск № 657. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2009. – 564 с. – С. 450-456.

81. Ванькович Ю. М. Класифікація тіньової економічної діяльності / Ю. М. Ванькович // науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Випуск 20.5. – С. 157-163.

82. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : Монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко // – К.: Знання, 2011. – 299 с.

83. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З. С. Варналій // – К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. – 277 с.

84. Ведение бизнеса 2014: понимание регулирования деятельности малых и средних предприятий. – Вып. 11. – / Международный банк реконструкции и развития // Всемирный банк, 2013. – 35 с.

85. Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / І. Ведернікова, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 18 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/ pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo.html.

86. Верстюк С. / Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку // Економіка України, 2001. – № 3. – С. 66-74.

87. Вечканов Г. С. Єкономическая безопасность / Г. С. Вечканов // – СПб.: Питер, 2007. – 384 с.

88. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Електронний ресурс] : стат. зб. / Державна служба статистики України // – 2013. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

89. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Електронний ресурс] : стат. зб. / Державна служба статистики України // – 2017. – Режим

доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

90. Вишинська Т. Л. Методичні підходи до ідентифікації тіньової економічної діяльності / Вишинська Т. Л. // Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки». – № 6 (16). – К., 2012. – С. 264-270.

91. Волошин В. І., Шехлович А. М. фінансово-економічні інструменти стимулювання розвитку ІТ-сфери в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lv.niss.gov.ua/public/File/1/AZ_Voloshyn_Shehlovych_2017.pdf.

92. Гега Т. П. Проблеми протидії «тіньовій» економіці в Україні / Т. П. Гега // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 8. – С. 29-36.

93. Гнатієнко Г. Декотрі аспекти явища корупції та її вплив на економіку України / Гнатієнко Г., Ледомська Л. // Екон. Часопис, 1997. – № 9. – С. 15-31.

94. Головченко О. Причини виникнення і шляхи подолання тіньових економічних відносин в економіці України / Головченко О. // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні Науки. – № 65. – 2012. – С. 47-51.

95. Головченко О. Фактори, що сприяють «тінізації» економіки у трансформаційному суспільстві / О. М. Головченко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – №12. – 2005.

96. Гончарук Я. Масштаби та наслідки поширення тіньової економіки і корупції в умовах глобалізації / Я. А. Гончарук, М. І. Флейчук // Науковий вісник ЛДУВС. – № 1. – 2011. – С. 3-18.

97. Громыко Н. К. Имитационная модель регулирования развития региона / Н. К. Громыко // БІЗНЕСІНФОРМ. – № 7(2). – 2011. – С.75-79.

98. Губарева И. О. Прогнозирование влияния теневой экономики на уровень экономической безопасности государства / И. О.Губарева, В. А. Доровской // Вестник – Экономист. – Чита : ЗАБГУ. – 2012. – № 5.

99. Данилишин Б. М. Макросистемна еволюція української економіки : Монографія / Данилишин Б. М., Микитенко В. В. // К. : РВПС України НАН України, 2008. – 210 с.

100. Державна фіскальна служба України. – 31.01.2015 р. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/181657.html.

101. Детінізація особистих доходів громадян. Проект «Позиція громадськості щодо урядових пріоритетів та інституціоналізація урядових консультацій з громадськістю у процесі формування державної політики в Україні». – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2004. – 58 с.

102. Динаміка матеріального становища та соціально-економічних очікувань населення: грудень 2017 р. За результатами моніторингового опитування населення України: Інститут економіки та прогнозування НАНУ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ief.org.ua/Press-release_soc-econom_IEP_na_sajt.pdf.

103. Діяльність Пенсійного фонду (основні завдання та нормативно-правові засади діяльності органу) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/informatsiya/struktura/tsentralnij-aparat/diyalnist-pensijnogo-fondu-osnovni/.

104. Дубінін В. А. Забезпечення корпоративної безпеки підприємства в умовах глобалізації світової економіки / Дубінін В. А. // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – № 4 (43). – Миколаїв, 2007. – С. 109-112.

105. Дубровський В. «Реформи» на півдорозі: консолідація «старого» ладу замість модернізації / В. Дубровський // – К.: Центр соціально-економічних досліджень, 2012. – 13 с.

106. Дубровський І. І. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла] // – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

107. Дудін М. М. Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку // Бізнесінформ. – № 12. – 2011. – С.4-14.

108. Экономика преступлений и наказаний: взгляд с высоты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/824/681/1219/002.Glava_1.pdf

109. Економічна безпека: навчальний посібник. / [О. Є. Користін,

О. І. Барановський, Л. В. Герасименко] / – КНТ. – 2009. – 400 с.

110. Ерке Ю. Пропозиції щодо детінізації економіки України / Ю. Ерке: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій Німецька консультативна група // – Берлін/Київ, червень, 2011. – 23 с.

111. Єкономическая безопасность России: Общий курс : Учебник / [Под ред. В. К. Сенчагова] // – 2-е узд. – М.: Дело, 2005. – 896 с.

112. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні (2017 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=03bb37c9-4771-43ab-b2a9-821009f0f407.

113. Засанський В. В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект) [Текст] : дис. д-ра екон. наук: 08.02.03 / Засанський В. В. ; Національний технічний ун-т України «КПІ». – К., 2003. – 407 с.

114. Засянська О. В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою / О. В. Засянська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 76-84.

115. Зверькова Н. Фінансовий моніторинг як захід протидії тіньовій економіці в Україні / Н. Зверькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 8-10.

116. Зенюк Д. А. Социальная модель коррупции в иерархических структурах/ Зенюк Д. А., Малинецкий Г. Г., Фаллер Д. С. / Препринты ИПМ им. М.В.Келдыша // – 2013. № 87. 27 с. URL: 2016 [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.keldysh.ru/papers/2013/prep2013_87.pdf].

117. Интересные факты о пенсионных системах в разных странах мира [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://uteka.ua/publication/Interesnye-fakty-o-pensionnyx-sistemax-v-raznyx-stranax-mira.

118. Іванов Ю. Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління / Ю. Б. Іванов // Проблеми економіки. – № 4. – 2010. – С. 21-24.

119. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у торговельній та бюджетно-податковій сферах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/block_implementation_20160324.

pdf.

120. Індекс трансформації BTI-2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bti-project.org.

121. Как мир реформирует свои пенсионные системы // Ведомости.– 23 декабря 2016 [Електронний ресурс] : Режим доступу: https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/12/23/670920-mir-reformiruet.

122. Касперович Ю. В. Пріоритетні напрями підвищення ефективності та прозорості публічних фінансів в Україні. [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/prozorist-19d5a.pdf.

123. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : Монографія / А. Б. Качинський // – К. : НІСД, 2013. – 104 с.

124. Клименко С. П. основні підходи до аналізу причин і чинників тінізації економіки України / С. П. Клименко // Теорія та практика державного управління. – Вип. 3 (42). – 2013. – С. 1-7.

125. Клямкин И. М. Теневая Россия: экономико–социологическое исследование / Клямкин И. М., Тимофеев Л. М. // – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 595 с.

126. Ковальов Є. В. Фінансово-аналітична оцінка тінізації економіки україни і регіонального виробництва харківської області / Є. В. Ковальов, О. О. Леонова, С. А. Голуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://univd.edu.ua/general/ publishing/konf/finbezpeka/43_kovalev.pdf.

127. Ковальчук Т. Т. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла] / – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

128. Козлов Ю. Теневая экономика и преступность / Ю. Козлов // Вопросы экономики. – М., 1990. – № 3. – С. 120-127.

129. Колас Л. Теневая экономика как особенность российского капитализма / Вопросы экономики // – 1998. – № 10. – С. 59-72.

130. Конвенція ООН Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденська) від 19.12.1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_096.

131. Кондрат І. Тіньова економіка: сутність та сучасний стан в Україні / Кондрат І., Миндюк Т. // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. − Вип. 20.2. – С. 186-191.

132. Кормишкина Л. А. Теневая экономика / Л. А. Кормишкина, О. М. Лизина // – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2009. – 136 с. – С. 27.

133. Крамаренко О. А. Способи ухилення від сплати податків в Україні [Текст] / О. А. Крамаренко // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Економіка, 2013. т. Вип. 23. – С. 165-168.

134. Криминальная карта Украины: какая область самая безопасная [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://obozrevatel.com/crime/08294-kriminalnaya-karta-ukrainyi-kakaya-oblast-samaya-bezopasnaya.htm.

135. Куклин А. А. Математическое моделирование отдельных аспектов теневой экономической активности в период экономического кризиса / А. А. Куклин, А. С. Найденов, А. Е. Судакова, Г. А. Агарков // Вестник Южно-Уральского государственного университета (Серия «Экономика и менеджмент»), Выпуск 24. – С. 65-73.

136. Куришко О. О. Аналіз світового досвіду у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті можливості його використання в Україні / О. О. Куришко // Фінансовий простір. – 2013. – № 2 (10). – С. 8-15.

137. Лавренчук В. Інтегральна оцінка рівня тіньової економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.econom.univ.kiev.ua/articles/EC/Lavrenchuk/Integralna%20ocinka%20tinovoyi%20economiky.pdf.

138. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки // Економіка, фінанси, право. – 2000. – № 3. – С. 22-26.

139. Лапінський І. Е. Напрями детінізації господарської діяльності в

системі економічної безпеки держави : Автореф. дис. к.е.н. за спец. 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) / І. Е. Лапінський. – Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. – Полтава, 2013. – 20 с.

140. Латов Ю. В. Теневая экономика : Учебное пособие для вузов / Латов Ю. В., Ковалев С. Н. [под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В. Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г. М. Казиахмедова] // – М., 2006. – 336 с.

141. Левшук А. А. Тіньовий сектор діяльності суб'єктів малого підприємництва України: соціально-економічний аспект та шляхи подолання. – Режим доступу : http://www.sworld.com.ua/konfer27/452.pdf.

142. Лібанова Е. М. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла] // – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

143. Літвінцев Р. Причини тіньової економіки України / Р. Літвінцев // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.klubok.net/article2533.html.

144. Максимов В. И. Когнитивные технологии для поддержки принятия управленческих решений / В. И. Максимов, Е. К. Корноушенко, С. В. Качаев // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/092aa276c601a997c32568c0003ab839.

145. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика / Мазур І. І.// – Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К. : ВГЦ Київ. ун-т. – 2006. – 239 с.

146. Мазур І. І. Корупція як інститут тіньової економіки / Мазур І. І. // Економіка України, 2005. – № 8 – С. 68-75.

147. Мазур І. І. Тінізація економіки України в сучасних умовах / Мазур І. І. // Вісник Донецького університету. – Сер В. : Економіка і право. Спецвипуск. – Т2. – 2001. – С. 51-57.

148. Мандибура В. О. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук,

Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла] // – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

149. Маслов В. П. Эконофизика и квантовая статистика [Текст] / В.П. Маслов // Математические заметки. 2002, Т. 72, вып. 6. – С. 883-891.

150. Матвійчук К. А. Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні / К. А. Матвійчук // IV Международная научно-практическая конференция «Качество экономического развития: глобальные и локальные аспекты», 2012. – С. 44-48.

151. Мельникова В. І. Національна економіка. Навч. посіб. / Мельникова В. І., Мельникова О. П., Сідлярук Т. В., Тур І. Ю., Шведова Г. М. // – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с.

152. Мокій А. І. Підвищення ефективності інституційного середовища як чинник детінізації економіки : Аналітична записка / А. І. Мокій, М. І. Флейчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua /articles/716/.

153. Моторин Р. М. Система національних рахунків: Навч. посібник. / Моторин Р. М., Моторина Т. М. // – К. : КНЕУ, 2001. – 336 с.

154. Мущинська Н. Ю. Впровадження оцінки рівня тінізації економіки на регіональному рівні / Н. Ю. Мущинська // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eprints.kname.edu.ua /1292/1/61-66_%D0%9C%D1%83%D1%89%D0% B8%D0%BD%D 1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf. С.61=66.

155. Мущинська Н. Ю. Регіональні особливості зниження рівня тінізації економіки / Н. Ю. Мущинська // Автореферат дис.-ї канд. екон. наук.– Спеціальність 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – 20 с.

156. Нагребельний В. П. Тіньова економіка / В. П. Нагребельний, В. М. Попович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. // – К., 1998. – Т.6. – С. 74–76.

157. Наконечна Н. Фінансовий контролінг в системі зміцнення економічної безпеки держави / Наконечна Н., Флейчук М., Щурко У. // – Львів : Ліга-Прес, 2012. – 260 с.

158. Николаева М. И., Жевгаков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов). – М.: ЦЭМИ АН СССР, 1987. – С. 58-59.

159. Огреба С. В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України / Огреба С. В. // – Зб. наук. праць «Економічні науки». – Чернівці: ПВНЗ «Буковинський університет», 2011. – Вип. 7. – С. 256- 265.

160. Огреба С. В. Статистична оцінка масштабів тіньової економіки України як необхідний інструмент подолання перешкод на шляху вступу України в ЄС / Огреба С. В. // Науковий вісник. «Серія економіка». – № 1. – К. – 2012. – С. 226-237.

161. Олієвська М. Г. Засоби та механізми протидії тіньовій економіці / М. Г. Олієвська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gisap.eu/ru/node/526.

162. Офіційна веб-сторінка Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ti-ukraine.org/; www.dkrs.gov.ua.

163. Офіційна веб-сторінка Генеральної прокуратури України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gp.gov.ua.

164. Офіційна веб-сторінка Інституту економічних досліджень та політичних консультацій України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua.

165. Офіційна веб-сторінка Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua.

166. Офіційна веб-сторінка Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.worldbank.org.

167. Офіційна веб-сторінка Міжнародного центру перспективних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua.

168. Офіційна веб-сторінка «Укрпромзовнішекспертиза» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://expert.kiev.ua/ua/.

169. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

170. Офіційна веб-сторінка Державної служби фінансового моніторингу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sdfm.gov.ua.

171. Офіційна веб-сторінка Єврокомісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.webcitation.org.

172. Офіційна веб-сторінка Міжнародного валютного фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imf.org.ua.

173. Офіційна веб-сторінка Міжнародної організації праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm.

174. Офіційна веб-сторінка Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.me.gov.ua.

175. Офіційна сторінка веб-сторінка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bank.gov.ua.

176. Офіційна сторінка веб-сторінка порталу «Трибуна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.trubyna.org.ua.

177. Перов Е. В. Когнитивное моделирование конфликтогенности общества / Е. В. Перов // XII всероссийское совещание по проблемам управления ВСПУ-2014 Москва 16-19 июня 2014 г. – М.: Научный центр изучения социально-экономических конфликтов. – С. 6243-6250.

178. Петров А. Н. Оценка объема теневой экономики и ее влияния на развитие региона / А. Н. Петров, А. Н. Ильченко // [Електрониний ресурс]. – Режим доступу : http://lukyanenko.at.ua/_ld/7/754.pdf

179. Петрова И. Обострение проблемы скрытой безработицы / Экономика Украины // – 1999. – № 5. – С. 47-55.

180. Підсумки індустріальних комунікаційних платформ Цільової команди «Податкова реформа» Національної ради реформ / Національна рада реформ // – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/docs/2015/07/22_results_industries.pdf.

181. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / Попович В. М. // – Ірпінь : Академія державної

податкової служби України, 2001. – 546 с.

182. Предборський В. А. Економічна безпека держави : Монографія / Предборський В. А. // – К.: Кондор, 2005. – 391 с.

183. Предборський В. До питання про сутність тіньової економіки / В. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 111-115.

184. Приварникова І. Тіньова економіка: причини, обсяги та шляхи їх зменшення [Електроний ресурс] / І. Приварникова, К. Степанюк. // – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dtr/ep/2010_2/files/EC210_35.pdf.

185. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році : Послання Президента України до Верховної Ради України. Стратегія детінізації української економіки. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 98-122.

186. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні від 20 вересня 2017 р. № 649-р. [Електронний ресурс] : – Режим доступу : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250287124.

187. Проблемы оценки деятельности неформального сектора : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://disteconomics.eu.spb.ru/HTML/predmet/discussion/black_economics/Lev_Savulkin.

188. Проект «Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні». – К., 2000. – С.12.

189. Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) із країн світу в економіці України за 2001-2016 рр. / Державна служба статистики України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ivu/ivu_u/arh_ivu2016.html.

190. Раєвнєва О. В. Індикативний підхід до оцінки інтеграційних можливостей України / Раєвнєва О. В. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. – С. 40-43.

191. Радаев В. В. Рынок как переплетение социальных сетей / В. В. Радаев // Российский журнал менеджмента. – 2008. – Т. 6. – № 2. – С. 47-54.

192. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy&objectId=1301345.

193. Ретунських В. В. Теоретичні підходи до дослідження тіньового сектора економіки: регіональний аспект / Вісник ЧДЕІ «Регіональна економіка» // – № 6 (2). – 2010. – С. 56-63.

194. Речь президента Эстонии Тоомаса Хендрика Ильвеса на 67-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке, 26 сентября 2012 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://vp2006-2016.president.ee/ru/official-duties/speeches/8008--67-26-2012-/index.html.

195. Рибчак О. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні / О. Рибчак. дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук за спец. 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки // – КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2012. – 257 с.

196. Різник Н. С. Методичні підходи до оцінки тіньової економіки регіону / Різник Н. С. // Економічний форум. – № 3. – Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2012. – С. 219-132.

197. Різник Н. С. Ситуаційний підхід до оцінки рівня тіньової економіки регіонів держави / Економічний форум // – 2013. – № 4. – С. 69-75.

198. Савчук О. В. Когнітивний підхід до моделювання і управління слабоструктурованими організаційно-технологічними системами (ситуаціями) / О. В. Савчук, А. П. Ладанюк, Н. Г. Гриценко // Восточноевропейский журнал передовых технологий. – № 36 (7). – 2009. – С. 14-18.

199. Савинов Г. В., Светуньков С. Г. Комплексные переменные в экономическом анализе и моделировании / Известия Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов // 2006. – № 4. – С. 21-35.

200. Свенссон Б. Єкономическая преступность / Б. Свенссон // – М. : Прогресс, 1987. – 160 с.

201. Селіванов В. Підприємництво в Україні: проблеми становлення та

перспективи розвитку / Право України // – 1995. – № 7. – С. 18-29.

202. Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка / А. Сергеев // – М. : Мысль, 1990.– 462 с. – С. 57.

203. Сидоренко Т. О. Мутність та причини ухилення від сплати податків / Економічний часопис XXI. // – № 5-6.– 2010. – С. 48-52.

204. Смирнов А. А. Государственная политика обеспечения экономической безопасности / А. А. Смирнов // СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2002. – С. 6-12.

205. Сото Э. Де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. Де Сото. // – М. : Catallaxy, 1995. – 344 с.

206. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України / Під ред. проф. Р. Клапгама. // – К. : Ін-т реформ, Предст-во Фонду Конрада Аденауера, 2003. – 119 с.

207. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини? (динаміка 2004-2011)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.

208. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. – К. : КМІС, 2015. – 68 с.

209. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : Аналіт. доп. / В. В. Крутов, В. Г. Пилипчук; за ред. О. О. Котелянець. // – К. : НІСД, 2011. – 136 с.

210. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за 2016 рік» / Державна служба статистики України // – К. : ТОВ Вид-во «Консультант», 2017. – 597 с.

211. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання за 2011 р.» / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2012. – 468 с.

212. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання за 2016 рік» / Державна служба статистики України // – К. : Консультант, 2017. –

488 с.

213. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2011 р.» / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Август трейд», 2012. – 202 с.

214. Статистичний збірник «Наукова та інноваційна діяльність в Україні» / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2012. – 305 с.

215. Статистичний збірник «Наукова та інноваційна діяльність України» / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2016. – 257 с.

216. Статистичний щорічник України за 2015 р. / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2016. – 575 с.

217. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Державна служба статистики України // – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2017. – 611 с.

218. Створення нових антикорупційних органів поки не дало результату – МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.epravda. com.ua/news/2017/04/3/623414.

219. Степушкина А. Деформация присвоения и инвестиционный процесс / Экономика Украины // – 1999. – № 9. – С. 47-54.

220. Стратегія та механізми зміцнення просторово-структурної конкурентоспроможності регіону : монографія / За ред. А. І. Мокія, Т. Г. Васильціва. // – Львів: Ліга Прес, 2010. – 488 с.

221. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла // – К.: НІСД, 2012. – 104 с.

222. Сухоруков А. І. Національна економічна безпека / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук [за заг. ред. А. І. Сухорукова] // – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с.

223. Сучасні тенденції управління розвитком організаційно-економічних систем (новий погляд): колективна монографія / Загальна редакція д.е.н., професора Р. Р. Тіміргалєєвої // – Сімферополь: ВД «Аріал», 2014. – 662 с.

224. Тенденції тіньової економіки в Україні / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.gov.ua/Documents/TendentsiiTinovoiEkonomiki.

225. Тищук Т. А. Щодо пріоритетних напрямів детінізації економіки України: Аналітична записка / Т. А. Тищук, О. В. Іванов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/676/.

226. Тищук Т. Державне регулювання трансфертного ціноутворення в Україні як засіб протидії відпливу капіталу : Аналітична записка / Т. Тищук, О. Іванов // – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/ articles/739.

227. Тищук Т. Тінізація економіки України у контексті кризових тенденцій / Т. Тищук, О. Іванов // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби. – № 2. – 2011. – С. 279-291.

228. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла // – К. : НІСД, 2011. – 96 с.

229. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Монографія : [За ред. д.е.н., проф. Варналія З. С.]. – К. : НІСД, 2006.– 576 с.

230. Туріянська М. М. Тіньова економіка і національна безпека України / М. М. Туріянська // Наукові праці ДонНТУ. – Випуск 97. – Серія: економічна. – 2005. – С. 156-163.

231. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов // – К. : Вид-во АртЕк, 1995. – 300 с.

232. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та європейським союзом, європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/control /uk/publish/article?art_id=24658 1344&cat _id=

223223535.

233. Урсуленко Г. В. Сучасні методи формування мінімального обсягу капіталу для покриття збитків від операційного ризику / Урсуленко Г. В. // Наука й економіка. – 2014. – № 1 (33). – С. 201-207.

234. Уряд ухвалив рішення про перехід в електронний формат процедури опрацювання нормативно-правових актів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250209154.

235. Устенко О. Л. Тези виступу за матеріалами круглого столу на тему: «Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання» / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я.А. Жаліла] // – К. : НІСД, 2011. – 96 с.

236. Фільштейн Л. М. Фінансово-економічні проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її легалізації / Фільштейн Л. М. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_ 22(2)_ekon/stat_20_1/31.pdf.

237. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів : Ахілл. – 2008. – 660 с.

238. Франчук В. І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / Франчук В. І., Кіржецький Ю. І. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. «Серія економічна». – № 1. – Львів : ЛДУВС, 2009. – С. 164-171.

239. Харко Д. Правова природа тіньової економіки: поняття, причини та напрями детінізації / Д. Харко // Вісник Львівського університет. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 351-357.

240. Харазішвілі Ю. М. Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози / Ю. М. Харазішвілі // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. – Том 1, № 4. – 2011. – С.171-182.

241. Цуркан І. М. Види тіньової економіки та відповідні шляхи впливу на них / Цуркан І. М. // Приднепровский научный вестник. Экономические науки. – 2010. – 224 с.

242. Чайковський Р. Й. Причини існування тіньової економіки прикордонному з європейським союзом регіоні / Р. Й. Чайковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vlp.com.ua/files/15_33.pdf.

243. Чуприна О. О. Оцінка здобутків України на шляху боротьби з бідністю та соціальною нерівністю / Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» // – № 4. (15). – 2013. – С. 54-72.

244. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи / О. В. Шарікова // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 1. – С. 3-6.

245. Щодо пріоритетних напрямів детінізації економіки України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/676/.

246. Як боролися з корупцією Естонія та Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lb.ua/economics/2015/05/18/305287_yak_borolisya_z_koruptsiieyu_estoniya.html.

247. A Legal Perspective on the Use of Models in the Fight Against Corruption Joshua V. Barr Edgar M. Pinilla Jorge Finke [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1076&context=scjilb].

248. A power system dynamical model in the matrix polynomial description form Sign In or Purchase [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ieeexplore.ieee.org/document/6672952/.

249. Ariff M. Do accounting and finance tools serve governance?/ Mohamed Ariff, J. Ratnatunga [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.apu.ac.jp/rcaps/uploads/fckeditor/publications/workingPapers/RCAPS_WP09-4.pdf.

250. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach / Journal of Political Economy. 1968. Vol. 76. № 2. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // Истоки. Вып. 4. М. : ГУ-ВШЭ, 2000., P. 28-90.

251. Becker G., Grossman M., Murphy K. M. Rational addiction and the effect

of price on consumption / The American Economic Review //1991. May. P. 237-241.

252. Cassel D. Funkione der Schatten wirtchaft im Koordinations mechanismus Von Markt – und Peanwirtschaften / ORDO. Jahrbuch fűr die Orduung von Wirschaft und Gesellschaft // – Bd. 37. – 1986. – P. 73-103.

253. Chernulich A. A Study of A Linkage Between Natural ResourceAbundance and Pension Systems Efficiency. – European University atSt. Petersburg, Department of Economics, Working Paper Ec-09/13,40 p.

254. Contini B. Convergence and divergence in the informal sector debate focuse on Italy, 1984-1992 / World development, 1992 // – Vol. 22. – №4. – P. 510-516.

255. CorruptUA – платформа моніторингу корупційних правопорушень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://corruptua.org.

256. Содержание, функции и цели негосударственных пенсионных фондов (НПФ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https: //economics.studio/finansistam/soderjanie-funktsii-tseli-negosudarstvennyih-91076.html].

257. Digital Government Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https: //www.state.gov/digitalstrategy/.

258. E-Governance Models [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.drishtiias.com/upsc-exam-gs-resources-E-Governance-Models.

259. Ehrlich I. Crime and punishment / The New Palgrave. A Dictionary of Economics // Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman. L. – 1987. – Vol. 1. – P. 721-724.

260. Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025 : Professional insight report. The Association of Chartered Certified Accountants (June 2017) URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-hadow-economy-report.pdf.

261. Federal Enterprise Architecture (FEA) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://obamawhitehouse.archives.gov/omb/e-gov/FEA.

262. Feig E. How big is the irregular economy? / Challenge?.// – № 6. – P. 214-235.

263. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies : The New Institutional Economics Approach / E. L. Feige // World Developm ent. – 1990. – V. 18. – P. 993.

264. Final BEPS package for reform of the international tax system to tackle tax avoidance [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oecd.org/ctp/beps-2015-final-reports.htm.

265. Friedman M. Capitalism and Freedom. – 1962, repr. Chicago: University of Chicago Press, 1982. – P. 2.

266. Global risk report 2011 sixth edition. An initiative of the risk response network. January 2011 / World economic forum // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf.

267. Gutmann P. The economics of crime: practical methods of evaluation. – N. Y., 1982. – P. 29-37.

268. Hubert O. The Anglo-American versus the Continental European corporate governance model: empirical evidence of board composition in Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/09555340210448794.

269. Kim H.. E-Government in Korea Government in Korea / Hyeon-Kon Kim [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unpan1.un.org/intradoc/ groups/public/documents/un-dpadm/unpan041907~1.pdf.

270. Koch J. V., Grupp S. E. The economics of drug control policies / The economics of crime // – Cambridge (Mass.), 1980. – P. 339-351. (Данная статья впервые опубликована в издании: The International Journal of the Addiction. – December 1971. – Vol. 6. – № 4. – P. 571-584.

271. Measuring the marginal social costs of road transport: what are the most important elements? Universities of Leeds, Sheffield and York: White Rose Research Online, 2013.– 17 p.

272. Miles L. Transferring the Anglo American System to South Korea: At What

Cost, and Are There Alternatives? / Lilian Miles // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://epublications.bond.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1353 &context=blr.

273. NVIVO. Qualitative research [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.qsrinternational.com/what-is-qualitative-research.aspx.

274. Olson M. and Zinnes C. The Shadow Econ¬omy: Friend or Foe?. – World Development, 2002. – 56 p.

275. Pleskachevskiy V. The underground economy: a threat of democracy, development and the rule of law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assembly.coe.int/ASP/Doc/DocListingDetails_E.asp?DocID=13532.

276. ProZorro: Як мрія перетворилася на реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.slideshare.net/MaxNefyodov/prozorro-2016.

277. Resolution of the Council and of the representatives of the governments of the Member States, meeting within the Council, of 27 June 2006 on code of conduct transfer pricing documentation for associated enterprises in the European Union (EU TPD). Official Journal of the European Union. (2006/C 176/01). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri= OJ:C:2006:176:0001:0007:EN:PDF.

278. Schneider F. Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach /Andreas Buehn Friedrich Schneider // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ftp.iza.org/dp4182.pdf.

279. Schneider F. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?: Discussion Paper No. 6423. – IZA: Johannes Kepler University of Linz and IZA. – March 2012. – 73 p.

280. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 / Friedrich Schneider // – ATKearney-Visa Europe, 2013. – 24 p.

281. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. Mimeo. Linz, AUT: Department of Economics, Johannes Kepler University. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf.

282. State budget revenue and expenditure, years 15 May 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.stat.ee/5372.

283. The Theory of Graphs (Dover Books on Mathematics) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.amazon.com/Theory-Graphs-Dover-Books-Mathematics/dp/0486419754.

284. UN E-Government Survey 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2016.

285. Vik-Hanemann G., Frey B., Pommers W. From informal economy to micro-enterprise. The role of microcredit. – Електронний ресурс. – Режим доступу : http://207.243.50.11/davikilgour/ssla/informal.htm.

286. Avhustyn R. R. Mathematical models of websites attendance and methods of its improvement / Avhustyn R., Pasichnyk R., Susla M., Honchar L. // Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics (CADSM), 2017. – P. 375-377.

ДОДАТКИ

Додаток А

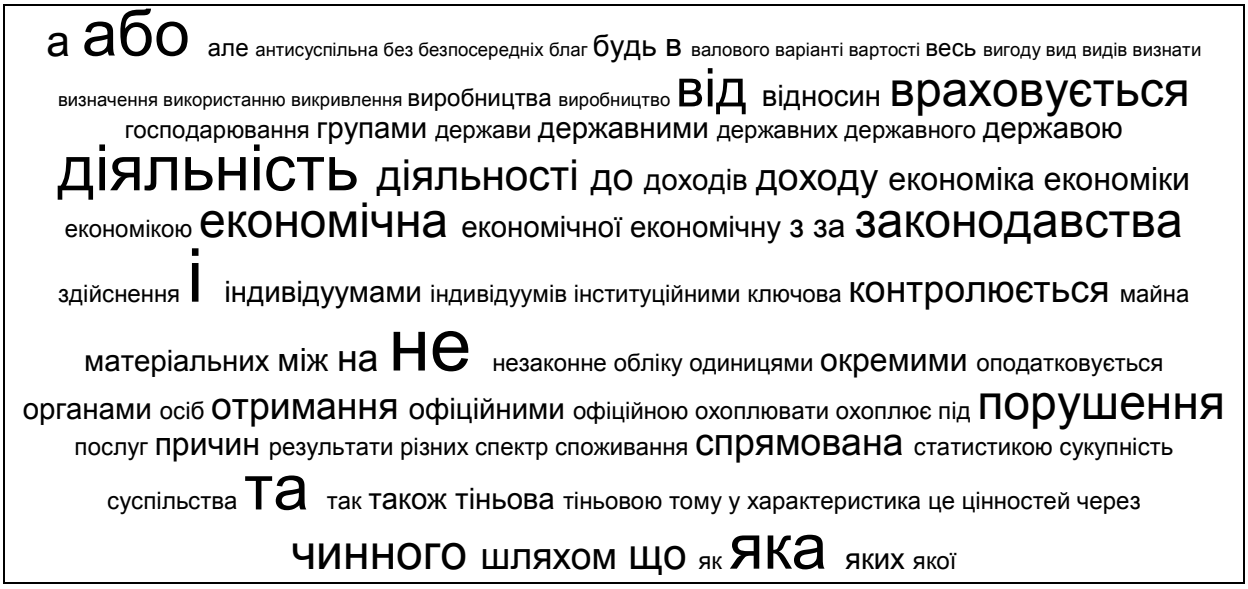

Рис. А.1. «Хмара тегів» найчастіше вживаних слів у трактуванні «тіньової економіки»

Таблиця А.1

Результати якісного аналізу текстів, що містять визначення «тіньова економіка» (за допомогою програми NVIVO)

Слово	**Кількість згадувань**	**Слово**	**Кількість згадувань**
Word	*Count*	господарювання	3
не	26	незаконне	3
діяльність	21	обліку	3
враховується	12	оподатковується	3
економічна	10	послуг	3
законодавства	9	споживання	3
порушення	8	статистикою	3
чинного	8	цінностей	3
доходу	8	індивідуумів	3
контролюється	7	інституційними	3
отримання	7	коштів	2
спрямована	7	антисуспільна	2
економіки	6	вигоду	2
відносин	6	викривлення	2
групами	5	втрати	2
державними	5	громадян	2
державою	5	деструктивний	2
матеріальних	4	країни	2
органами	4	кримінальну	2
офіційними	4	легальної	2
індивідуумами	4	лобіювання	2
майна	3	неконтрольована	2

Складено з використанням [273]

Додаток Б
Концептуальні розбіжності між поняттями «економічне зростання» та «економічний розвиток»

Поняття ***«економічне зростання»*** – збільшення національного продукту або доходу на одну особу спостерігається в більшості сучасних економік і його слід відрізняти від короткострокових змін у обсягах виробництва під впливом змін сукупного попиту. Економічне зростання відображає збільшення сукупної пропозиції. ***Тіньова економіка*** розглядається як конструктивний елемент, який дозволяє збільшити сукупний обсяг ВВП.

«Економічний розвиток» – якісні зміни, фундаментальні структурні перетворення в економіці, які полягають у галузевій перебудові економіки, зростанні міського населення щодо сільського, зміні структури споживання, інноваційному розвитку тощо. ***Тіньовий сектор*** вважається деструктивною компонентою, яка відволікає інвестиційні ресурси майбутніх періодів і у довгостроковому часовому горизонті призводить до негативних наслдіків для розвитку національного господарства.

Теорії економічного зростання класифікують за головними параметрами (рис. Б.1.).

Рис. Б.1. Класифікація сучасних теорій економічного зростання

Таблиця Б.1

Теоретичні підходи до економічного розвитку (авторська розробка)

Економічна теорія зростання чи розвитку	Автори
ТЕОРІЇ (МОДЕЛІ) ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (ЗРОСТАННЯ) ВЛАСТИВІ ДЛЯ РІЗНИХ ТИПІВ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	
Теорія економічного розвитку	Й. Шумпетер, М. Туган-Барановський
Моделі циклічного економічного розвитку	
Теорія «довгих хвиль»	М. Кондратьєв
Кейнсіанська та неокейнсіанська моделі економічного зростання	А. Гаррод, Є. Домар, Н. Кальдор, Дж. Робінсон
Неокласична модель економічного зростання	Р. Солоу
Двосекторна модель (що враховує існування виробничих підприємств та сектора установ, що здійснюють НДіДКР); імітаційне моделювання світової динаміки	Дж. Форестер, Д. Медоуз, С. Кузнєц
МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПЕРЕВАЖНО ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	
(1) модель лінійних стадій розвитку (зростання), яка передбачає наявність традиційного суспільства; визрівання передумов для «шокових перетворень»; «шокові перетворення» для самопідтримуючого зростання; перехід до технологічної зрілості; «еру масового споживання» (при цьому для забезпечення сталого зростання в країні повинна заощаджуватись та інвестуватись певна частина ВВП (модель Гаррода-Домара);	У. Ростоу В. Новицький Г. Зіберт П. Агіон, П. Гауітт, Г. Гроссман, Дж. Хелпман, Б. Ерроу, П. Ромер Г. Дейлі, О. Дрейер, Н. Картер
модель структурних трансформацій, відповідно до якої процес структурної трансформації у промисловій сфері повинен тривати доти, поки вся надлишкова робоча сила з аграрного сектора не знайде свого застосування у галузях промислового виробництва;	
теорія зовнішньої залежності, згідно з якою вважається, що причинами низького рівня розвитку країн є асиметрія внутрішніх і зовнішніх факторів економічного зростання, залежність країн, що розвиваються, від міжнародних фінансових організацій та колишніх метрополій;	
неокласична модель вільного ринку, яка пов’язує проблеми економічного зростання і розвитку із: створенням сучасного ринкового середовища; здійсненням державних програм «справедливої приватизації»;	
заохоченням розвитку малого і середнього бізнесу; формуванням відкритої економіки; лібералізацією зовнішньої торгівлі; стимулюванням інноваційно-інвестиційних процесів	
теорія ендогенного зростання, орієнтована на внутрішні чинники господарського розвитку, що в сукупності здатні забезпечити самовідтворення національної економічної системи	
теорія оптимізації обмеження економічного зростання, що враховує зв’язок між обсягами виробництва і природно-сировинними ресурсами, використаними у виробничому процесі	
теорії ендогенної зміни технологій, які передбачають, що високі темпи зростання чисельності населення стимулюють технологічні зміни;	
концепція сталого розвитку – забезпечення економічного зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини між людиною і природою та зберегти навколишнє середовище	

Додаток В

Основні постулати моделі Беккера-Мерфі (моделі раціональної шкідливої звички – моделювання поведінки осіб, що споживають «тіньові товари»):

- довгострокова цінова еластичність попиту значно вища, ніж короткострокова;

- вищі у майбутньому ціни (так само як і в минулому) знижують поточне споживання;

- особи з нижчим доходом на зміни цін тіньових товарів реагують сильніше, ніж особи з вищим доходом, які при цьому більше враховують майбутні шкідливі наслідки;

- молодь сильніше реагує на зміну цін, порівняно з літніми людьми, оскільки у молодих навички раціональної поведінки слабші.

Згруповано за: [251].

Додаток Д
Концептуальні основи моделі економічної динаміки з урахуванням тіньової економіки

Застосовуючи експонентну форму запису, перетворимо модель до наступного вигляду:

$$Q_0 + iQ_1 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}} e^{i\left(\alpha arctg\frac{K_1}{K_0} + \beta\alpha arctg\frac{L_1}{L_0}\right)} \qquad (Д.1)$$

Звідки легко визначити, як модель враховує вплив факторів на легальну і тіньову економіки. Обсяг офіційного виробництва:

$$Q_0 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}}\cos(\alpha arctg\frac{K_1}{K_0} + \beta\alpha arctg\frac{L_1}{L_0}) \qquad (Д.2)$$

Аналогічно можна визначити, як пропонована модель описує нелегальний випуск:

$$Q_1 = \alpha(K_0^2 + K_1^2)^{\frac{\alpha}{2}}(L_0^2 + L_1^2)^{\frac{\beta}{2}}\sin(\alpha arctg\frac{K_1}{K_0} + \beta\alpha arctg\frac{L_1}{L_0}) \qquad (Д.3)$$

Розраховано за: [75]

Додаток Е
Розв'язок моделі взаємозв'язку тіньової економіки та економічного зростання на основі квантово-механічного підходу

Розрахунок моделі проводився для господарюючого суб'єкта з узагальненими виробничими та економічними параметрами, і залежно від застосовуваної системи оподаткування, зокрема:

- спрощена система оподаткування (ССО);
- єдиний податок на одержаний дохід (ЄПОД);
- загальна система оподаткування (ЗСО).

Господарюючі суб'єкти виду економічної діяльності $i \in \overline{1,n}$ мають на меті отримати максимальний прибуток $p_i^{общ} = p_i^o + p_i^m$, що складається з прибутку, одержуваного від офіційної діяльності p_i^o і тіньової p_i^m.

$$p_i^o = v_i^o - c_i^\partial - c_i^\phi - N_i - (s_i^\phi + s_i^c), \qquad \text{(Е. 1)}$$

де v_i^o – офіційна виручка господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

c_i^∂ – здійснені офіційні витрати господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

c_i^ϕ – фіктивні витрати, відображені в офіційному документообігу господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

N_i – загальна сума нарахованих податків господарюючими суб'єктами і-го виду діяльності;

s_i^Φ – фінансові санкції, пов'язані з фіктивною діяльністю, пред'явлені суб'єктам і-го виду діяльності;

s_i^c – фінансові санкції, пов'язані з прихованою діяльністю, пред'явлені суб'єктам і-го виду діяльності.

Тіньовий прибуток (збиток) від діяльності господарюючих суб'єктів і-го виду економічної діяльності регіону розраховується за формулою:

$$p_i^m = v_i^c - c_i^c + c_i^\phi, \qquad \text{(Е. 2)}$$

де c_i^c – фактичні тіньові витрати від прихованих операцій господарюючих суб'єктів і-го виду діяльності;

v_i^c – тіньова виручка від прихованих операцій господарюючих суб'єктів і-го виду економічної діяльності.

Передбачається, що господарюючі суб'єкти діють раціонально, тобто вигода від ведення тіньової діяльності повинна перевищувати ймовірність накладення санкцій за ведення тіньової діяльності на величину штрафних санкцій.

$$c_i^{\phi} > s_i^{\phi} \frac{q_{скоєн.}^{\phi} q_{перев}^{\phi} q_{судвигр.}^{\phi}}{(q_{виявл}^{\phi})^2 Q}, \quad \text{(Е. 3)}$$

$$v_i^{c} > s_i^{c} \frac{q_{скоєн.}^{c} q_{перев}^{c} q_{судвигр.}^{c}}{(q_{виявл}^{c})^2 Q}, \quad \text{(Е. 4)}$$

де $q_{скоєн}^{c,\phi}$ – кількість економічних правопорушень, скоєних господарюючими суб'єктами;

$q_{перев}^{c,\phi}$ – кількість перевірених з допомогою виїзного контролю господарюючих суб'єктів;

$q_{судвигр.}^{c,\phi}$ – кількість справ з оскарження дій контролюючих органів, розглянутих у судах, рішення щодо яких були на користь перевіряючих;

$q_{виявл.}^{c,\phi}$ – кількість правопорушень, що виявляються при проведенні контрольних заходів;

Q – кількість зареєстрованих господарюючих суб'єктів.

Моделлю також враховано вплив приховування виручки та формування фіктивних витрат на податкову базу господарюючих суб'єктів:

$$(v_i^{c} - c_i^{c} + c_i^{\phi} - N_i^{потенц}) t^{НП} = N_i^{НПпотенц}, \quad \text{(Е. 5)}$$

де $N_i^{НПпотенц}$ – сума податку на прибуток, яку слід було б сплатити з тіньової діяльності;

$N_i^{потенц}$ – сума податків, що зменшують оподатковувану базу з податку на прибуток, яку слід було б сплатити з тіньової діяльності;

$t^{НП}$ – ефективна ставка податку на прибуток.

Математичне формулювання викладеної моделі має наступний вигляд:

$$\max(P_i^{заг}), \; i \in \overline{1,n}, \quad \text{(Е. 6)}$$

$$P_i^{заг} = p_i^{o} + p_i^{m}, \quad \text{(Е. 7)}$$

$$p_i^{o} = v_i^{o} - c_i^{\partial} - c_i^{\phi} - N_i - (s_i^{\phi} + s_i^{c}), \quad \text{(Е. 8)}$$

$$p_i^{m} = v_i^{c} - c_i^{c} + c_i^{\phi}, \quad \text{(Е. 9)}$$

$$c_i^{\phi} > S_i^{\phi} \frac{q_{скоєн}^{\phi} q_{перев}^{\phi} q_{судвигр.}^{\phi}}{(q_{виявл}^{\phi})^2 Q}, \quad \text{(Е. 10)}$$

$$v_i^{c} > S_i^{c} \frac{q_{скоєн}^{c} q_{перев}^{c} q_{судвигр.}^{c}}{(q_{виявл}^{c})^2 Q}, \quad \text{(Е. 11)}$$

$$(v_i^{c} - c_i^{c} + c_i^{\phi} - N_i^{потенц}) t^{НП} = N_i^{НПпотенц}, \quad \text{(Е. 12)}$$

$$c_i^{o} = c_i^{\partial} + c_i^{\phi}, \quad \text{(Е. 13)}$$

$$v_i^{c}, c_i^{c}, c_i^{\phi}, c_i^{\partial}, N_i, S_i^{c}, S_i^{\phi} \geq 0. \quad \text{(Е. 14)}$$

Розраховано за: [57]

Додаток Ж

Рис. Ж.1. Рівень тіньової економіки в окремих країнах на початок 2016 р., у % до ВВП

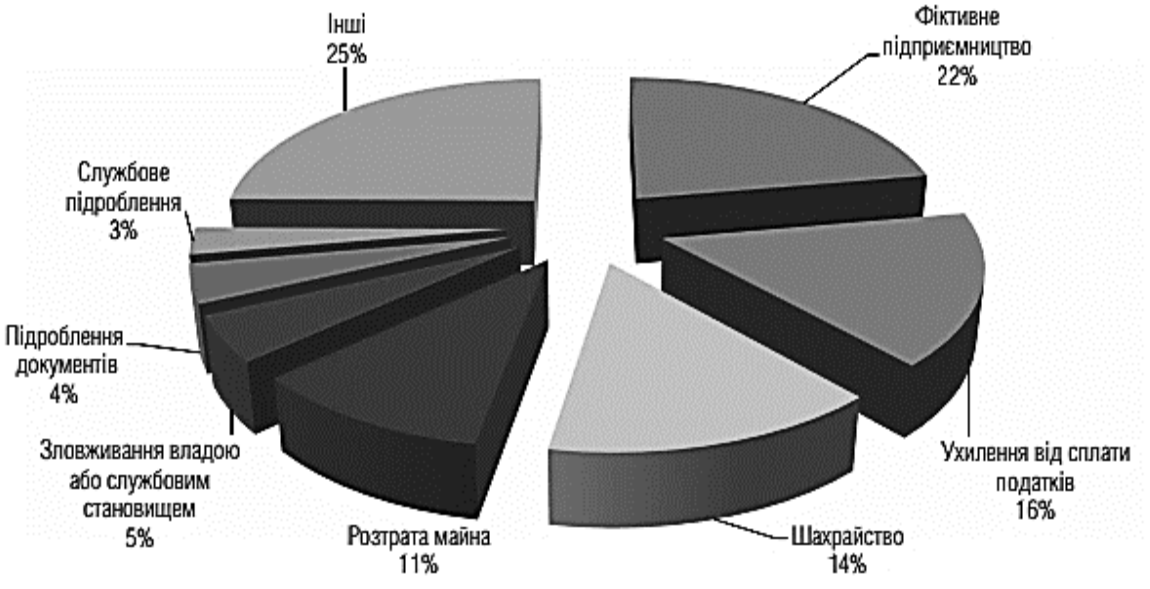

Рис. Ж.2. Структура предикатних злочинів в Україні на початок 2016 р.

Рис. Ж.3. Кількість конвертаційних центрів, викритих в регіонах України на початок 2017 р. (за [167; 170])

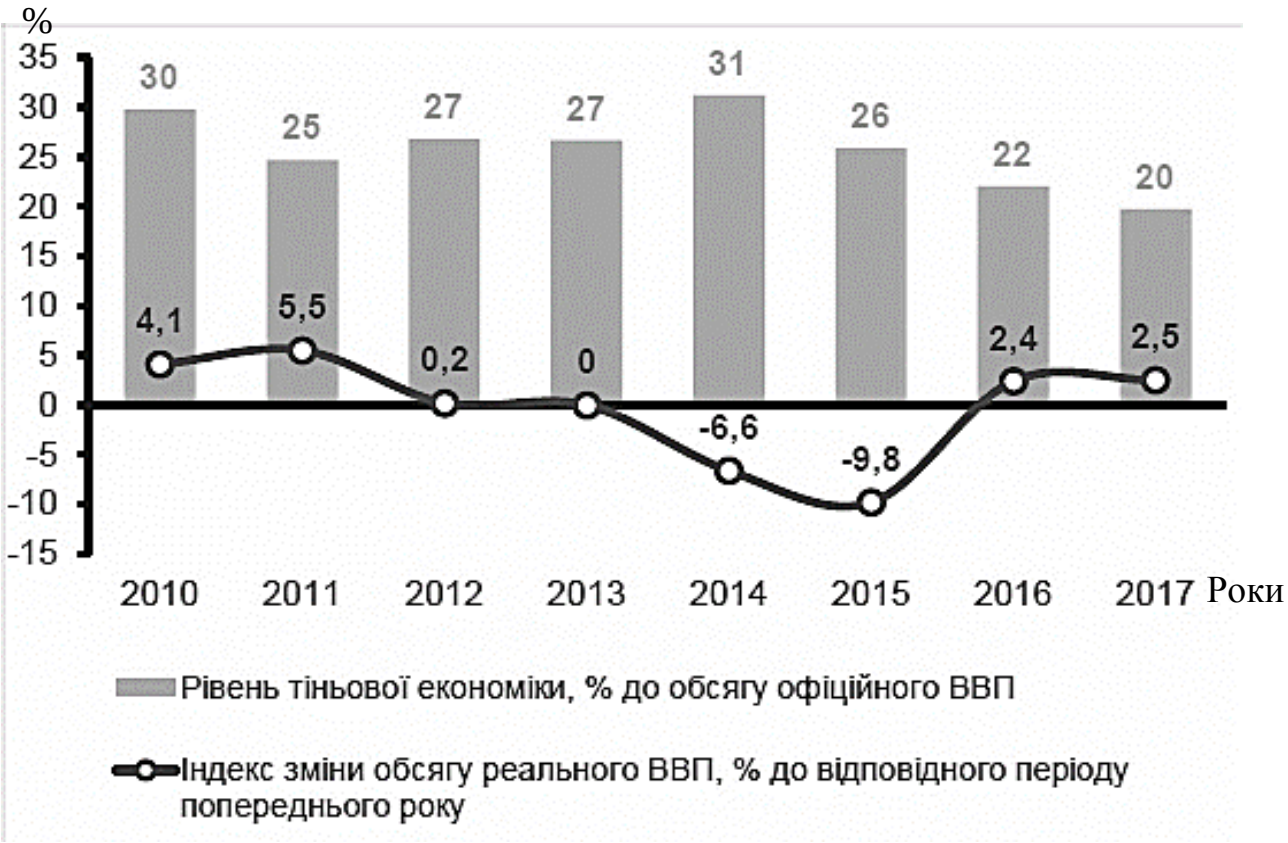

Рис. Ж.4. Рівень тіньової економіки за методом збитковості підприємств у 2010-2017 рр., у % до рівня офіційного ВВП (за [112; 169])

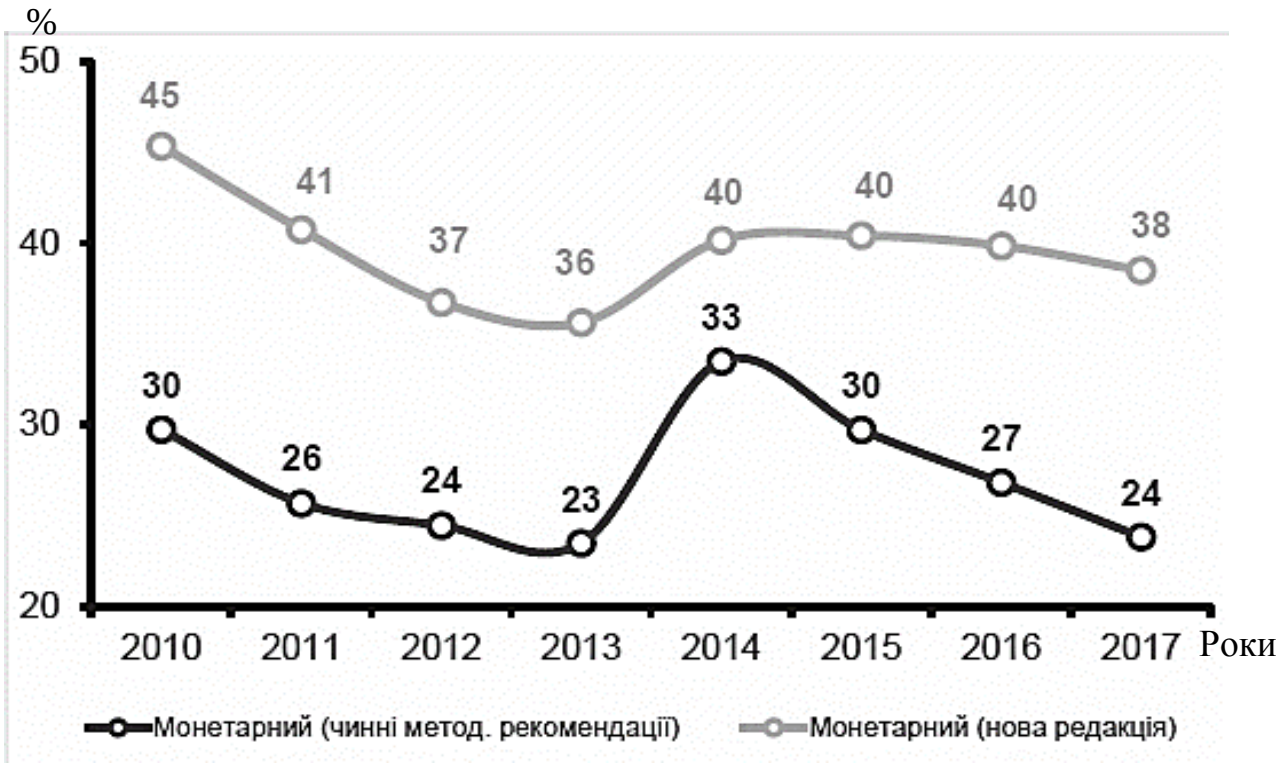

Рис. Ж.5. Рівень тіньової економіки за чинною та удосконаленою редакцією монетарного методу у 2010-2017 рр., у % до рівня офіційного ВВП (за [112; 169])

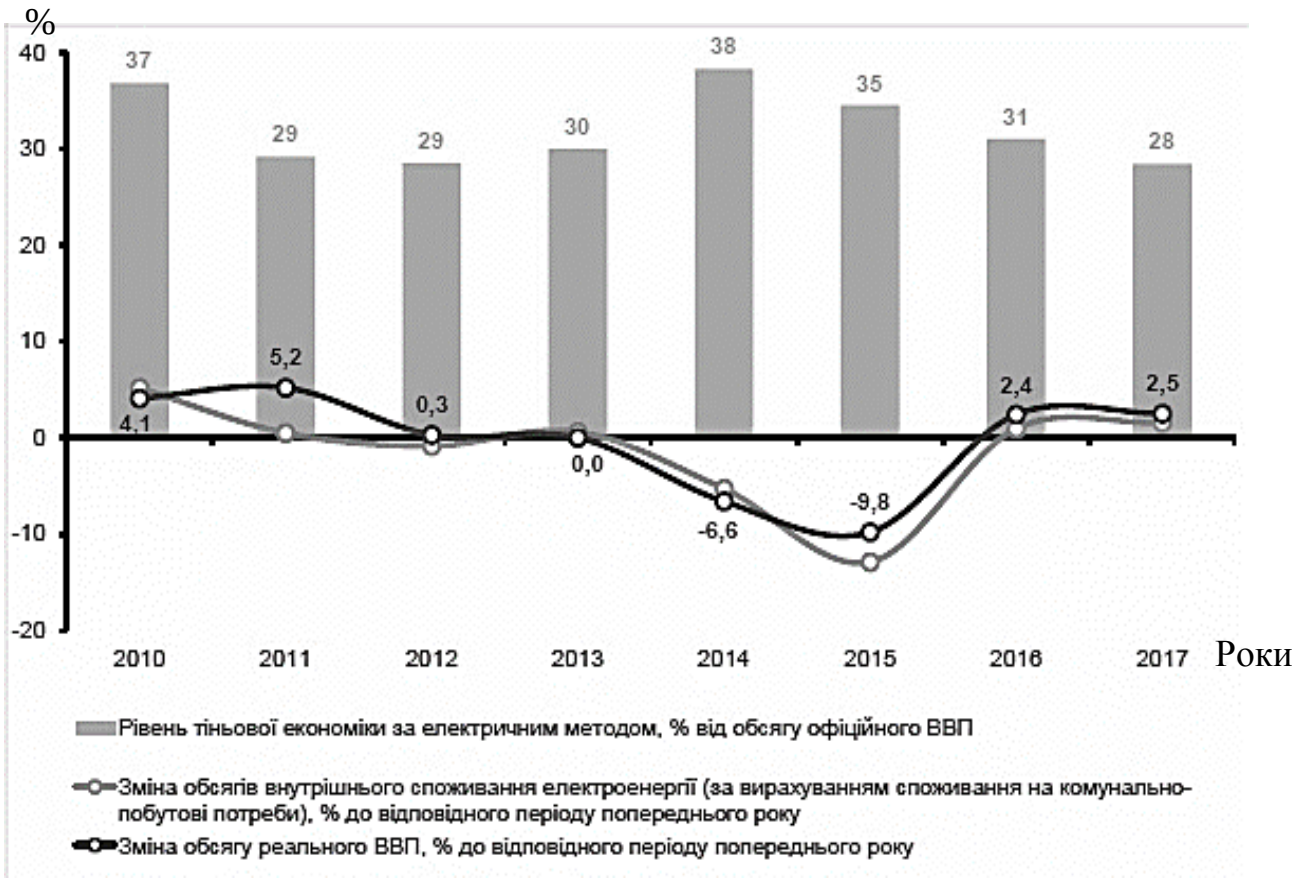

Рис. Ж.6. Рівень тіньової економіки за електричним методом у 2010-2017 рр., у % до рівня офіційного ВВП (за [112; 169])

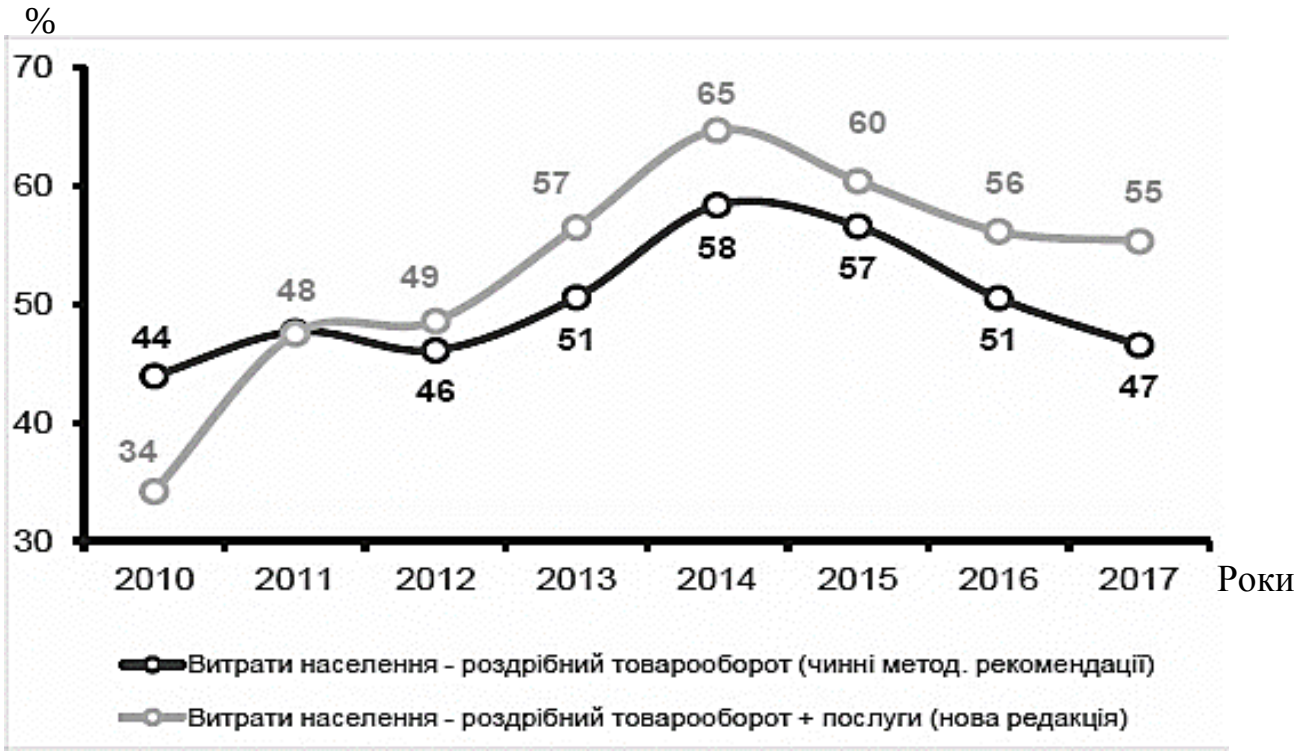

Рис. Ж.7. Рівень тіньової економіки за чинною та удосконаленою редакцією методу «витрати населення – роздрібний товарооборот» у 2010-2017 рр., у % до рівня офіційного ВВП (за [112; 169])

Додаток К

Таблиця К.1

Структура наявних та основних доходів населення у грудні 2016, 2017 рр., % (сума відповідей перевищує 100%,оскільки респондент міг обрати декілька відповідей) (за [102])

Джерела доходів	Грудень 2016 р.				Грудень 2017 р.			
	Серед усіх		Серед працюючих		Серед усіх		Серед працюючих	
	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні	Наявні	Основні
Офіційна заробітна плата за основним місцем роботи	52,8	49,1	83,4	77,2	56,2	51,6	86,9	80,2
Пенсія, соціальні виплати та державні грошові допомоги (стипендії, допомога по безробіттю, допомога при народженні дитини, доплати малозабезпеченим сім'ям, допомога ВПО тощо)	46,4	35,1	21,1	8,7	41,3	33,9	15,3	7,9
Матеріальна допомога інших членів родини, родичів, аліменти, враховуючи грошову та негрошову допомогу	31,0	13,8	26,6	8,7	24,6	11,7	18,4	6,1
Премії та бонуси за основним місцем роботи	24,7	7,5	39,8	12,0	18,8	5,7	30,4	9,4
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	14,7	8,0	12,2	5,9	12,1	5,0	11,3	4,2
Доходи від додаткової зайнятості, підробітку	18,9	8,3	25,5	11,1	12,2	4,7	15,9	5,4
Доходи від індивідуальної, приватної діяльності	9,1	5,5	13,4	7,7	5,3	3,5	7,6	5,1
Неофіційна винагорода від додаткової зайнятості, підробітку	**7,7**	**2,6**	**10,6**	**3,2**	**4,6**	**1,8**	**6,3**	**2,3**
Неофіційні платежі за основним місцем роботи	**11,3**	**7,0**	**18,6**	**11,5**	**7,4**	**4,5**	**11,4**	**7,4**
Здача в оренду житла, приміщень, земельних ділянок	5,8	3,7	6,9	4,3	4,0	1,3	3,9	1,2
Доходи від депозитів, відсотки за акціями, цінними паперами тощо	4,7	1,4	6,2	1,9	2,2	0,2	2,9	0,2
Інше	1,3	0,4	1,2	0,2	1,0	0,9	0,8	0,7

Додаток Л

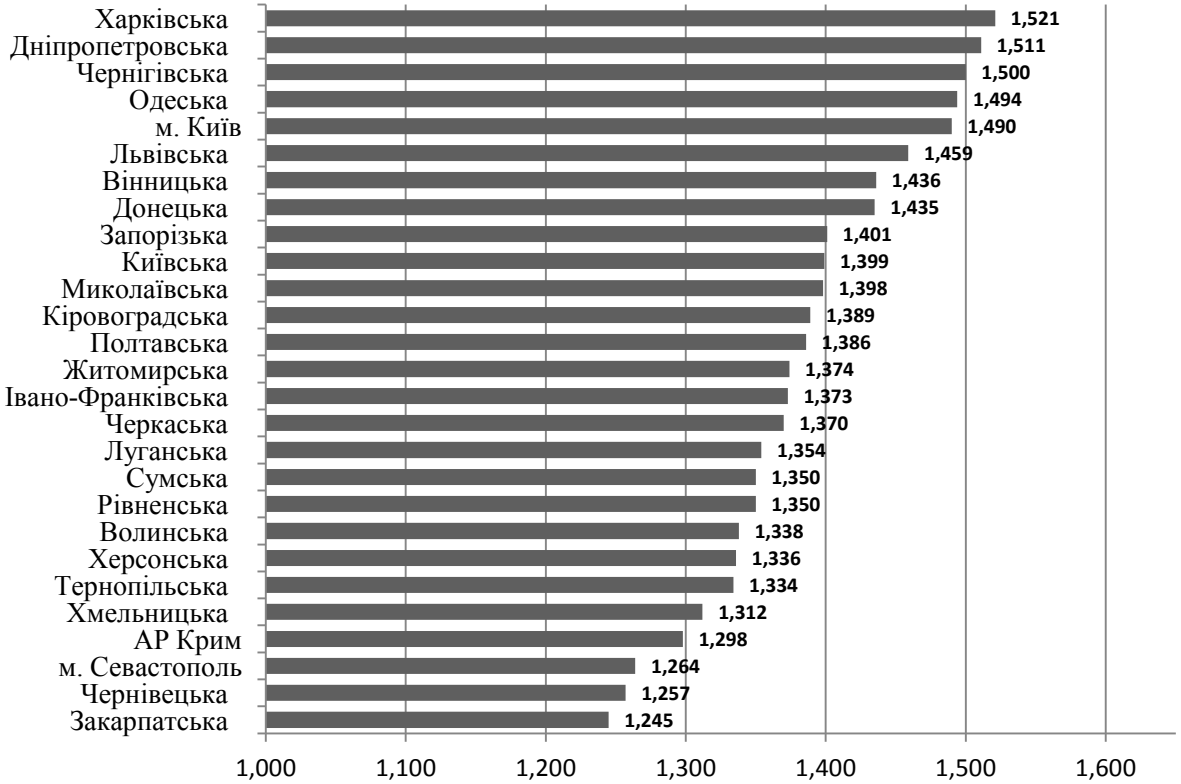

Рис. Л.1. Значення індексу інвестиційної привабливості загальне регіонів України на початок 2015 р. (за [164])

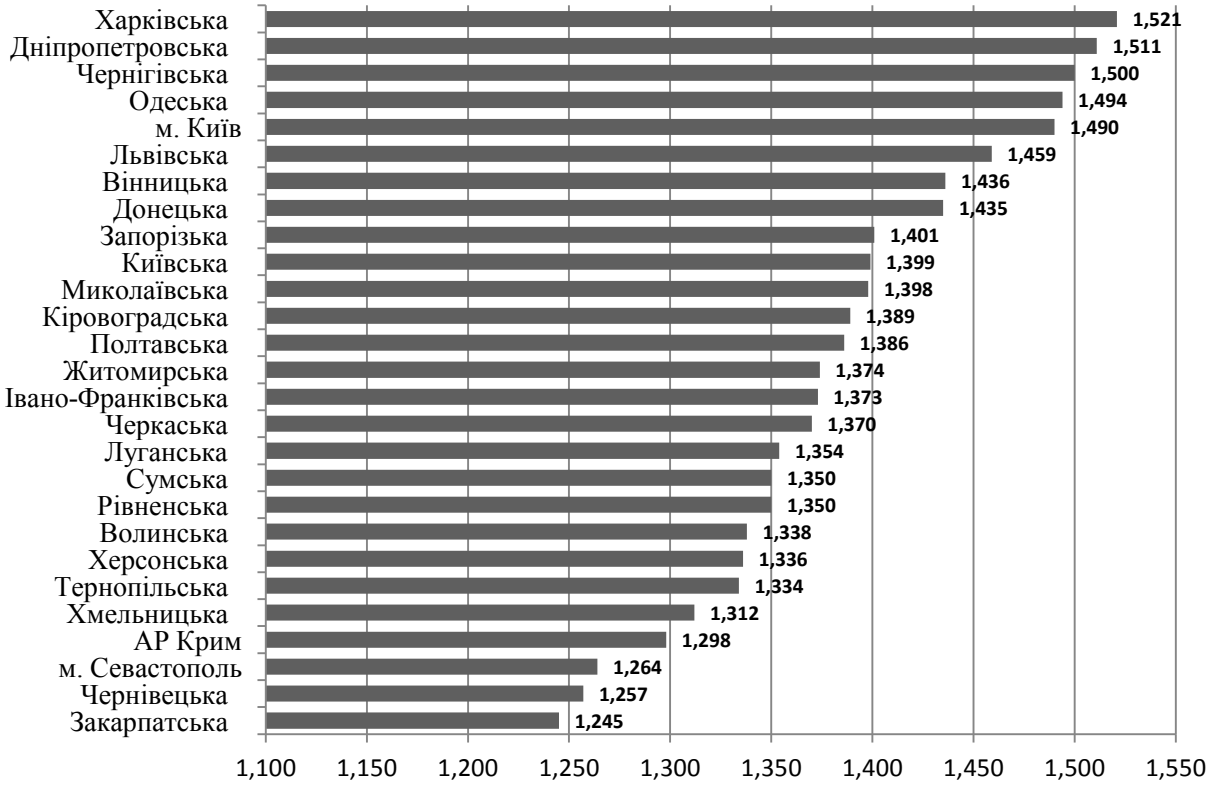

Рис. Л.2. Значення індексу інвестиційної привабливості регіонів України за жорсткими факторами на початок 2015 р. (за [164])

Додаток М

Таблиця М.1

Регресійні моделі визначення коефіцієнтів тінізації в регіонах України у 1992-2016 рр. (за [155])

Області	Регресійнімоделі	R^2 – скоригований коефіцієнт детермінації	Коефіцієнти тінізації
Харківська	$Y = 7{,}16 + 0{,}08x_1 + 1{,}24x_3$	0,68	Y – у суспільному виробництві; x_1 – у сільському господарстві; x_2 – у промисловості; x_3 – у будівництві; x_4 – у транспорті та зв'язку
Донецька	$Y = -23{,}38 + 0{,}22x_1 + 1{,}03x_2 + 0{,}38x_3$	0,93	
Полтавська	$Y = 28{,}15 + 0{,}32x_2 + 0{,}13x_4$	0,75	

На адекватність моделей вказують отримані значення F – критеріїв F(2,5) = 5,82, F(3,4) = 19,33, F(2,5) = 7,4 для моделей визначення коефіцієнтів тінізації Харківської, Донецької і Полтавської областей відповідно, які більші за табличні значення. Істотність впливу окремих факторів підтверджується значеннями критерію Стьюдента.

Таблиця М.2

Основні джерела неофіційних доходів населення західного регіону України у 2016 р. (% від кількості респондентів, зайнятих у неформальному секторі)

Види діяльності	Області			В середньому по областях
	Львівська	Тернопільська	Рівненська	
Заробітки за кордоном	20,9	15,1	17,2	17,7
Власний незареєстрований бізнес	26,3	11,6	16,4	18,1
Домашнє господарство	5,6	35,3	29,8	23,6
Надання послуг (репетиторство, ремонти, таксування, прибирання домівок, догляд за людьми похилого віку та дітьми, ін.)	12,8	9,6	12,4	11,6
Вулична торгівля	5,4	8,6	10,9	8,3
Заробітна плата «в конверті»	26,9	15,3	11,2	17,8
Інше	2,1	4,5	2,1	2,9

Додаток Н

Таблиця Н.1

Кластеризація регіонів Україна за показниками тінізації регіону загалом, рівнем поширення корупції, рівнем економічної злочинності, рівнем тінізації сфери роздрібної торгівлі у 2016 р. (за [162; 163; 165; 208])

Регіони	Номери кластерів	Характеристики кластерів	Евклідові відстані
Дніпропетровська	1	Високі показники тінізації економіки та економічної злочинності	5,65
Донецька	1		8,41
Київська	1		3,15
Запорізька	2	Вище середнього показники тінізації економіки та економічної злочинності	8,21
Одеська	2		6,39
Сумська	2		6,78
Херсонська	2		6,21
Хмельницька	2		4,80
Черкаська	2		6,72
Кіровоградська	3	Середні показники тінізації економіки та економічної злочинності	4,54
			3,43
Харківська	3		3,89
Закарпатська	4	Нижчі середнього показники тінізації економіки та економічної злочинності	2,05
Луганська	4		4,51
Львівська	4		4,75
м. Київ	4		5,32
Миколаївська	4		7,02
Рівненська	4		3,52
Чернівецька	4		7,27
Вінницька	5	Низькі показники тінізації економіки та економічної злочинності	11,75
Волинська	5		7,01
Житомирська	5		5,02
Івано-Франківська	5		5,91
Тернопільська	5		7,97
Чернігівська	5		9,07

Додаток П

Метою побудови математичної моделі тіньової економіки є вирішення наступних завдань: розрахунок зростання економіки під час змін урядового управління при попередньому протиріччі і відповідна корекція акцентів; виявлення наслідків перерозподілу фінансових потоків і зростання тіньової компоненти; формування стабільного зростання економіки при зміні влади і зведення до мінімуму тіньової складової.

Структурна схема макроекономічної моделі (див. дод. Л, рис. Л.1.) з урахуванням керованого зростання економіки використовує як вхідних статистичні дані на момент формування складу уряду країни, і ручне управління з боку уряду. Крім цього, використані приватні математичні моделі ринку товарів і послуг, фінансового і валютного ринку, а також розроблені моделі виробничої функції і ринку праці. Ці приватні моделі узгоджено на основі сумарного попиту і потреб ринку.

Отримані на цій основі параметри враховані в моделі економічної рівноваги та використані для визначення заданих критеріїв та цільових функцій при синтезі необхідних управлінських рішень і прогнозу результатів.

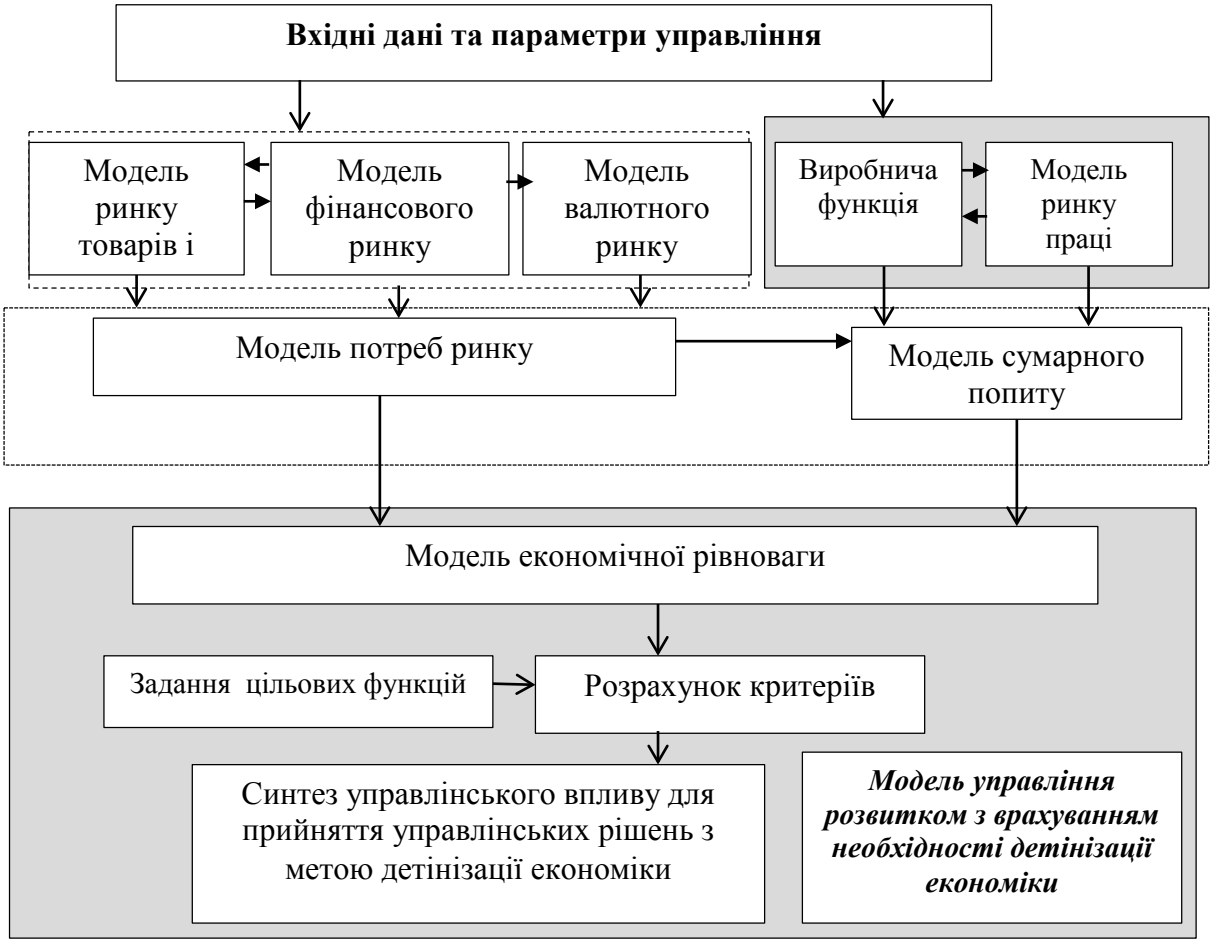

Рис. П.1. Узагальнена математична модель керованого зростання економіки

Продовження додатку П

Узагальнена математична модель керованого зростання економіки має вигляд:

$$
\begin{aligned}
&Q^D = F[C(Y^V, Y_0^V, C_Y), G(Q^D), E(Y^Z, e), Z(Q^D, e), I(i)];\\
&-IS-\text{модель}\\
&Q^D = F[M, P, i]; NX(e, Q^D) + NF(i - i*) = 0;\\
&-LM-\text{модель}\\
&Q^D = Q^D(P). -IS-LM\text{модель}
\end{aligned}
\qquad \text{(П.1)}
$$

де Q^D – обсяг товарів і послуг на ринку; Y – попит на продукцію; e – валютний курс; i – обсяг фінансового ринку; F, C, Z, E – відповідні функції попиту та пропозиції; I – процентна ставка; LM – модель сукупності попиту; IS – модель фінансової пропозиції; NX, NF – фінансово-валютне споживання і пропозиція відповідно; G, M, P – товарні, фінансові та валютні надходження на ринки відповідно.

За допомогою моделі визначено рівноважний стан при конкретному валютному курсі і прожитковому мінімумі. Залежність процентної ставки від сукупного попиту наведена на рис. П.2. На основі функціональної моделі (1) формується пеленгаційна, що зводиться до побудови відгуків (реакцій) на урядові управлінські рішення.

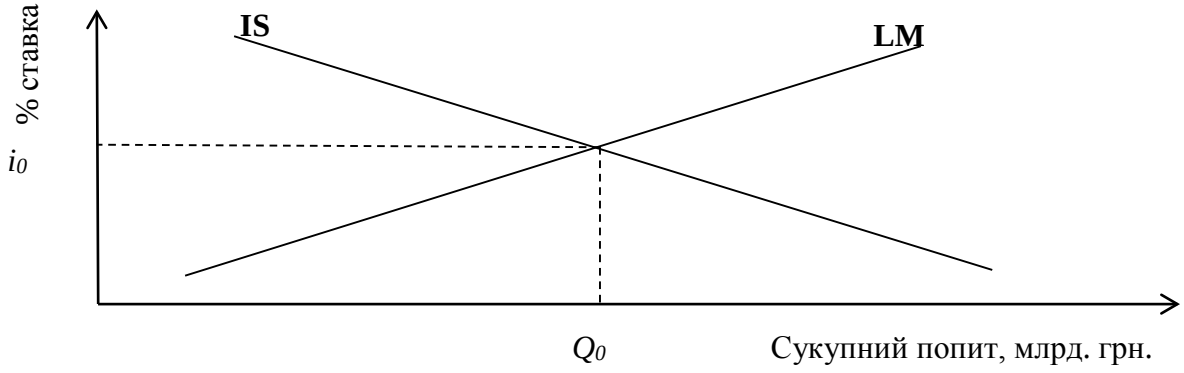

Рис. П.2. Рівновага в моделі IS-LM при заданому рівні цін

При формуванні відгуків, що реалізують умови зміни пріоритетів при зміні влади, враховано в формі управлінських впливів зміни пріоритетів Уряду та зміни тіньової складової національної економіки.

Пеленгаційна модель міжгалузевої політики нового уряду, в тому числі фінансової, на основі нових пріоритетних напрямів інноваційного розвитку економіки зручно інтерпретується фізичною аналогією з позиційно-чутливою матрицею фотодіодів (рис. П.3.).

Продовження додатку П

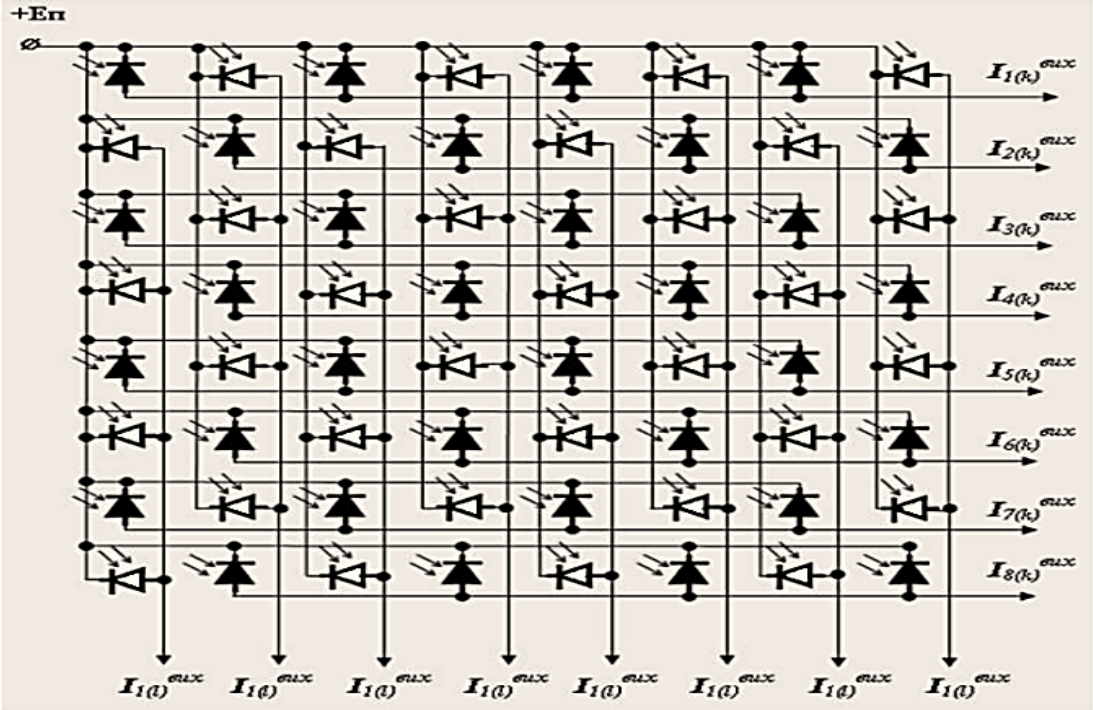

Рис. П.3. Позиційно-чутлива матриця фотодіодів для моделювання топології міжгалузевого перерозподілу освітлення (уваги, фінансів) відповідно до пріоритетних напрямками розвитку економіки з необхідністю її детінізації

Значення коефіцієнтів матриці пеленгаційної моделі можуть змінюватися напрямком центру світлової плями по стовпці і нерівномірністю його розподілу у відповідному діаметрі.

Матриця моделі пеленгаційних характеристик оптичного координатора – залежність сигналів I_{iI} і I_{jJ} з виходів матриці фоточутливих елементів від кутових координат α, β, відбитого від променя світла (підвищеної уваги уряду до конкретної галузі), має вигляд:

$$\begin{pmatrix} I_{i_1}(\alpha,\beta) & I_{j_1}(\alpha,\beta) \\ I_{i_2}(\alpha,\beta) & I_{j_2}(\alpha,\beta) \\ \vdots & \vdots \\ I_{i_N}(\alpha,\beta) & I_{j_N}(\alpha,\beta) \end{pmatrix}, \qquad (П.2)$$

де I_{iI} і I_{jJ} – електричний сигнал з виходу i-того рядка і j-того стовпчика матриці; N – кількість сигналів (фінансових траншей) з виходів матриці [220; 237; 238].

Продовження додатку П

Для ілюстрації впливу тіньової економіки на рівень прямих іноземних інвестицій та економічного зростання загалом, доцільним буде використання моделі балансу заощаджень – інвестицій доповнене у [237]. Рівняння яке ми використовуємо має вигляд:

$$Y = C(Y - T, r) - G - I(r) = CA(q, Y, Y^*), \quad (П.3)$$

де T – фіксований податок на доход; r – реальна процентна ставка; q – реальний обмінний курс; Y^* – рівень доходу країн – торговельних партнерів; Y – дохід; G – урядові видатки та I – рівень інвестицій.

Видозмінені рівняння матимуть такий вигляд:

$$Y = C(Y - T, r) - G - I(r, shad) = CA(q, Y, Y^*), \quad (П.4)$$
$$Y(shad) = C(Y - T, r) - G - I(r,) = CA(q, Y, Y^*), \quad (П.5)$$

У даному випадку прямі іноземні інвестиції залежать лише від процентної ставки – r. Тому доцільним є видозміна поданого вище рівняння із врахуванням впливу тіньової складової економіки.

Для цього розв'язок даної залежності проведемо за допомогою використання мультиплікаторів.

$$\left\{ dY = \frac{1}{C_Y - 1 + CA_Y}\left(CA_{YY} d_{YY} + CA_q\, DP + C_Y dT + C_r - 2\, dr\, I_r + CA_q\, dP - CA_{YY} dYY - 2\, CA_q\, dE \right.\right.$$

$$\left. - 2\, CA_q\, dPP + S_r\, dr + dG + G_{shad}\, dshad \right), dI = -\frac{1}{C_Y - 1 + CA_Y}\left(-C_Y CA_q\, dP \right.$$

$$- CA_Y CA_q\, dPP - S_r\, dr\, C_Y - CA_{YY} dYY + C_Y CA_q\, dE + CA_Y C_Y dT + dr\, I_r\, C_Y + C_Y CA_{YY} dYY$$

$$- dr\, I_r - CA_q\, dE - CA_q\, dPP + CA_q\, dP + C_Y CA_q\, dPP + CA_Y CA_{YY} d_{YY} - CA_Y CA_q\, dE$$

$$- CA_Y dr\, I_r + CA_Y CA_q\, DP + I_{shad}\, dshad\, CA_Y + I_{shad}\, dshad\, C_Y + CA_Y G_{shad}\, dshad + CA_Y C_r$$

$$\left. \left. + CA_Y dG - I_{shad}\, dshad + S_r\, dr \right) \right\}$$

Тобто, $\frac{\Delta Y}{\Delta shad} < 0$; $\frac{\Delta I}{\Delta shad} < 0$;

де $shad$ – рівень тіньової економіки (shadow economy), значення інших змінних збережено.

Подані вище рівняння характеризують вплив компоненти тіньової економіки на рівень залучення прямих іноземних інвестицій та рівень доходу країни загалом.

Додаток Р

Таблиця Р.1

Основні причини тінізації економіки в межах пенсійних відносин
(за [103; 117; 121; 256])

Назви показників	Вплив на економіку	Вплив на соціально-економічну сферу
Правова неврегульованість	Наявність основи для тінізації	Розбалансованість економіки, зниження її конкурентоспроможності
Відсутність дієвого механізму контролю	Неконтрольованість форм і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Високий фіскальний тиск	Можливість здійснення економічної діяльності без оформлення та сплати податків	Позбавлення соціального пакета
Знецінення пенсії як стимулу	Відсутність прагнення оформлювати трудові відносини	Прагнення до мінімальної участі
Відсутність ефективних запобіжників	Поширення видів і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Низька свідомість	Готовність бути учасником чи свідком тіньових відносин	Поширення порушень законодавства
Низький статус пенсіонера	Не бажання заробляти пенсію	Прагнення до мінімальної участі

Додаток С

Основні компоненти системи детінізації економіки України відповідно до напрацювань Державної фіскальної служби:

1. Карта тіньового сектора економіки.
2. Приклад карти тіньового сектора економіки.
3. Основні засади функціонування робочих груп на центральному (регіональному, районному) рівнях щодо відпрацювання СГ за категоріями.
4. Алгоритм протидії тіньовому сектору економіки на регіональному (районному) рівні.
5. Алгоритм взаємодії між структурними підрозділами ДПС щодо відбору та доведення переліків підприємств та пар у розрізі категорій.
6. Рекомендований регламент взаємодії підрозділів регіональних (районних) підрозділів органів ДПС щодо відпрацювання доведених переліків СГ.
7. Алгоритм відбору та відпрацювання доведених переліків СГ (юридичних та фізичних осіб) на регіональному та районному рівнях.
8. Деталізація окремих етапів алгоритму відпрацювання доведених переліків ризикових СГ.
9. Перелік питань для відпрацювання підрозділами податкової міліції СГ, які задіяні у формуванні «схемного» податкового кредиту.
10. Критерії відбору та класифікації СГ за категоріями «вигодонабувач», «транзитер», «податкова яма», «сплячі» СГ, СГ, які не звітують, та «новостворені» СГ ***(у розрізі основних та додаткових критеріальних показників відбору за юридичними особами)***.
11. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб – «вигодонабувачів» ***(передбачає визначення списків підприємств за 6 основними критеріями)***.
12. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб – «транзитерів» ***(передбачає відбір підприємств транзитної групи за 6 критеріями)***.
13. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб – «податкових ям» ***(формування переліку «податкових ям» за 9 затвердженими критеріями, відбір отриманих платників за найбільшою кількістю балів, середньомісячними обсягами проведених операцій тощо)***.
14. Алгоритм визначення списків «сплячих» СГ – юридичних осіб ***(формування переліку «сплячих» СГ за 4 затвердженими критеріями)***.
15. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб, які не звітують ***(формування переліку СГ, які не звітують, за 4 затвердженими критеріями)***.

16. Алгоритм визначення списків СГ – юридичних осіб – «новостворених» підприємств ***(формування переліку «новостворених» СГ за 6 затвердженими критеріями)***.

17. Критерії відбору та класифікації СГ – фізичних осіб за категоріями «вигодонабувач», «транзитер» та «податкова яма» ***(у розрізі основних та додаткових критеріальних показників відбору)***.

18. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб – «вигодонабувачів» та їх відпрацювання ***(передбачає визначення списків підприємств за 5 основними критеріями)***.

19. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб – «транзитерів» та їх відпрацювання ***(передбачає відбір підприємств транзитної групи за 7 критеріями)***.

20. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб – «податкових ям» та їх відпрацювання ***(формування переліку «податкових ям» за 9 затвердженими критеріями)***.

21. Алгоритм визначення списків «сплячих» СГ – фізичних осіб та їх відпрацювання ***(формування переліку «сплячих» СГ за 4 затвердженими критеріями)***.

22. Алгоритм визначення списків СГ – фізичних осіб, які не звітують, та їх відпрацювання ***(формування переліку СГ, які не звітують, за 4 затвердженими критеріями)***.

23. Алгоритм визначення списків «новостворених» СГ – фізичних осіб та їх відпрацювання ***(формування переліку «новостворених» СГ за 4 затвердженими критеріями)***.

24. Етапи відпрацювання пар «податкова яма» – «вигодонабувач».

25. Етапи відпрацювання пар «податкова яма» – «транзит».

26. Алгоритм відпрацювання «сплячих» СГ, СГ, що не звітують, та «новостворених» СГ.

27. Формування «податкового резюме платника» СГ, в якому зазначаються: ***реєстраційні дані, нарахування та сплата податків та зборів, ознаки ризиковості, пов'язані особи, взаємовідносини з «транзитерами», судові позови, стягнення податкового боргу, проведені перевірки тощо***.

28. Довідник станів СГ.

29. Алгоритм проведення заходів щодо відмови у прийнятті податкових накладних до єдиного реєстру податкових накладних.

30. Деталізація проведення заходів щодо відмови у прийнятті податкової накладної до єдиного реєстру податкових накладних (додаток 28).

Продовження Додатку С

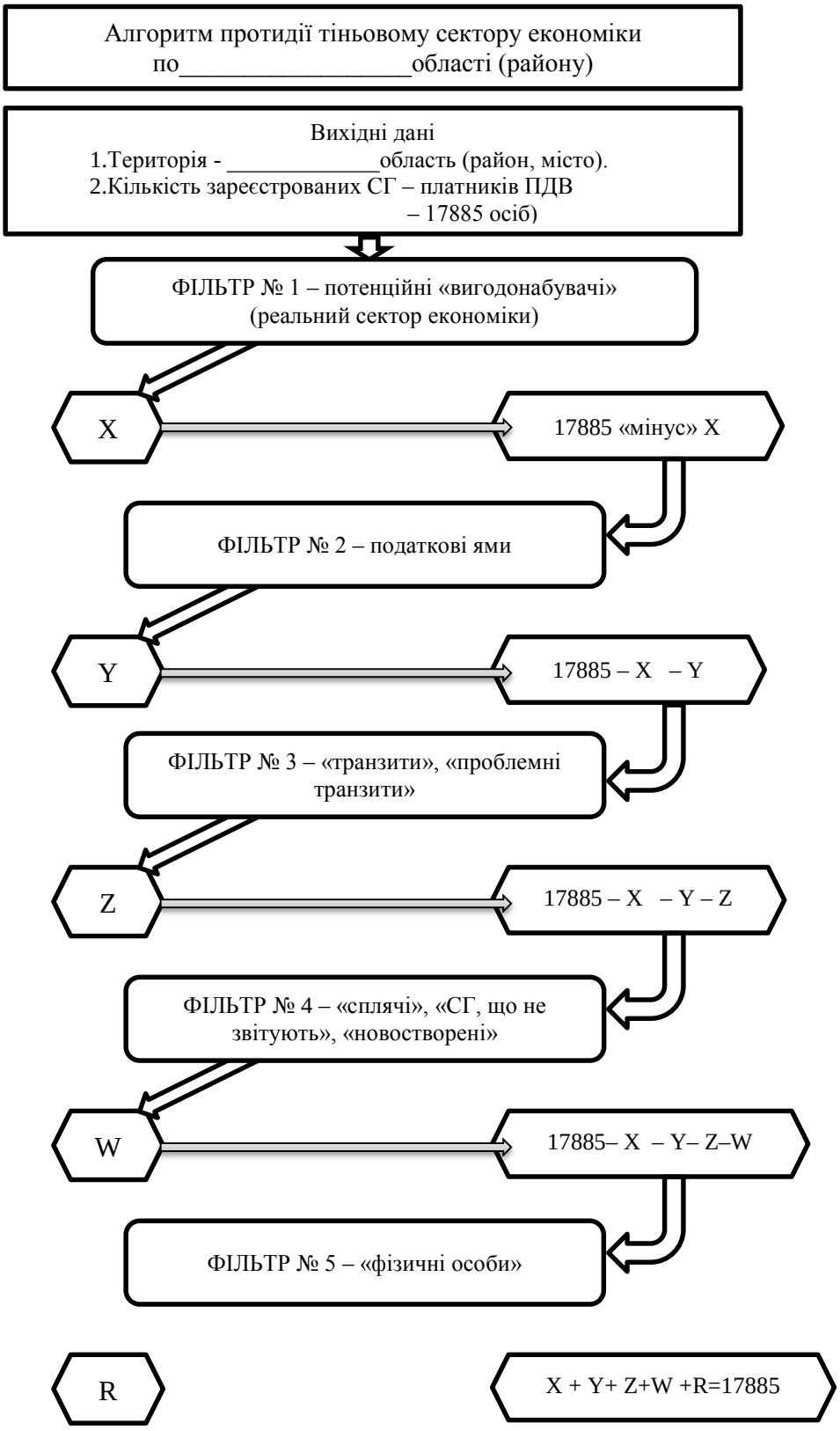

Рис. С.2. Алгоритм протидії тіньовому сектору економіки на регіональному рівні (за [170; 174])

Продовження Додатку С

Таблиця С.1

Критерії відбору та класифікації суб'єктів господарювання за категоріями «вигодонабувач», «транзитер» та «податкова яма»

(за [170; 174])

№ критерію	1. «Вигодонабувачі»	2. «Податкові ями»*	3. «Транзитери»
	Основні	**Основні**	**Основні**
1	Формування податкового кредиту за рахунок підприємств – «транзитерів» та підприємств – «податкових ям»	Перша ознака для визнання «податкової ями» – не здано декларацію (не прийнято)	Податковий кредит дорівнює податковим зобов'язанням або відрізняється на 2,0 %
2		Наявність розбіжностей між податковим кредитом та податковими зобов'язаннями більш ніж на 1 млн. грн.	Обсяг оподатковуваних операцій (ряд. 1А декларації з ПДВ), включаючи суму ПДВ, за останній звітний місяць більше 1 млн. грн. або різке збільшення податкового кредиту більш ніж на 1 млн. грн. (наказ ДПАУ від 25.01.2010 р. № 34)
3		Кількість працюючих менше 5 осіб	Кількість працюючих менше 10 осіб
4			Велика кількість податкових накладнихна одну товарну позицію
	Додаткові (одночасно не менше 3-х податкових критеріїв)	**Додаткові (не менше двох критеріїв одночасно)**	**Додаткові (будь-який критерій)**
1	Кількість працюючих більше 20 осіб (форма № 1ДФ)	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.
2	Статутний фонд більше 100 тис. грн. (реєстраційні документи)	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Директор та бухгалтер – одна особа
3	Балансова вартість основних засобів більше 1 млн. грн. (звітність з податку на прибуток)	Директор та бухгалтер – одна особа	Стан платника є іншим, ніж основний (4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 32)
4	Великі платники податків, підприємства-банки, підприємства-страховики, підприємства-монополісти	Середньомісячний обсяг операцій більше 1,0 млн. грн.	
5	Підприємства, які декларують середньомісячний обсяг операцій, включаючи суму ПДВ, за останній календарний рік більше 5,0 млн. грн.	Різке збільшення податкового кредиту (більш ніж на 1,0 млн. грн.) порівняно з попереднім місяцем згідно з останньоюдекларацією з ПДВ	
6		Стан платника є іншим, ніж основний (4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 32)	
7		Формування податкового кредиту за рахунок власного індивідуального податкового номера	

Примітка

* Формування податкового кредиту за рахунок:

- **імпортних операцій,** обсяг яких становить не менше ніж 80,0 % від загального його обсягу у звітному періоді;
- **підприємств, які зареєстровані у місяці, що передує звітному**.

Продовження Додатку С

Таблиця С.2

Критерії відбору та класифікації суб'єктів господарювання за категоріями «сплячі», «СГ, що не звітують» та «новостворені»

(за [170; 174])

№ критерію	1. «Сплячі»*	2. «СГ, що не звітують»**	3. «Новостворені»
1	**2**	**3**	**4**
	Основні	**Основні**	**Основні**
1	Зареєстровано платником ПДВ та за попередні три місяці має обсяг реалізації (ряд. 1А) і придбання (ряд. 10.1) менше 1,0 тис. грн. (за кожен місяць)	Суб'єкти господарювання, які зареєстровані платниками ПДВ (мають чинні свідоцтва платника ПДВ), мають стан платника «Основний платник» і за останні три місяці не подали звітність з ПДВ (декларацію та 5 додатків до неї) до органів ДПС або їх звітність не прийнято органами ДПС відповідно до Податкового кодексу України	До «новостворених» належать суб'єкти господарювання, первинна реєстрація платниками ПДВ яких відбулася протягом останніх трьох місяців
	Додаткові (одночасно не менше 3-х додаткових критеріїв)	**Додаткові (не менше двох критеріїв одночасно)**	**Додаткові (будь-який критерій)**
1	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Балансова вартість основних засобів менше 10 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.
2	Кількість працюючих менше 5 осіб	Кількість працюючих менше 5 осіб	Директор та бухгалтер – одна особа
3	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Статутний фонд менше 200 тис. грн.	Зареєстровано за адресою масової реєстрації
4			Підприємство не належить до категорії неприбуткових СГ

Додаток Т

Таблиця Т.1

Індекс трансформації BTI-2016 (за [120])

Узагальнений показник			Політична трансформація						Економічна трансформація							
Рейтингова позиція	Значення	Країна	Значення	Державність	Політична участь	Верховенство закону	Стабільність демократичних інститутів	Політична та соціальна інтеграція	Значення	Рівень соціально-економічного розвитку	Організація ринку та рівень конкуренції	Стабільність цін та обмінного курсу	Право власності	Добробут населення	Економічні показники	Стабільність
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	9,53	Тайвань	9,55	10,0	9,8	10,0	9,5	8,5	9,50	9,0	9,5	10,0	10,0	9,0	10,0	9,0
2	9,49	Естонія	9,70	9,5	10,0	9,8	10,0	9,3	9,29	8,0	10,0	10,0	10,0	9,0	9,0	9,0
3	9,40	Чеська Республіка	9,45	10,0	9,8	9,3	9,5	8,8	9,36	10,0	10,0	9,5	10,0	9,5	8,0	8,5
4	9,26	Уругвай	9,95	10,0	10,0	10,0	10,0	9,8	8,57	8,0	8,5	9,0	10,0	9,0	8,0	7,5
5	9,23	Польща	9,50	9,8	10,0	9,3	10,0	8,5	8,96	8,0	9,8	9,5	10,0	9,0	9,0	7,5
6	9,15	Литва	9,30	10,0	9,5	9,0	10,0	8,0	9,00	8,0	9,5	10,0	10,0	8,5	8,0	9,0
7	9,01	Словенія	9,20	9,8	9,5	9,3	9,5	8,0	8,82	10,0	9,3	9,0	9,0	9,0	7,0	8,5
8	8,77	Чилі	9,15	9,8	9,3	9,3	10,0	7,5	8,39	7,0	9,3	10,0	10,0	7,5	8,0	7,0
9	8,75	Словаччина	8,85	9,5	9,8	8,3	8,5	8,3	8,64	9,0	9,5	9,5	9,0	8,5	8,0	7,0
10	8,63	Латвія	8,75	9,5	9,0	8,3	10,0	7,0	8,50	7,0	9,0	9,5	9,5	8,0	8,0	8,5
11	8,57	Південна Корея	8,50	10,0	8,3	8,3	8,5	7,5	8,64	9,0	8,5	8,5	9,0	8,0	9,0	8,5
12	8,49	Коста Ріка	9,20	9,8	10,0	9,0	9,0	8,3	7,79	6,0	8,5	8,5	9,0	7,5	8,0	7,0
13	8,09	Мавританія	8,60	9,0	8,8	8,3	9,5	7,5	7,57	7,0	8,5	8,0	8,0	7,0	8,0	6,5
14	8,06	Румунія	8,15	9,5	8,3	8,3	8,0	6,8	7,96	7,0	8,8	9,5	8,5	7,0	8,0	7,0
15	7,93	Хорватія	8,40	9,5	8,8	8,0	8,5	7,3	7,46	8,0	8,8	7,5	8,0	7,5	5,0	7,5
16	7,91	Болгарія	8,15	9,5	8,5	7,8	8,0	7,0	7,68	7,0	8,8	9,0	9,0	7,5	6,0	6,5
17	7,84	Угорщина	8,25	9,3	8,3	7,8	9,0	7,0	7,43	5,0	8,0	9,0	8,5	7,0	8,0	6,5
18	7,69	Бразилія	7,60	9,5	7,5	6,5	7,5	7,0	7,79	8,0	8,5	7,0	9,0	8,0	7,0	7,0
19	7,60	Ботсвана	8,05	8,3	9,0	7,8	8,5	6,8	7,14	6,0	8,0	8,0	8,5	7,0	6,0	6,5
20	7,48	Сербія	7,85	9,3	7,8	7,0	8,0	7,3	7,11	7,0	8,3	7,5	8,0	7,0	6,0	6,0
20	7,43	Туреччина	7,85	9,0	8,5	7,3	7,5	7,0	7,00	6,0	9,0	7,5	7,5	7,0	5,0	7,0
22	7,32	Чорногорія	7,60	8,5	8,0	6,0	8,5	7,0	7,04	5,0	8,3	8,0	7,5	6,0	9,0	5,5
23	7,30	Гана	7,25	7,8	7,3	6,3	8,0	7,0	7,36	5,0	8,5	8,0	9,5	7,0	8,0	5,5
24	7,20	Сінгапур	8,30	8,8	9,5	7,3	8,5	7,5	6,11	5,0	6,8	7,5	8,0	5,5	5,0	5,0
25	7,17	Ель Сальвадор	5,37	10,0	3,3	5,8	2,5	5,3	8,96	9,0	9,8	9,5	8,5	8,0	9,0	9,0
26	7,05	Індія	7,75	8,5	8,5	7,3	7,5	7,0	6,36	3,0	7,5	8,0	7,5	6,0	7,0	5,5
27	7,05	Македонія	7,60	7,8	7,8	7,3	8,0	7,3	6,50	5,0	8,5	7,0	7,0	6,0	6,0	6,0
28	6,96	ПАР	7,75	7,5	8,3	7,3	8,5	7,3	6,18	4,0	6,8	7,5	7,0	4,5	8,0	5,5
29	6,90	Ямайка	7,30	7,8	8,5	6,0	7,5	6,8	6,50	4,0	8,5	8,0	8,5	5,5	6,0	5,0
30	6,88	Намібія	7,90	7,8	8,5	6,8	8,5	8,0	5,86	4,0	6,5	5,5	7,5	5,0	7,0	5,5
31	6,86	Панама	6,65	8,3	6,3	6,3	6,0	6,5	7,07	6,0	8,5	8,0	8,5	7,0	6,0	5,5
32	6,86	Перу	6,55	7,8	7,8	6,3	6,5	4,5	7,18	5,0	8,3	10,0	8,0	5,0	8,0	6,0

Продовження таблиці Т.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
33	6,71	Мексика	6,95	9,0	7,3	5,0	7,0	6,5	6,46	5,0	8,3	7,5	7,0	6,5	6,0	5,0
34	6,65	Аргентина	7,55	9,0	8,8	5,8	7,0	7,3	5,75	7,0	5,3	4,5	6,5	6,5	5,0	5,5
35	6,65	Колумбія	6,65	7,3	6,8	6,5	7,0	5,8	6,64	5,0	7,5	8,5	--8,0	5,5	7,0	5,0
36	6,61	Монголія	7,30	9,0	7,5	6,3	7,5	6,3	5,93	5,0	6,5	7,0	5,5	5,5	7,0	5,0
37	6,58	Болівія	7,30	8,5	8,5	6,0	7,0	6,5	5,86	4,0	6,0	8,5	4,5	5,0	8,0	5,0
38	6,53	Філіппіни	6,70	7,0	7,0	6,0	7,5	6,0	6,36	5,0	7,0	7,5	6,5	5,5	8,0	5,0
39	6,47	Індонезія	6,90	7,3	7,0	6,3	7,0	7,0	6,04	5,0	6,3	7,5	6,5	5,5	7,0	4,5
40	6,44	Албанія	7,10	8,0	8,0	5,8	7,0	6,8	5,79	5,0	6,5	7,0	6,5	4,0	7,0	4,5
41	6,40	Домініканська Республіка	6,30	7,5	6,5	5,0	6,5	6,0	6,50	6,0	7,5	8,5	7,0	5,5	6,0	5,0
42	6,38	Косово	6,30	7,0	7,0	6,5	5,0	6,0	6,46	6,0	7,8	8,0	7,5	6,0	5,0	5,0
43	6,38	Боснія і Герцеговина	6,75	7,8	7,5	5,8	7,0	5,8	6,00	4,0	5,5	8,5	6,5	5,0	8,0	4,5
43	6,33	Парагвай	6,65	7,8	7,3	5,5	6,5	6,3	6,00	5,0	7,0	6,5	7,0	5,5	6,0	5,0
45	6,31	Грузія	6,70	6,3	8,5	6,5	7,0	5,3	5,93	4,0	7,0	7,0	6,5	5,5	6,0	5,5
46	6,28	Бенін	7,55	8,3	8,3	6,3	8,0	7,0	5,00	2,0	6,0	7,5	6,0	3,5	6,0	4,0
47	6,24	Молдова	6,70	7,3	6,8	6,5	7,0	6,0	5,79	4,0	6,5	7,5	7,0	5,5	5,0	5,0
48	6,21	Малайзія	4,98	8,3	3,8	4,8	2,5	5,7	7,43	7,0	7,5	8,0	8,0	7,0	8,0	6,5
48	6,19	Уганда	6,60	7,8	5,5	5,8	7,0	7,0	5,79	3,0	6,5	8,0	6,5	4,5	7,0	5,0
50	6,15	Туніс	6,30	7,5	7,5	5,5	5,5	5,5	6,00	5,0	5,5	7,5	6,0	6,0	6,0	6,0
51	6,11	Сенегал	7,15	7,0	8,0	6,5	8,0	6,3	5,07	2,0	5,5	7,5	7,0	4,5	5,0	4,0
52	**6,05**	**Україна**	**6,75**	**7,3**	**7,8**	**6,3**	**7,0**	**5,5**	**5,36**	**5,0**	**6,5**	**5,5**	**7,0**	**6,5**	**2,0**	**5,0**
53	6,05	ОАЕ	3,95	8,5	1,8	4,0	2,5	3,0	8,14	8,0	8,0	9,0	7,0	7,5	10,0	7,5
54	6,02	Бутан	6,50	7,3	7,0	7,3	7,0	4,0	5,54	5,0	3,8	6,0	5,5	4,5	7,0	7,0
55	6,01	Катар	3,83	8,0	2,8	3,8	2,0	2,7	8,18	8,0	7,8	8,5	9,0	7,0	10,0	7,0
56	5,94	Гондурас	6,55	7,5	7,3	5,8	6,5	5,8	5,32	3,0	6,8	7,5	6,5	4,0	6,0	3,5
57	5,85	Кувейт	4,38	7,5	3,5	4,8	2,5	3,7	7,32	8,0	7,3	8,0	7,5	6,5	9,0	5,0
58	5,80	Кенія	6,25	6,8	6,5	5,5	6,5	6,0	5,36	3,0	6,5	7,0	6,0	4,5	6,0	4,5
59	5,74	Ліван	5,70	6,3	6,0	5,3	5,0	6,0	5,79	4,0	7,0	7,0	7,5	5,0	5,0	5,0
60	5,71	Малаві	5,95	7,5	6,3	5,0	6,0	5,0	5,46	4,0	6,8	7,0	6,0	5,0	6,0	3,5
61	5,70	Киргизстан	6,25	8,0	6,8	5,3	6,0	5,3	5,14	3,0	6,5	7,0	5,5	4,5	6,0	3,5
62	5,58	Замбія	4,67	7,3	4,5	3,3	3,0	5,3	6,50	6,0	7,5	6,5	7,0	6,0	8,0	4,5
63	5,58	Шрі-Ланка	6,15	7,3	6,8	5,5	6,0	5,3	5,00	3,0	5,5	7,0	6,0	4,5	6,0	3,0
64	5,56	Танзанія	5,23	8,8	4,5	4,3	3,0	5,7	5,89	4,0	6,3	7,0	8,0	6,0	5,0	5,0
65	5,55	Бангладеш	5,45	7,8	6,3	4,5	4,5	4,3	5,64	5,0	5,5	6,5	5,0	5,5	7,0	5,0
66	5,55	Еквадор	6,50	7,8	7,3	6,0	7,0	4,5	4,61	2,0	5,8	5,5	6,5	4,0	5,0	3,5
67	5,54	Таїланд	6,55	7,5	7,0	5,3	7,5	5,5	4,54	1,0	4,8	6,0	7,0	3,5	5,0	4,5
67	5,53	Нікарагуа	5,60	7,5	7,0	4,0	4,0	5,5	5,46	3,0	6,3	7,5	6,0	5,0	6,0	4,5
69	5,40	Вірменія	6,70	5,8	8,3	6,0	7,5	6,0	4,11	1,0	5,3	6,5	4,5	3,0	6,0	2,5
70	5,39	Папуа Нова Гвінея	5,35	6,8	5,3	4,3	4,5	6,0	5,43	4,0	5,5	6,0	6,5	4,0	7,0	5,0
71	5,37	Мозамбік	6,42	7,5	7,3	5,5	6,5	5,3	4,32	1,0	5,3	5,5	6,0	3,0	6,0	3,5
71	5,36	Лесото	5,90	6,3	7,5	5,5	5,5	4,8	4,82	3,0	5,3	5,5	6,5	3,0	7,0	3,5
73	5,33	Ліберія	5,65	7,0	6,3	5,5	4,5	5,0	5,00	2,0	5,5	6,0	7,5	4,5	6,0	3,5

Продовження таблиці Т.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
74	5,23	Сьєра Леоне	5,60	7,5	6,3	4,3	5,5	4,5	4,86	2,0	5,0	7,5	5,5	3,5	7,0	3,5
75	5,18	Бахрейн	5,85	5,5	7,0	4,8	6,0	6,0	4,50	1,0	5,5	6,5	5,5	3,5	6,0	3,5
76	5,13	Нігер	5,15	6,3	5,3	4,5	5,5	4,3	5,11	3,0	5,8	7,0	5,5	4,0	7,0	3,5
77	5,11	Буркіна Фасо	4,80	7,3	4,5	4,3	3,0	5,0	5,43	5,0	4,5	7,0	4,5	6,0	7,0	4,0
77	5,09	РФ	5,50	7,0	7,0	3,5	5,5	4,5	4,68	2,0	4,8	8,0	6,5	3,5	5,0	3,0
79	5,09	Гватемала	4,03	6,3	3,8	4,5	2,0	3,7	6,14	4,0	7,0	8,0	7,5	5,0	6,0	5,5
80	5,08	Алжир	5,80	7,3	6,0	4,8	5,0	6,0	4,36	1,0	5,0	6,5	6,0	4,0	5,0	3,0
81	5,06	Йорданія	4,40	8,0	3,5	4,0	2,5	4,0	5,71	7,0	6,5	7,0	3,5	6,0	5,0	5,0
82	4,97	Єгипет	5,40	7,3	5,8	4,3	5,5	4,3	4,54	2,0	5,3	6,5	5,5	3,5	5,0	4,0
83	4,96	Казахстан	3,48	6,5	1,8	3,5	2,0	3,7	6,43	5,0	7,5	7,0	7,0	5,0	8,0	5,5
84	4,95	Китай	3,28	8,8	1,8	2,3	1,0	2,7	6,61	5,0	6,8	7,5	6,0	5,5	9,0	6,5
85	4,88	Нігерія	3,73	8,8	2,5	2,8	2,0	2,7	6,04	5,0	6,8	6,5	6,0	6,0	7,0	5,0
86	4,88	Оман	5,40	5,0	6,5	5,5	5,5	4,5	4,36	2,0	5,5	6,0	5,0	4,0	5,0	3,0
87	4,83	Руанда	3,83	8,3	2,5	3,8	2,0	2,7	5,82	3,0	6,8	7,0	5,5	6,5	6,0	6,0
88	4,79	Азербайджан	3,30	6,8	1,5	3,3	1,0	4,0	6,29	6,0	6,5	8,0	7,0	5,5	5,0	6,0
89	4,75	В'єтнам	3,22	7,8	1,8	2,3	2,0	2,3	6,29	6,0	6,0	7,5	7,5	6,0	6,0	5,0
90	4,74	Бурунді	5,20	5,5	6,8	4,3	5,0	4,5	4,29	2,0	6,0	5,5	5,0	2,5	5,0	4,0
91	4,72	Гвінея	3,52	9,0	2,3	2,5	1,5	2,3	5,93	5,0	5,5	7,0	4,5	5,5	8,0	6,0
92	4,71	Малі	4,73	7,5	4,0	4,0	2,5	5,7	4,68	1,0	5,8	7,5	6,0	3,0	6,0	3,5
93	4,70	Того	4,80	7,8	4,3	4,0	3,0	5,0	4,61	2,0	4,8	7,5	5,0	3,5	6,0	3,5
94	4,60	Кот-д'Івуар	3,83	6,8	3,5	3,3	2,0	3,7	5,36	3,0	6,5	7,0	5,5	4,5	6,0	5,0
95	4,44	Марокко	3,48	7,0	2,8	3,0	2,0	2,7	5,39	5,0	4,3	7,0	5,0	6,0	6,0	4,5
96	4,40	Ангола	3,93	6,3	3,3	3,5	2,0	4,7	4,86	3,0	6,0	6,0	6,0	4,0	5,0	4,0
97	4,36	Камерун	4,62	7,8	4,5	3,5	3,0	4,3	4,11	2,0	3,8	6,0	5,5	4,0	4,0	3,5
98	4,35	Непал	4,27	6,0	4,5	4,0	2,5	4,3	4,43	3,0	3,5	5,5	5,0	3,5	7,0	3,5
99	4,27	Мавританія	3,93	8,5	2,5	3,0	2,0	3,7	4,61	7,0	4,3	3,0	2,5	6,0	4,0	5,5
100	4,26	Саудівська Аравія	3,80	6,0	3,3	3,8	2,0	4,0	4,71	3,0	5,0	6,5	4,0	4,5	6,0	4,0
101	4,26	Білорусь	2,52	5,5	1,5	2,3	1,0	2,3	6,00	5,0	7,0	7,0	6,5	5,0	7,0	4,5
101	4,16	Мадагаскар	4,25	7,3	3,0	3,0	3,0	5,0	4,07	2,0	3,5	6,5	4,0	3,5	6,0	3,0
103	4,15	Куба	3,68	9,5	2,0	3,3	1,0	2,7	4,61	6,0	2,3	4,5	2,5	6,0	5,0	6,0
104	4,12	Камбоджі	3,73	7,8	3,0	2,3	2,0	3,7	4,50	4,0	4,5	6,0	4,5	3,0	7,0	2,5
105	4,04	Венесуела	4,02	7,5	4,0	2,8	2,5	3,3	4,07	6,0	4,0	2,0	3,5	6,5	2,0	4,5
106	3,90	Пакистан	3,70	4,0	4,3	3,3	3,0	4,0	4,11	3,0	5,3	4,0	5,5	3,0	5,0	3,0
107	3,83	Лаос	2,90	8,5	1,0	2,0	1,0	2,0	4,75	4,0	5,3	6,0	4,0	4,0	7,0	3,0
108	3,83	Зімбабве	4,20	7,3	3,5	3,3	3,0	4,0	3,46	3,0	4,3	5,5	2,5	3,0	3,0	3,0
109	3,60	Таджикистан	3,55	7,5	2,5	2,8	2,0	3,0	3,64	4,0	3,5	4,0	3,0	4,0	4,0	3,0
110	3,58	Республіка Конго	3,45	6,5	2,8	3,0	2,0	3,0	3,71	3,0	3,0	6,0	3,0	2,5	6,0	2,5
111	3,55	Ефіопія	3,23	6,3	2,3	3,0	2,0	2,7	3,86	2,0	3,5	5,0	3,5	2,5	7,0	3,5
112	3,53	Ірак	3,45	3,3	4,5	3,5	3,0	3,0	3,61	3,0	4,3	6,5	3,5	2,5	3,0	2,5
113	3,50	Чад	3,50	6,5	3,3	2,3	2,5	3,0	3,50	1,0	5,0	4,5	3,5	2,5	5,0	3,0
114	3,46	Гаїті	3,75	5,3	5,0	3,0	2,5	3,0	3,18	1,0	3,8	5,0	4,5	3,0	3,0	2,0
115	3,40	Узбекистан	3,02	7,5	2,0	2,3	1,0	2,3	3,79	4,0	2,5	3,5	3,0	4,5	4,0	5,0

Продовження таблиці Т.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
116	3,39	Туркменістан	2,85	8,0	1,0	2,3	1,0	2,0	3,93	4,0	2,0	3,5	3,5	4,0	7,0	3,5
117	3,09	Конго ДР	3,40	5,5	2,8	2,8	2,0	4,0	2,79	1,0	3,0	4,5	3,0	1,0	5,0	2,0
118	2,98	Іран	2,97	5,5	2,5	2,5	2,0	2,3	3,00	3,0	2,0	3,5	3,0	3,0	3,0	3,5
119	2,98	М’янма	3,20	4,3	4,0	2,8	2,0	3,0	2,75	2,0	2,3	3,0	2,0	2,5	5,0	2,5
119	2,95	Афганістан	3,02	3,8	3,5	2,5	3,0	2,3	2,89	1,0	2,8	5,0	3,0	2,0	4,0	2,5
121	2,91	Ємен	2,82	2,8	3,0	3,0	2,0	3,3	3,00	1,0	4,5	4,0	4,0	2,5	2,0	3,0
122	2,89	ЦАР	3,20	3,3	3,8	3,5	2,5	3,0	2,57	1,0	3,0	5,5	3,0	2,0	2,0	1,5
123	2,82	Південний Судан	3,28	5,3	2,8	2,8	3,0	2,7	2,36	1,0	3,5	2,5	3,5	2,5	2,0	1,5
124	2,64	Лівія	2,38	1,8	3,8	1,8	2,0	2,7	2,89	3,0	3,3	4,0	3,0	2,0	2,0	3,0
125	2,44	Судан	2,48	3,0	2,8	2,0	2,0	2,7	2,39	2,0	2,8	2,5	3,5	2,0	2,0	2,0
126	2,14	Північна Корея	2,60	9,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,68	2,0	1,3	1,5	1,0	2,0	2,0	2,0
127	1,80	Сирія	1,70	2,3	1,8	1,5	1,0	2,0	1,89	1,0	2,3	1,5	3,0	1,5	2,0	2,0
128	1,71	Ерітрея	2,07	5,8	1,0	1,3	1,0	1,3	1,36	1,0	1,0	1,0	2,0	1,5	1,0	2,0
129	1,38	Сомалі	1,50	2,0	1,5	1,0	1,0	2,0	1,25	1,0	1,8	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0

Додаток У

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні засади та прикладні інструменти державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні : монографія / Р. Р. Августин // – Тернопіль : Крок, 2017. – 309 с.

2. Августин Р. Р. Архітектоніка управління збалансованим розвитком національної економіки : кол. моногр. – Тернопіль : Крок, ТНЕУ, 2017. – 337 с.

3. Августин Р. Р. Механізми реалізації регіональної структурної політики : кол. моногр. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – 343 с.

4. Августин Р. Р. Інструменти та засоби конвергенції економічного середовища України і ЄС в контексті детінізації / Августин Р. Р., Башнянин Г. І., Демків І. О. // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. – Львів : Видавництво Львівського торговельно-економічного університету. – 2018. – Вип. 55. – (Економічні науки). – С. 5-11.

5. Августин Р. Р. Організаційно-економічний механізм детінізації відносин у базових видах економічної діяльності / Августин Р. Р., Башнянин Г. І., Демків І. О. // Підприємництво і торгівля. – Львів: Видавництво Львівського торговельно-економічного університету. – 2018. – № 22. – С. 86-93.

6. Августин Р. Р. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства України на сучасному етапі розвитку / Августин Р. Р. // Науковий журнал «Проблеми економіки». – 2016. – № 4. – С. 35-40.

7. Августин Р. Р. Сценарне моделювання обсягів тінізації економічної діяльності в Україні / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Вип. 21. Ч. 2. – С. 19-22.

8. Августин Р. Р. Ідентифікація структури та формування державної політики запобігання тінізації регіональної економіки / Августин Р. Р. // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання. – 2015. – Випуск № 7. – С. 554-559.

9. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тіньової економіки України обліково-статистичними методами / Августин Р. Р. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2015. – Випуск 14. – Частина 1. – С. 28-31.

10. Августин Р. Р. Моделювання взаємовпливів розвитку соціально-економічного середовища та тіньового сектора економіки / Августин Р. Р. // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2014. – Вип. IV (56). Економічні науки. – С. 6-13.

11. Августин Р. Р. Наслідки експансії глобальної тіньової економіки у систему вітчизняного внутрішньоекономічного розвитку / Августин Р. Р. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – Вип. 8 (4). – 2014. – С. 27-34.

12. Августин Р. Р. Регіональні характеристики тіньового сектору економіки України / Августин Р. Р. // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. – 2014. – Т.19. – Випуск 3/3. – С. 62-66.

13. Августин Р. Р. Стан і проблеми підвищення ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2014. – № 6, Т. 1. – С. 235-238.

14. Августин Р. Р. Оцінювання рівня тінізації ринку праці України як передумова формування державної політики його детінізації / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 8. – С. 144-149.

15. Августин Р. Р. Напрями детінізації економічних відносин та активізації процесів імпортозаміщення в системі заходів з підвищення ефективності транскордонного співробітництва західних регіонів України / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Цап М. В. // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Суспільно-економічні аспекти транскордонної співпраці України і Польщі: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 2(106). – С. 208-217.

16. Августин Р. Р. Формування інституціонального механізму регулювання

тіньового сектора та економічного зростання держави / Августин Р. Р. // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2014. – № 3. – С. 178-187.

17. Августин Р. Р. Обліково-статистичні підходи до оцінювання обсягу та рівня тіньової економічної діяльності / Августин Р. Р. // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки – 2014. – Випуск 1 (208). – С. 125-129.

18. Августин Р. Р. Узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково–технічних праць. – 2014. – Випуск 24.1. – С. 192-197.

19. Августин Р. Р. Концептуальна характеристика державної політики протидії системній тінізації соціально-економічних відносин / Августин Р. Р. // Журнал «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки». – 2014. – С. 7-8.

20. Августин Р. Р. Вплив тіньової економіки на функціонально-структурні характеристики економічної безпеки держави на посттрансформаційному етапі її розвитку / Августин Р. Р. // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія: Економіка та підприємництво. – № 1 (76). – 2014. – С. 4-9.

21. Августин Р. Р. Ідентифікація методології непрямого оцінювання тінізації економіки / Августин Р. Р. // Бізнес-Інформ. – 2014. – № 3. – С. 37-41.

22. Августин Р. Р. Моделювання впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Проблемы развития внешне-экономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – 2014. – Т. 1. – С. 209-212.

23. Августин Р. Р. Моделювання процесів тінізації економічних відносин в теорії економічного зростання / Августин Р. Р. // Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип. 38. – 2014. – С. 462-468.

24. Августин Р. Р. Ідентифікація системних характеристик та структурних

напрямів тінізації економіки як передумова її детінізації / Августин Р. Р. // Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал. – 2013. – № 11 (49). – С. 246-250.

25. Августин Р. Р. Концептуальні характеристики взаємозв'язків тіньової економіки та соціально-економічного розвитку держави / Августин Р. Р. // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка): Економіко-правовий, науково-практичний журнал, 2013. – № 4 (55). – С. 164-169.

26. Августин Р. Р. Етиміологія тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2013. – Випуск 23.15. – С. 159-163.

27. Августин Р. Р. Теоретико-методологічні основи діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Вісник Львівської комерційної академії. – 2010. – Випуск 33. – С. 180-185.

28. Августин Р. Р. Природні монополії: економічна сутність та об'єктивна потреба їх виникнення / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.4. – С. 167-172.

29. Августин Р. Р. Державне регулювання природних монополій: суть, завдання та методи / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.3. – С. 107-114.

30. Августин Р. Р. Особливості організації фінансових відносин природного монополіста в умовах перехідної економіки / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Випуск 20.2. – С. 119-125.

31. Августин Р. Р. До питання організації національної безпеки в сфері захисту інформації / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2009. – Випуск 3 (24). – С. 139-145.

32. Августин Р. Р. Удосконалення системи управління комунальною власністю на регіональному рівні / Августин Р. Р. // Галицький економічний вісник. – 2008. –

Випуск 2 (17). – С. 44-49.

33. Августин Р. Р. Тенденції формування регіонального комплексу соціально-комунальних послуг / Августин Р. Р. // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – 2007. – Випуск 12. – С. 52-57.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

34. Августин Р. Р. Тінізація економіки як детермінанта загроз безпеки національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конференції. – Тернопіль : ТНЕУ. – 2018. – С. 75-77.

35. Августин Р. Р. Неформальний сектор економіки як фактор дисбалансу розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Збараж. – 2017. – Ч.1. – С. 142-144.

36. Avgustyn R. R. Mathematical models of websites attendance and methods of its improvement / Avgustyn R., Pasichnyk R., Susla M., Honchar L. // Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics (CADSM). – 2017. – P. 375-377.

37. Августин Р. Р. Інституціональний базис детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів: Львівський інститут МАУП. – 2016. – Ч. 1. – С. 139-144.

38. Августин Р. Р. Передумови та особливості впливу тіньової економіки на структуру розвитку регіонів / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2016. – С. 116-119.

39. Августин Р. Р. Шляхи вдосконалення інституційних засад надання адміністративних послуг / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 218-219.

40. Августин Р. Р. Ризики та загрози тінізації економіки в контексті реформування національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль-Вишнівець. – 2015. – С.141-144.

41. Августин Р. Р. Тінізація як фактор обмеження розвитку національної економіки / Августин Р. Р. // Зб. тез доповідей наук. конференції. – Тернопіль. – 2015. – С. 16-21.

42. Августин Р. Р. Конфліктогенні передумови поглиблення тінізації економіки / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції / За заг. ред. В. В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива». – 2014. – С. 52-56.

43. Августин Р. Р. Галузево-секторальні особливості тінізації економіки України / Августин Р. Р. // Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Nastolení moderní vědy – 2014». – Díl 4. Ekonomické vědy.Administrativa. : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – 3-5 stran. – P. 3-5.

44. Августин Р. Р. Управління трансфертним ціноутворенням з метою легалізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції / За заг. ред. В.В. Засадко. – Львів: ЦСЕД «Ініціатива». – 2014. – С. 37-40.

45. Августин Р. Р. Узагальнення передумов та тенденцій тінізації національного господарства України / Августин Р. Р., Лупак Р. Л. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Дніпропетровськ : НО «Перспектива». – 2014. – С. 57-59.

46. Августин Р. Р. Інституційні аспекти управління життєздатністю підприємств в умовах системних загроз зовнішнього середовища / Августин Р. Р., Лупак Р. Л., Чопко І. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конференції. – Львів: ЛКА. – 2014. – С. 107-110.

47. Августин Р. Р. Проблеми ефективності державної політики детінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2014. – С. 136-140.

48. Августин Р. Р. Забезпечення інвестиційної безпеки малого підприємництва України в контексті тінізації національного господарства / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Чернівці: БЕФ. – 2014. – С. 7-8.

49. Августин Р. Р. Тенденції фінансування наукових і науково-дослідних робіт як чинник тінізації економічних відносин / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Одеса. – 2014. – Ч. 1. – С. 111-114.

50. Августин Р. Р. Характеристика впливу тіньового сектора економіки на

стримування розвитоку транскордонного співробітництва / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів. – 2013 – С. 129-131.

51. Августин Р. Р. Особливості детінізації економічної діяльності на периферійних та сільських територіях / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Львів. – 2013. – С. 158-161.

52. Августин Р. Р. Чинники тінізації економічної діяльності – системної перешкоди розвитку посткризових економік / Августин Р. Р. // Materialy IX meznarodni vedecko-prakticka konference «Zpravy vedecke ideje-2013». – Dil 7. Ekonomicke vedy. Administrativa : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o – S. 53-55.

53. Августин Р. Р. Напрями тіньової економічної діяльності на посттрансформаційному етапі розвитку економіки / Августин Р. Р. // Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конференції. – Харьков : ИФИ. – 2013. – С. 75-77.

54. Августин Р. Р. Електронне врядування як інформаційна база забезпечення взаємодії влади і бізнесу / Августин Р. Р. // Зб. матер. наук.-практ. конференції. – Тернопіль. – 2013. – С. 104-107.

55. Августин Р. Р. Фактори впливу на фінансові результати діяльності природних монополістичних структур / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції. – К. : 2010. – Частина 1. – С. 1-2.

56. Августин Р. Р. Прибуток як основний індикатор діяльності природнього монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2010». Volume 7: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia, 2010. – S. 59-60.

57. Августин Р. Р. Проблеми державного регулювання природних монополій / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Materiały VI Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Dynamika naukowych badań – 2010». Volume 4: Ekonomiczne nauki. – Przemyśl: Nauka i studia. – 2010. – S. 10-12.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

58. Августин Р. Р. Основні підходи до визначення показників результативності функціонування природного монополіста / Августин Р. Р., Саприка О. Б., Галазюк Н. М. // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 259. – Т. VI. – С. 1475-1481.

59. Августин Р. Р. Аспекти управління грошовими потоками / Августин Р. Р. // Наукові записки. Збірник наукових праць факультету економіки і менеджменту інвестицій ТНЕУ. – 2007. – Випуск 2. – С. 117-125.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати досліджень, викладені в дисертації, пройшли апробацію шляхом обговорення та отримали позитивну оцінку на:

19 міжнародних науково-практичних конференціях:

1. «Dynamika naukowych badań – 2010» (м. Перемишль, Польща, 07-15 червня 2010 р.) – публікація тез.

2. «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2010» (м. Перемишль, Польща, 07-15 листопада 2010 р.) – публікація тез.

3. «Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2011» (м. Перемишль, Польща, 07-15 червня 2011 р.) – публікація тез.

4. «Влада і бізнес: актуальні проблеми партнерства» (Форос, 17-18 жовтня 2013 р.) – публікація тез.

5. «Устойчивое развитие национальных экономик и развитие конкурентной стратегии предприятий» (м. Харків, 26-27 вересня 2013 р.) – публікація тез.

6. «Zpravy vedecke ideje-2013» (м. Прага, Чехія, 27 жовтня - 05 листопада 2013 р.) – публікація тез.

7. «Прогнозування соціально-економічного розвитку національної економіки» (м. Одеса, 24-25 січня 2014 р.) – публікація тез.

8. «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку країни» (м. Чернівці, 25-26 січня 2014 р.) – публікація тез.

9. «Формування моделі розподілу влади «центр – місцевість»: теорія і практика» (м. Тернопіль, 9-10 жовтня 2014 р.) – публікація тез.

10. «Пріоритети та механізми розвитку національної економіки» (м. Львів, 2014 р.) – публікація тез.

11. «Економічна політика в контексті міжнародного співробітництва» (м. Дніпропетровськ, 22-23 серпня 2014 р.) – публікація тез.

12. «Nastolení moderní vědy – 2014» (м. Прага, Чехія, 27 вересня – 05 жовтня 2014 р.) – публікація тез.

13. «Соціально-економічні проблеми розвитку національної економіки» (м. Львів, 19 листопада 2014 р.) – публікація тез.

14. «Секторальні асиметрії розвитку економіки: механізми подолання в умовах нових викликів та факторних обмежень» (м. Тернопіль, 29 травня 2015 р.) – публікація тез.

15. «Розвиток регіонів та громад в умовах адміністративно-територіальної реформи: перспективи та загрози» (м. Тернопіль-Вишнівець, 20-21 жовтня 2015 р.) – публікація тез.

16. «Фінансово-банківські та адміністративні послуги: проблеми управління та перспективи розвитку» (м. Тернопіль, 12-13 листопада 2015 р.) – публікація тез.

17. «Міжрегіональне співробітництво в національному та міжнародному вимірах» (м. Тернопіль, 18-19 жовтня 2016 р.) – публікація тез.

18. «Experience of Designing and Application of CAD Systems in Microelectronics» (м. Свалява, 21-25 лютого 2017 р.) – публікація тез.

19. «Сектори економіки в процесі реалізації державної регіональної політики» (м. Тернопіль-Збараж, 2017 р.) – публікація тез.

3 всеукраїнських науково-практичних конференціях:

1. «Українська наука XXI століття» (м. Київ, 17-19 червня 2010 р.) – публікація тез.

2. «Фінансово-економічний розвиток України в умовах глобалізаційно-інтеграційних процесів» (м. Львів, 28 лютого 2014 р.) – публікація тез.

3. «Актуальні проблеми економіки та управління в умовах системної кризи» (м. Львів, 29 листопада 2016 р.) – публікація тез.

2 круглих столах:

1. «Пріоритети, механізми та інструменти соціально-економічного розвитку периферійних та сільських територій західних регіонів України» (м. Львів, 29 листопада 2013 р.) – публікація тез.

2. «Єврорегіони як інноваційна форма розвитку транскордонного співробітництва України» (м. Львів, 17 жовтня 2013 р.) – публікація тез.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
Комітет з питань фінансової політики і банківської діяльності
01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-21-37, факс: 255-24-25

№ 04-37/10-231 "13" липня 2018 р.

ДОВІДКА

про практичне використання результатів дослідження к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економіки України»

Результати досліджень к.е.н., доц. Августина Р. Р. використані в діяльності Комітету Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності під час формування стратегії монетарної політики та моніторингу основних макроекономічних показників на 2018 рік. Використані, зокрема:

- рекомендації, що спрямовані на посилення громадського контролю за прийняттям рішень посадовими особами, в т.ч. через використання найкращої світової практики в цій сфері, можливостей Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Світового Банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Інтерполу, Європолу, Ради митного співробітництва (впровадження міжнародних стандартів державної політики детінізації та протидії корупції, складання міждержавних звітів і балансів, проведення досліджень з прогнозування наслідків антикорупційної політики, підтримка діяльності підрозділів з фінансової розвідки) та ін.;
- пропозиції щодо створення ефективного механізму моніторингу дотримання законодавства, а також розслідування порушень та притягнення винних осіб до відповідальності, створення з цією метою структурного підрозділу, що відповідає міжнародним стандартам незалежності та ефективності антикорупційної діяльності. За результатами моніторингів формуються аналітичні звіти для Комітету Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності за видами економічної діяльності, секторами національного господарства та сферами суспільного життя. Отримана інформація слугує оперативною інформаційною основою для формування проектів рішень Комітету;
- пропозиції автора щодо методів аналізу макроекономічних характеристик та специфічних індикаторів оцінювання обсягів перевищення суми готівки поза банками та депозитами, фактичних витрат підприємств над ринковими цінами. Дана методика дозволила сформувати висновки відносно обсягу та рівня необліковуваної готівки, особливостей деформації ринкового та конкурентного середовищ, слабких місць легальних суб'єктів господарювання.

Перший заступник
Голови Комітету

Підпис
підтверджую: М.В. Довбенко
Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
«13» 07. 2018 р.

Акт

впровадження у правотворчу діяльність результатів дисертаційної роботи кандидата економічних наук, доцента кафедри менеджменту та публічного управління Тернопільського національного економічного університету

Августина Руслана Ростиславовича

на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економіки України»

Результати дисертаційної роботи Августина Р.Р. опрацьовані у Комітеті Верховної Ради України з питань запобігання і протидії корупції комісією у складі: керівника секретаріату Комітету, кандидата юридичних наук, заслуженого юриста України Сорочика Юрія Юрійовича, заступника керівника секретаріату Комітету Кармана Юрія Васильовича та головного консультанта секретаріату Комітету Вишневської Катерини Олександрівни .

Висвітлені у дисертаційній роботі питання, пропозиції отримані на основі проведеного комплексного дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість і надалі будуть опрацьовуватися в комплексі, а за наявності підстав їх буде враховано в подальшій роботі при підготовці пропозицій Комітету щодо удосконалення чинного законодавства України.

Члени комісії : _____ **(Сорочик Ю.Ю.)**

_____ **(Карман Ю.В.)**

_____ **(Вишневська К.О.)**

АПАРАТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ УПРАВЛІННЯ КАДРІВ

Підпис Сорочика, Кармана, Вишневської підтверджую:
Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
« 17 » 07 2018 р.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА
04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail:zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/275-1-15 „12" 06 2018 р.

АКТ

впровадження у практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України результатів дисертаційного дослідження Августина Руслана Ростиславовича на тему «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні»

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що наукові положення, розроблені Р. Р. Августином при написанні дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством на тему «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні», які стосуються дослідження теоретико-методологічних засад, пріоритетів, механізмів та інструментів реалізації державної політики системної детінізації економічних відносин в Україні, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, наукову і практичну значимість та можуть бути використані Верховною Радою при підготовці відповідних законопроектів.

Зокрема, заслуговують на увагу:

– пропозиції щодо розроблення методологічних засад Концепції державної політики системної детінізації економіки, зорієнтованої на отримання дуального ефекту унаслідок створення відповідних інституційних та організаційно-економічних умов: усунення системних загроз економічної безпеки держави та збільшення обсягів офіційної економіки, зміцнення її конкурентоспроможності.;

– пропозиції щодо методів оцінювання ефективності державної політики детінізації економічних відносин, в основі якого є створення когнітивної карти конфліктогенності в державі з врахуванням впливу тіньового сектора економіки, яка складена із врахуванням суспільно-економічних умов, соціально-політичного ладу, соціально-культурної реальності та за блоками соціально-економічної конфліктогенності, їх ознаками і факторами посилення;

– рекомендації щодо формування концептуальних засад державної політики створення інституціонального базису детінізації економічних відносин шляхом визначення напрямів його формування (за блоками:

середовище нормативних та статусних інститутів, активізація інституцій), а також обґрунтування повноцінного складу елементів (з відповідними новими завданнями) інституційної інфраструктури державної політики системної детінізації економічних відносин.

Висновки та рекомендації Р. Р. Августина прийняті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і можуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України, з метою удосконалення приписів чинного законодавства України з економічних питань.

Директор,
академік НАН України **О. Л. Копиленко**

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

вул. М. Грушевського, 8, м. Тернопіль, 46021, тел.: (0352) 52-07-88, факс: 52-31-92
E-mail: oda@te.gov.ua Код ЄДРПОУ 00022622

29.05.2018 № 05-3028/32-26

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про практичне використання результатів дослідження к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича щодо системної детінізації економічних відносин

Результати досліджень к.е.н., доц. Августина Р. Р. щодо системної детінізації економічних відносин використані в діяльності Тернопільської обласної державної адміністрації, зокрема:

- рекомендації, що спрямовані на посилення громадського контролю за прийняттям рішень посадовими особами, через використання найкращої світової практики в цій сфері, можливостей впровадження міжнародних стандартів державної політики детінізації економічних відносин та протидії корупції, проведення досліджень з прогнозування наслідків антикорупційної політики;

- використані пропозиції автора, щодо методів аналізу специфічних індикаторів оцінювання обсягів перевищення витрат населення над роздрібним товарооборотом, суми готівки поза банками та депозитами, фактичних витрат підприємств над ринковими цінами. Дана методика дозволила сформувати висновки відносно обсягу та рівня не обліковзаної готівки, особливостей деформації ринкового та конкурентного середовища регіону, слабких місць легальних суб'єктів господарювання.

Заступник голови обласної державної адміністрації **І.В.ВОНС**

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ код в ЄДРПОУ 00022622 * УКРАЇНА *

ТЕРНОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА

22 06 2018 р.

№ 339/2

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича

Управлінням стратегічного розвитку міста Тернопільської міської радирозглянуті та взяті до використання пропозиції Августина Р.Р., обґрунтовані у дисертаційній роботі на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні», які спрямовані на забезпечення плану Стратегічного розвитку міста Тернополя до 2025 року в частині подолання тіньової економіки у соціальній системі та сфері надання адміністративних послуг, що дозволить розвинути інституційне середовище протидії корупції, впровадити багаторівневу систему реалізації функцій соціального страхування в сфері адміністративних послуг, пенсійного забезпечення, освіти, охорони здоров'я, інших соціальних сферах, сформувати мережу електронного урядування на всіх рівнях управління територіальною громадою м.Тернополя.

Також взяті до використання пропозиції щодо впровадження методичного підходу до ідентифікації та оцінювання чинників тінізації економічних відносин, зокрема, методику формування системи чинників (за сферами збитків: виробництво і торгівля, інвестування та фінансовий сектор, бюджетна система, зовнішньоекономічна діяльність, сегмент трансакційних витрат, соціальна та екологічна сфери), що дозволяє краще оцінювати системний вплив чинників та одночасно визначати міру дії кожного з них.

Начальник управління Ю.П.Дейнека

46001 м. Тернопіль, вул. Листопадова, 5, тел. (0352) 25-37-89, (0352) 52-59-80; бульвар Т. Шевченка, 21, тел. (0352) 52-00-59
e-mail: usrm.mr@gmail.com

ДЕРЖПРАЦІ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖПРАЦІ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ
вул. Шпитальна, 7, м. Тернопіль, 46006, тел. (0352) 25-45-09, факс (0352) 25-45-09
E-mail: 19te@dsp.gov.ua, код ЄДРПОУ 39777822

21.06.2018 № 1984/01-05-1/18 На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича

Тінізація економічних відносин є явищем об'єктивним і закономірним, характерним для всіх економічних систем на різних етапах їх еволюції та розвитку, а її природній рівень часто має позитивні суспільні та соціально-економічні наслідки: пом'якшення проблем трудодефіцитної кон'юнктури ринку праці, збалансування попиту і пропозиції, послаблення недоліків розподілу доходів та капіталу, протидія корупції і монополізації тощо.

Управлінням Держпраці у Тернопільській області розглянуті та взяті до використання пропозиції Августина Р.Р., обґрунтовані у дисертаційній роботі на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні», які спрямовані на формування прикладних інструментів державної політики детінізації відносин на ринку праці. На відміну від традиційного обґрунтування комплексу пропозицій із легалізації відносин зайнятості і оплати праці, ідентифіковано увесь склад напрямів та форм тінізації на ринку праці (прихована/фіктивна пропозиція робочої сили, тіньовий/фіктивний попит на робочу силу, нелегальна та неофіційна трудова міграція, іллегальне заміщення зайнятості, екстерналії функціонування інфраструктури ринку праці, трансакційні витрати тіньової праці та «викривлення» зайнятості) і, відповідно, обґрунтовано пріоритети та засоби комплексної державної політики в цій сфері. Системність такого підходу підтверджується визначеними інструментами комплексної протидії тінізації ринку праці за напрямами: формування мотивів і

стимулів, підсилення дії неформальних чинників, розвиток інфраструктури, посилення контролю за процесами легалізації праці і її оплати.

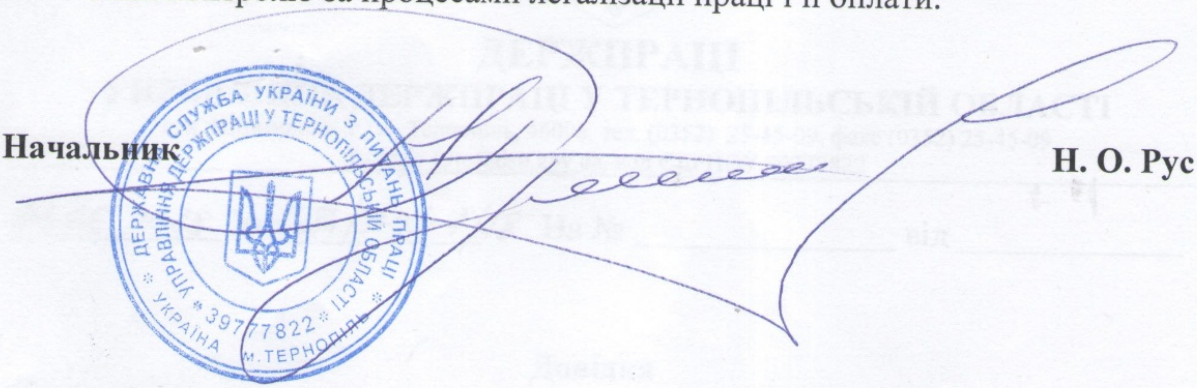

Начальник **Н. О. Рус**

УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ПРОМИСЛОВЦІВ І ПІДПРИЄМЦІВ
Регіональне відділення УСПП у Тернопільській області

Україна, 46000, м. Тернопіль, вул. Подільська, 37а
тел.: (0352) 43 00 37, факс: (0352) 253868
р/р 2600130013338 в від. «Сонячне»
АКБ «Укрсоцбанк», МФО 338017
код 23894019

УСПП

«18» 06 2018 р.
26/1-10

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича на тему:
«Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні»

Регіональним відділенням Українського союзу промисловців і підприємців у Тернопільській області взяті до використання пропозиції Августина Р.Р., обґрунтовані у дисертаційній роботі на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні», які спрямовані на розв'язання проблем щодо використання механізмів та інструментів системної детінізації економічних відносин в Україні.

Зокрема, пропонований інструментарій державної політики детінізації підприємництва передбачає здійснення цих заходів шляхом запровадження диференційованого, але водночас й збалансованого підходу в цій сфері.

Результати досліджень відносно детінізації підприємництва у більшій мірі охоплюють управління процесами легалізації в секторі малого бізнесу, а також декриміналізації діяльності представників великих форм господарювання. Особливість використання такого інструментарію полягає у виявленні найбільш системних форм і проявів тінізації економічних відносин представників малого, середнього та великого бізнесу, а також в обґрунтуванні засобів їх протидії, що дозволяє більш системно і комплексно підійти до реалізації ефективної державної політики детінізації підприємництва шляхом впливу на діяльність у всіх його секторах.

Заступник Голови регіонального відділення Українського союзу промисловців і підприємців у Тернопільській області **М.Р.Ібрагімов**

РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ ПРОМИСЛОВЦІВ І ПІДПРИЄМЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ
УСПП В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ 23594019
УКРАЇНА м.ТЕРНОПІЛЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46020; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

№_____ «_____»_____ 20__ р.

На №_____

ДОВІДКА

про впровадження у навчальний процес результатів дисертаційної роботи к.е.н., доцента Августина Руслана Ростиславовича на тему: «Пріоритети та механізми системної детінізації економічних відносин в Україні»

Розроблені доцентом кафедри менеджменту та публічного управління Августином Р. Р. методологічні підходи щодо системної детінізації економічних відносин в Україні використовувались при формуванні змістовного наповнення та методичного забезпечення навчальних дисциплін: «Національна економіка», «Публічне адміністрування», «Державне і регіональне управління», «Електронне врядування, інформаційні технології, ресурси та сервіси на державній службі», що включені у навчальні плани підготовки фахівців і забезпечувались кафедрою менеджменту та публічного управління Тернопільського національного економічного університету. Результати дослідження також використовувались при формуванні тематики магістерських робіт зі спеціальності «Публічне управління та адміністрування».

Перший проректор М.І. Шинкарик

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ • ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ • 33680120

ТНЕУ
№ 126-27/1116 від 21.06.2018